

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

СЛИНЬКО ДМИТРО ВІКТОРОВИЧ

**ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС:
ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА**

Монографія

Харків – 2017

*Рекомендовано до друку вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ МВС України
(протокол № 6 від 30.06.2017 р.)*

Рецензенти:

О. А. Гавриленко – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

О. М. Куракін – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри державно-правових дисциплін та міжнародного права Донецького юридичного інституту МВС України;

А. М. Шульга – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри загальноправових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ.

Слинько Д. В.

С 47 **Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія.** –
Харків : Вид-во «НТМТ», 2017. – 415 с.
ISBN 978-617-578-283-5

У монографії досліджуються генеза і теоретико-методологічні засади юридичного процесу, визначається роль і місце процесуального права в національній системі права, на прикладі діяльності Міністерства внутрішніх справ розкриваються особливості юридичного процесу в діяльності державних органів України.

Виокремлено основні історичні етапи розвитку юридичного процесу від архаїки до сьогодення. Розкрито поняття, зміст та ознаки юридичного процесу. Надано розгорнуту характеристику принципів юридичного процесу, в результаті проведеної класифікації виокремлено його форми. Проаналізовано специфіку установчого, правотворчого, правозастосовчого та контрольно-наглядового процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ України.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, практичних працівників.

УДК 34.03+340.15+351.77(477)

© Д.В. Слинько, 2017

© Видавництво «НТМТ», 2017

© ТОВ «Рейтинг», оформлення, 2017

ISBN 978-617-578-283-5

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ГЕНЕЗА ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ.....	7
1.1. Виникнення і розвиток процесуальних норм у Стародавньому світі...7	
1.2. Процесуалізація права в епоху Середньовіччя.....	37
1.3. Формування процесуальних галузей у Новий і Новітній час.....	68
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ.....	102
2.1. Поняття, зміст та ознаки юридичного процесу.....	102
2.2. Принципи юридичного процесу.....	122
2.3. Форми (класифікація) юридичного процесу	158
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ І МІСЦЕ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ПРАВА	188
3.1. Поняття процесуального права та його співвідношення з юридичним процесом.....	188
3.2. Процесуальні галузі права: поняття, ознаки, місце в системі права...210	
3.3. Єдність і диференціація процесуальних галузей права.....	235
3.4. Джерела процесуального права.....	259
РОЗДІЛ 4. ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС У ДІЯЛЬНОСТІ МНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ.....	277
4.1. Особливості установчого процесу в діяльності МВС України.....	277
4.2. Місце правотворчого процесу в діяльності МВС України.....	291
4.3. Процес правозастосування в діяльності МВС.....	319
4.4. Роль контрольно-наглядового процесу в діяльності МВС України....	337
ВИСНОВКИ.....	355
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	365

ВСТУП

Процеси реформування державної організації та правового регулювання, яким відповідає тенденція процесуалізації законодавства, зумовлюють підвищення інтересу вчених і практиків до проблем юридичного процесу, вирішення яких неможливе без їх всебічного теоретичного осмислення. Незважаючи на те, що поняття юридичного процесу всебічно досліджується й широко вживається як на загальнотеоретичному рівні, так і в багатьох галузевих науках, дискусії в юриспруденції з приводу нього продовжуються не одне десятиліття. І хоча з урахуванням діалектичного розвитку суспільства і держави ця проблема не може бути вирішена раз і назавжди, від ступеня її дослідженості залежить не лише збагачення юридичної науки, але й зміст законодавства, його вдосконалення, ефективність усієї правової системи.

Питання, пов'язані з розумінням і трактуванням юридичного процесу, а також визначенням підстав формування і виокремлення в системі права процесуального права, його особливостей і значення, мають як науковий, так і практичний інтерес. Водночас юридична наука не має поки що усталеної системи знань щодо процесуального права, яка відображала б реальну правову дійсність, ґрунтувалася на закономірностях її розвитку та обґрунтовувалася теоретичними й емпіричними аргументами. При цьому на спеціально-галузевому рівні за останні роки накопичено достатньо матеріалу для широкого загальнотеоретичного узагальнення знань про процесуальну складову вітчизняного права зокрема та юридичний процес взагалі. Зазначене вимагає оцінки наявних напрацювань з точки зору різних підходів до розуміння природи юридичного процесу та визначення теоретичної конструкції процесуального права з метою подальшого співставлення з матеріальним правом. Оскільки основою змісту процесуальних галузей виступає юридичний процес, то розуміння останнього входить у визначення предмета правового регулювання процесуального права і його розуміння. Це вимагає звернення до питання змісту, ознак та принципів юридичного процесу, дослідження його форм та джерел. Також потребує вивчення співвідношення процесуального права з юридичним процесом та підстав формування процесуальних галузей права, їх диференціації, особливостей юридичного процесу в діяльності державних органів, зокрема органів внутрішніх справ України.

Біля витоків наукової розробки проблем юридичного процесу в західноєвропейській літературі у другій половині XIX ст. стояли О. Бюлов, А. Вах, К. Г. фон Вехтер, Е. Гарсоне, Г. Дернбург, Ф. Кляйн, Г. Ф. Пухта, Ф. Савіньї та ін. У вітчизняній дореволюційній літературі наукові дослідження у даній сфері розпочалася на зламі XIX–XX ст. і пов'язані з

іменами А. Х. Гольмстена, І. В. Михайловського, Й. О. Покровського, М. М. Розіна, В. О. Рязановського, І. Я. Фойницького та ін.

У вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі XX-XXI ст. проблематика юридичного процесу посіла чільне місце. Зокрема теоретико-правові засади юридичного процесу розроблялися у працях С. С. Алексєєва, І. В. Атаманчук, В. М. Баландіна, В. М. Горшенєва, Н. О. Грешної, О. М. Куракіна, М. С. Кельмана, О. Г. Лук'яної, П. О. Недбайла, М. В. Максютіна, С. М. Олейнікова, А. О. Павлушиної, О. В. Петришина, І. М. Погрібного, О. О. Сидоренко, О. Є. Солдатової, О. І. Ющика; історико-правові аспекти – у дослідженнях Е. Аннерса, І. Й. Бойка, О. А. Гавриленка, А. Елота, М. П. Курила, В. В. Латишева, М. В. Левчук, П. П. Музиченка, Б. Р. Стецюка, Т. В. Кашаніної, О. В. Сокальської, М. М. Страхова, М. І. Усенка, М. О. Чельцова-Бебутова та ін. Серед спеціально-галузевих досліджень у даній сфері варто відзначити праці О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, Ю. М. Бисаги, Ю. М. Грошевого, В. М. Гарашука, С. М. Гусарова, О. Ю. Дубинського, В. В. Новікова, О. В. Кузьменка, Л. М. Лобойка, С. М. Махіної, О. І. Миколенка, Х. В. Приходько, А. О. Селіванова, В. О. Серьогіна, В. Д. Сорокіна, М. С. Строговича, С. Я. Фурси, М. Й. Штефана та ін.

Водночас, незважаючи на поступове збагачення наукових уявлень щодо теоретико-правових засад юридичного процесу, низка питань усе ще потребує максимально повної адекватної відповіді на них. Це зумовлюється, зокрема, браком системних наукових праць монографічного характеру з відповідної тематики. Залишається актуальною проблема виокремлення у системі права такого системного утворення, як процесуальне право, визначення його особливостей та співвідношення з правом матеріальним. Потребують вивчення особливості прояву юридичного процесу в діяльності окремих підсистем державного апарату. В даному контексті на особливу увагу заслуговує діяльність Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України), скільки воно є тим органом, у діяльності якого тією чи іншою мірою використовуються фактично всі правові форми: установча, правотворча, правозастосовна, контрольно-наглядова та інтерпретаційна.

Мета роботи полягає у визначенні теоретико-правових засад юридичного процесу, визначенні ролі й місця процесуального права в національній системі права та особливостей прояву юридичного процесу в діяльності МВС України.

У процесі роботи над темою автором враховувалися висновки та положення, що містяться в працях не лише із загальнотеоретичної юриспруденції, але й з галузевих (матеріальних і процесуальних) юридичних наук, зокрема з конституційного, фінансового, трудового,

адміністративно-процесуального, кримінально-процесуального, цивільно-процесуального та господарсько-процесуального права. Нормативною базою дослідження є вітчизняне та зарубіжне процесуальне законодавство, а також правові пам'ятки, що характеризують генезу процесуального права у світі. Емпіричною базою дослідження стали матеріали практики юрисдикційних органів, а також МВС України.

Основні положення, викладені в даній монографії, можуть бути використані: у науково-дослідних цілях – як основа для подальшого дослідження процесуального права та окремих процесуальних галузей, проваджень і процедур; у нормотворчій діяльності – у процесі вдосконалення процесуального законодавства України; у навчальному процесі – при підготовці навчальних матеріалів з дисциплін «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія політичних і правових учень», «Теорія держави і права», «Адміністративно-юрисдикційна діяльність поліції»; «Правозастосовча діяльність поліції»; «Правозастосування».

Автор висловлює щирю вдячність усім, хто сприяв написанню монографії, передусім колективу кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ за підтримку і доброзичливе ставлення, а також особисто доктору юридичних наук, професору О. А. Гавриленку, доктору юридичних наук, професору О. М. Головку, доктору юридичних наук, професору В. Є. Кириченку, доктору юридичних наук, доценту А. М. Шульзі – за фахову, конструктивну критику і цінні поради. Окремі слова вдячності автор висловлює своєму науковому консультанту – доктору юридичних наук, професору В. О. Серьогіну за доброзичливе ставлення і плідну співпрацю.

РОЗДІЛ 1

ГЕНЕЗА ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ

1.1. Виникнення і розвиток процесуальних норм у Стародавньому світі

Сенс і призначення, утилітарна цінність певний дій не завжди тісно пов'язані з тією послідовністю (алгоритмом), в якій вони вчиняються. У даному контексті можна стверджувати про існування процесуальних і непроцесуальних сфер соціального життя¹. Правова реальність, безумовно, належить до процесуальних сфер життєдіяльності людини, де суттєвим є не тільки те, *що* робиться, але й те, *як* це робиться. Відповідно, однією із загальних рис, притаманних праву на всіх історичних етапах і для всіх народів, є певний ступінь процесуалізації.

Як справедливо відзначає І. М. Гомеров, державна влада – це «не тільки цілеспрямовано організована, територіальна, легальна, правосуб'єктна, суверенна, але й *надінституціональна* влада, тобто значно більшою мірою, ніж інші форми влади, інституціональна влада»². Іншими словами, це – влада, суб'єкти якої виконують певні функції (ролі) від імені держави; ці функції значною мірою стандартизовані, шаблонізовані, формалізовані, впорядковані, організаційно оформлені у певну систему не тільки згідно з правовими (юридичними) нормами, але й згідно з усіма іншими соціальними нормами, що існують у державі, наприклад, моральними, ідеологічними, релігійними тощо.

Передусім слід відзначити, що через брак конкретних історичних даних у поєднанні з відмінностями соціально-культурної структури стародавніх цивілізацій досі залишається незрозумілим, коли ж в історії людства була вперше реалізована процесуальна форма. Сучасні археологічні й антропологічні дані переконливо доводять, що суспільно значущі дії, у тому числі й вирішення спорів між членами суспільства, навіть у умовах первіснообщинного ладу здійснювались у певному порядку, а найважливіші з них супроводжувалися обрядами чи ритуалами, що мали ритмічний характер. При цьому важливими були і повнота присутності всіх елементів, і порядок їх слідування. У своїй зрілій формі відповідний порядок, ритуал характеризувався

¹ Ветютнев Ю. Ю. Аксиология правовой формы: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. С. 170.

² Гомеров И. Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. Москва: ООО «Изд-во ЮКЭА», 2002. С. 545.

сакральністю, оскільки пов'язував сфери людського і надлюдського. З іншого боку, він виконував і консолідуючу функцію: за допомогою нього конструювалася й підтримувалася єдність колективу. Мав він також й інформаційно-комунікаційну функцію, виступаючи резервуаром знань про світ і способом їх передачі від покоління до покоління. Нарешті, встановлений порядок, ритуал мобілізував – приводив як окремого індивіда, так і колектив у «зібраний» стан, налаштовував на підвищену точність у вимові слів і виконанні потрібних дій. Встановлений порядок вирішення суспільних справ у будь-якому разі передбачав вихід за межі буденних форм поведінки, акцентував увагу присутніх на важливості того, що відбувалося.

Усе це разом забезпечувало результативність відповідних дій і ще більш переконувало членів первісної общини у доцільності й необхідності їх повторення, у разі необхідності, у раніше використаній послідовності, з використанням порядку, обрядів і ритуалів, що позитивно зарекомендували себе на практиці. То ж цілком закономірно, що усталений, додержаний порядок вирішення важливих справ перейшов і в практику державно організованого суспільства.

Г. В. Мальцев цілком обґрунтовано відзначає, що поява примітивних процесуальних форм, призначенням яких виступає впорядкування конфліктної ситуації, накладання покарання за дії, що близькі до злочину чи є ним, належать до досить ранніх стадій людського суспільства¹. Справді, безпосередня діяльність щодо розгляду правових спорів у вигляді певної процедури виникає вже на ранніх, архаїчних етапах розвитку держави і права. Принагідно відзначимо, що архаїчна епоха історії Стародавньої Греції лежить між міграційною та класичною епохами і тривала протягом VIII–V ст. до н.е.². В інших державах стародавнього світу темпоральні межі епохи архаїки коливаються в межах кількох століть.

Втім, звертаючись до так званого «архаїчного» права, чимало авторів (Е. Аннерс, А. Еллот, Т. Кашаніна та ін.) відмовляються визнавати за ним процесуальний характер. На підтвердження цієї думки наводиться, передусім, теза про те, що чимало норм архаїчного права мали усну форму. А. Еллот звертає увагу на відсутність юридичних текстів, манускриптів з питань права, сформульованих на папері позовних заяв, повісток до суду, ордерів на виконання судових постанов, письмових документів про передачу майна, вчених коментарів докторів права, процедурних дискусій

¹ Проблемы общей теории права и государства. Учебник для юридических вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева, Е. А. Лукашева и др.; под общ. ред. В. С. Нерсесянца. Москва: Норма, Инфра-М, 1999. С. 111.

² Суриков И. Е. Архаическая и классическая Греция: проблемы истории и источниковедения. Москва: КДУ, 2007. 236 с.

щодо представництва або форми обвинувачень¹. Крім цього, акцентується увага на тому, що архаїчні правові норми мали яскраво виражений казуїстичний характер та формувалися внаслідок судового вирішення певних конфліктних ситуацій (казусів), досить простих за змістом, а наголос у них робився на тому, що саме відбулося та чи відбулося загалом, тобто норми архаїчного права були об'єктивістськими за своїм змістом². Дослідники відзначають також несистематизованість, неструктурованість та необов'язковість норм архаїчного права³. На думку Т. В. Кашаніної, процесуальні норми права, спрямовані на регулювання юрисдикційної діяльності спеціально вповноважених органів, виникають на більш пізніх етапах розвитку людського суспільства і певною мірою відображають ступінь цивілізованості суспільства⁴.

Втім, слід мати на увазі, що процедура вирішення суперечок, а отже – застосування процесуально-процедурних норм, має низку суттєвих спільних рис, але відрізняється у різних народів у певні періоди розвитку суспільства та змінюється у відповідності з історично обумовленими уявленнями щодо її оптимальності⁵. З огляду на це цілком обґрунтованими й виваженими вбачаються позиції Л. А. Судолової, яка зазначає, що «коріння судової влади сягає вглиб тисячоліть»⁶, та М. І. Сірого, який стверджує, що процесуальні норми виникають «з огляду на об'єктивну потребу в розв'язанні правових конфліктів разом із появою первісних форм права»⁷.

Якщо під процедурою розуміти будь-яку взаємопов'язану послідовність дій, то з твердженням про першопочаток процесуальної форми у практиці стародавніх рабовласницьких держав цілком можна погодитись. Принаймні про наявність чітко встановленого порядку вчинення тих чи інших юридично значущих дій (збирання податі, прийом послів, вирішення поточних справ державного управління, здійснення судочинства тощо) уже на ранніх стадіях розвитку державності (IV тис. до н.е.) свідчать зображення на давньоєгипетських папірусах та розписи у гробницях фараонів, де ті чи інші чиновники

¹ Allot A. *African law. An introduction to legal systems* / ed. by J. Duncan, M. Derrett. London: Sweet & Maxwell, 1968. P. 133.

² Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. С. 35.

³ Нерсисянц В. С. *Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства*. Москва: Норма, 2002. С. 79; Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. С. 35.

⁴ Кашанина Т. В. *Происхождение государства и права*. Москва: Юрист, 1999. С. 298.

⁵ Лукьянова Е. Г. *Теория процессуального права*. Москва: НОРМА–ИНФРА-М, 2003. С. 5-6.

⁶ Судолова Л. А. *Судебная система в догосударственных и протогосударственных объединениях. История государства и права*. 2008. № 6. С. 13-15.

⁷ Сірий М. І. *Судова влада. Юридична енциклопедія*. Т. 5: П-С. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. С. 699.

зображені у певній послідовності, з відповідними символами влади, на певній відстані від фараона тощо.

Про судоустрій і судочинство Стародавнього Єгипту збереглося дуже мало відомостей, і вони надають лише фрагментарне уявлення про судову владу в цій рабовласницькій державі¹. Втім навіть те вкрай обмежене коло правових пам'яток, що дійшли до нашого часу, дають змогу стверджувати, що вже в ті часи існувала судова система. Загалом верховним суддею країни вважався фараон, але він, як правило, розглядав апеляції, а також чинив правосуддя у справах, що стосувалися його особисто. Інші ж справи розглядали колегіальні органи державного управління. В епоху Стародавнього (XXVIII–XXXII ст. до н.е.) і Середнього (XXI–XVIII ст. до н.е.) царств основний обсяг судової діяльності на території Єгипту здійснювали державні органи управління, що мали назву «джаджат»². Зі змісту «Іліади» (де згадуються джаджати), випливає, що вони діяли за процедурою, подібною до давньогрецьких судових установ.

В епоху Нового царства (XVI–XI ст. до н.е.) на зміну джаджатам прийшли органи під назвою «кенбет». На думку І.М. Лур'є, витіснення джаджату кенбетом являло собою заміну звичаєвого права правом, що ґрунтувалося на писаному законі³. У період з VIII до IV ст. до н.е. назва «кенбет» вийшла з ужитку; замість неї для позначення судової діяльності почав застосовуватися термін *wpr* (wpr) у різноманітних його варіантах⁴.

У ті прадавні часи судочинство не поділялося на кримінальне і цивільне, але розгляд справи вже тоді був поетапним (стадійним). Принаймні, в діяльності кенбету щодо розгляду судових справ можна виокремити чотири стадії:

1. Стадія порушення справи. Вона розпочиналася винесенням вмотивованої скарги (позову) перед серами (членами) кенбету. Кенбет у повному складі відвідував місце ймовірного правопорушення і здійснював його дослідження. На посвідченні факту вчинення правопорушення ця стадія завершувалася.

2. Стадія розгляду і з'ясування обставин справи. Сторони допитувалися чи розпитувалися залежно від характеру справи, проводилось опитування свідків та надання доказів. Промови сторін,

¹ Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта: монография. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2011. С. 387.

² Шестаков Ю. А. Судостроительство и судопроизводство в Древнем Египте в эпоху Древнего и Среднего царств. Роль антикризисных явлений в достижении стабильности общества. Социально-гуманитарные проблемы современности: сборник научных трудов. Шахты: ЮРГУЭС, 2005. С. 32-34.

³ Лур'є І. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н.э. Ленинград: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1960. С. 42-43.

⁴ Allam S. Egyptian Law Courts in Pharaonic and Hellenistic Times. *He Journal of Egyptian Archaeology*. 1991. Vol. 77. P. 1117-1119.

запитання членів кебету і відповіді на них з боку сторін записувалися писцями.

3. Стадія винесення рішення. За формою вона повторювала попередню стадію. Знову зачитувалось обвинувачення (позов) і доповідалася сутність з'ясованого у другій стадії процесу. Якщо справа підлягала рішенню судового оракула, то божеству ставилося питання у двох варіантах: негативному й позитивному для кожної зі сторін спору. Бог мав обрати, кому він віддає перевагу.

4. Стадія виконання винесеного рішення. Рішення суду викладалось у письмовій формі, з нього знімалися копії. Процесуально четверта стадія полягала у примушуванні сторони, яка програла, надати клятву в тому, що рішення (вирок) буде виконано.

Крім державних судових установ, протягом усього періоду існування Стародавнього Єгипту діяли храмові суди, а суддя будь-якої судової інстанції вважався жерцем богині Істини. Принагідно слід відзначити, що засідання суду завжди було урочисто обставленим, адже вважалося, що на ньому присутні бог Тот і богиня Маат – покровителі правосуддя. Сторони повинні були робити свої промови, простягшись ниць перед судом. Загалом процес був розшуковим, тобто інквізиційним, хоча на другій стадії виявлялися риси змагальності.

Оскільки в Стародавньому Єгипті суд не був відокремлений від загального управління і судові інстанції співпадали з інстанціями адміністративними, можна припустити, що й адміністрування в цій державі теж здійснювалося за певними процедурами.

Про процесуальну сторону відправлення правосуддя та здійснення інших видів державно-владної діяльності в інших рабовласницьких державах Сходу сучасній історичній науці відомо ще менше, ніж про судочинство Стародавнього Єгипту, тому, виходячи зі спільних рис функціонального призначення і структури судових органів цих держав¹, можемо лише екстраполювати на них процесуальні особливості діяльності давньоєгипетських кенбетів.

Загалом слід погодитись із твердженням М.М. Страхова про те, що у всіх країнах Стародавнього Сходу застосовувався обвинувально-змагальний процес. Згодом з'являються елементи розшукового процесу. У Китаї та Індії держава починає відігравати все активнішу роль у виявленні та затриманні злочинців, використовуючи з цією метою спеціальних агентів, систему кругової поруки тощо. Основним доказом стає зізнання обвинуваченого, а для цього застосовуються тортури².

¹ Див.: Капустинський В. А. Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах. Вісник Вищої ради юстиції. 2013. № 2 (14). С. 38-42.

² Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник. Харків: Право, 2001. С. 31.

Історія Стародавнього Сходу переконливо свідчить про те, що в основі розвитку юридичних процедур лежало раціональне в своїй основі прагнення до підвищення рівня обґрунтованості й ефективності владних рішень, зміцнення державного ладу, забезпечення могутності й добробуту країни. Ю. Ю. Ветютнев слушно відзначає: «Поширення й ускладнення процедур свідчить про поступове зменшення довіри до особистого начала і про прагнення до своєрідної автоматизації соціальних процесів, коли очікуваний результат (наприклад, справедливе судове рішення) досягався б незалежно від особистих якостей тих людей, які наділені державною владою. Тим самим процедура ніби замінює собою індивідуальність, створюючи безвідмовний механізм, який може діяти за мінімальних інвестицій особистої чесноти»¹.

Досліджуючи системи стародавнього, рабовласницького права, особливу увагу необхідно приділити процесуальним нормам права античних держав. Право цих країн займає в історії людства виключне місце, оскільки стало підґрунтям для правового розвитку багатьох народів та держав, у тому числі й України. Розвиток права в Греції та Римі в античний період здійснювалося в межах окремих полісів. При цьому ступінь розвитку демократичних інститутів в окремих містах-державах відображався і в нормах процесуального права.

Практика винесення спірних питань на судовий розгляд сформувалася в Греції досить рано – на самому початку архаїчного періоду, а, можливо, вже наприкінці періоду темних віків, задовго до появи перших писаних законів. Як справедливо відзначає Л. О. Пальцева, «у період ранньої архаїки судочинство спиралося не на закон, а на неписані норми звичаєвого права»². Уже в поемах Гомера містяться згадки про судочинство. Поет зображує декілька способів вирішення конфліктів – від судового розгляду до позасудових способів (переговори, розправа), що, ймовірно, відображає стан справ у цій сфері наприкінці IX – першій половині VIII ст. до н.е.³.

Вивчення юридичних процедур в архаїчній Греції спирається переважно на досить лаконічні й розрізнені свідчення стародавніх авторів. Так, у Страбона міститься згадка про реформування Залевком законодавства (і відповідно, питань судочинства), прийнятого в Локрах Епізефірських, що вважається найдавнішим писаним законодавством в Елладі та її колоніях. Тоді законодавець вперше втрутився в усталену з гомерівських часів практику судочинства, визначивши й письмово

¹ Ветютнев Ю. Ю. Значч. праця. С. 170.

² Пальцева Л. А. Суд у Гомера и Гесиода. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2002. С. 22.

³ Див.: Пальцева Л. А. Судебные институты архаической Греции. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2008. Вып. 7. С. 86-90.

зафіксувавши в законах міру покарання за кожним видом правопорушень¹. Загалом у VII-VI ст. до н.е. у грецьких полісах розпочинається процес кодифікації права, що безпосередньо впливає на реформування судочинства підпорядкування його чітким юридичним процедурам.

У свою чергу, Хіосська ретра (VI ст. до н. е.) говорить про створення Народної Ради, під юрисдикцію якої підпадали справи про зловживання посадових осіб. Громадянину надавалося право апеляції до Ради на рішення, винесені в судах першої інстанції – царів і домархів, ця ж Рада розглядала чи готувала до розгляду в суді зазначені справи². Формування подібного колегіального органа (50 осіб від кожної філи) було важливим кроком як у встановленні контролю за діями посадових осіб, так і в демократизації самого судочинства в Греції.

Загальну картину юридичного процесу в архаїчній Греції доповнюють епіграфічні пам'ятки, зокрема написи, знайдені в критських містах Дреросі та Гортині й датовані VII – першою половиною VI ст. до н. е.³. Їхнє значення передусім пов'язане з тим, що написи доволі часто дають історикам відомості про судочинство в невеликих периферійних полісах, внутрішнє життя яких практично не відображена в літературних джерелах. Так, один з написів, знайдених у Дреросі, містить вказівку на те, що особа, яка займала посаду косма, знову не може бути космом протягом десяти років; якщо ж вона виконуватиме повноваження косма і винесе судові рішення, то сама повинна буде сплатити присуджену суму в подвійному розмірі, а також на все життя втратить право займати зазначену посаду. На думку істориків права. Зазначений напис свідчить про формування у Греції важливого процесуального принципу: змінюваності суддів⁴.

Результатом становлення полісної системи стає активізація правотворчої діяльності, яка, в свою чергу звільняється від релігійно-міфологічного впливу. Неписані звичаї, тлумачення яких здійснювалися представниками правлячої верхівки, змінює закон, який має світський характер і закріплюється в письмовій формі. Таким чином, право в античному світі, його матеріальні й процесуальні норми, постає у чистому

¹ Пальцева Л. А. Основные направления развития судебной системы в архаической Греции (VII в. до н.э.). *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2005. Вып. 4. С. 76.

² Лаптева М. Ю., Манзюк А. П. Организация судебного процесса в греческих полисах VIII – V вв. до н.э. (по данным литературных источников, эпиграфики и археологии). *История и археология*. 2014. № 10. URL: <http://history.snauka.ru/2014/10/1228>.

³ Пальцева Л. А. Судопроизводство в Греции в VII–VI вв. до н.э. (по данным эпиграфических источников). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 2. Вып. 1. С. 17.

⁴ Пальцева Л. А. Судопроизводство в Греции в VII–VI вв. до н.э. (по данным эпиграфических источников). С. 18; Черняк Б. А. Становление и развитие судебных институтов в Древней Греции (от темных веков до поздней архаики). *Судебная власть и уголовный процесс*. 2016. № 3. С. 145.

вигляді як авторитетний та обов'язковий регулятор полісного життя, позбавлений будь-якої містичної чи релігійної сили¹.

Право *Стародавньої Греції* в Античну епоху відзначається певним дуалізмом. З одного боку, в цій державі визнавалося велике значення права та підкреслювалася необхідність додержання законів, була по суті сформульована концепція правової держави. Водночас давньогрецьке право, на відміну від римського, було недостатньо розроблене і не залишило після себе такого правового спадку. Відсутність єдиної держави зумовлювала партикуляризм у праві. Відтак, кожен поліс характеризувався наявністю власної правової системи, а відтак і специфікою порядку розгляду і вирішення юридичних справ.

Найбільш розвинену правову систему, в т.ч. й у процедурно-процесуальному плані, мали Стародавні Афіни, де протягом V-VI ст.ст. до н.е. звичаєве право поступово втратило своє значення, і основним джерелом права став закон. Єдиним відомим кодексом афінського права виступають Закони архонта Драконта, датовані 621 р. до н.е. Згодом ці Закони були частково скасовані або пом'якшені реформами Солона².

Відправлення правосуддя в Афінах характеризувалося різноманітністю форм процесу. На народних зборах розглядалися справи про змови, злочинні співтовариства, умисні злочини ворогові міста, війська чи флоту, повалення демократії. Гелієя, як особливе судове зібрання, розглядала справи про найважливіші державні та посадові злочини, була апеляційною інстанцією. Арєопаг, як вищий афінський судовий і урядовий контролюючий орган, вирішував справи про умисні вбивства, отруєння, підпали³. Натомість суд ефетів розглядав справи про умисні вбивства, дозволені вбивства, каліцтва тощо⁴.

Ініціаторами судового розгляду могли виступати виключно повноправні громадяни чоловічої статі. Представниками інтересів жінок та неповнолітніх були глави сімейств чи опікуни. Інтереси іноземців представляли їх покровителі, інтереси рабів - володарі. Чоловіки та жінки всіх станів були зобов'язані виступати у разі необхідності відповідачами. Судовий процес мав яскраво виражений змагальний характер, незважаючи на його конкретну форму⁵.

¹ История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов: в 2 ч. Ч. 1 / под общ. ред. О.А. Жидкова, Н.А. Крашенинниковой. 2-е изд., стер. Москва: НОРМА, 2002. С. 135.

² Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. С. 147-148.

³ Любегиль К.Я. Историко-филологические исследования: Афинский царь Кодр и отмена царской власти в Афинах. Архонство и стратегия в Афинах во время Персидских войн. Изд. 2-е. Москва: УРСС, 2014. С. 42-43.

⁴ Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко та ін.; за ред. Л. М. Маймескулова. Харків: Право, 2011. С. 154.

⁵ Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков: В двух частях. Волгоград: Изд-во Волгоград. госуд. ун-та, 2001. С. 119.

В афінському праві було передбачено дві форми процесу: у державних та приватних справах¹. Відмінності між ними полягали у наступному:

- підставою початку процесу у державних справах виступало порушення інтересів полісу, у випадку порушення особистих інтересів розпочинався процес у приватній справі;

- у державній справі процес міг бути порушений будь-яким повноправним громадянином, навіть якщо справа його не стосувалася, у приватній – виключно зацікавленою особою;

- обвинувач у випадку виграшу процесу у державній справі не мав ніякого зиску, оскільки штраф обвинувачений сплачував до державної скарбниці, а виграш у процесі в приватній справі передбачав для позивача певну матеріальну вигоду;

- позивач процесу у державній справі мав обов'язково довести його до завершення або сплачував штраф, а процес у приватній справі міг бути завершений за бажанням позивача на будь-якій стадії без шкоди для себе;

- процес у приватній справі не передбачав сплати позивачем судового мита, а позивач процесу у приватній справі був зобов'язаний сплачувати судовий збір.

Вибір конкретної процесуальної форми залежав від самого позивача, оскільки процес у державній чи приватній справах не мав чіткого розмежування. Незалежно від форми процесу, судовий розгляд розпочинався з виклику відповідача чи обвинуваченого. Виклик здійснювався у присутності свідків безпосередньо позивачем. Якщо відповідач не з'являвся за викликом, справа розглядалася без його присутності та мала для нього несприятливі наслідки. Вповноважена особа, вивчаючи письмову скаргу, встановлювала обґрунтованість та проводила попередній розгляд. Під час нього фіксувалися свідчення, досліджувалися речові докази, письмові документи тощо. Не мали права свідчити близькі родичі, жінки та неповнолітні. Допит рабів проводився у присутності сторін із застосуванням тортур. Зібрані у ході попереднього розгляду матеріали опечатувалися у призначених для цього судинах. Лише на ці матеріали можна було посилатися під час судового розгляду.

У визначений день судові засідання відкривалося оголошенням скарги обвинувача чи позивача та запереченнями іншої сторони. Проголошуючи свої промови сторони мали право використовувати допомогу кваліфікованих спеціалістів – риторів та правознавців. Процеси у державних справах передбачали проголошення сторонами двох промов, у приватному процесі проголошувалося по одній промові. Після виступів обох сторін, судді без попередньої наради виносили рішення по справі.

¹ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. В двух частях. Часть 1. Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Типогр. В. Безобразова и Комп., 1888. С. 245-250.

Слід відмітити, що судді мали змогу досить вільно визначити характер діяння щодо його злочинності чи допустимості. Обвинувачений вважався виправданим, якщо голоси суддів поділялися порівну. Це давало право вчинити позов щодо помилкового обвинувачення. У випадку, коли особа визнавалася винною, відбувалося ще одне таємне голосування, яке визначало конкретну міру покарання. Якщо законом не було встановлено відповідну міру, вона пропонувалася однією або іншою стороною.

Незадоволені рішенням чи вироком сторона мала право звернутися до гелієї з апеляцією. Рішення гелієї у вигляді вердикту було остаточним і не підлягало перегляду чи скасуванню.

Належним чином продумана та ретельно організована процедура давньогрецького судового процесу запобігала помилкам у винесених рішеннях щодо кримінальних справ та цивільних позовів¹. Це зумовлюється активною участю значної частини населення у здійсненні правосуддя та повагою до права, що виховувалася у громадян грецьких полісів.

У працях з історії держави і права при характеристиці античного юридичного процесу як правило звертаються до його юрисдикційних (цивільно-правових чи кримінально-правових) форм. Втім з точки зору загальних закономірностей формування і розвитку юридичного процесу у всьому розмаїтті його форм важливо звернути увагу й на античний досвід неюрисдикційних форм юридичного процесу, зокрема на процесуальні аспекти діяльності представницьких установ.

Так, Народні збори в Афінах збиралися в суворо визначені терміни: раз на 9 днів або 4 рази на 36 днів, а вся річна діяльність складалася з 10 циклів. Щоб упорядкувати роботу Народних зборів, на кожне з них виносилися свої важливі питання. Скажімо, на першому обговорювалися військові, продовольчі, надзвичайні заяви, проводилася перевірка правильності обрання відповідних магістратів, на другому – розглядалися клопотання з особистих і суспільних справ і т.д. Порядок денний попередньо готували й обговорювали Радою, голови зборів обиралися на один день за жеребом.

У Народних зборах був прийнятий досить демократичний порядок обговорення порядку денного. Виступити з обговорюваного питання міг кожен громадянин, проте непристойна поведінка на ораторській трибуні не допускалася. Кожен афінський громадянин незалежно від його майнового стану мав право внести на обговорення проект закону, який міг бути прийнятий на Народних зборах. Водночас внесення на розгляд Народних зборів протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, законопроекту, вважалося злочином; особа, яка вносила подібну пропозицію, навіть у разі

¹ Бибииков П. Очерк международного права в Греции. Москва: Типогр. Готье, 1852. С. 28-29.

її прийняття, протягом року могла бути притягнена до відповідальності¹.

З грецьких традицій судочинства й народоправства бере свій початок юридичний процес і на території нинішньої України. Ця теза не є загальноприйнятною серед вітчизняних істориків права, більшість яких схильні вважати, що процесуальні норми на території сучасної України починають формуватися за часів Київської Русі². Втім, на наш погляд, більш переконливою виглядає думка О.А. Гавриленка, який обґрунтовано стверджує, що насправді початок формування процесуального права нашої держави слід відраховувати приблизно з другої половини першого тисячоліття до н.е. Це пов'язано з виникненням на північному узбережжі Чорного моря еллінських колоній – Ольвії, Херсонеса, Пантікапеї, Керкінітиди та ін., де поширюється афінська модель судочинства³. Вони були тісно пов'язані з найрозвиненішими країнами того часу: Грецією, Понтійським царством, Римською та Східно-Римською імперіями⁴.

У державах Північного Причорномор'я судочинство, основою якого виступають норми процесуального права і яке за часів античності перебувало на початковій стадії свого розвитку, було побудовано загалом за афінською моделлю. Щоправда, з певними особливостями, зумовленими впливом місцевого звичаєвого права та законодавства.

У широкому сенсі в епоху античності під процесом можна розуміти закріплену переважно звичаєвим правом процедуру застосування матеріальних правових норм. У більшості еллінських держав античного часу, зокрема й північнопричорноморських, він мав певні загальні характерні риси. У вузькому ж розумінні тогочасний юрисдикційний процес виступає нормативно закріпленою процедурою здійснення органами державної влади (органами самоврядування) покладених на них функцій з відправлення правосуддя⁵.

Беручи до уваги доведений ученими факт входження таких міст-держав як Феодосія, Гермонасса, Ольвія, Німфея до Афінського морського союзу та матеріали, виявлені під час розкопок ольвійського дікастерію (суду), інші археологічні дані необхідно звернути увагу на тотожність основних рис процесуального права Афін і багатьох держав Північного Причорномор'я⁶. До них можна віднести наступні.

¹ Гавриленко О. А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я. Право і безпека. 2002. № 1. С. 47.

² Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України. *Право України*. 2004. № 8. С. 3.

³ Гавриленко О. А. Стадії процесу в античних державах північного Причорномор'я. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 1. С. 192.

⁴ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. С. 49.

⁵ Гавриленко О. А. Античні держави північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. С. 223.

⁶ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. С. 50.

Процес відбувався за ініціативою сторін, мав обвинувально-змагальний характер. Позивачами мали право виступати лише не позбавлені прав громадяни, які досягли повноліття. Позов міг заявлятися не тільки від власного імені, а й від імені осіб, які такого права не мали. Так, батько, чоловік чи опікун мали право подавати позов за жінку або неповнолітнього, покровитель – за іноземця, власник – за свого раба. Відповідачами виступали незалежно від їх соціального стану особи будь-якої статі. Лише раби та обмежені в дієздатності члени сім'ї громадян в певних випадках становили виключення.

Залежно від різновиду справ виокремлюються різні порядок судочинства, головування на суді та процесуальні форми обвинувачення. За формою процесу всі судові справи поділялися на ті, де розглядалася шкода, завдана безпосередньо державі чи окремому члену громади внаслідок порушення державних законів, та ті, що виникали через порушення чийось особистих інтересів¹.

Перша категорія справ складала так званий «державний процес», до якого належали справи про вбивство, навмисне завдання тілесних ушкоджень, образу словом, невіру в богів, прийняття або давання хабара, військові злочини, неробство, фальшиве засвідчення скарги. Державний процес здійснювався також щодо самовільного присвоєння прав громадянства, внесення на розгляд Народних зборів законопроекту, що суперечив нормам звичаєвого права чи завдавав шкоди громаді, неналежне виконання послом своїх обов'язків, яке призвело до негативних наслідків для держави, котра його уповноважила, тощо².

Відповідно, друга категорія справ становила «приватний процес», підставою початку якого виступали образи дією, наклеп, завдання матеріальних збитків, крадіжка, неповернення боргу, невіплата грошей за житло, відмова здійснювати оплату за проживання, відмова від виконання зобов'язань цивільно-правового характеру, відмова від утримання непрацездатних батьків, незаконне одержання зиску та вчинення злочину серед дня тощо³. Справи, які порушувалися покупцем проти продавця у випадках, коли третя особа висуває своє право на продане, а продавець, не підтверджує своїх прав на річ, також належали до форми «приватного процесу»⁴. Наразі В. В. Латишев звертає увагу, що поняття про державну

¹ Гавриленко О. А. Античні держави північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст.. н.е.). С. 223.

² Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку. С. 51.

³ Там само.

⁴ Античный способ производства: литературные, эпиграфические и папирологические свидетельства о социально-экономической истории Древней Греции, эллинистического Востока и Рима / под ред. С. А. Жебелева, С. И. Ковалева; с предисл. А. Г. Пригожина. Ленинград: Изд-во ГАИМК, 1933. С. 279; Бэзин Э. Синдика. Боспор и Афины в последней четверти V в. до н.э. *Вестник Древней истории*. 1959. № 1. С. 124-129.

та приватну форми процесу не були чітко розмежованими. Відтак, саме позивач у багатьох випадках на власний розсуд вирішував, який процес розпочати¹.

Зважаючи на процесуальні особливості, розрізняються як кримінальні, так і цивільні справи. справи, що були спрямовані особисто проти обвинувачуваного і мали наслідком його покарання за вчинений злочин, належали до кримінальних. До цивільних справ належали тяжби щодо права власності на певний спірний предмет; наслідком таких справ було присудження одній зі сторін прав, пов'язаних із власністю на нього.

Звичаєве право за часів античності передбачало певну послідовність процесу, перехід від однієї стадії до іншої. Кожна зі стадій мала свої безпосередні завдання. Ці завдання обумовлювалися: 1) загальними завданнями судочинства; 2) колом органів та осіб, які брали участь у процесі; 3) підсумковими процесуальними рішеннями; 4) порядком процесуальної діяльності; 5) характером процесуальних відносин.

Процес розгляду справи у суді розпочинався з порушення справи. Підставою виступала письмова скарга, подана до відповідного магістрату. За принципом, який був поширений у еллінському світі, судочинство здійснювалося у полісі відповідача².

Заклик до відповідача з'явитися у визначений день до магістрату можна вважати наступною стадією. Виклик здійснювався за присутності понятих на вулиці чи площі. Поняті мали засвідчити здійснення заклику в разі, коли відповідач не з'являвся до суду і судочинство відбувалося за відсутності відповідача (обвинуваченого). Щодо обвинуваченого суд міг застосувати як процедуру попереднього арешту, так і звільнення під заставу, внесену поручителями.

Третя стадія являла собою певний аналог сучасного судового слідства. Позивач на початку обирав місце розгляду справи – у суді магістрату чи безпосередньо у суді присяжних – і оголошував своє бажання. Якщо обирався суд присяжних, то обидві сторони підтверджували свої свідчення спеціальною присягою³. Також обидві сторони надавали докази своєї правоти: закони, документи, свідчення очевидців, лікарів, рабів, отримані під час катування, клятви тощо⁴. Лише вільні особи – громадяни чи іноземці – мали право виступати в якості свідків. Вони приносили клятву, як у кримінальних справах так і у справах з майнових спорів, що яка передбачала відповідне покарання в разі її порушення. Не мали права свідчити жінки, близькі родичі сторін та особи, які не досягли 18-річного віку. Отримані від очевидців свідчення,

¹ Латышев В. В. Знач. праця. С. 239.

² Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. С. 53.

³ Гавриленко О.А. Стадії процесу в античних державах північного Причорномор'я. С.191-192.

⁴ Латышев В. В. Знач. праця. С. 246.

подавалися голові суду та занотовувалися. Свідчення могли надсилатися через довірених осіб вже в записаному вигляді лише за умови наявності вагомих причин. Якщо раби виступали у якості свідків, щодо них було обов'язковим застосування тортур.

Завершувалося проведення судового слідства опечатуванням складених до глиняних чи мідних посудин всіх зібраних документів, свідчень та інших доказів. Починаючи з цього моменту, зацікавлені сторони вже не мали можливості додавати докази та посилалися на них під час подальшого розгляду справи. Судове слідство могло тривати протягом значного проміжку часу, але існувала категорія справ, які мали вирішуватися не пізніше, як за один місяць від дня подання скарги¹. До цієї категорії відносилися торгівельні справи, справи про несплату податків чи неправильний їхній розподіл та справи щодо приданого².

Безпосереднє судочинство складало четверту стадію процесу. Після закінчення судового слідства за кілька днів призначалася дата проведення судового засідання. Принесення жертв і молитви передували його початку, потім викликалися сторони. Скарга позивача та виправдання відповідача зачитувалися секретарем і сторони мали право виголосити свої промови, на що призначався певний час. Під час промов оголошувалися, у разі потреби, свідчення очевидців. Також до справи залучалися захисники, якщо сторони не використовували власний захист. Судоговоріння закінчувалося таємним голосуванням суддів, яке відбувалося без їх попередньої наради. Результат голосування оголошувався головою суду, за рівної кількості голосів справа вирішувалася на користь обвинуваченого чи відповідача. За результатами винесеного рішення процес поділявся на два різновиди: «оцінювальний» та «неоцінювальний»³. До першого різновиду належали справи, де покарання визначалося власне судом. Це залежало від того, що вид і розмір покарання передбачалися законом, або від того, що суддям надавалася можливість обрати одне з двох покарань чи визначити розмір штрафу самостійно. Справи, де покарання визначалося чинними законами та постановами, а у приватних справах щодо змісту судового рішення існувала попередня домовленість між сторонами, належали до різновиду «неоцінювального» процесу⁴. Рішення суду вважалося остаточним, оскільки інстанційної системи судів у державах Північного Причорномор'я не існувало.

Виконання рішення, винесеного судом, можна вважати п'ятою стадією процесу. Виконання судового рішення покладалося на магістратів⁵.

¹ Гавриленко О. А. Античні держави північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст.. н.е.). С. 230.

² Латышев В. В. Знач. праця. С. 247-248.

³ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку. С. 60.

⁴ Латышев В. В. Знач. праця. С. 256.

⁵ Гавриленко О. А. Стадії процесу в античних державах північного Причорномор'я. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 1. С. 195.

У найдавніший період смертні вирoki виконувалися зацікавленими особами, а згодом – служителями чи катом, котрий мешкав за межами міста-держави¹. В окремих полісах існували особливі відомства, що виконували архівні функції, до яких вносилися судові рішення та скарги і де вони зберігалися протягом тривалого часу².

Таким чином, можна констатувати, що процесуальні норми в античних містах-державках Північного Причорномор'я знаходили своє втілення у процесі, який мав обвинувально-змагальний характер. Він відзначався приватним переслідуванням, при якому позивач сам вживав заходів до захисту своїх прав, оскільки обвинувальний процес базувався самодіяльністю сторін. Порушення справи відбувалося за скаргою потерпілого. Позивач не лише сам збирав докази, але й повинен був піклуватися про доставляння відповідача до суду. Судовий розгляд був гласним і характеризувався змагальністю. Надані сторонами докази слугували основою вирішення справи відбувалося.

За допомогою писаних законів, які отримали статичний характер, сформована у державі влада, має змогу здійснювати вплив на поведінку суспільства в цілому, а не лише на окремого індивіда. Яскравим прикладом цього є Рим епохи Античності. У стародавньому світі він відрізняється кодифікацією звичаєвого права. Слід відзначити, що кодифікація торкалася не лише кримінального або цивільного законодавства, але й судового процесу, тобто процесуальних норм. Це підтверджується зводом законів, що датується серединою V ст. до н.е. – 451-450 рр. та отримав назву «Законів XII таблиць»³. Уперше на рівні держави в «Законах XII таблиць» були визначені правові засади формування громадянського суспільства та усне звичаєве право набуло статично-письмової форми⁴. Захист прав та інтересів громадян став з цього часу став справою держави⁵.

Принагідно слід зауважити, що терміни «процес» і «процесуальне право» вживаються нами стосовно відповідних правових явищ стародавнього світу досить умовно. «Римські юристи не знали спеціальної науки цивільного процесу, – пише з даного приводу професор А. Х. Гольмстен. – Слово *processus* ніколи не вживалося римлянами в тому значенні, котре воно має в сучасному праві. У працях Гая та Юстиніана виклад цивільного права і судочинства зливається в одне ціле»⁶.

¹ Латышев В. В. Знач. праця. С. 257.

² Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей. С. 60.

³ Римское право: Базовый учебник: пер. с макед. / И. Пухан, М. Поленак-Акимовская; под ред. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало-М, 2003. С. 21.

⁴ Хрестоматия по истории Древнего Рима / под. ред. С. Л. Утченко. Москва: Соцэкгиз, 1962. С. 62-72.

⁵ Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 6, 68.

⁶ Гольмстен А. Х. Юридические исследования и статьи. Санкт-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1894. С. 123.

Про судовий процес стародавнього Риму збереглося дуже мало історичних даних. Загалом існуючі історичні відомості з історії римської держави і права стосуються порівняно більш пізнього періоду суспільного розвитку. Втім можна з упевненістю стверджувати, що в царський період суд право на здійснення судочинства міцно захопила родова знать. Вся судова влада була зосереджена в руках царя, котрий чинив суд у присутні дні на судному місці на Збірному майдані. Суд відбувався публічно при великому скупченні народу. Цар сидів у колісничному (курульному) кріслі (*sella curulis*). Біля царя стояли його вісники (ліктори), а перед ним – обвинувачені або учасники цивільного спору.

Незважаючи на те, що рабство в цей прадавній період ще мало сліди патріархальних відносин, цар судив тільки вільних громадян; право суду над рабами, включаючи право над їхнім життям і смертю, належало їхнім володарям. При цьому обвинувачення мало приватний характер, але за найважливішими справами, що зачіпали публічні інтереси (так званим *delicta publica*), на відміну від *delicta privata* (справ, що зачіпають приватні інтереси), цар сам порушував обвинувачення і вимагав винних до суду. У цих випадках процес називався публічним (на відміну від приватного). Публічний процес проводився у справах про злочини, які безпосередньо посягали на громадський порядок чи становили серйозну загрозу для нього. Сюди належали державна зрада чи співтовариство з ворогом (*prodicio*), а також поєднаний із насильством спротив властям (*peduellio*). Порушником громадського спокою вважалися також злісний (навмисний) вбивця (*parricida*), мужеложець, гвалтівник, палій, лжесвідок і той, хто магічними заклинаннями знищував посіви або крав хліб з ланів, «залишений під охороною богів і народу».

Цар викликав у встановленому процесуальному порядку і вислуховував сторони. Він же виносив вирок, попередньо заслухавши думку запрошених радників з числа сенаторів. При цьому цар не завжди до кінця керував ходом процесу; він міг призначити заступника чи двох заступників з числа сенаторів, які розбирали справу й виносили вирок. Призначення більш пізніх колегіальних заступників для винесення вироку в справах про державну зраду (*duoviri perduellionis*) і постійних заступників, які проводили попередню досудову підготовку і збір доказів у справах про вбивства (*questores parricidii*), хоча й не належить, на думку більшості дослідників, до царської епохи, але, як справедливо вважає Т. Моммзен, примикає до деяких її установ. У публічному процесі обвинувачений до суду зазвичай піддавався арешту, але міг бути відпущений на поруки. Цар сам вживав заходи щодо розшуку й доставки на суд обвинуваченого. У приватному процесі про це мав піклуватися сам обвинувач. Тортурам піддавали тільки рабів. Звинувачені в порушенні громадського спокою засуджувалися до смерті. При цьому смертна кара була дуже різноманітна: лжесвідка скидали з фортечного муру, крадія

жнив карали на шибениці, а палія – спалювали на багатті. Цар не мав права ні переглянути, ні пом'якшити свій вирок – це право належало тільки народним зборам. Але цар міг дозволити чи не дозволити обвинуваченому клопотання про помилування (*provocatio*). Таким чином, народні збори ще зберігали стосовно царя притаманний військовій демократії характер вищого органа. Хід процесу в прадавньому Римі, як можна припустити, мав багато спільного з процесом першого періоду республіки, що настав за ним і відомості про який є більш повними й достовірними. Тому процесуальні особливості прадавнього суду будуть розглянуті нами при викладенні судової юрисдикції перших консулів – наступників царської влади і суду в народних зборах за центуріями й територіальними трибами, які замінили суд в народних зборах за родовими трибами.

Слід підкреслити, що римський кримінальний процес – це процес для порівняно незначної кількості римських громадян – квіритів; величезні маси рабів, підданих і союзників Риму, кількість яких багаторазово перевищувало кількість римлян, судилися іншим, спрощеним шляхом, а з рабами, як видно з викладеного, чинили розправу і зовсім без суду.

Після повалення влади царів їх судова компетенція перейшла до республіканських магістратів і передусім до двох консулів. Однак консули успадкували судову владу царів не в повному обсязі, а з деякими обмеженнями. Так, цар міг дозволити чи не дозволити апеляцію до народних зборів. Консули ж, в силу Валерієва закону (509 р. до н. е. *lex Valeria de provocazione*), зобов'язані були допустити апеляцію на будь-який вирок, яким римського громадянина засуджено до смертної кари, тілесних покарань і штрафу, що перевищує певну межу, якщо тільки цей вирок був винесений не за воєнними законами. Тому щоразу, коли консул діяв у якості судді, а не в якості воєначальника, ліктори відкладали в бік свої сокири, котрі слугували символом того, що консул мав право карати смертною карою. Крім того, будучи постійно зайнятими різноманітними державними справами, консули, як правило, не відправляли правосуддя самі, а делегували свої судові повноваження суддям, яких призначали за власним вибором. До числа таких суддів належали вже згадані вище двоє суддів у справах про повстання та про державну зраду (*duumviri perduellionis*) і двоє суддів у справах про вбивства (*questores parricidii*), які за дорученням консула здійснювали й попередню підготовку справи, що включала деякі слідчі дії щодо забезпечення доказів. Майже всі магістратури в Римі були організовані колегіально: два консули, два, а потім і більше преторів тощо. «Ця колегіальність, однак, не означає того, що всі однорідні магістрати мали діяти спільно, як колегія, вони є не колегією, а колегами. Кожен магістрат діє окремо і самостійно – так, як якби він був один; кожному з них окремо належить вся повнота відповідної влади. Але поряд із ним така же повнота влади належить іншому, і в разі бажання цей другий своїм вето може паралізувати будь-яке розпорядження

першого. У цьому полягає сутність так званого *jus interces-sionis*»¹.

Призначення суддів, скоріш за все, процесуально відбувалося, коли вони розглядалися як заступники царя у процесі, але постійний характер останнього з названих судів і проведений у цих судах принцип колегіальності належить, у будь-якому разі, до часів республіки. Судді призначалися консулами при вступі на посаду, і повноваження їхні припинялися одночасно із завершенням повноважень консулів. Однак, оскільки консули нерідко самі вели найважливіші процеси, а колегіальні судді обиралися ними за їх розсудом і компетенція цих суддів впливала з компетенції консулів, можна припустити, що судді, в найбільш важливих випадках доповідали консулам про хід справи в процесі її попередньої підготовки. Однак винесений ними вирок вважався вирокон консула, і останній вже не міг ні змінити, ні скасувати його. Отже, консули могли доручити своїм суддям розгляд справи і винесення вироку. Але прийняти обвинувачення і надати хід справі вони були зобов'язані особисто. Створення плебсом на противагу первісно виключно аристократичним консулам народні трибуни через належність їм права вето, могли не допустити чи припинити порушення кримінальних процесів, арешт обвинувачених, що перебувають під слідством тощо. Для того, щоб кожен римський громадянин міг завжди вдатися до заступництва трибуна, було постановлено, що трибуни не мають права ночувати поза межами міста і що двері їхнього будинку завжди, і вдень і вночі, залишаються відчиненими для всіх.

Слід відзначити, що народний трибун міг накласти вето не тільки на рішення окремих магістратів, але й на рішення общини. Для того, щоб надати владі трибунів виняткової сили, було постановлено, що будь-який спротив трибуну каратиметься смертною карою. При цьому трибун міг притягти до відповідальності будь-якого громадянина, у т.ч. й того, хто перебуває в посаді консула. Одночасно з народними трибунами обирали двох народних едилів, котрим було надано судову владу щодо менш значних проступків, що кралися грошовими штрафами. Їм так само, як і трибунам, гарантувалась особиста недоторканність поголівною клятвою плебей. Апеляція на вирок народного трибуна або едила розглядалася не всією громадою, а всім плебейситом, який збирався за куріями і виносив остаточне рішення більшістю голосів.

За словами Т. Моммзена, консулам і трибунам належала повна і конкуруюча кримінальна юрисдикція, хоча перші користувалися нею через інших осіб, а останні – безпосередньо; як при перших перебували два квестори, та і при других перебували два едили. Причому стосовно консулів трибунат був чимось на кшталт касаційного суду, що слугував

¹ Покровский И. А. История римского права. Минск: Харвест, 2002. С. 89.

гарантією від сваволі магістратури¹.

Поряд із магістратурою судова влада після зречення і вигнання царів належала також і Сенату. Також в силу своєї адміністративної влади сенат розглядав справи, що стосувалися провінцій і колоній, судив «неслухняні» міста, приймав скарги підданих і союзників та утиски з боку римських намісників і легатів. Нарешті, Сенат розглядав усі справи про злочини, вчинені за посадою. Цей порядок судочинства протримався до Сулли. При розгляді справ Сенат діяв або *in corpore* – у повному складі, або утворюючи комісію зі своїх членів.

Історично першою розвинутою формою судочинства у приватних справах у римській юстиції був легасакційний процес². Він використовувався у першій половині існування республіки, приблизно до 126 р. до н.е. Його назва походить від найменування позовів суворого права, тобто тих, що ґрунтуються виключно на приписах закону (і передусім законах Дванадцяти таблиць) – *legis actiones*. Дотримання норм легісакційного процесу передбачало, що претензії заявника-позивача є суворо законними і формальними, що позов не містить елементів аналогії і що мова йтиме тільки про передбачені законом наслідки. Гай наводить і інше обґрунтування цієї назви: легісакційним процес почали називати тому, що він ґрунтувався на законі на протигагу старим формам приватної саморозправи; він вимагав від сторін діяти *per legis actiones* – тобто законним чином, в законному порядку, на законних підставах, не вдаючись до насильства.

Легісакційний процес характеризується такими рисами:

1) поділ процесу на дві стадії (*in iure, in iudicium*), коли держава в особі магістрата бере участь тільки на першій стадії, при засвідченні спору, тим самим встановлюючи законні рамки для дій учасників спору; самі сторони формулюють свої юридичні вимоги і заперечення;

2) формалізм, обрядність і ритуальність дій на першій стадії, хоча й призводять до млявості процесу та ризику програти спір через неправильне проголошення встановлених фраз, тим не менш не доходять до чистого символу: за ними стоїть ясна мета – віднайти факти і застосувати до них норми закону;

3) пасивність державної влади: розгляд спору порушується зацікавленою особою, яка своїми силами забезпечує явку супротивника; рішення по справі (засудження) виноситься третейським суддею (приватною особою), держава тільки спостерігає, щоб виконувалися встановлені правила організації спору.

¹ Моммзен Т. История Рима. В 4 томах. Том первый (Кн. 1-3). Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. С. 267.

² История государства и права зарубежных стран / под ред. П. Н. Галанзы, Б. С. Громакова. Москва: Юрид. лит., 1980. С. 206.

Ці риси свідчать про своєрідність римського судочинства, в якому наявні пережитки *самозахисту*, але також цілком очевидним є прагнення встановити належну міру законності, прагнення достатньою мірою регламентувати відносини, пов'язані з вирішенням спорів. Як справедливо відзначає І. Б. Новицький, «аналіз давньоримських процесуальних форм показує нам і в цій сфері перехідну стадію: з одного боку – сильні ще переживання часів примітивного самоуправства, з іншого боку державна влада вже починає проявляти свою діяльність у сенсі регламентації приватних відносин»¹.

Залежно від способів дій зацікавлених осіб і змісту вимог, а також можливих наслідків виконання судового рішення склалося 5 конкретних видів легісакційного процесу:

1. Процес-парі, або *legis actio sacramento* – найбільш загальна усереднена форма процесуальних дій за будь-якими узаконеними за своїм змістом справами. Сторони в суворо формальних висловах урочисто висловлювали свої претензії один до одного і призначали заставу, що мала зокрема засвідчити і серйозність судового звернення. Формально суд вирішував питання про приналежність застави, яка символізувала предмет претензії: той, хто виграв справу, отримував свою заставу назад. У вигляді процесу-парі могли розглядатись як особисті (із зобов'язального права), так і речові позови. У другому випадку вимагалось надання і самої речі в наявності, або символічним шматком (наприклад, при спорі про земельну ділянку – грудку землі тощо). Позивач, тримаючи в руках особливу палицю – *vindicta* – стверджував про своє право на річ, відповідач зі свого боку говорив те саме. При спорі про зобов'язання символічну роль відігравав предмет представленої застави. Питання і заперечення були суворо формальними: «За яким правом?» – «За моїм!». Потім слідували визначення застави, передача речі на зберігання до рішення суду, угода про свідків тощо. Цим закінчувалася перша, судово-владна стадія процесу. Потім сторони обирали безпосередньо суддю з трьох осіб (усе вищеописане відбувалося перед лицем магістрата, як правило, претора), який і розглядав спір, ґрунтуючись на вільній оцінці його сутності, неформальному судочинстві тощо.

2. Процес «накладенням руки», або *legis actio per manus injectionem*. Ця форма застосовувалася тільки за деякими конкретно передбаченими законами позовами із боргових зобов'язань. Проведення процесу і порушення справи у вигляді «накладення руки» було зумовлене попереднім оформленням зобов'язання шляхом правочину – *nexum*, наслідком чого було визнання можливості настання особистої відповідальності за борг (або, інакше, правочину самозакладу). Позивач-

¹ Новицький І. Б. Основы римского гражданского права: лекции. Москва: Зерцало, 2000. С. 4.

кредитор повинен був особисто затримати відповідача, супроводжуючи дію проголошенням передбачених правом слів: «Щоб ти сплатив мені борг... або я накладаю руку». Далі, як вимагалось Законами XII таблиць, боржнику-відповідачу надавалася відстрочка у 30 днів, потім 60 днів свого роду «тимчасово-зобов'язаного стану» під владою кредитора. Особливістю цього виду процесу було те, що сам відповідач не міг оскаржувати борг – це мала зробити за нього інша, третя особа – *vindex* (відсторонивши руку позивача, *vindex* ніби перебирав відповідальність на себе, причому при з'ясуванні необґрунтованості його втручання він засуджувався до сплати боргу в подвійному розмірі). Як правило, це був родич або патрон відповідача, а сам вид процесу був тісно пов'язаний з круговою общинно-родовою відповідальністю.

3. Процес шляхом жертви, або *legis actio per pignoris capionern*. Цей вид легісакційного процесу первісно був пов'язаний тільки із зобов'язаннями щодо купівлі-продажу тварин для жертвоприношень, а потім у загальній формі перейшов на всі претензії за цим договором у стародавньому праві. У разі неплатежу за передану річ позивач, проголошуючи певні урочисті слова, самоуправно замикав річ назад (або іншу річ, яка належала боржнику, в якості застави): зробити це вимагалось тільки у святковий день. Наступні претензії та судочинство відбувалося в порядку, подібному до процесу-парі.

4. Процес «призначенням судді», або *legis actio per judicis postulationern*. У цьому виді легісакційного процесу центральне місце займав обмін позивача і відповідача урочистими процесуальними формулами, що мали тільки непряме відношення до суті їх спору я, як правило, являли собою вимушене звернення до суду для закріплення тих чи інших правомочностей, прямо не передбачених правом і законами (ніби фіктивно застосовуючи законні процесуальні засоби). Позивач повинен був вимовити слова: «Я стверджую, що ти мені за твоєю урочистою обіцянкою винен... і я питаю: чи даси, чи оскаржуєш». Відповідач або визнавав позов, або вимовляв заперечувальні слова – і далі відбувалося призначення судді. Зазвичай у цій формі проходили спори про розподіл спадку, про розподіл спільної власності тощо.

5. Процес «під умовою», або *legis actio per condictionern*. Цей вид процесу був пов'язаний тільки за невизначеними позовами і, скоріш за все, при зобов'язаннях внаслідок крадіжки. Вимога позивача заявлялась аналогічно попередньому виду легісакційного процесу, заперечення відповідача передбачало відстрочку, а далі процедуру, подібну до наслідків судочинства після пехит – правочину самозакладу.

Для подальшого розвитку юридичного процесу легісакційні види і форми є важливими тим, що у них склався розподіл на вчинення позову, що супроводжувалося його формальним визнанням з боку уповноваженої судової влади, і на власне судочинство, яке поки що ніяк не

регламентувалося¹.

Мета першої стадії полягала у встановленні права позивача та юридичній кваліфікації поданих документів та матеріалів. Вона була сферою діяльності судового магістрату (претора) і починалася з подання позивачем заяви. Про зміст позову попереджався відповідач. Особиста участь позивача та відповідача була обов'язковою умовою відкриття процесу. Оскільки магістрат не здійснював виклику відповідача до суду, тягар забезпечення його появи покладался на позивача, навіть із застосуванням сили. Позивач та відповідач мали право домовитися про зручний для них день судового розгляду, обіцянка відповідача з'явитися до суду підкріплювалася порукою іншої особи. Наслідком неявки до суду був програш справи та значне грошове стягнення. На цій стадії сторони процесу у присутності претора мали здійснити певні ритуальні дії, які символізували боротьбу за спірну річ, проголошуючи при цьому суворо встановлені словесні формули. Порушення цих формул тягло за собою програш процесу². Отже, на стадії *in iure* не здійснювався розгляд справи і не виносилося рішення. Обов'язком претора були: встановлення законності претензій позивача та посвідчення заяв, здійснених сторонами. Якщо відповідач визнавав вимоги позивача або у випадку примирення сторін, справа могла завершитися вже на цій стадії³.

На другій стадії відбувався розгляд суддею справи по суті у призначений претором за згодою сторін день. Оскільки знання законів було обов'язковим для усіх, суддівські функції міг виконувати будь-який римський громадянин. Це повинно було гарантувати неупередженість судового рішення. Призначений суддя мав право користуватися порадами обізнаних у юриспруденції спеціалістів, але на цій стадії процес був вільним від формальностей, бо застосовувалася вільна оцінка доказів. Як докази використовувалися показання свідків, документи, релігійні клятви тощо. Відмова від свідчень не допускалася. Неявка до суду однієї з сторін без поважної причини передбачала вирішення справи на користь присутньої сторони. Оголошення рішення по справі відбувалося в присутності сторін усно, було остаточним і не підлягало оскарженню. До оголошення рішення справа могла завершитися примиренням сторін⁴.

Загалом, даний різновид процесу представляв доволі складну процедуру, що своїм змістом нагадувала звичай.

З огляду на більшу гнучкість на перший план за загальноновживаністю почали поступово виходити види, пов'язані з вільним призначенням судді.

¹ Омельченко О. А. Римское право: учебник. 2-е изд., испр. и дополн. Москва: ТОН – Остожье, 2000. С. 94-98.

² Див.: Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей. *Записки Императорского Харьковского университета*. 1899. Вып 2. С. 1-16.

³ Кучма В. В. Зазнач. праця. С. 199-200.

⁴ Кучма В. В. Зазнач. праця. С. 201.

Легісакційне судочинство ставало переважно обрядовою стороною, а власне встановлення судової істини і вирішення спорів здійснювалося в інших, не суворо передбачених законами умовах. Законодавством XI-I ст. до н.е. було, нарешті, прямо встановлено перевагу нових форм судового розгляду, що ґрунтувалися на активній ролі преторської юстиції. Розвиток суспільних відносин спричиняє поступову заміну легісакції, що характеризувалася ритуальністю, формулярним процесом, який відзначався неформальністю і був результатом правотворчості претора. Виконуючи свої повноваження, він захищав нові правовідносини і здійснював правове формулювання спорів. Претор не був зв'язаний буквою закону і міг надати захист або відмовити в ньому¹.

У формулярному процесі зберігаються дві стадії, але основною стає перша стадія, на якій діє претор². На стадії *in jure* сторони викладали зміст справи без будь-яких формальностей. На претора повністю покладался обов'язок юридичного оформлення претензій сторін, надання їм правової кваліфікації. Першочерговим завданням було вирішення питання щодо справедливості позову, оскільки визнання позову необґрунтованим тягло за собою зупинення процесу і позбавлення позивача цивільних прав. У випадку визнання позову, претор викладав юридичну сутність спору у особливій записці – формулі.

Формулу отримував присяжний суддя, який призначався вести справу на другій стадії *in judicio*. Виклик відповідача, як і раніше, здійснювався позивачем, але за неявку до суду без поважної причини на відповідача накладався штраф. На цій стадії в судовому засіданні у визначений судом час позивач у неформальний спосіб висував позов відповідачу. Погоджуючись з вимогами, відповідач у відведений йому час повинен був їх задовольнити³. У випадку незгоди відповідача з вимогами, суд вирішував справу по суті⁴. За відсутності відповідача без поважної причини, справа розглядалася по суті на підставі наявних доказів. Якщо до суду не з'являвся позивач, то відповідач мав право вимагати припинення справи.

Певною мірою, результат справи фактично було визначено, оскільки суддя був зобов'язаний діяти згідно з формулою, яка була надана претором⁵. Навіть знайшовши неточність у формулі, якщо претензія позивача була підтверджена, суддя повинен був задовольнити позов⁶.

¹ История государства и права зарубежных стран / под ред. П. Н. Галанзы, Б. С. Громакова. С. 208.

² Кучма В. В. Зазнач. праця. С. 212.

³ Див.: Нетушил И. В. Зазнач. праця. С. 1-16.

⁴ Див.: Римское право: Базовый учебник. С. 332-345.

⁵ Кучма В. В. Зазнач. праця. С. 212.

⁶ История государства и права зарубежных стран / под ред. П. Н. Галанзы, Б. С. Громакова. С. 209.

Норми зазначеного різновиду процесу носили найбільш цивілізований характер, оскільки передбачали простотою ту вирішення будь-яких справ з приводу захисту своїх суб'єктивних прав. Цей процес відрізняється такими ознаками: 1) безпосередністю; 2) змагальністю; 3) усністю; 4) стадійністю. Також необхідно відзначити його демократизм та наявність чітко окреслених правовідносин процесуального характеру. Формулярний процес передбачав залучення юристів з метою надання допомоги сторонам у відстоюванні своїх позицій та забезпечення доказами, що значною мірою сприяло розвитку юриспруденції в Античному Римі¹.

В окремих випадках, посилаючись на необхідність діяти швидко, претор вирішував справу на першій стадії. Тому з плином часу норми формулярного процесу замінюються нормами *екстраординарного* процесу. Цей різновид процесу ґрунтується на владних засадах, а не на угоді сторін. Рішення, винесене у справі, є владним наказом носія державно-владних повноважень. Поділ на стадії не існує, оскільки справа розглядається однією особою (префектом, правителем провінції, муніципальним магістратом), поєднуються слідчі та судові функції, повністю втрачається принцип змагальності². Призначена особа визначає обґрунтованість позову, оцінює фактичні обставини справи, вислуховує відповідача та виносить рішення. Слід відзначити, що суддя був наділений правом широкого судового розсуду. У випадку наявності прогалини у праві він мав право діяти, керуючись судовою практикою чи консультаціями адвоката. Отже, зростає роль державних органів³. Усі процесуальні дії починають проводитися таємно, у закритому режимі, в письмовій формі перед державними чиновниками. Звернення до суду здійснюється у письмовій формі, встановлюється плата за кожен процесуальну дію, в судовому засіданні перевіряється точність вимог позову. Явка в судове засідання має обов'язковий характер, оскільки від цього залежить вирішення справи по суті. Вводиться інститут апеляції⁴.

Екстраординарний процес характеризувався принципово новими процесуальними рисами. По-перше, для нього був найбільшою мірою характерний принцип змагальності: суд сам не збирав фактичних даних по справі, а виступав у ролі примусового посередника. По-друге, судочинство ставало дедалі більш закритим, з обмеженою публічністю судочинства – аж до того, що розгляд справ почав відбуватися в адміністративних закритих приміщеннях. По-третє, превалюючим стало письмове ведення і закріплення основних судових процедур; складання суддівських

¹ Страхов М. М. Знач. праця. С. 70.

² Там само.

³ Кучма В. В. Знач. праця. С. 212.

⁴ Римское право: Базовый учебник. С. 353-354.

протоколів почало становити новий своєрідний елемент процесуальних дій, важливий для дотримання інтересів сторін. Нарешті, екстраординарний процес почав передбачати обов'язкові судові мита – на покриття канцелярських витрат, на досудову підготовку справи тощо, а в підсумку взагалі за участь державного суду в розгляді приватної справи.

Розглядаючи судовий процес Стародавнього Риму, слід згадати також про суд так званих постійних комісій, що виникли у II ст. до н. е. – квестій (*quaestio repetundarum*), котрі мали замінити комісії, що призначалися Сенатом для розгляду окремих справ щодо звинувачень у здирицтві та утисках, що вчинялися магістратами у провінціях. Найбільше таких комісій було створено при Суллі: про отруєння (*quaestio de veneficiis*), про фальшування (*quaestio de falso*), про зловживання на виборах (*quaestio de ambitu*), про злочини проти величі Римського народу (*quaestio de maiestate*). До Сулли діяли, крім уже згаданої комісії у справах про здирицтво, також постійні комісії у справах про розбій, пов'язаний з убивством (*quaestio de sicariis*), про викрадення казенного майна (*quaestio de peculatu*).

У постійних комісіях залишалися: розподіл провадження на дві частини, як і в цивільному процесі, – перед магістратом (попереднє провадження – *in iure*) і перед судом (розгляд справи по суті – *in iudicio*). По суті справа розглядалася під головуванням особливого претора, за участю більш-менш значної кількості суддів (присяжних), які обиралися для кожної справи за жеребом із загального річного списку (*album iudicum*). При преторові кожної комісії перебувало декілька помічників (*iudices quaestiones*), котрі за його дорученням могли проводити попереднє дослідження справи, а також і головувати при розгляді справи *in iudicio* або допомагати у веденні справи головуючому претору.

У республіканський період основною формою обвинувачення в судах постійних комісій було так зване народне обвинувачення. Передбачалося, що кожний римський громадянин, зацікавлений в охороні добробуту республіки (*ne quid detriment, rei publicae capiat*), охоче візьме на себе благородний труд щодо викриття особи, винної у злочині. Відповідно, суд не міг порушувати справи за власною ініціативою без наявності скарги обвинувача. Обвинувачем у суді міг виступати кожен повноправний римський громадянин (*quavis, quilibet unus ex populo*). Бажаючи виступити обвинувачем повинен був отримати дозвіл претора. Праця народного обвинувача не оплачувалася і вважалася виконанням громадського обов'язку. Разом із тим обвинувач, який не довів висунутого ним обвинувачення, міг бути притягнутий виправданим до відповідальності за наклеп. Якщо бажаючих звинуватити було кілька, претор обирав головного обвинувача (так звані *subscriptores*). Загальне правило обвинувачу вального процесу висловлене Цицероном: «*Nemo nisi accusatus fuerit, condemnari potest*» – ніхто не може бути засуджений без

відповідного обвинувачення.

Слід підкреслити, що судочинство *in jure* полягало в тому, що претор вислуховував обвинувача, а потім повідомляв обвинуваченому, доставленому обвинувачем, сутність обвинувачення і опитував його: при запереченні останнім своєї вини претор розглядав докази, представлені обвинувачем, оголошував, що така-то скарга проти обвинуваченого прийнята, і призначав день для явки. За цей час сторони збирали докази. Уже в цій стадії процесу (*in jure*) обвинувач отримував широкі повноваження від претора на збір додаткових доказів, він отримував особливе посвідчення (*litterae*) на право отримання необхідних йому для обвинувачення документів навіть у примусовому порядку. Обвинувачений, як правило, перебував на свободі. Особиста явка сторін до суду була обов'язковою. При неявці обвинувача справа припинялася. Обвинувачений міг, не чекаючи завершення процесу, залишити суд, що вважалося, якщо не юридично, то фактично рівнозначним визнанню ним своєї вини. Обвинувачений завжди міг користуватися допомогою захисника.

Після закінчення промов допускалася *altercatio*: обвинувач задавав короткі питання, на які захисник або обвинувачений давали відповіді для з'ясування спірних моментів обвинувачення і захисту.

Наступна частина процесу полягала в перевірці доказів. У першу чергу проводився допит свідків. З часів Цицерона сторони вже в промовах почали розбирати докази. Свідки допитувалися сторонами, спершу тією, яка викликала даного свідка. Показання записувалися в протокол і могли бути прочитані, якщо справа розглядалася знову з огляду на відмову більшості присяжних від вирішення питання про винність. Свідки-вільні складали перед допитом присягу. Низка осіб не допускалася до свідчення, зокрема вільновідпущенники проти патронів, діти проти батьків. Кількість свідків не могла бути менше двох. Свідки-раби піддавалися тортурам. Спочатку вважалося, що тортурами вони закріплюють надані ними показання, але згодом тортури почали застосовувати для отримання відповідного показання. Тортури вчинялися за форумом, показання записувалися й зачитувалися на суді. Виступати проти свого господаря раб міг тільки у справах про державні злочини. Якщо він мав свідчити проти іншого вільного громадянина, то його господар повинен був надати згоду на застосування до нього тортур. Іноді господар піддавав своїх рабів тортурам у себе вдома, щоб отримати показання на свою користь або проти іншої сторони. Але в цьому випадку їхні показання могли мати силу лише при складанні спеціального протоколу, скріпленого підписами й печатками всіх сторонніх, що були присутні під час тортур. Після дачі показань свідків виступали *laudatores* (адвокати) із похвальними промовами на користь обвинувача або обвинуваченого. Потім надавалися й розглядалися письмові докази.

Римське право не пов'язувало присяжних ніякими правилами щодо

оцінки доказів. Вони вільно приймали і відкидали подані їм свідчення, документи. Після перевірки всіх доказів негайно починалася нарада присяжних і винесення ними вироку. У перший час існування суду присяжних голосування відбувалося усно. Дві особливості відрізняли порядок голосування присяжних в постійних комісіях. По-перше, не обов'язковою була присутність в цей час всіх присяжних. Вони могли йти під час промов і судового слідства і навіть не брати участь у голосуванні, якщо проти цього не заперечували сторони. По-друге, на вимогу захисту голосування повинно було проводитися відкрито в порядку, встановленому жеребом.

До кінця республіки загальним правилом стала таємна подача голосів за допомогою табличок. Кожен присяжний писав на дерев'яній, покритій воском табличці: для виправдання «А» (absolve) - звільняю, тобто виправдовую, для засудження «С» (condemno) – засуджую, «NL» (non liquet) – недостатньо доведено, для позначення недостатності доказів для вирішення. Претор підраховував опущені в урни таблички і оголошував результати голосування. При поділі голосів порівну обвинувачений вважався виправданим. При вирішенні «non liquet» призначалося новий розгляд справи з перевіркою доказів і прочитанням раніше даних свідчень. Термін нового розгляду залежав від претора, міг бути призначений новий обвинувач, але первинне звинувачення ні в якому разі не змінювалося.

У разі обвинувального вердикту засуджений передавався в руки виконавців вироку, оскільки вирок не підлягав оскарженню. Страта проводилася під наглядом *quaesitor* руками *tres viri capitales* (посадові особи, що проводять до виконання страту), лікторів і *carnifex* (ката). З огляду на суворо обвинувальний характер процесу і повну рівність сторін обвинувач відповідав за обґрунтованість обвинувачення і, як було зазначено вище, в разі виправдання підсудного, міг бути притягнутий до відповідальності за наклеп. Крім цієї гарантії правильності процесу, римляни часів республіки вважали за необхідне також дотримання інших гарантій – публічності й усності судового провадження. Така побудова змагального виробництва відображало в сфері кримінального процесу формальне рівність прав вільних римських громадян, тобто рабовласників.

Поступово норми кримінального процесу починають дедалі більше визначати його інквізиційний характер. У руках судді зосереджуються як функції обвинувачення, так судові функції. Суд проводиться закрито, обвинувачений позбавляється права на юридичну допомогу і втрачає інші процесуальні гарантії, які існували раніше. Під час судового процесу стає можливим застосування тортур як до рабів, так і до представників нижчих станів. Є можливість оскаржити судовий вирок у порядку апеляції у вищий судовий інстанції. Новою і єдиною гарантією для обвинуваченого стає право притулку в імператорських храмах та біля статуї імператорів. Це

тимчасово відкладало арешт обвинуваченого¹.

Зазначене було певним відступом від демократичних засад, що закріплювалися процесуальними нормами у формулярному процесі судочинства. У той же час, слід відзначити, що окремі інститути, такі як: подання письмової заяви, сплата судового збору, вільне переконання суду, апеляція носили прогресивний характер. Натомість, вказані інститути є присутніми на сьогодні в усіх процесуальних галузях права².

Хоча процесуальні норми Античного Риму мали певною мірою обмежений характер стосовно процедури захисту індивідом своїх прав, вони відіграють роль нормативного фундаменту. На їх основі в подальшому сформувалися процесуальні норми Середньовіччя та формується сучасне процесуальне право.

Захист та відновлення порушених прав та інтересів особи виступає не лише юридичною передумовою для звернення до суду, але й змістом матеріально-правової вимоги. Тобто, з появою перших законів, закріплених у письмовій формі, формуються передумови звернення до судових інституцій. Наявність неправомірності дій особи була однією з таких передумов. Заподіяння такими діями майнової чи немайнової шкоди розглядалося як їх наслідок, це надавало потерпілому право на звернення до суду з метою відшкодування такої шкоди. Отже, неправомірні дії та їх наслідки об'єднувалися в узгоджену систему, що пізніше отримала назву «причинно-наслідкового зв'язку». Цей підхід застосовувався як правило до кримінальних справ. Але вирішення цивільних справ також передбачало наявність причинно-наслідкового зв'язку між неправомірними діями та наслідками негативного характеру у цивільних або господарських правовідносинах (неповернення грошової позики чи орендованого майна).

Маємо підстави констатувати, що розвиток суспільних відносин в Античному Римі спричинив ускладнення матеріального права, що, в свою чергу, вплинуло на розвиток процесуальних норм.

Так, процесуальні норми в частині відшкодування майнової шкоди у Римі в епоху Античності характеризуються певною досконалістю. Незважаючи на застосування процесуальних норм у тісному зв'язку з матеріальними нормами, поява письмових позовів та їх правової кваліфікації надавали судовому процесу відповідної спрямованості, визначали предмет судового розгляду, встановлювали процесуальні права сторін та процедуру розгляду таких справ.

Таким чином, маємо підстави відзначити досить високий рівень розвитку норм цивільного процесу в Античному Римі. Римське цивільне процесуальне право можна вважати самостійним правовим явищем. Воно

¹ История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов: в 2 ч. Ч. 1 / под общ. ред. О.А. Жидкова, Н.А. Крашенинниковой. С. 242.

² Римское право: Базовый учебник. С. 558.

мало специфічний предмет та сферу регулювання, які відрізнялися від норм матеріального права. Необхідно звернути увагу, що розвиток норм матеріального права зумовив розвиток законодавчої діяльності щодо правосуддя, а отже – процесуальних норм.

Порівняно з нормами цивільного процесу, процесуальні норми у кримінальній сфері не мали належного розвитку. Притягнення індивіда до відповідальності здійснювалося на розсуд магістрату за будь-яке діяння, що видавалося злочинним. Згодом повноваження суду по кримінальним справам отримує народне зібрання, а провадження магістрату вже мають характер досудового слідства. З появою постійних судових комісій обвинувачення здійснюються лише окремими громадянами, приватними особами. Обвинувач був зобов'язаний збирати докази, висувати обвинувачення в суді¹. З розвитком римської державності приватна ініціатива вже не є виключною, але зберігається. Кримінальна юрисдикція державних чиновників набуває загального характеру.

Слід відзначити специфічну правову особливість у розвитку процесуальних норм у цивільній та кримінальній сферах. Не лише норми матеріального права зумовлюють розвиток процесуальних норм. У римському праві присутній зворотній вплив. Це є характерним для норм кримінального та формулярного цивільного процесів². Так, нові норми матеріального права створювалися у випадках, коли магістрат захищав нові суспільні відносини, задовольняючи ті або інші позовні вимоги.

Також необхідно звернути увагу, що загальної рецепції норм римського процесуального права не відбулося, вони так і не отримали належного відображення у законодавстві. Відбулися лише незначні запозичення³. Отже, історія виникнення та розвитку процесуального права у Античному Римі є особливим етапом у розвитку процесуальних норм у світі взагалі та в Україні зокрема

Завдяки правовим нормам, які регламентували здійснення римського судового процесу, вперше в історії людства відбувається реалізація права особи на захист порушеного чи невизнаного суб'єктивного права на державному рівні. Особа отримує можливість уникнути саморозправи як способу самозахисту свого права за допомогою сили та обрати суд у якості державного засобу захисту своїх прав⁴.

Завдяки правовим нормам, які регламентували здійснення римського судового процесу, вперше в історії людства відбувається реалізація права

¹ Покровский И. А. История римского права. Санкт-Петербург: Изд.-торг. дом Летний Сад, 1998. С. 169.

² Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 12.

³ Салогубова Е. В. Римский гражданский процесс. Москва: Городец, 1997. С. 36.

⁴ Курило М. П. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права*. 2013. № 1. С. 558. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_94.

особи на захист порушеного чи невизнаного суб'єктивного права на державному рівні. Особа отримує можливість уникнути саморозправи як способу самозахисту свого права за допомогою сили та обрати суд у якості державного засобу захисту своїх прав¹.

Процесуальні норми в епоху класичної і пізньої Античності досягли високого ступеня розвитку, були спрямовані на задоволення потреб тогочасного суспільства, відповідали рівню розвитку державності.

Проведене дослідження процесів виникнення і розвитку процесуальних норм в епоху рабовласництва надає підстави для таких висновків:

1. Формування процесуального права і юридичного процесу відбувається в межах загальних процесів становлення і розвитку держави і права. Вже на ранніх стадіях розвитку державності (починаючи з XIII ст. до н.е.) діяльність органів державної влади отримує впорядкований, процедурно-процесуальний характер. При цьому генеза юридичного процесу в Стародавньому світі проходить два основні етапи: архаїчний (XIII-V ст. до н.е.) і класичний (IV ст. до н.е. – V ст. н.е.).

2. До загальних рис юридичного процесу Стародавнього світу належать: а) синкретизм – невідмежованість від матеріального права, відсутність галузевого поділу; б) нерівноправність (елітарність) – його суб'єктами могли бути тільки вільні громадяни чи піддані; в) слабка деталізація стадій і процедур, акцентуація на найважливіших моментах; г) тісний зв'язок зі звичаєвим правом; д) невідмежованість юрисдикційного і неюрисдикційного процесу; е) ритуально-церемоніальний характер.

4. Архаїчний юридичний процес є історично першою формою юридичного процесу, і як такий «вирослав» із суспільного ладу і правил поведінки додержавного періоду. Серед найбільш суттєвих відмінних рис такого процесу вирізняються: а) тісний зв'язок з релігією; б) ірраціональність; в) обвинувально-змагальний характер; г) усна форма; д) відсутність (або, принаймні, обмежений обсяг) писаних джерел права; е) казуїстичність.

5. Особливості античного юридичного процесу: а) світський характер; б) раціональність; в) стадійність; г) перехід від обвинувально-змагального до суто обвинувального процесу; д) формалізм, здійснення за писаними джерелами права.

Остаточний занепад античного світу, що відбувався протягом III-IV ст. н.е., був закономірно пов'язаний з «розмиванням» і підривом громадянсько-полісних засад внаслідок низки взаємопов'язаних процесів та актів, серед яких найбільш вагомими були такі, як знецінення статусу громадянства, зумовлене розподілом у II ст. н.е. вільного населення на

¹ Курило М. П. Зазнач. праця. С. 558.

станові групи «благородних» і «неблагородних» (*honestiores* та *humiliores*), едиктом Каракалли 212 р., що надав права римського громадянства всім жителям імперії, зведення Італії до рівня однієї з провінцій, втрата Римом ролі столиці, остаточна заміна магістратської влади бюрократичною ієрархією, деградація міст (особливо на Заході імперії), утвердження християнства в якості офіційної державної релігії¹. Разом з античною цивілізацією зазнали занепаду й засади античного юридичного процесу, який можна назвати класичним для епохи рабовласництва. Йому за зміну прийшов якісно інший юридичний процес, який більш повно відповідав новому, феодальному ладові, розгорнута характеристика якого буде надана в наступному підрозділі нашого дослідження.

1.2. Процесуалізація права в епоху Середньовіччя

В історичній науці Середні віки або Середньовіччя – це період історії Європи і Близького Сходу, що слідує за античністю і передуює Новому часу. Переважна більшість дослідників вважають, що античність переходить у Середньовіччя після падіння Західної Римської імперії, а саме після перевороту Одоакра у 476 р. Натомість з приводу дати закінчення епохи Середньовіччя погляди істориків суттєво різняться. Зокрема, у західній традиції Середньовіччя змінюється Новим часом приблизно у 1500 р., при цьому для визначення використовують різні події – падіння Константинополя (1453 р.), відкриття Америки (1492 р.), початок Реформації (1517 р.) та ін. Межі також залежать від країни, історію якої досліджують: так, англійські історики іноді використовують битву при Босворті (1485 р.)², а іспанські – захоплення Гранади (1492 р.)³.

Прибічники французької теорії «довгого Середньовіччя» пропонують в якості дати завершення цієї епохи кінець XVIII ст.⁴. Офіційна радянська історіографія дотримувалась такої ж позиції, виходячи з даних про розвиток не правлячої еліти, а простого народу⁵. Пострадянська медієвістика відносить закінчення епохи Середньовіччя до

¹ Махлаюк А. В. Полисно-республиканские структуры и традиция в эпоху принципата. *Античный полис: курс лекций* / отв. ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 220.

² Див.: Nigel S. A Companion to Medieval England 1066-1485 (Revealing History). 2nd ed. Stroud, Gloucestershire: Tempus, 2005. 319 p.

³ Див.: Kamen H. Spain, 1469-1714: A Society of Conflict. Pearson Education. 3 ed. New York: Pearson/Longman, 2005. P. 29.

⁴ Див.: Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / пер. с фр. Москва: Прогресс, 2001. 440 с; Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / пер. с фр. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 560 с.

⁵ Див.: История средних веков: учеб. для студентов ист. фак. пед. ин-тов / М. Л. Абрамсон, А. А. Кириллова, Н. Ф. Колеснический и др.; под ред. Н. Ф. Колесниченко. 2-е изд. испр. и доп. Москва: Просвещение, 1986. 575 с.

середини або кінця XV – початку XVI ст.¹.

З огляду на специфіку предмета дослідження, за темпоральні межі епохи Середньовіччя взято період з кінця V до кінця XVIII ст. У формаційному плані це епоха феодалізму, котрий, як суспільно-економічна система, стає кроком уперед щодо рабовласницького і тим більше первіснообщинного ладу. Період Середньовіччя став закономірним етапом у процесі поступального розвитку людського суспільства і охоплював понад тисячу років історії Європи. У цей час виникли практично всі нині існуючі національні держави. Починає відбуватися активний взаємний вплив цих держав у військовій, господарській, культурній та правовій сферах. Відставання окремих регіонів або країн порівняно швидко долається внаслідок засвоєння досягнень більш розвинених держав².

Особлива сукупність соціально-економічних відносин, яка притаманна феодалізму, зумовлює специфічну систему політичних і правових встановлень. Панування феодалізму визначає певну єдність епохи Середньовіччя у Європі. Політична система європейського Середньовіччя характеризується дифузією політичної влади. Незважаючи на це, держава завжди відіграє вирішальну роль. У зв'язку з цим, влада короля виступає уособленням єдності народу та країни навіть під час феодальної роздробленості. Феодальні держави в різних країнах та на різних етапах історичного розвитку відрізнялися більшою розмаїтністю, критеріями розмежування були форма правління, устрою і методи здійснення політичної влади. Слід відзначити, що перевагу в середньовічну епоху мали монархічні форми правління, у той час як республіканський устрій був відносно рідкісним явищем. Політичні режими відзначалися переважно автократичним чи олігархічним характером.

У монархічній державності Середньовіччя можна виокремити наступні історичні різновиди: 1) ранньофеодальну монархію; 2) сеньйоріальну монархію; 3) станово-представницьку монархію; 4) абсолютну монархію. Хоча кожній національній державності в окремих країнах властиві певні відмінності, але наявність деяких загальних рис дозволяє розглядати вказані форми саме в якості самостійних інституційних комплексів. Усі разом, у порядку історичної спадкоємності, вони є послідовними стадіями розвитку права, у т.ч. щодо його процесуалізації. Наприклад, вивчаючи Салічну правду франків, що являла собою правовий конгломерат, спостерігаємо поєднання на правовому рівні паростків кримінального, цивільного, процесуального корпоративного та адміністративного права.

¹ Див.: История средних веков: В 2 т. Т. 1: учебник / под ред. С.П. Карпова. 4-е изд. Москва: Изд-во Моск. ун-та; Высшая школа, 2003. 640 с.; История средних веков: В 2 т. Т. 2: учебник / под ред. С.П. Карпова. 4-е изд. Москва: Изд-во Моск. ун-та; Высшая школа, 2003. 432 с.

² Кучма В.В. Значч. праця. С. 531.

Процесуальне право ранньофеодальної монархії, як і право даного періоду загалом, характеризується крайньою фрагментацією. Відомий знавець середньовічної історії Ж. Ле Гофф цілком обґрунтовано зазначає з даного приводу: «Прагнення варварів зберегти свою самобутність виявляється також і в ранньосередньовічному законодавстві, де з'являється такий настільки чужий римській юридичній традиції принцип, як персональність права. У варварському королівстві люди не підлягали дії єдиного закону, який би поширювався на всіх жителів його території, натомість кожну людину судили за правовим звичаєм тієї етнічної групи, до якої він належав»¹. То ж не дивно, що вже на початку V ст. були вжиті значні зусилля щодо узагальнення права, у т.ч. й у процесуально-процедурному аспекті.

На рівні Салічної правди, як спроби кодифікації загального права, можна відзначити розвиток не лише певних процесуальних інститутів у вигляді судових викликів чи відповідальності за неправдиві свідчення. Позивач мав право вимагати від судів розглянути справу і висловити рішення; за відмову від цього на суддів (рахінбургів), за Салічною правдою, накладався штраф². Зокрема, § 3 Розділу LVII Салічної правди зазначає, що у разі здійснення рахінбургом суду не по закону, та особа, проти якої винесене рішення, має подати позов. Якщо провина буде доведена, рахінбург зобов'язаний сплатити штраф³. Отже, формуються зародки адміністративно-процесуального права з можливістю оскарження дій посадовців⁴.

У середньовічній Італії виникають два різновиди торгових судів: суди, в яких розглядалися спори стосовно морської торгівлі («*cugiae maritimae*») та станові суди, які відправляли правосуддя у купецькому середовищі («*consoli dei mercanti*»)⁵.

Таким чином, в епоху Середньовіччя відбувається формування станового-корпоративного права, на зміну якому згодом приходить розвинуте загальнодержавне право. Фазою переходу до розвинутого права виступає королівське право⁶.

Найбільш яскравими прикладами процесуалізації права в епоху Середньовіччя виступають тогочасні Франція, Англія та Німеччина.

¹ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада. С. 43.

² Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп.: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2008. С. 170.

³ Салическая правда / пер. Н. П. Грацианского; под ред. В.Ф.Семенова. Москва: МГПИ им. Ленина, 1950. 167 с.

⁴ Курило М.П. Зазнач. праця. С. 559.

⁵ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. С. 16.

⁶ Кашанина Т. В. Зазнач. праця. С. 217.

Франція

У державі франків майже до кінця XII ст. обвинувально-змагальний процес залишався основною формою. Ця форма процесу отримала свою регламентацію ще у варварських правдах та характеризується однаковістю процедури у кримінальних та цивільних справах. Будь-яка судова справа мала публічний характер, була суперечкою між скривдженим та кривдником: позивачем та відповідачем чи обвинувачем і обвинуваченим¹. Судоговоріння здійснювалося в усній формі, проводилося гласно, з додержанням суворого формалізму. Звинувачення мало приватний характер, при цьому сторони були наділені рівними можливостями у поданні доказів. Судові поєдинки, ордації (Божий суд), присяга та сумісна присяга родичів широко використовувалися як докази. Серед доказів можна виокремити безумовно-об'єктивні, тобто ті, що не підлягають запереченню (наприклад, королівська грамота), та умовно об'єктивні. До останніх належали такі докази, як жереб та присяга.

Процес по всіх справах мав позовний характер, скарга чи обвинувачення було приватною ініціативою особи. Суть скарги або обвинувачення позивач формулював сам. Виклик до суду здійснювався при свідках, а за неявку загрожував штраф. До суду позивач і відповідач, обвинувач і обвинувачений повинні були прийти особисто. Суд відбувався у два умовні етапи. Спочатку суддя проголошував звичай (право), що мали відношення до справи. Потім виносилися вирок або рішення. Винесене рішення можна було заперечувати, але лише відразу².

Як бачимо, попередній розгляд справи як стадія процесу була відсутня. Виконання рішення, винесеного судом було справою ініціатора процесу. Якщо винувата сторона відмовлялася виконувати рішення добровільно, зацікавлена особа мала право звернутися до короля. Одним із засобів примусу було позбавлення винного «королівського заступництва». При цьому кожному, хто надавав засудженому допомогу, загрожувало накладання значного штрафу. Належне виконання рішень щодо майнових справ покладалося на графів, які були особисто відповідальними за це.

Подальшого розвитку у Франції набуває ідея торгових судів. Ярмаркові судові установи («*conservations des foires*») функціонували існували лише під час проведення ярмарок і були тимчасовими установами. Пізніше, на межі століть, у франків з'являються постійні суди у комерційній сфері – адміралтейські («*amirautes*») та власне купецькі («*juge et consuls*»). Їх завданням було задоволення потреб купців, пов'язаних із морською торгівлею³.

¹ Чельцов-Бebutov М. А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. Санкт-Петербург: Равена, Альфа, 1995. С. 186.

² Бостан Л. М., Бостан С. К. Зазнач. праця. С. 170.

³ Атаманчук І. В. Зазнач. праця. С. 16.

Натомість, починаючи з XIII ст. у церковних судах все більшого розповсюдження набуває розшуково-інквізиційна форма процесу. На думку Ф. Елі, інститут розслідування виникає саме в канонічному праві. Як форма процесу розслідування отримує розвиток у декреталях Інокентія III і поширюється у церковних судах, застосовуючись спочатку в дисциплінарних провадженнях щодо священнослужителів¹.

Вплив церковного процесу на світський є неспростовним, але слід відзначити, що окремі елементи розшукового процесу були запозичені саме у світських судах. Пристосувавши ці елементи для власних потреб, надавши їм нового значення церковні суди стали взірцем для Франції та навколишніх країн². Д. Г. Тальберг відзначає, що крім римських традицій італійських криміналістів значний вплив на розвиток розшукового процесу на заході Європи справили канонічний процес. Світське законодавство використало вже готові, розвинуті форми розшуку³.

З плином часу розшуково-інквізиційна форма процесу починає застосовуватися у системі королівських судів. Так, В. Случевський вказує, що зародки розшукового процесу спостерігаються у канонічному праві, вони використовуються у церковних судах, а потім починають застосовуватися судами світськими⁴. Змагальна та інквізиційна форми процесу застосовувалися одночасно протягом XIII-XV ст. Але вже на початку XV ст. королівській розшуковий процес починає витісняти обвинувально-змагальний процес⁵. Поступово змагальний процес втрачає своє значення, оскільки у зв'язку з утвердженням абсолютизму розшуково-інквізиційний процес стає єдиним, що застосовується у судовій практиці. Заміна старого змагального процесу зумовлюється ускладненням суспільного життя та зміцненням державної королівської влади⁶. Остаточно обвинувально-змагальний процес було скасовано ордонансом 1498 р. та едиктом 1539 р. Натомість у судовій практиці починають застосовуватись однакові правила інквізиційного процесу, які отримали закріплення у Великому кримінальному ордонансі 1670 р.

Приватний характер обвинувачення у розшуково-інквізиційному

¹ Hélie F. Traité de L'instruction crimenelle ou théorie du code d'instruction crimenelle. Paris, 1863. T. 1. P. 517-518. URL: <https://www.readanybook.com/ebook/traite-de-linstruction-criminelle-ou-theorie-du-code-dinstruction-criminelle-1-379561>

² Esmein A. Histoire de la procudre criminelle en France et spcialement de la procudre snquisitaire depuis le XIIIe sicle jusqu'a nos jours. Paris, 1882. P. 66-67. URL: <http://nwcbooks.com/download/histoire-de-la-proc-dure-criminelle-en-france/>

³ Тальберг Д. Г. Русское уголовное судопроизводство: в 2 т. Т. 1. Киев: Тов. печ. И. Н. Кушнерев и Ко, 1889. С. 28-29, 31.

⁴ Случевский В. Учебник русского уголовного процесса, изд 2-е. Санкт-Петербург: Типогр. М. М. Стасюлевича, 1895. С. 32, 34.

⁵ Чельцов-Бebutov М. А. Знач. праця. С. 235.

⁶ Познышев С. В. Элементарный учебник русского уголовного процесса. Москва: Г. А. Леман, 1913. С. 22-29.

процесі зберігається, але дедалі більше розширюється сфера переслідування, що здійснювалася від державного імені. Внаслідок судової реформи, запровадженої Людовіком XI, ордалії та судові поєдинки забороняються. Остаточно вони перестали застосовуватися лише у XVI ст. Судочинство відбувається у письмовій формі та набуває таємного характер, а попереднє розслідування стає стадію розшуково-інквізиційного процесу. У цій стадії процесу виокремлюються загальне і спеціальне розслідування. Слідство розпочиналося з встановлення самого факту злочину. З цією метою використовувалися певні методи дізнання, які носили як гласний, так і негласний характер. Підозрюваному не повідомлялося про зміст скарг чи доносів. На наступному етапі слідчий суддя збирав письмові докази, здійснював їх перевірку, допитував обвинуваченого та свідків. Свідки поділялися на дві категорії: свідків випадку та свідків факту. До першої категорії відносилися безпосередні свідки злочину чи порушення, до другої – особи, які в майбутньому мали підтвердити позику, висновок угоди тощо. Слід відзначити, що надання свідчень визнавалося громадським обов'язком. За відмову від участі у судочинстві, за надання неправдивих свідчень, на свідків міг бути накладений штраф. Навмисна відмова від свідчень, крім штрафу тягла за собою оголошення свідку поза законом і вигнання з громади¹. У разі необхідності проводилися обшуки та вилучення речових доказів, очні ставки тощо. Всі слідчі дії були спрямовані на викриття підозрюваного та оповіті таємницею. Презумпція винності виступала провідною ідеєю розшуково-інквізиційного процесу, тому до підозрюваного (обвинуваченого) могли бути застосовані тортури на підставі свідчень особи, яка вважалася свідком. Мета процесу вважалася досягнутою, якщо було отримане визнання обвинуваченої особи.

Матеріали проведеного розслідування відігравали вирішальну роль під час розгляду справи в суді. Певна межа між попереднім та судовим слідством була відсутньою. Реальної можливості захищатися обвинувачений не мав, незважаючи на ознайомлення з матеріалами проведеного розслідування. У випадку наявності як виправдувальних, так і обвинувальних доказів, суд приймав до уваги, як правило, докази обвинувального характеру. Суддя мав право повторно призначити катування обвинуваченого, якщо мав сумнів у їх достовірності. Після оголошення вироку з метою встановлення невідомих співучасників могли застосовуватися так звані остаточні тортури. Якщо використані методи тиску не давали підстав для звинувачення, особа у певних випадках залишалася довічно чи тимчасово під підозрою за рішенням суду. Отже, обвинувачений міг бути притягнутий до суду у результаті виявлення будь-

¹ Бостан Л. М., Бостан С. К. Зазнач. праця. С. 171.

яких нових доказів¹.

Якщо обвинувально-змагальний процес характеризувався вільною оцінкою доказів, то з розвитком розшуково-інквізиційної форми процесу починає розповсюджуватися формальна теорія доказів. Суддям надаються повноваження щодо оцінки вагомості зібраних доказів. Це, в свою чергу, спричиняє прояви свавілля в галузі відправлення правосуддя.

Крім того, майже до завершення феодальної розробленості рішення, винесені сеньйоріальних судів мали остаточний характер і не могли бути оскаржені. Лише у випадках допущення «помилки у праві» зберігалася можливість оскарження у суді вищестоящого сеньйора. Єдиним способом домогтися перегляду рішення сеньйоріального суду залишався поєдинок із суддею, який розглядав справу. Якщо у справі було винесено смертний вирок, поєдинок із суддею заборонявся.

Починаючи з XIII ст. і особливо після судової реформи Людовіка XI закріплюється право оскарження рішень, винесених сеньйоріальними судами, до королівського суду. Перегляд рішень перестає носити образливий характер щодо суддів першої інстанції. Система королівських судів починає будуватися на засадах ієрархічності, встановлюється біля 10 апеляційних інстанцій. Крім того, королівська юстиція отримала право евокації, тобто прийняття до свого розгляду будь-якої справи з некоролівського суду на будь-якій стадії². Як правило, вилучення справи з належної підсудності та її розгляд іншою установою чи спеціально створеною комісією, застосовувалося до цивільних справ. Але в окремих випадках кримінальні справи також вилучалися з ведення системи загальних судів³.

Паризький парламент набуває повноважень вищої апеляційної інстанції у кримінальних та цивільних справах. У провінціях створювалися місцеві парламенти, що були його відділеннями і де вводилися посади королівських прокурорів. Як представник короля королівський прокурор підтримував обвинувачення у судовому процесі. Водночас разом із королівським судами продовжують діяти сеньйоріальні суди, до підсудності яких належали цивільні та незначні кримінальні справи (так звана «нижча юстиція»). Продовжують функціонувати сеньйоріальні суди архієпископів, єпископів та абатів. Систему загальних судів з кримінальних справ утворювали три інстанції. Це були суди превотальні, бальяжні та суди парламентів.

Державна Рада із затвердженням абсолютизму набуває статусу найвищої судової інстанції, що мала право перевіряти правильність

¹ Чельцов-Бебутов М. А. Зазнач. праця. С. 254.

² История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров / отв. ред. И.А. Исаев, Т. П. Филиппова. Москва: Проспект, 2013. С. 147-156.

³ Чельцов-Бебутов М. А. Зазнач. праця. С. 256.

застосування законодавства у порядку касації. У такій якості вона отримує право вимагати для перевірки належного застосування законів з метою забезпечення необхідного для влади вирішення справи. М. О. Чельцов-Бебутов звертає увагу, що майже кожне адміністративне відомство мало власний суд для розгляду справ, віднесених до його ведення.

Військові суди («військові ради») займали у судовій системі особливе місце. Невизначеність компетенції складових судової системи спричиняла велику кількість суперечок щодо підсудності, котрі вирішувалися державною радою. Це, у свою чергу, породжувало тяганину з урахуванням низки апеляційних інстанцій та самої процедури розшукового процесу¹.

Англія

Як це було типовим для варварських правд, найдавніші записи щодо процесуальної сторони правових звичаїв виникли у англосаксів у період протодержав. Ці ранні закони походили виключно від короля, на відміну від європейського континенту і були адресовані винятково королівським суддям. Владарювання наступного короля означало втрату значення старого законодавства, оскільки новий король видавав нові постанови для суддів. Відтак, норми, встановлені його попередником певною мірою повторювалися, розвивалися та змінювалися.

В Англії система судів загального права при розгляді справ у кримінальному та цивільному керувалася принципом змагальності. Порушення справи та її поетапне просування залежало від ініціативи сторін. Як і у франків, у якості доказів упродовж довго часу, включно до XII ст. використовувалися ордалії, судові поєдинки, присяга тощо. Спростовувати свою вину підсудний не був зобов'язаний, оскільки у судах загального права доводити вину мав обвинувач. У той же час, обвинувачений обмежувався у своєму праві на захист - бажані для нього свідки допитувалися без процедури проведення до присяги, не передбачувалася очна ставка зі свідками, він не отримував копії акту обвинувачення.

Слід звернути увагу на виокремлення стадії попереднього (досудового) слідства. Хоча ця стадія отримала самостійне значення раніше, ніж це відбулося у Європі, вона була недостатньо розвинутою. У церковних судах та у суді канцлера слідчі дії проводилися безпосередньо суддею, який розглядав справу. Натомість, у судах загального права розслідування було функцією обвинувача, який мав право залучати фахівців, або мирового судді.

Незважаючи на те, що інститут присяжних у судах Англії починає функціонувати вже у XI ст., процесуальне закріплення він отримує лише у ассизах (актах англійської правової системи, котрі визначали порядок

¹ Чельцов-Бебутов М. А. Знач. праця. С. 256.

розслідування кримінальних справ) Генріха II. Звичай, який став основою його судової реформи, вже використовувався королями норманської династії у вигляді опитування під присягою місцевих жителів¹. Спочатку нововведення Генріха II стосувалося вирішення суперечок щодо володіння землею. Реформа передбачала перевірку спірних питань шляхом розслідування королівським суддею, яке здійснювалося за допомогою опитування під присягою представників місцевого населення (майбутнє журі присяжних)². Цей спосіб розслідування виключав застосування формальних доказів у вигляді ордалій та поєдинків. Впроваджувалася співпраця представників центральної королівської влади і місцевого населення в особі присяжних. У справі відправлення правосуддя це стає відправним пунктом для подальшого розвитку кримінального і цивільного процесу в Англії³. Поступово присяжні із свідків, яких з «пристрастю» допитували, перетворюються на суддів. Їх обов'язком стає проголошення вердикту у відповідності з власною оцінкою отриманих доказів. З того часу зазначений інститут стає характерною рисою англійського судочинства в межах «звичаєвого права».

Спочатку була потрібною згода обвинуваченого на розгляд справи за участю присяжних. Застосовувалися навіть певні заходи примусу до цього. Так, щодо обвинуваченого, який відмовлявся від вирішення справи судом присяжним («судом вітчизни») застосовувалися не лише ув'язнення, але й додаткові катування⁴. Присяжні приймали участь у розгляді як кримінальних, так і цивільних справ. Починаючи з кінця XIII – початку XIV ст. суд присяжних міг діяти у складі Великого чи Малого журі. Велике журі у кількості 23 осіб діяло на проміжній стадії між попереднім та судовим слідством. До його компетенції відносилось вирішення питання щодо притягнення до суду. Відповідно, Мале журі у складі 12 осіб, відібраних за майновим цензом, розглядало справу по суті та виносило остаточний вердикт. Вердикт вважався дійсним лише за умови однастайності членів Малого журі.

Завдяки судовій реформі Генріха II було досягнуто централізацію судової системи. Це надало можливість розгляду справи на вибір позивача не лише земським судом, але й роз'їзними суддями короля. Крім того, засновувалися центральні офіційні суди під королівською владою. Королівський суд у Вестмінстері набуває статусу постійного судового відомства у складі п'яти судів. З'являється судовий персонал та встановлюється колегіальна практика обговорень. Встановлюється також певна спеціалізація. Так, цивільне відділення суду відокремлюється

¹ Чельцов-Бебутов М. А. Знач. праця. С. 308.

² Brunner H. Die Entstehung der Schwurgerichte. Berlin, 1872. P. 127. URL: <https://www.amazon.es/Die-Entstehung-Schwurgerichte-Heinrich-Brunner/dp/1289357390>

³ Чельцов-Бебутов М. А. Знач. праця. С. 308.

⁴ Blacstone W. Commentaries on the Laws of England. Vol. II. London, 1813. P. 25.

наприкінці XII ст.

Згідно до Вестмінстерського статуту, який був прийнятий у XIII ст., було встановлено, що кожний суддя одного з центральних судів, мав право у якості роз'їзного судді вирішити будь-яку справу, незалежно від того, де ця справа розглядається. Безпосередньо у графствах вони розглядали справи за участю місцевих присяжних. Це загальне правило було встановлене низкою законів у XIII-XIV ст. Поступово система роз'їзних судів, поєднана з централізованим контролем й апеляцією, змінює стару юстицію. Суди, що одержали назву ассизів, з кінця XII – початку XIV ст. стали проводити регулярні об'їзди судових округів. Судові округи об'єднували території декількох графств. Під час сесій-об'їздів, які проводилися 3-4 рази на рік, ассизи з'ясовували тільки питання факту. Остаточне рішення по справі виносились у Вестмінстері. Туди направлялися протокол про рішення присяжних та відповідні документи. Пізніше, коли судьями ассизів могли стати тільки юристи й коли їх стали супроводжувати адвокати, рішення по справі виносилося безпосередньо на місці¹. З плином часу ассизні судді витіснили суддів-ревізорів, суддів з числа придворних, оскільки були, як правило, спеціалістами-юристами, знавцями кримінального та цивільного права. Саме завдяки їх діяльності формується зокрема основний зміст «загального права» Англії у сфері судочинства. Це право, створюване судьями, застосовувалося вестмінстерськими судьями на території всієї країни. Це відіграло значну роль у централізації всієї правової системи, в запобіганні місцевим правовим особливостям. На думку М.О. Чельцова-Бебутова, «загальне право», право судових прецедентів, охоплювало всі галузі державного будівництва і за своїм обсягом тривалий час займало перше місце порівняно зі статутним правом².

У XIII-XIV ст. з королівського суду виокремилися Суд королівської лави, Суд загальних позовів та Суд казначейства. Кожна з цих судових установ мала власну компетенцію. Суд королівської лави оформився одним із перших. Він вирішував кримінальні справи, мав поліцейську владу, право розглядати апеляції на рішення земських судів. У Суді королівської лави засідали 4-5 радників-юристів і головуєчий. Суд загальних позовів відокремився у кінці XIII ст. До його складу входили професійні юристи (згодом – доктори права). Цей суд був наділений монопольним правом на розгляд деяких категорій позовів між підданими, якщо ті не торкалися інтересів держави. Також він відзначався широкою і невизначеною компетенцією. Суд казначейства був особливою судовою інстанцією і виник спочатку як особлива присутність у казначействі у XII ст. Він розглядав справи про фінансові суперечки головним чином між

¹ Бостан Л. М., Бостан С. К. Зазнач. праця. С. 201.

² Чельцов-Бебутов М.А. Зазнач. праця. С. 331.

підданими і короною. Поступово в Суді казначейства стали взагалі розглядати справи, що можна було кваліфікувати як «порушення обов'язку»¹.

Отже, розвиток та зміцнення системи королівських судів, що відбувалося разом з розвитком законодавства, сприяли створенню сильної централізованої судової системи і підірвало сеньйоріальну юстицію, зменшило її значення².

З поступовим зміцненням влади короля, в епоху абсолютизму судочинство в Англії поступово починає набувати рис інквізиційно-розшукового процесу. Виникає новий вид переслідування – за актом обвинувачення. Це передбачає арешт обвинуваченої особи та утримання її під вартою до початку судового розгляду. Незважаючи на ідеологію «загального права», яка заперечувала застосування катувань, допит обвинуваченого відбувся з використанням тортур. Починаючи з середини XV ст. застосування катувань було офіційно санкціоноване. При цьому обвинувачений не мав можливості ознайомитися з доказами своєї провини чи скористатися свідченнями бажаних свідків. Згідно старовинної традиції, котра існувала в англійському праві, мовчання обвинуваченої особи вважалося її повним зізнанням³. З формуванням у Англії централізованої держави на зміну різноманітним процесуальним порядкам приходить єдине королівсько-бюрократичне судочинство. Суб'єкти процесу начебто мають рівні права та можливості, але суд отримує повноваження застосовувати нічим необмежені методи збирання доказів. Офіційність та формалізм витісняють ініціативу та змагальність сторін. Кажучи інакше, обвинувальна форма процесу витісняється розшуковою формою.

На відміну від континентального процесуального права, якому була притаманна формальна теорія доказів, у Англії вона не набула поширення. Присяжні англійських судів керувалися переважно власним переконанням та розсудом. Інквізиційний характер процесу був притаманний виключно високим політичним трибуналам з настанням епохи абсолютизму.

Перегляд вироків та рішень, винесених на підставі вердиктів присяжних, був принципово неможливим. У зв'язку з цим оскарження судових рішень, як правило, не допускалось. Втручатися у здійснення судової процедури мав право лише Суд королівської лави у випадках виявлення помилок під час складання протоколу («позов про помилку»). Крім того, скарги щодо вироків та рішень загальнодержавних судів розглядалися парламентом за наказом короля. Вважалося, що парламент є

¹ Бостан Л. М., Бостан С. К. Зазнач. праця. С. 201.

² Ault W.O. Private jurisdiction in England. New-Hawen: Yale University Press, 1923. С. 6.

³ Кучма В.В. Зазнач. праця. С. 516.

саме тією судовою установою, якій личить розглядати такі скарги¹. Право клопотатися про новий розгляд справи зацікавленні сторони отримали лише у XVII ст.

З огляду на те, що Англія вважається батьківщиною парламентаризму, доцільно звернути увагу на формування і розвиток парламентських процедур і, зокрема, законодавчого процесу в англійському Парламенті в епоху Середньовіччя. М. І. Левіна виокремлює в цю епоху три періоди історії парламентського права².

Перший період розпочинається приблизно з 1300 р. і закінчується у 1529 р., коли був скликаний Реформаційний парламент. Тогочасні письмові документи до нас не дійшли, однак не можна сказати, що свідчення про парламентські процедури відсутні повністю. Одним з найдавніших праць, що проливають світло на питання парламентських процедур, є «*Modus Tenendi Parliamentum*» анонімного автора. І хоч автентичність даного документу деякими дослідниками ставиться під сумнів, беззаперечним є те, що коли з'явилися перші протоколи парламентських засідань, вони лише зафіксували усталену практику, яка вже склалася на той час. Процедури, що застосовувались у цей період, були зумовлені характером парламенту (*Magnum Concilium* – Велика Рада), що являв собою королівський суд, де король чинив правосуддя за допомогою своїх баронів. Основною формою парламентської діяльності були петиції, котрі містили скарги на різноманітні порушення, а також прохання про надання місцевих, спеціальних чи індивідуальних привілеїв, не передбачених загальним правом (*common law*). У першій половині XV ст. відбувся перехід від петицій до біллів – закінчених, готових законопроектів, – і це було однією з перших реформ парламентської процедури: нижня палата більше не просила, а подавала біллі й не була зв'язана жодною формою їх подання. Незабаром процедура обговорення, проходження і прийняття біллів була прийнята як основна форма діяльності парламенту. Натомість верхня палата – Палата лордів приблизно у той самий час (на початку XV ст.) остаточно утвердилась як вища судова інстанція Англії.

Другий період (правління пізніх Тюдорів) розпочинається з 1529 р., коли був скликаний Реформаційний парламент, і закінчується з царюванням Єлизавети I у листопаді 1529 р. У цей час, потіснивши Палату лордів, Палата громад стала основною ареною, де обговорювалися питання загальнодержавного значення. До середини XVI ст. склалася процедура скликання й відкриття парламенту; були добре відомі ролі всіх учасників церемонії відкриття парламенту: короля, лордів, громад, лорда-канцлера,

¹ Чельцов-Бебутов М. А. Знач. праця. С. 321.

² Левина М. И. Парламентское право Великобритании XVII – начала XIX в. Москва: Зерцало, 2000. С. 18-34.

спікера; існувала форма запрошення громад відвідати Палату лордів для заслуховування тронної промови, яке передавав спеціальний посланець. Ця частина церемоніалу збереглася у практично незмінному вигляді й сьогодні, хоча на відміну від тих часів має вже суто символічний характер. До середини XVI ст. також склалася процедура подання, проходження і прийняття біллів. Зокрема, була усталеною практика трьох читань, так само як і порядок передачі законопроектів від Палати громад до Палати лордів і короля.

Третій період розпочинається зі сходження на престол Якова I і закінчується прийняттям Семирічного акта у 1716 р. Білль про права 1689 р. встановив порядок взаємовідносин між парламентом і короною, юридично закріпив результати Славетної революції. У свою чергу, через «Петицію про права» (1629 р.) Палата громад оголосила практику порушення «старовинних свобод і вольностей» незаконною і такою, що не породжує прецедентів. Водночас удосконалюється порядок обговорення питань порядку денного в Парламенті та механізм управління Палатою громад. Трирічним актом 1694 р., а потім Семирічним актом було встановлено порядок скликання і розпуску Парламенту, визначено тривалість його повноважень, роботу Парламенту розподілено на сесії.

Правила парламентської процедури і законодавчий процес, сформовані англійською політико-правовою практикою в епоху Середньовіччя, стали зразком для розбудови парламентаризму по всьому світу, доповнили світову скарбницю юридичного процесу її конституційно-правовою складовою.

Німеччина

У Німеччині на ранній стадії розвитку феодалізму джерелом правосуддя й верховним суддею вважався імператор. Згодом, із розвитком феодальних відносин судове верховенство короля було обмежено, особливо у володіннях феодалів¹. Застосування права у процесуальній площині здійснювалося всією розгалуженою системою судових установ. До її складу відносилися суди феодалів-землевласників, яких існувало в Німеччині найбільше.

Наступну групу самостійних судів складали міські суди, які отримали особливий розвиток у XIII-XIV ст. Це було пов'язане з отриманням містами незалежності від феодальних власників. Такі міста як Магдебург та Любек стали зразками для інших міст, які запозичили у них свої судові статuti². «Магдебурзьке право» закріплювало привілеї міських станів, які отримали в кінці XII – на початку XIII ст. самоврядування та власні суди. Саме це право під назвою «німецького» супроводжувало германську колонізацію. Таким чином, воно проникло у Чехію, Сілезію,

¹ Бостан Л. М., Бостан С. К. Зазнач. праця. С. 199.

² Чельцов-Бебутов М. А. Зазнач. праця. С. 262.

Польщу, Литву та Західну Україну¹.

До третьої групи належали так звані «вільні суди». Вони були лише невеликою частиною судів, які залишилися у безпосередньому підпорядкуванні імператора чи короля.

Крім зазначених світських судів, у феодальній Німеччині існувала система церковних судів. Їх юрисдикція поширювалася на певні групи населення (представники духовництва та світські особи, які перебували під заступництвом церкви) та певні категорії справ (щодо шлюбу, заповітів, злочинів проти віри тощо).

У XIII ст. була зроблена перша спроба кодифікувати звичаєве право та провести його певну процесуалізацію. Так, «Саксонське Зерцало», складене близько 1230 р. Ейке фон Репковим, є збіркою звичаїв, які діяли у східній частині Саксонії та сусідніх землях. «Саксонське Зерцало» складалося з двох частин. Перша, основна частина, була присвячена найважливішим галузям тогочасного земського права – державному, кримінальному, цивільному та процесуальному. Друга частина закріплювала норми ленного права, яке визначало взаємні відносини між феодалами, тобто теж містила норми процесуального права.

Основним різновидом процесу виступає обвинувально-змагальний процес. Процесуальні норми німецького земського права, закріплені в саксонських джерелах, ґрунтуються на діяльності суду «вільних людей». Такий суд виступає органом вирішення правового спору сторін. Основою судочинства є їх діяльність, а не діяльність суду щодо розгляду справи. Обвинувач, а в окремих випадках і обвинувачений, зобов'язані довести свої твердження. Дотриманням передбачених звичаєвих форм є обов'язковою умовою, оскільки недотримання спричиняє програти справу. Суд займає пасивну позицію, він не збирає за своєю ініціативою жодних доказів. Висновок суду залежить від наданих зацікавленою стороною формальних доказів чи спроможності відповідача спростувати твердження протилежної сторони. Суд лише спостерігає за діяльністю сторін та оцінює отримані результати з точки зору їх відповідності формальним правовим вимогам. Кажучи інакше, судові рішення є констатацією вдалого чи невдалого виконання формальних правил зобов'язаною стороною². У той період до системи доказів німецького процесу відносився разом із присягою сторін та судовими випробуванням також судовий поєдинок.

У зв'язку із розвитком феодальних відносин у різних місцевостях Німеччини, насамперед у містах, у процесі починає застосовуватися переслідування у порядку виконання посадових обов'язків відповідних органів влади. Це певною мірою суперечило старому обвинувальному типу

¹ Чельцов-Бебутов М. А. Зазнач. праця. С. 263.

² Plank J. W. Das deutsche Gerichtsverfahren im Mittelalter: nach dem Sachsenspiegel und verwandten Rechtsquellen. Bd. II. Braunschweig, 1879. S. 21.

процесу. Офіційне (посадове) переслідування виступає підґрунтям розшуково-інквізиційного процесу. Внаслідок цього розширюється активність суду щодо дослідження речових доказів, у випадках насильницької смерті починає застосовуватися огляд трупа вповноваженим судом особами¹. В окремих місцевостях виникає і закріплюється звичай, за яким суддя, що особисто має відомості щодо злочину, може сповістити про це. Його скріплена присягою заява є підставою відкриття справи².

Спочатку в офіційному провадженні зберігаються такі види доказів як очисна присяга та ордалії, але поступово вони зникають з судової практики. Починає застосовуватися викриття підозрюваного за допомогою свідчень семи осіб, даних під присягою

Слід зазначити, що ще протягом досить тривалого часу разом з новими формами переслідування використовувався обвинувально-змагальний процес, сфера застосування якого поступово звужувалася. Так, у другій половині XIII ст. вважалося безсумнівним проведення феодалом розслідування без наявності формального обвинувачення. Власник феода міг опитувати місцеве населення для отримання необхідних відомостей.

Наприкінці XV – на початку XVI ст. в окремих феодальних землях Німеччини діяли кодекси, які відображали вироблений судовою практикою розшуковий процес із застосуванням катувань, смертної кари та каліцтва.

У зв'язку з необхідністю об'єднання окремих кримінально-процесуальних статутів в єдине уложення, яке б діяло на всій території Німеччини, у 1532 р. було прийнято новий кодекс. Він мав офіційну назву «Constitutio Criminalis Carolina», але став відомим під короткою назвою «Кароліна», на честь імператора Карла V. Перша частина кодексу була присвячена процесу, друга закріплювала норми кримінального права.

У «Кароліні» отримав відображення процес, який спочатку був канонічно-правовим і мав на меті боротьбу з єрессю. У ньому збереглися окремі риси змагально-обвинувального процесу, а саме: відкриття справи за ініціативою приватної особи; збір доказів безпосередньо зацікавленими сторонами; можливість обвинуваченого оскаржити позов; відшкодування позивачем збитків у випадку, якщо обвинувачення не буде підтверджене. Але основною формою розгляду кримінальних справ за «Кароліною» стає інквізиційно-розшуковий процес. Його атрибутами були наступні: висунення обвинувачення від імені держави суддею як посадовою особою; слідчі дії мають публічно-правовий, а не приватний, характер; застосування до підозрюваного методів найжорстокішого фізичного впливу; проведення судового засідання, як правило, у закритому режимі; письмове оформлення.

¹ Schröder R. Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte : mit einer im texte und fünf Karten. – Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1898. S. 773.

² Чельцов-Бебутов М. А. Знач. праця. С. 272.

Характерним було функціонування суду водночас у ролях судді та обвинувача – суд був безпосередньо долучений до розгляду справи і відповідав за нього. І як орган слідства (*inquisitio* – звідси інквізиційний процес) він повинен був встановити істину по справі.

Інквізиційно-розшуковий процес за «Кароліною» поділявся на кілька стадій. Першою стадією було дізнання, яке мало на меті констатацію факту правопорушення та встановлення підозрюваного. Дізнання здійснювалося у вигляді зібрання таємної інформації щодо злочину та можливого злочинця. Проводилося дізнання безпосередньо суддею з використанням гласних та негласних методів. Завершувалася ця стадія взяття під варту. При цьому арештованому не повідомлялися обставини злочину, щоб він не мав можливості обміркувати лінію захисту.

Загальне розслідування виступало наступною стадією процесу. Вона передбачала з метою встановлення основних обставин справи попередній допит арештованого. З урахуванням презумпції винуватості, підозрюваний на цій стадії перетворювався на обвинуваченого. На нього було покладено обов'язок доведення відсутності вини, але ніяких реальних можливостей для цього обвинувачений не мав. Під час допиту суддя намагався, як правило, погрозами та шантажем залякати обвинуваченого, зламати його спротив, довести недоцільність заперечення вини. За «Кароліною» підозрюваний (обвинувачений) був стороною процесу, не наділеною жодними юридичними правами.

Спеціальне розслідування виступало головною стадією процесу. Керуючись теорією формальних доказів, «Кароліна» містила повний, вичерпний перелік доказів щодо кожного виду правопорушення. Повноцінним доказом вважалося збіг свідчень двох осіб, оскільки свідчення однієї людини вважалися напівдоказом. За відсутності прямих доказів використовувалися непрямі. До їх числа належали: погана репутація підозрюваного, його перебування на місці скоєння злочину, зовнішні прикмети тощо. У той же час, свідчення, які моли пом'якшити чи спростувати вину, до уваги не бралися. Також слід відзначити, що наявність сукупності доказів, підозр не виступала підставою для остаточного засудження. Хоча «Кароліна» формально передбачала наявність позивача-обвинувача, який надавав судді докази вини підозрюваного, найбільш ефективним засобом досягнення мети провадження вважалося застосування тортур¹. Але у справах щодо нетяжких злочинів та у випадках, коли обвинувачений визнавав провину чи його було викрито іншими доказами, негайно проголошувався обвинувальний вирок².

¹ Glaser J. Handbuch des Strafprozesses. Zweiter Band. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1885. S. 86-87.

² Чельцов-Бебутов М.А. Зазнач. праця. С. 279.

Власне, винесення вироку завершувало стадію спеціального розслідування. Судовий розгляд справи носив формальний характер, оскільки основана мета досягалася під час попереднього розслідування. Суддя разом із судовими засідателями напередодні судового засідання переглядали зібрані по справі матеріали та формулювали вирок. Фактично судові засідання зводилося до проголошення вироку, який міг бути обвинувальним чи виправдувальним. Також особа могла бути залишена під підозрою.

Головною метою створення «Кароліни» виступала уніфікація германського кримінального та кримінально-процесуального права, і, відповідно, встановлення верховенства імперського права щодо права окремих земель. Оскільки Укладення було визнане у якості джерела права на території усієї Священної Римської імперії, можна вважати, що бажана мета певною мірою була досягнута. Саме на основі «Кароліни» була сформована система загальногерманського кримінального права у XVI-XVIII ст. Але її значення як універсального кодексу значною мірою зменшувалося внаслідок застереження про збереження в силі старих прав та звичаїв курфюрстів і станів щодо порядку здійснення суду¹. Внаслідок цього норми даного документа мали, як правило, рекомендаційний характер. Відтак, вони застосовувалися у судовій практиці лише тому, що отримали визнання в окремих територіально-державних утвореннях. У цілому, положення «Кароліни» були скоріше зразком, ніж правом, яке застосовувалося на практиці. Так, на основі цього документа в Австрії, Баварії, Пруссії та інших германських державах протягом XVI-XVIII ст. було прийнято власні кримінально-судові уложення. Саме вони згодом і стали нормативною базою здійснення правосуддя на місцях.

Україна

Уявлення щодо процесуалізації права в Україні у період Середньовіччя можна скласти з історико-правових досліджень у цій галузі², вивчення історичних джерел, матеріалів судової практики, численних праць з історії. Досліджуючи умови виникнення процесуального права на українських землях, необхідно враховувати існування різних державностей на території цих земель. Вони встановлювались у результаті завоюницьких війн, поділу територій у

¹ Там само. С. 277.

² Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть / за заг. ред. П.П. Музиченка. Одеса: Астропринт, 2000. 180 с.; Рубаник В. Е., Рубаник С.А. Суд и правосудие в Древней Руси и Московском государстве в историко-правовой науке и юридической доктрине: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 216 с.; Стецюк Б.Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.): монографія. Харків: Диска плюс, 2013. 560 с.; Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.): навч. посіб. Львів: Видавн. центр. ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 904 с.; Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 501 с.

силу міждержавних угод, зокрема поділу України на правобережну та лівобережну¹.

Певні вказівки на порядок здійснення судочинства у загальних рисах, а, отже, на процесуальні норми, в період язичницької Давньої Русі можна віднайти у текстах договорів з Візантією та у літописах. Завдяки цим джерелам з'являється можливість встановити порядок вирішення конфліктних ситуацій та спорів, які виникали. Первісною формою судового процесу в Давній Русі виступав суд общини. Члени общинного суду однаковою мірою мали права та обов'язки в судовому розгляді². Поступово, зі зміцненням державності все більша кількість справ підлягала князівській юрисдикції. Князь судив сам або через посадників³.

Дослідження судової практики того часу говорить про те, що органи, які здійснювали правосуддя (як общинні, так і державні), використовували, як правило, звичаєве право⁴. Це обумовлювалось обов'язковою участю у суді так званих добрих людей, які вибиралися від усіх станів населення.

Як свідчить текст договору князя Олега з Візантією, потерпіла сторона повинна була довести своє право на позов. З цією метою пред'являлися усі ознаки заподіяної шкоди, які були у наявності: нанесені рани, каліцтва, сліди володіння чужою річчю, підтвердження факту крадіжки свідками тощо. І.Д. Беляєв зазначає, що на той час у суді головним доказом і підставою обвинувачення вважався речовий доказ. Закон не відкидав і інших доказів, оспорування доказів також допускалося. Так, обвинувачений міг спростовувати докази, але у такому випадку повинен був підтверджувати це клятвою⁵. Якщо позивачу, незважаючи на наявні підтвердження факту злочину, не вірили, він був зобов'язаний підтвердити свої домагання присягою. Лише тоді факт злочину вважався встановленим та призначалося відповідне покарання⁶.

За свідченням В.Й. Ключевського, до першої половини XI ст. в Давній Русі панував змагальний процес – пря, що ґрунтувався на юридичному звичаї У випадках, коли суддя забував чи не бажав згадувати звичай, сторони, які власне і вели справу, нагадували йому відповідне правило. Суддя скоріше був присутнім у якості глядача та відігравав

¹ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис.... канд. юрид. наук. С. 18.

² Гришко В. Участие общины в суде по «Русской правде». Русская старина. 1905. Февраль. С. 39-42.

³ Атаманчук І. В. Знач. праця. С. 16.

⁴ Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь / уклад. Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2003. С. 18.

⁵ Беляєв І. Д. Лекции по истории русского законодательства. Москва: Типо-литография С.А. Петровского и Н.П. Панина, 1879. С. 75-76.

⁶ Стецюк Б. Р. Знач. праця. С. 79.

пасивну роль, ніж керував справою¹.

З точки зору процесуалізації права найважливіше місце серед Законодавства Давньої Русі займає Руська Правда. На думку І.В. Петрова, вона стала кінцевим кодифікованим результатом еволюції давньоруського права². Відомі у наш час списки Руської Правди, містять, крім записів стародавніх судових звичаїв, також статuti та узаконення київських князів: Ярослава, його синів та Володимира Мономаха. За допомогою своїх статутів князі змінювали правові звичаї чи законодавчо закріплювали судові прецеденти³.

Б. Р. Стецюк звертає увагу, що, як і будь-яке інше середньовічне право, процесуальне право Давньої Русі характеризується нероздільністю кримінального і цивільного процесу. Руська Правда передбачала систему стадій єдиного процесу, який організовувався так, щоб справа просувалася від однієї стадії до іншої⁴. Загальна форма процесу в цей період складалася з трьох стадій: встановлення відносин між сторонами, судове провадження та виконання рішення⁵.

Руська Правда не визначала правового статусу позивача-потерпілого та відповідача-винуватця. В єдиному процесу обидві сторони іменувалися позивачами⁶. На позивача покладался обов'язок розшукати викрадене, виявити особу, яка вчинила злочин, її переслідування, затримання та утримання до суду. І позивач, і відповідач наділялися процесуальними правами: надавати докази, свідчити, приймати участь у судовому розгляді справи⁷. На думку М. П. Курила, Руська Правда представляє собою правовий конгломерат, в межах якого одночасно вирішувалися питання кримінальних покарань та стягнення збитків зі злочинців за завдану ними матеріальну шкоду, а також розгляд цивільних справ, в яких розглядалися цивільно-правові та господарсько-правові спори⁸.

Грунтуючись на проведеному аналізі Руської Правди, можна дійти висновку щодо публічного характеру судової діяльності в Київську епоху.

¹ Ключевский В. О. Курс русской истории. *Сочинения в 9-ти т. Т.1 Ч.1* / под ред. В.Л. Янина; предисл. В.Л. Янина, В.А. Александрова; послесл. и коммент. В.А. Александров, В.Г. Зими́на. Москва: Мысль, 1987. С. 220.

² Петров И. В. Торговое право Древней Руси (VIII – начало XI в.). Торговые правоотношения и обращение Восточного монетного серебра на территории Древней Руси. LAMBERT Academic Publishing, 2011. С. 170.

³ Історія держави і права України: підручник. у 2-х т. / за ред.. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. Київ: Видавн. Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1. С. 74.

⁴ Стецюк Б. Р. Зазнач. праця. С. 80.

⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд 5. Санкт-Петербург – Киев: Изд. книготорговца Н.Я. Оглоблина, 1907. С. 634.

⁶ Там само.

⁷ Цивільний позов, моральна шкода та її компенсація у кримінальному та цивільному судочинстві: Теорія і практика: наук.-практ. посіб. / Л.Л. Нескороджена, С.В. Щербак, М.В. Сіроткіна; за ред. С.Я. Фурси. Київ: КНТ, 2008. С. 8.

⁸ Курило М. П. Зазнач. праця. С. 560.

Проведення процесуальних дій було можливе лише за участі «людей» - для поручительства, послушення, для збереження в пам'яті судового рішення. Виконувалося рішення привселюдно, на торгу.

Спочатку князівська влада у судовій сфері розповсюджувалася лише на найтяжчі злочини та цивільно-правові спори, які було складно вирішувати. Але поступово князівська юрисдикції розширювалася, включаючи побутові вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, зневагу, крадіжки та порушення межі. Державні і посадові злочини, злочини проти порядку управління знаходилися під винятковою князівською юрисдикцією.

Згодом виникає загальний суд, який розбирає усі категорії цивільних та кримінальних справ у тому випадку, коли сторони належали до різних князівств. До складу такого суду входили судді також з різних князівств. Це були: намісник князя, представники громад, та судді, які призначалися сторонами.

У давньоруському судочинстві переважала обвинувально-змагальна форма процесу. Але з урахуванням появи та діяльності церковного суду можна говорити про зародження розшукової форми процесу.

Діяльність церковного суду, який виник на Русі після прийняття християнства, регламентувався князівським статутами та статутними грамотами¹. Первинна юрисдикція церковного суду в Давній Русі була цілковито пов'язана з функціонуванням церковних установ, а також із питаннями віри та церковних канонів, але із часом вона помітно розширилася. Судова влада церкви поширювалася на усі злочини, здійснені «миряними» проти віри, моральності, а також на їх шлюбні та спадкові справи.

За визначенням О.Ю. Геращенко, церковний суд був особливою діяльністю церковних установ щодо розгляду і вирішенню справ, пов'язаних із релігією, в певному процесуальному порядку і, як правило, на підставі норм канонічного права².

Процесуальне право в період Давньої та Київської Русі як частина норм правової системи, що регулює відносини, які виникають під час розслідування злочинів, розгляду і вирішення кримінальних і цивільних справ, знаходилося на початковому етапі формування і не мало самостійного значення. Воно було невіддільним від матеріального права, оскільки вони спиралися на одні правові джерела. Джерелами виступали окремі законодавчі акти, що виходили від центральної влади, а також значна кількість неписаних світських та церковних правових норм і

¹ Стецюк Б. Р. Зазнач. праця. С. 92.

² Геращенко А. Ю. Юрисдикция и устройство церковных судов в допетровский период российской истории. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 181 с. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/201527.html>.

інститутів. Лише деякі процесуальні форми дістали законодавче закріплення. Бракувало відокремлення права взагалі і процесуального зокрема від інших процесів соціального контролю і інших видів інтелектуальної діяльності. Основною метою процесу була підтримка соціальної справедливості в суспільстві шляхом відшкодування збитків, нанесених у результаті злочину, тобто відновлення порушеного права¹.

До числа особливостей церковного суду тогочасного періоду можна віднести наявність особливих джерел права. Ними виступали норми канонічного права, які були відображені у релігійних джерелах, постановах найвищих органів та посадовців церкви. Також суд церкви відзначався наявністю чітко визначеної і нормативно закріпленої судової юрисдикції та осудності. Ще однією відзнакою церковного судочинства був особливий склад суду, до якого могли входити лише особи духовного стану. Церковний суд мав двобічний характер – він виступав у якості церковної установи, метою якої було виправлення винного та спасіння його душі, і одночасно діяв на рівні з судом світським в межах встановленої державою юрисдикції. При цьому він застосовував спеціальні церковні санкції².

У Галицько-Волинській державі судові функції не були відокремлені від адміністративно-виконавчої влади. До числа вищих судових інстанцій відносилися князь та боярська рада. Восводи, волостилі та намісники виконували судові функції на місцях. Право суду над залежними селянами поступово отримали заможні землевласники. Дрібні крадіжки, образи, заподіяння легких тілесних ушкоджень відносилися до юрисдикції громадських або обцинних судів. Правовою основою відправлення судочинства у зазначених судах були норми усного звичаєвого права. Представники князя, які керувалися здебільшого писаним князівським правом, розглядали справи середньої тяжкості. До таких справ відносилися: нанесення значної майнової шкоди чи значних тілесних ушкоджень; справи з кількома потерпілими; справи, в яких потерпіли та правопорушники належали до верхівки суспільства тощо.

На думку І. Й. Бойка, судовий процес у Галицько-Волинській державі мав змагальний характер і складався з елементів, притаманних процесу в Київській Русі. Руська Правда була головним джерелом князівського писаного права, яке регулювало здійснення судочинства³.

Судовий процес на українських землях Великого князівства Литовського, куди увійшла частина українських земель з другої половини XIV ст., в основі своїй теж мав давньоруське походження і визначався нормами звичаєвого права та встановленнями Руської правди.

¹ Стецюк Б. Р. Значч. праця. С. 109.

² Див.: Левчук М. В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 22 с.

³ Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.). С. 93.

С. Г. Ковальова пояснює це тим, що «процесуальне право – та галузь права, у якій зміни відбувались найбільш повільно, тому саме в процесі збереглась найбільша кількість елементів звичаєвого українського права»¹. Починаючи з XV ст. починає використовуватися перший збірник норм литовського кримінального і кримінально-процесуального права – Судебник Казимира IV 1468 р.². Також набувають поширення в якості джерел процесуального права статuti та збірники магдебурзького права.

На території Галичини, яка ввійшла до складу Польщі, продовжувало діяти звичаєве право. Це було зумовлене його архаїчним, консервативним характером, що певною мірою запобігало впливу чужоземних правових норм. Звичаєве право Русі зберігало ідеологію та традиції народного права, віддзеркалювало стан і рівень розвитку тогочасної правової культури. Тому українське звичаєве право не сприяло радикальним змінам, які намагалася запровадити польська королівська влада після анексії Галичини у 1349 р.³. Але у кінцевому рахунку джерела права в Галичині, яка перебувала у складі Польського королівства, зазнали певних запозичень принципів та ідей польського права⁴. Це не вплинуло на правову ідентифікацію українців, оскільки право Польщі орієнтувалося перш за все на європейську правову культуру, на європейське, давньоримське право⁵. На відміну від Польського Королівства, право Київської Русі мало рецепцію візантійського права, і лише через нього відчувало вплив права римського.

Основними джерелами процесуального права Королівства Польського у цей час були Віслецький статут 1347 р. та Повний звід статутів Казимира Великого 1420 р.⁶. Крім того, для впорядкування судового процесу на основі звичаєвого права використовувалася Ельблонзька книга (так звана «Польська правда») XIII ст.⁷.

Найбільш повно у вказаний період проблема процесуалізації права вирішувалося I (Старому) Статуті Великого князівства Литовського, прийнятому у 1529 р. Окремий VI розділ цього Статуту було присвячено саме порядку судоустрою та судочинству. Крім того, II (Волинський) Литовський Статут також закріплював процесуальні норми у розділі IV.

¹ Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: монографія. Миколаїв: вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 140.

² Див.: Судебник Казимира (1468) / отв. ред. А. Тила. Вильнюс, 1967. 32 с.

³ Галицько-волинська держава (1199-1349): монографія / В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко; під заг. ред. Б.Й. Тищика. ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. С. 232-233.

⁴ Стецюк Б. Р. Знач. праця. С. 110.

⁵ Козюбра М., Лисенко О. Євразійська або слов'янська правова сім'я: реальність чи міф. *Українське право*. 2003. № 1(16). С. 12.

⁶ Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.): монографія. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. С. 503.

⁷ Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект. *Вісник Львівського нац. ун-ту. Сер. юридична*. 2011. Вип. 54. С. 45.

Отже, процесуалізація права на українських землях у зазначений період відбувалася завдяки поєднанню звичаєвого права Давньої і Київської Русі, Руської Правди та нормативних актів (статутів, судебників, привілеїв) Польського королівства і Великого князівства Литовського.

У містах, що користувалися Магдебурзьким правом, залежно від правового статусу сторін, предмета суперечки, а також від часу, коли сталося правопорушення, існували такі види судів: війтівський – розглядав дрібні майнові справи, де не складалася присяга – він відбувався щодня, гайний поточний – суд війта і лавників, розглядав особисті немайнові справи та справи, пов'язані зі спадщиною, гайний викладний – розглядав цивільні і кримінальні справи, гайний гостинний – розглядав справи, в яких хоча б однією стороною був немісцевий житель або іноземець, найчастіше – купець, гайний гарячий – розглядав кримінальні справи, коли злочинець був затриманий на місці злочину. Розгляд суд. справи, як правило, проводили війт разом із лавниками. Вирок виносив війт при обов'язковій присутності лавників. Міські ради також мали судові функції. Радецький суд теж розглядав кримінальні справи, але значно більшої ваги й значення, та різні цивільні справи і виносив вирoki. До його складу входили радці з бурмистром, який очолював цю колегію. Радецький суд вважався вищою апеляційною інстанцією для війтівсько-лавничого суду. Остаточною (найвищою) інстанцією для всіх видів міських судів був асесорський суд (*Iudicium Assessorum Regium*) – королів. надвірний суд. У суд. практиці в українських містах найбільш популярними були праці польського правника Б.Гроїцького «Артикули магдебурзького права...» («*Artykuły prawa Magdeburgskiego, które zowią Speculum Saxonum...*», видана у 1558 р.) та «Порядок міських судів...» («*Porządek sądów i spraw miejskich prawa Magdeburgskiego w Koronie Polskiej*», видана у 1559 р.), які не раз перевидавалися й розповсюджувалися по містах Речі Посполитої¹.

Більшість дослідників відзначають змагальний характер процесу тогочасного періоду².

Розвиток судочинства і, відповідно, процесуалізація права мали низку позитивних рис. До них можна віднести: 1) відокремлення судової влади від виконавчої (адміністративної); 2) розмежування компетенції судів за колом справ за допомогою уточнення юрисдикції; 3) початок відокремлення цивільного процесу від кримінального; 4) формування нової стадії попереднього слідства у кримінальному процесі; 5) встановлення письмового порядку виклику відповідача до суду; 6) ведення судових книг, у яких фіксувалися вимоги позивача та рішення суду. Все це було істотною

¹ Білоус Н.О. Магдебурзьке право. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2009. С. 414.

² Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть. С. 127.

новацією та позитивно вплинуло на перспективи подальшого розвитку процесуального права¹.

Після входження частини українських земель у середині XVII ст. до складу Московського царства, на відповідну територію було поширено російське законодавство, у т.ч. в частині судочинства. Особливо значущою в даному контексті була роль Соборного уложення 1649 р.

У процесуальному праві XVII ст., як і раніше не проводилося розподілу на цивільний і кримінальний процес. У Соборному уложенні 1649 р., у преамбулі, а потім у главі «Про суд», декларувався принцип справедливого суду: «людям усілякого чину в Московській державі суд і розправа рівні».

Розвиток процесуального права у XVII ст. знайшло відображення у розробці термінів для позначення двох форм процесу. *Змагальний процес отримав назву «суд», розшуковий (інквізиційний) – «розшук».*

«Суд» – це процесуальна форма, де мала місце процесуальна рівність сторін (позивача й відповідача), переважало усне судочинство, суд тільки оцінював докази і виносив рішення. Натомість «розшук» – це процесуальна форма інквізиційного характеру, для якої характерна активна роль державного органа, обвинувачувальна спрямованість, застосування допитів і тортур, письмова і закрита форма судочинства. У Соборному уложенні простежувалося посилення ролі розшукового процесу на шкоду змагальному. Зазвичай при розгляді серйозних кримінальних справ застосовували процес розшуковий, а в цивільних справах і при розгляді дрібних кримінальних справ використовувався змагальний процес. Однак в окремих випадках, і в цивільних справах застосовувалася процедура розшукового процесу як тортури.

У Соборному уложенні докладно описувалися різноманітні процедури «суду». Процес розпадався на власне суд і винесення вироку, рішення («вершеніє»).

«Суд» починався з подачі чолобитної скарги («вчинанія») і міг бути припинений примиренням сторін. Скарга подавалася тому судді, якому був підсудний відповідач. Виклик відповідача до суду здійснював пристав на підставі приставної грамоти, на якій була резолюція відповідного дяка. Відповідач міг представити поручителів, що передбачалося і в попередніх законодавчих актах. У XVII ст., якщо відповідач не з'являвся на суд, справу почали відкладати. І тільки після третьої неявки відповідач автоматично програвав процес. Стороні, яка перемогла, видавалася безсудна грамота, за якою він міг реалізувати свої права.

Своєрідною процесуальною дією при розгляді майнових злочинів був так званий «правіж». Відповідач, здебільшого неплатоспроможний боржник, регулярно піддавався процедурі тілесного покарання, що

¹ Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть. 135-136.

полягала у побитті його різками по оголених гомілках. Кількість таких дій була еквівалентною сумі заборгованості. Так, наприклад, за борг у 100 рублів пороли протягом місяця.

Власне суд (судочинство) вівся усно, але заносився до судового протоколу – «судового списку»

«Розшук», або «сиск», – відмінна від «суду» форма процесу – застосовувався за найбільш серйозними кримінальними справами.

Порушенню кримінальної справи, що відбувалося за ініціативою відповідного державного органа, передувала заява потерпілого. Потім пристав разом із понятими вирушав на місце події для проведення дізнання, що полягало у виявленні факту злочину (*полічного*). Потім державна установа проводила арешт підозрюваного і здійснювала слідство по суті справи. Проводилося опитування свідків, обшук, застосовувалися тортури, і потім виносився вирок. У справах про крадіжки та розбій примирення потерпілих і підозрюваних заборонялося під страхом смертної кари.

Особливе місце та увага відводились злочинам, заяви про які розпочиналися з формули: «слово і діло государеве». Людина, яка вимовляла цю фразу, вважалася обізнаною про таємні змови, тобто про державні злочини. У таких процесах панували розшукові форми із застосуванням найжорстокіших процесуальних дій.

Як у змагальному, так і розшуковому процесі найважливіше місце займали судові докази.

Система доказів за Соборним уложенням 1649 р. змінилася порівняно з попереднім законодавством. Вийшли з ужитку ордалії в усіх їх видах. «Поле» (поединок), який широко використовувався раніше, в Уложенні вже не прописано, але продовжилося використання інституту присяги («хресне цілування») при спорах на суму не більше одного рубля.

Велику роль відігравали письмові докази і показання свідків. Закон визначив «загальне посилення» і «посилення з винуватих». «Загальне посилення» полягало у зверненні обох сторін до одного й того самого свідка, показання якого було підґрунтям для вирішення справи. При «посиленні з винуватих» вимагалось, щоб викликані свідки дали абсолютно однакові показання, що співпадають із твердженням сторони, яка його викликала. Якщо хоча б один зі свідків цього не робив, то людина, яка покликала свідків, програвала справу.

Процесуальними заходами, спрямованими на отримання доказів, були «загальний» і «повальний обшук». У першому випадку опитування населення (окольних людей) здійснювалося за фактом вчиненого злочину, у другому – з приводу конкретної особи, яка підозрюється у вчиненні злочину.

Одним з видів доказів, що застосовувалися, здебільшого, в розшуковому процесі були тортури. Соборне уложення 1649 р. вперше

регламентувало таку процесуальну дію. Підставою для її застосування міг слугувати «обшук», в результаті якого показання свідків були вельми суперечливими. Торттури можна було застосовувати не більше трьох разів з певними перервами. Показання особи, що піддавалася тортурам, протоколювалися і дана під тортурами «обмова», мала бути повторно перевірена за допомогою інших процесуальних заходів (присяги, «обшуку» тощо).

У судах офіційно слід було сплачувати різноманітні високі мита. Вони стягувались як за розгляд справи, так і за оформлення різноманітних документів що фігурують у суді. Наприклад, треба було сплатити мито при отриманні «правової грамоти» (виконавчого листа); боярину, що вирішував справу; дяку, який підписував правову грамоту; піддячому, який її склав. Усі разом ці офіційні виплати складали близько 10 % ціни позову, а поширеність хабарництва робили судовий процес вельми дорогим для простої людини, а іноді просто недоступним. Крім названих труднощів слід мати на увазі, що кріпак не міг звернутися до жодного суду, крім суду свого господаря.

Соборне уложення 1649 р. вимагало вирішувати справи колегіально й передбачало покарання за ухилення суддів від виконання своїх обов'язків. Закон передбачав відвід суддів з причини їх зацікавленості у справі або неприязні до якоїсь зі сторін. Судді несли відповідальність за винесення неправомірних вироків, у т.ч. й у разі, коли таке рішення було прийняте внаслідок отриманого суддею хабара («посули»). Покарання призначалося залежно від станової приналежності судді: від позбавлення честі до торговельної кари, з відстороненням надалі від судової діяльності.

Таким чином, за Соборним уложенням 1649 р. простежується посилення у процесуальному праві ознак розшукового процесу. Значно змінювалася система доказів. Розширювалося застосування смертної кари і публічних покарань. В Уложенні вперше регламентувалося застосування тортур. Процесуальне право Росії у XVII ст. відповідало перетворенню станovo-представницької монархії на абсолютну.

Формування української державності в ході Національно-визвольної війни українського народу у 1648-1654 рр. також справило суттєвий вплив на розвиток процесуального права. Істотно зросло застосування «козацького права» – неписаних норм звичаєвого права та нового джерела права – гетьманських та полковницьких універсалів. На початку існування Української козацької держави за своєю формою процес мав обвинувальний характер¹. Хоча певною мірою судочинство на території України у той час розвивалося під впливом західних країн, проникнення інквізиційного процесу на терени українських земель проходило дуже повільно. Причинами цього були збереження традицій Руської Правди, яка

¹ Стецюк Б. Р. Зазнач. праця. С. 140.

визначала формою судочинства обвинувально-змагальний процес, та відсутність чіткого поділу процесу на цивільний та кримінальний. Водночас, за наявності певних умов – у справах, пов’язаних з державною таємницею та вищими посадовими особами, які перебували під «протекцією» гетьмана, тощо, – застосовувався інквізиційний процес¹. Як правило, позови та інші заяви викладались усно. За сприяння родичів та громадськості сам ініціатор справи провадив дізнання та попереднє слідство. З кінця XVII ст. уповноважені особи почали виконувати слідчі дії у справах особливої важливості та у справах про тяжкі злочини. Такі дії в судових документах називалися «розшук», «інквізиція»².

Чинними залишаються в Україні норми права польсько-литовського періоду, зокрема положення Литовських статутів з деяким змінами. У судочинстві часто використовували Магдебурзьке право, нормами якого поряд з іншими джерелами керувалися не тільки магістратські суди, а й полкові козацькі суди. І. В. Атаманчук звертає увагу, що норми Магдебурзького права, яке діяло в Україні в другій половині XVII ст., відрізнялися від тієї магдебурзької системи, розповсюдженій у Центральній і Західній Європі. В Україні використовували не оригінали німецьких збірників законів, а переважно їхні переробки. Найбільш поширеними в Україні переробками були «Право Магдебурзьке», «Зерцало саксонів» П. Щербича, «Порядок прав цивільних магдебурзьких» Б. Троїцького, «Право цивільне Хелмінське» П. Кушевича³. Використання в адміністративний та судовій практиці польсько-литовських нормативно-правових актів з одної сторони забезпечувало самостійний розвиток української правової системи. З іншої ж сторони, це їх застосування було пережитком минулого укладу. Значна частина положень цих актів не відповідали соціально-економічним умовам та суперечили одне одному.

На думку О. В. Сокальської, характерними рисами процесу судочинства українських земель XVI – початку XVII ст. були: 1) змагальність; 2) приватно-позовний характер, що обмежувався в справах про тяжкі злочини; 3) тотожність в загальних рисах проваджень у справах різних категорій; 4) різний обсяг процесуальних прав та обов’язків учасників процесу залежно від стану, національності, статі, осілості; 5) існування станової підсудності; 6) формалізм; 7) наявність певного дуалізму – співіснування загального і звичаєвого процесу. Загальними засадами судочинства виступали: диспозитивність, гласність та участь громадськості, безпосередність та усність судового розгляду,

¹ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис.... канд. юрид. наук. С. 21.

² Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України: У 3-х т. Київ: Генеза, 1993. Т. 1: А-Й. С. 48.

³ Атаманчук І. В. Зазнач. праця. С. 20.

персональна відповідальність за злочин. Вчена визначає також такі принципи судового процесу, як призначення покарання лише за наявності достатніх доказів вини і не інакше як за вироком суду, недопустимість призначення покарання за заочним обвинуваченням, рівність перед законом, недоторканність особи, захист інтересів у суді через адвоката, надання безкоштовної правової допомоги, можливість оскарження рішення суду, реалізовувалися лише щодо справ шляхти та міщан¹.

Після того, як Україна увійшла до складу Московського царства в 1654 р. на частині її території, зокрема на Слобожанщині, було запроваджено «Соборне уложення» 1649 р. Цей кодифікований акт визначав всю правову систему Російської держави того часу. Одночасно «Соборне уложення» закріплювало норми кримінального, кримінально-процесуального та цивільно-процесуального права. Як нормативно-правовий акт це укладення остаточно закріпило феодальне право, за яким народ судили за порушення царської волі та закону². З прийняттям «Соборного уложення» суд отримав право розглядати кримінальні та цивільні справи відносно усіх верств населення без жодних виключень. Крім того, з правової точки зору було унеможливлено розгляд справ судьями, які мали зацікавленість у результатах їх розгляду. Закриття справ могло відбуватися за примиренням сторін, якому, як правило, передувало відшкодування винуватою стороною заподіяної шкоди та майнових претензій. Для цього сторони повинні були з'явитися в судові засідання. Перебіг судового засідання фіксувалося письмово за допомогою протоколу судового засідання. Стягнення заявлених збитків було обов'язковим, якщо справа розглядалася по суті³.

На нашу думку, Литовські статuti, універсали гетьманів та полковників, переробки Магдебурзького права та «Соборне укладення», які діяли на території України у той час послужили основою подальшої процесуалізації права, формуванню його інститутів у майбутньому.

У той же час слід відзначити, що загальні норми права Російської держави на території України до кінця XVII ст. не застосовувалися. Силу мали лише нормативні акти, котрі російська влада спеціально видавала для впровадження на території Гетьманщини. Але на теренах Слобожанщини російське законодавство впроваджувалося активно й витісняло норми звичаєвого права⁴.

На землях Запорізької Січі діяло не підпорядковане кодифікації

¹ Див.: Сокальська О.В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 20 с.

² Курило М. П. Зазнач. праця. С. 561.

³ Соборное уложение 1649 года: Текст, комментарии / рук. авт. кол. А.Г. Маньков. Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1987. С. 31, 226.

⁴ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис..... канд. юрид. наук. С. 21.

звичаєве право, норми якого права залишалися найважливішою формою права аж до кінця її існування. Оскільки процедура розгляду кримінальних та цивільних справ була доволі чітко регламентована, вони розглядалися окремо. Шкода («вред»), завдана здоров'ю, майну чи запорізькій громаді розглядалася як злочин. Справи щодо завданої шкоди розглядалися курінними отаманами та паланковими полковниками. При цьому правдивість наданих сторонами свідчень забезпечувалася присягою, але допускалося застосування тортур. Покарання за злочин передбачало залякування («*устрашение*») і відшкодування завданої майнової шкоди. Це був період відокремленого, на певній території, звичаєвого права. Це право характеризувалося специфікою суспільного життя Запорізької Січі, яке було зумовлене здебільшого військовою демократією¹.

Зберегло у той період в Україні своє значення і церковне звичаєве право. Але підпорядкуванням української православної церкви Московському патріарху в Україні спричинило поширення нормативних актів, прийняти ієрархами московської православної церкви. Слід відзначити здійснило вагомий внесок, яке зробило церковне право у застосування процесуальної техніки, а саме: правосуддя мало писаний характер; свідчення почали даватися під присягою, під загрозою відповідальності за неправдиві відомості; з'явився інститут представництва; судові витрати почали покладатися на винну сторону².

Розвиток права взагалі і процесуального права зокрема в Україні у XVIII ст. характеризується завершенням становлення української національної правової системи та першими спроби кодифікації права. Окремі норми процесуального права містилися в законодавчих актах – в гетьманських універсалах, універсалах генеральної військової канцелярії, в ордерах та інструкціях гетьмана, генеральної військової канцелярії, генерального військового суду³. У 1722–1723 рр. гетьман Лівобережної України Павло Полуботок видав три універсали, в яких приписувалося усунути недоліки в діяльності судів та вимагалось дотримання інстанційного порядку подання апеляцій. А Інструкція гетьмана Данила Апостола судам від 13 липня 1730 р. встановлювала порядок розгляду справ у полкових, сотенних і сільських судах, види допустимих доказів тощо⁴. Після входження України до складу Росії і особливо з початку XVIII ст. в судочинстві почали застосовуватися російські правові акти. Серед них серед велике значення мав іменний указ Петра I від 5 листопада 1723 р. «Про форму суду», який скасовував розшукову форма

¹ Курило М. П. Зазнач. праця. С. 562.

² Атаманчук І. В. Зазнач. праця. С. 19.

³ Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). Львів: Вид-во Львів ун-ту, 1967. С. 74.

⁴ Сиза Н. П. Суд і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2002. С. 13.

процесу, а суд визнавався його єдиною можливою формою¹. У 1743 р. був підготовлений кодифікований збірник правових норм під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». У цьому нормативно-правовому акті норми адміністративного та цивільного процесуального права поділялися за окремими артикулами². Відмітною рисою процесуального права України того часу була відкритість, тобто прилюдність, гласність судочинства. Інститут прилюдності судочинства на теренах України, на відміну західноєвропейських держав, навіть у часи Середньовіччя не мав такого обмеження.

Важливим джерелом права, як і в попередні часи, залишилося звичаєве право. При цьому воно зазнало суттєвих змін за формою і змістом. Певних змін норми звичаєвого права зазнали також за широтою та порядком застосування. Положення звичаєвого права, які не суперечили законодавству Московського царства, а згодом Російської імперії, підтверджувалися санкціонуванням державної влади.

Крім того, у XVIII ст. російські форми судочинства і правові джерела починають суттєво змінювати характер процесуальних дій. За українським правовими джерелами суд проходив у змагальній формі, активну роль відігравали обидві сторони. Таким чином вони захищали свої права, доводили свою правоту, мали право самостійно представляти докази та очевидців з метою підтвердження своїх інтересів. Усі стадії процесу проходили відкрито і публічно, що давало можливість робити свідчення і заявляти, клопотатися про винесення судом бажаного рішення³. Під впливом російських форм судочинства і правових джерел у проведенні слідчих дій починають керуватися інквізиційно-розшуковим процесом, який почав застосовуватися у Московському царстві ще в кінці XV ст. на основі «Судебника» Івана III 1497 р. «Судебник» відзначався закритістю процесу на всіх стадіях, ретельною фіксацією усіх процесуальних дій та усього судочинства. У результаті насадження у судочинстві Гетьманщини інквізиційно-розшукового процесу, публічний виїзд на місце скоєння злочину для проведення попереднього слідства змінюється викликом на слідство для проведення допиту⁴.

У свою чергу, на території Правобережної України та Західної Волині (до приєднання їх до складу Російської імперії в 1793 та 1795 рр.) найважливішими джерелами права залишались акти центральної влади Речі Посполитої, переробки магдебурзького право, III Литовський статут, а також норми звичаєвого права. Крім того, у 1768–1775 рр. польським

¹ Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1986. Т. 4. С. 395, 456.

² Історія держави і права України: підручник / за ред. А.С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 165, 200.

³ Пащук А.Й. Зазнач. праця. С. 105.

⁴ Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. Харків: Союз, 1919. С. 26.

Сеймом були затверджені так звані Кардинальні права. Вони гарантували панування католицької церкви та шляхти в усіх сферах життя.

Таким чином, маємо підстави зробити висновок, що процесуалізація права на теренах України у епоху Середньовіччя проходила спочатку завдяки поєднанню українського звичаєвого права, Руської Правди та нормативних актів Польського королівства і Великого князівства Литовського. Подальший розвиток процесуального права ґрунтується на універсалах гетьманів та полковників, переробках Магдебурзького права та російських формах судочинства і правових джерел.

Проведене дослідження процесуалізації права в епоху Середньовіччя надає змогу зробити висновок, що ця епоха стала «перехідним містком» між римським правом і правом Нового часу, в т.ч. у частині процесуального права. Найбільш суттєві зміни, що відбулись у правовій системі в цей період, в аспекті теми нашого дослідження, полягали в наступному:

1. Плавний і безболісний перехід від варварських (племінних) правових звичаїв спочатку до правових звичаїв феодальних, які мали вже не персональний, а територіальний принцип дії, а згодом – і до писаного права, створеного в результаті правотворчості королівської курії та станово-представницьких установ.

2. Рецепція римського права; поява перших збірок з викладенням основних принципів феодального права, у т.ч. й процесуального характеру.

3. Домінування обвинувального (інквізиційного) процесу з широким використанням торгур та інших видів доказів.

4. Повернення впливу релігії на юридичний процес, формування канонічного права.

5. Поява міського права (у т.ч. магдебурзького), в межах якого формувалися й розвивалися процедури діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

6. Початок формування конституційно-правових процедур, передусім парламентського права і законодавчого процесу.

Радикальне оновлення знарядь праці і технологій виробництва, що розпочалося в Європі ще на початку XIV ст., наприкінці XVII ст. призвели до різких протиріч між засобами виробництва і виробничими відносинами, економічним базисом і політичною надбудовою тогочасних феодальних держав. Вирішення названих протиріч відбулося протягом XVII-XVIII ст. шляхом буржуазно-демократичних революцій, що завершилися встановленням капіталістичних відносин й ознаменували собою перехід людства від Середньовіччя до Нового часу. Відповідні зміни закономірно позначились і на тогочасному праві, у т.ч. на його процесуальній складовій; зміст і спрямованість відповідних змін будуть розкриті в наступному підрозділі нашого дослідження.

1.3. Оформлення процесуального права у Новий і Новітній час

У вітчизняній історичній науці хронологічними межами Нового часу зазвичай вважаються XVII – кінець XIX ст. Відлік нової епохи ведеться від 40-50-х років XVII ст. – часу революції в Англії, яка була фактично першою буржуазною революцією «загальноєвропейського масштабу». При цьому варто відзначити, що протягом XVII-XVIII ст.ст. право Нового часу утвердилося лише в тих державах, де відбулися буржуазні революції, тобто в Англії, Франції, США, але вже до кінця XIX ст. новий правопорядок проникає в інші країни і встановлюється світове панування права Нового часу.

У результаті буржуазних революцій, метою яких було скасування середньовічних обмежень (феодалної власності, станового поділу людей, цехової системи тощо) і створення простору для приватної ініціативи, виникло нове, буржуазне право, у т.ч. й процесуальне. Зберігаючи певне наступництво з феодальними правовими системами, буржуазне право стало тим не менш правом нового типу, адже було побудоване на абсолютно нових принципах, що були зафіксовані в основоположних документах буржуазних революцій – «Декларації незалежності» 1776 р., «Декларації прав людини і громадянина» 1789 р., «Біллі про права» 1791 р. та ін. Основні з них – єдність законодавства, юридична рівність, законність і свобода.

Зауважимо, що на початку XIX ст. процесуальне право мало різну форму у провідних європейських країнах. Зокрема, в Англії, праву якої (у т.ч. й процесуальному) було притаманне поєднання судової правотворчості, що забезпечувало гнучкість і розвиток права, із судовим прецедентом, що надавав праву стабільність, процес мав обвинувальний характер, тобто сторони визначали перебіг процесу та його матеріали, що значною мірою мало відбиток інституту суду присяжних. Натомість в Австрії та Німеччині (за винятком Пруссії) панував так званий загальноправовий процес, що виник із середньовічного схоластичного канонічно-італійського процесу і характеризувався безкінечно розтягнутою письмовою формою розгляду та величезною кількістю документів і матеріалів, що не стосувалися справи.

Тривалість і «млявість» загальноправового процесу були пов'язані з тим, що цей процес сприйняв принцип канонічно-італійського права, який виявився таким, що суперечить власній поставленій меті. Основне положення даного принципу означало, що позивач зобов'язаний негайно представити всі свої «наступальні» засоби, і водночас потім відповідач зобов'язаний одразу представити свої «захисні» засоби. Звісно, саме по собі це положення було націлене на скорочення тривалості процесу, але його застосування призводило до того, що як позивач, так і відповідач намагалися в даному випадку представити все, що в принципі могло мати

значення у процесі. Адже потім було б уже запізно. Це призводило до того, що дуже багато матеріалів виявлялося такими, що не стосуються справи.

Із таким становищем не могли миритися в державі, де найбільш енергійно проходили реформи в Німеччині XVIII ст., а саме у **Пруссії**. Там у 1793 р. було видано документ під назвою «Загальний судоустрій пруських держав» («Allgemeine Gerichtsordnung für die Preußischen Staaten», скор. AGPS), перший том якого було повністю присвячено юридичному процесу¹. Цей закон містив велику кількість технічних нововведень, спрямованих на підвищення ролі права і зниження обсягу писанини і формальностей. Ідеологічна основа була тією ж самою, що й у виданого у 1794 р. «Загального земського права для пруських держав» («Allgemeines Landrecht für die Preußischen Staaten», скор. PrALR), а саме авторитарне батьківське піклування пруської монархії про своїх підданих. Так само, як вичерпна казуїстика кодексу мала захистити підданих від свавілля суддів, заважаючи останнім відхилитися від затвердженої в законі владної волі, процесуальний порядок мав допомогти підданам у використанні їх права за допомогою суду. Таким чином, був намір обмежити адвокатів, яких дуже радував загальноправовий процес в їхній експлуатації підданих у довгих і дорогих процесах з неясним результатом. Із цією метою професія адвоката була просто заборонена. Замість цього сторони могли звертатися до судового чиновника, який був зобов'язаний допомагати їм у разі необхідності в ході процесу. Про всяк випадок були також заборонені коментарі до кодексу, що було більш пізнім варіантом категоричної заборони імператором Юстиніаном коментарів до *Corpus Juris Civilis*.

Особливо важливою була новела законодавства, згідно з якою сторони не мали у розпорядженні матеріалів процесу. Таким чином, суд був зобов'язаний *ex officio* доповнювати аргументацію сторін, якщо це було потрібно.

Однак з AGPS сталося так само, як і з PrALR; тобто ні той, ні інший закон не виявилися вдалим на практиці. AGPS міцно замкнув сторони в такому розгляді справи, на який, на їх думку, вони могли чинити занадто малий вплив і об'єктивності якого вони не довіряли. Під впливом ліберальних ідей XIX ст. були проведені реформи законів у 1833 та 1846 рр., зокрема для того, щоб сторони могли сказати більше про себе; також було дозволено використовувати адвокатів. Однак і це не допомогло.

Однак лідером у галузі цивільного процесу стала **Франція**, де у 1806 р. було прийнято наполеонівський Цивільно-процесуальний кодекс («Code de Procedure Civile», скороч. CPC). Він нагадував Закон про

¹ Allgemeine Gerichtsordnung für die Preußischen Staaten. Band 1: Prozess-Ordnung. Berlin: Decker, 1795. VIII, 1288 S.

цивільний процес 1667 р., що був розроблений відомим міністром фінансів Людовика XIV Кольбером і мав подібну назву «Code Louis».

Створений за зразками Code Louis та CPC, цивільний процес на практиці характеризувався більшою свободою сторін в оформленні процесу за їх бажанням. Сутність полягала в тому, що «суддя сприяє процесу, але не веде його». Для розгляду був характерний, зокрема, попередній обмін посланнями між сторонами, який відбувався безпосередньо між їх офіційними довіреними особами (призначеними державою чиновниками, що називалися *avooue*).

Порівняно із загальноправовим процесом та AGPS французький варіант цивільного процесу мав декілька переваг. Він проходив набагато швидше й надійніше, ніж загальноправовий, і надавав сторонам більшу свободу, ніж AGPS. Він був із задоволенням сприйнятий у Західному Рейнланді під час наполеонівської окупації та зберігся там навіть після того, як Франція була змушена піти з цих областей.

Для ліберальної Європи французький процес упродовж тривалого часу був чудовим зразком, що затьмарив собою всі інші процесуальні системи. Він повністю відображав уявлення саме буржуазії про такий процес, який повинен відповідати її інтересам. Вплив CPC поширювався також на чимало несвропейських держав.

Вплив CPC поширився на весь конгломерат держав, які складали Германський союз і з 1871 р. – Другу Германську імперію (Другий рейх). AGPS сприймався як ворожий розвитку і застарілий інструмент пруської деспотії, і незважаючи на його реформування в 1833 та 1846 рр. як політики, так і юристи гучно вимагали запровадження нового цивільно-процесуального порядку.

Такий порядок був запроваджений у 1877 р. у формі Цивільно-процесуального кодексу (*Zivilprozessordnung*, скороч. ZPO)¹. Можна сказати, що з прийняттям цього документа ліберали здобули суттєву перемогу. ZPO відзначає саме пасивне становище суддів («*Reinhaltung des Richteramtes*» – як це називалося в заголовку), а сторони були повністю вільні у визначенні ходу процесу. Водночас такий процес був більше зв'язаний формальностями, ніж французький.

Негативні сторони виключно обвинувального методу і формальностей виявилися швидко, і даний процес на практиці виявився зайве формальним і тривалим. Він функціонував не краще попередніх, оскільки цивільне право ґрунтувалося на системі абстрактних норм у Німецькому цивільному уложенні (*Bürgerliches Gesetzbuch*).

Найважливішим досягненням цивільно-процесуального законодавства у XIX ст. став чинний і досі австрійський цивільно-процесуальний кодекс (*Österreich Zivilprozessordnung*, скороч. OZPO)

¹ *Civilprozeßordnung vom 30 Januar 1877. Deutsches Reichsgesetzblatt. Band 1877. № 6. S. 83-243*

1895 р.¹, який став взірцем для реформ як німецького процесуального права, так і всіх інших більш пізніх процесуальних реформ у Європі, зокрема датського, норвезького і шведського цивільного процесуального права.

З огляду на предмет нашого дослідження заслуговує на особливу увагу історія створення ОЗПО. Упродовж 1890-1891 рр. приват-доцент Ф. Кляйн виклав свої ідеї щодо цивільного судочинства у серії статей у журналі «Juristische Blätter». Ці статті згодом були зібрані в його відомій книзі «Pro Futuro. Betrachtungen über Probleme der Civilprocessreform in Österreich»². Очевидно, на статті Клейна звернули увагу, оскільки вже в лютому 1891 р. йому було запропоновано посаду Міністра юстиції Австрії і доручено реформувати цивільне процесуальне законодавство цієї держави. Уже в 1893 р. проект Цивільного процесуального кодексу був завершений разом з двома іншими проектами: Jurisdiktionsnorm (цей кодекс містив положення про організацію судової системи та пов'язані з ними питання) та Exekutionsordnung (Виконавчий кодекс). Усі ці проекти було схвалено у 1895 р., а ще через три роки – у 1898 р. – Цивільний процесуальний кодекс набув чинності.

Головна мета діяльності Ф. Кляйна при розробці Цивільного процесуального кодексу полягала у поліпшенні практики судового розгляду: у створенні процесуальних норм, які могли б спонукати до швидкого й дешевого судового розгляду, забезпечували прийняття судових рішень, що спираються на факти, котрі мали місце насправді («матеріальній істині») на протигагу «формальній істині», тобто істині, висунутій сторонами). Процедурні формальності мали бути відкинуті якомога далі, а судді надана активна роль у веденні процесу.

Ф. Кляйн виступав проти перебільшеного на той час ліберального ідеалу свободи, наслідком якого слід протиставити державне втручання. Цей принцип слід було застосувати у цивільному процесуальному праві, де треба було знайти дієвий середній шлях між державною опікою над індивідом, з одного боку, і вільним розпорядженням індивіда над процесом – з іншого. Таким чином, своїми реформами він хотів слідувати сучасним для того часу тенденціям у цивільно-правовому законодавстві, що характеризувалося обмеженнями свободи договорів і права володіння, а також державним втручанням у соціальну політику. Тому говорять про «соціальний процес» Клейна. Він характеризується тим, що суддя здійснює як формально, так і матеріально більш активне ведення процесу, ніж у більшості інших видів цивільно-процесуального законодавства того часу. Наприклад, сторони, на відміну від ЗПО, не могли подовжувати відстрочку

¹ Österreich Zivilprozessordnung, 1895. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/zpo>.

² Klein F. Pro futuro: Betrachtungen über probleme der civilprocessreform in Österreich. Leipzig, Vienna: Deuticke, 1891. 117 s.

і скорочувати строки. Тим самим у них, зокрема, була відібрана можливість подовжувати процес попри волю судді. Особливо примітним є розпорядження суду порядком представлення доказів: згідно із ZPO представлення показань свідків передбачало вимогу сторони, а згідно з OZPO суд міг ex officio постановити заслухати певне показання свідка, якщо тільки обидві сторони не відмовляються від цього.

За словами У. Краліка, головна заслуга Ф. Кляйна полягала «не стільки в тому, що він розробив нові ідеї в процесуальному праві, скільки в тому, що він поєднав погляди, що існували на той час, у ціннісному аспекті»¹. У його проєкті фактично відобразилася так звана соціальна модель цивільного судочинства, яка була антитезою ліберальному погляду на судочинство XIX ст. – погляду, що пронизував увесь французький «Code de Procedure Civile». Прибічники ліберального підходу розглядають цивільний процес як боротьбу між незалежними громадянами, котрі узгодили між собою, як вони вирішуватимуть свої спори, натомість апологети соціального підходу розглядають цивільний процес зі значно ширших позицій. Сутність соціального підходу зводиться до двох основних постулатів: по-перше, цивільний процес має слугувати загальному благу (нім. Wohlfahrtsfunktion); по-друге, цей процес слід розглядати від економічним кутом зору. Сутність Wohlfahrtsfunktion чітко сформулював ще розробник Цивільного кодексу Австрії Ф. фон Зейдлер, тоді як на економічну перспективу цивільного процесу (наприклад, те, що судовий процес не повинен бути способом відтермінування сплати боргу або отримання грошей під низький відсоток) звертав увагу вихователь Ф. Кляйна – А. Менгер.

Взагалі Ф. Кляйн хотів створити процесуальне право, яке було б зрозуміле для громадян і забезпечувало швидкий, дешевий та надійний процес. Йому це вдалося настільки добре, що австрійський цивільний процес почав розглядатись як зразок. К. ван Рее зазначає з даного приводу: «1898 рік, в якому австрійський Zivilprozessordnung від 1 серпня 1895 року набув чинності, ознаменував кінець епохи цивільного процесу XIX століття. Як усередині, так і поза межами Європи австрійський Zivilprozessordnung з його активним суддею значною мірою перебрав на себе роль прикладу, яку відігравав до цього французький Code de procédure civile. Цей кінець водночас є відправним пунктом цивільного процесуального права XX століття»².

Серед західних істориків права навіть існує думка, що серед усіх «процесуалістів» найбільш суттєвий внесок у розробку цивільного процесу

¹ Kralik W. Die Verwirklichung der Ideen Franz Kleins in der Zivilprozessordnung von 1895. *Forschungsband Franz Klein (1854-1926). Leben und Wirken*. Hofmeister (ed.). Vienna, 1988. P. 89-95.

² Van Rhee C.H. Civil litigation in Twentieth Century Europe. URL: http://www.law.harvard.edu/programs/ames_foundation/BLHC07/Van%20Rhee%20case%20management.pdf.

внесли австріяк Франц Кляйн (1854-1926) та англієць лорд Гаррі Кеннет Вульф (1933). Якщо Кляйн був «батьком» австрійського Zivilprozessordnung 1895 р., то лорд Вульф відіграв аналогічну роль для англійських Civil Procedure Rules 1999 р.

Узагальнюючи найважливіші характеристики нової моделі цивільного процесу, запровадженої Ф. Кляйном, серед таких слід виокремити: а) заперечення ролі попереднього захисту; б) провідна роль судді щодо ведення справи, який *ex officio* забезпечує короткі строки виконання різноманітних процесуальних дій і має важливі повноваження щодо розслідування фактів справи; в) розподіл процесу на письмову підготовчу стадію та усний основний етап, який повинен, якщо це можливо, проводитись в межах одного судового засідання, г) суворе дотримання так званого принципу преклюзії, тобто визнання того, що конкретні процедурні кроки не можуть вчинятися по закінченні встановленого періоду часу та (або) повідомлення *ex officio* протилежній стороні про певні процедурні документи, представлені суду. Цей список є свідченням того, що Ф. Кляйн переважно шукав новий баланс між повноваженнями судді та правами сторін.

Австрійський Цивільний процесуальний кодекс 1895 р. став значною віхою в розвитку процесуального права спочатку всієї Австро-Угорської імперії, а потім уже й просто Австрійської Республіки, але при цьому, як слушно зазначає Ю.М. Лукін, «які б зміни не відбувалися в політичній обстановці, чи то революція 1918 р. чи аншлюс Австрії Німеччиною, процесуальне законодавство справно виконувало свою роль – забезпечення відправлення правосуддя»¹.

То ж можемо констатувати, що XIX ст. стало переломним моментом в історії цивільного процесу континентальної Європи, оскільки в цей період формувалися теоретичні підходи і погляди на процедуру відправлення правосуддя у цивільних справах, котрі й зараз впливають на неї. Крім того, цей період пов'язаний з процесом кодифікації цивільного процесуального законодавства.

Суттєвих змін у XIX ст. зазнав і *кримінальний процес*. У досліджуваній період відбувається його демократизація. Так, в Англії з 1836 р. адвокат почав допускатися до в'язня в тюрму, а наприкінці століття обвинуваченому було надано право надавати показання в суді (до цього він розглядався як «брехун»). Водночас судова процедура розвивалася в бік розширення кола справ, за якими суддя виносив вирок у так званому сумарному порядку – без участі присяжних.

Процес формування англійської правової системи на буржуазній

¹ Лукін Ю. М. Австрійський устав гражданского судопроизводства 1895 г. и судебная система Австрии: история и Концептуальные основы. *Вестник гражданского процесса*. 2014. № 6. С.125.

основі остаточно завершився до останньої чверті XIX ст. судовою реформою 1873-1875 рр., що об'єднала системи королівських судів із судом лорда-канцлера в єдиний Високий суд, який рівною мірою використовував «загальне право» і «право справедливості». Після виборчих реформ було здійснено модернізацію статутного права, а також проведено часткову реформу кримінального права: 300 старих заплутаних статутів були об'єднані в 4 закони.

Натомість у більшості країн континентальної Європи на початку XIX ст. кримінальний процес значною мірою зберігав архаїчні риси. Таким він був і в Німеччині, і в тих країнах, які у XVI та XVII ст.ст. у правовій сфері перебували під германським впливом, що характеризувався інквізиційним процесом Пізнього Середньовіччя.

У Франції реформування кримінального процесу розпочалося ще за правління Людовіка XIV, з прийняттям у 1670 р. «Ордонансу про кримінальний процес» («Ordonnance sur la Procedure Criminelle»)¹, яким середньовічна інквізиційна модель була замінена процесом із чітким обвинувальним характером і можливістю участі прокурора. Названий ордонанс примітний, передусім, тим, що запровадив елемент нового, слідчого виду розшукового процесу, а саме більш послідовно відмежовував слідчу функцію від власне здійснення правосуддя. Якщо попереднє законодавство (ордонанс 1498 р. та едикт 1539 р.) вважали за загальне правило, що попереднє слідство здійснюється тим самим суддею, який у подальшому головує при судовому розгляді й виносить вирок, то за ордонансом 1670 р. справа остаточно вирішувалася на підставі доповіді одного з членів суду. Це означало, що слідчий суддя більше не домінував при винесенні вироку, а процес отримував певні (хоча далеко не повні) гарантії проти обвинувального ухилу, невідворотного при суміщенні функцій.

Однак навряд чи можна сказати, що положення підозрюваного було набагато кращим у цьому французькому процесі, ніж у звичайному інквізиційному. Безумовно, він володів правом на письмові заяви до того, як суд знайомився з документами по справі, а в заключному слові він міг перед судом офіційно представити контрдокази. Але у нього було складне становище в ході попереднього розгляду, йому могли не повідомити, в чому його підозрюють, і він не мав права на допомогу адвоката. У цей період зберігаються й деякі інквізиційні ознаки, наприклад тортури.

З іншого боку, судова справа обставлялася великими формальностями, й обвинувачений мав більше можливостей захищати себе перед заповненим людьми судовим засіданням, ніж в інквізиційному процесі, де заключне слово в суді являло собою майже пусту формальність,

¹ Ordonance Criminelle du Mois d'aout 1670. URL : https://ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/ordonnance_criminelle_de_1670.htm

що в будь-якому разі не надавала обвинуваченому якихось засобів захисту.

Таким чином, ордонанс 1670 р. відіграв роль перехідної ланки між інквізиційною та слідчою формами розшукового процесу. Тим не менш, поява фігури слідчого судді – один з найбільш істотних здобутків французького кримінального процесу, який, поряд з уже відомими інститутами, такими як участь прокурора та апеляція, мав далекоглядні наслідки, визначивши в подальшому особливості його морфологічного типу.

По-друге, ордонанс 1670 р. ліквідував ті незначні залишки змагальності, котрі ще зберігалися в кримінальному процесі XV-XVI ст. Сумарний етап у ньому ніби «змазаний» і зводиться до загального допиту обвинуваченого без висунення обвинувачення. Тому й визнання обвинуваченим своєї винуватості на цьому етапі вже не слугує підставою для завершення процесу, як це було за приватно-позовними за своїм характером правилами, що зберігалися в ордонансі 1498 р. та едикті 1539 р. Відтепер дефіцит змагальності на попередньому розслідуванні буде головною вадою французького типу кримінального судочинства.

У зв'язку з поганим функціонуванням кримінального процесу на європейському континенті не дивно, що діячі Просвітництва (Вольтер, Монтеск'є та ін.) критикували його на весь голос. Не викликає подиву й те, що вони вказали на англійський кримінальний процес із його судом присяжних як на взірець. І, безумовно, що порівняно з континентальним кримінальним процесом, для якого були характерні ще в середині XVIII ст. поліцейське насильство і похмура утаємниченість, де підозрюваний відчував себе беззахисним, англійський процес був під захистом освічених громадян.

В Англії панували гласність, усна форма і природність, а також вільна оцінка доказів. Там суд присяжних повинен був вирішити питання про винуватість, а суддя «відміряв» можливі покарання згідно з нормами закону. Сам процес мав чітко виражений обвинувальний характер, і роль судді полягала у порадах обвинуваченому і спостереженні за забезпеченням його законних інтересів. За влучним висловом Е. Аннерса, «окрім гарантій свобод англійського державного права і положень Habeas Corpus Act, навряд чи могло б так сильно сприяти створенню світлого образу «англійської свободи» діячами Просвітництва щось інше, ніж саме гарантії дотримання законності в англійському кримінальному процесі»¹.

Після видання твору Беккарія, французький уряд скасував тортури у 1780 та 1788 роках. Нарешті, у 1789 р. розпочалася низка великих реформ, у межах яких був повністю оновлений і французький судовий процес. Головні завдання французької революційної філософії в галузі

¹ Аннерс Э. История европейского права / пер. со швед.; Ин-т Европы. Москва: Наука, 1994. С. 347.

судочинства, як зазначає Н. Гартунг, були такі: 1) спростити хід судочинства зменшенням кількості інстанцій; 2) повернути судочинству гласність, публічність; 3) ввести до судів народні елементи й урівноважити їх з чиновниками¹.

Конституційна асамблея у 1790 та 1791 роках здійснила певні реформи у сфері судочинства: вона залишила прокурорську посаду, однак ввела присяжних в суди у кримінальних справах, відділила слідство від суду, підпорядкувала попереднє слідство принципам письмовості й секретності, але надала повну гласність розгляду справи в суді.

Французькі революціонери ставили собі за зразок англійське судочинство, але його глибинну сутність не розуміли. То ж не дивно, що коли під час Великої французької революції захотіли сприйняти англійську систему, то це не зовсім вдалося. Замість цього в наполеонівському Кримінально-процесуальному кодексі («Code d'Instruction Criminelle» (1808 р.)² був передбачений порядок, ближчий до континентальних і власне французьких принципів; скоріш за все він може розглядатися як певний компроміс між традиційним французьким процесом та англійською системою.

Кримінально-процесуальний кодекс 1808 р. передбачав запровадження змішаного процесу, таємне і письмове судочинство. Суд ґрунтувався на принципах гласності, усності та змагальності. Передбачалося розмежування слідства і звинувачення. На суді відбувалося змагання прокурора і адвоката. Рішення про винуватість чи невинуватість виносив більшість голосів суд присяжних, однак суддя мав право ставити питання присяжним і тим самим чинити на них тиск. Роль англійського обвинувального суду присяжних, який мав вирішити, чи достатньо представлених доказів для обвинувачення, виконував суддя-слідчий (juge d'instruction), як правило, той, хто вів попереднє розслідування за ініціативою обвинувача. Таким чином, останній не був зайнятий на даній стадії. Цим займався слідчий суддя, який вчиняв допит, арешт, огляд місця злочину, перевіряв інші докази і приймав рішення про винесення судової справи на основний розгляд, спираючись на зібрані протокольні докази. Обвинувачений протягом зазначеного періоду розгляду перебував у вельми вразливому становищі. Розгляд огортався таємницею і підозрюваний не мав захисника. Крім того, йому не дозволялося бути присутнім при допиті свідків, і слідчий суддя не інформував його про те, що з'ясувалося на попередньому слідстві.

У Кодексі 1808 р. остаточно оформилися типологічні особливості цієї моделі, яка послугувала об'єктом запозичення для багатьох держав

¹ Гартунг Н. История судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России. Санкт-Петербург: Типогр. Э.Арнольда, 1868. С. 49.

² Code d'instruction criminelle. URL: http://www.oas.org/juridico/PDFs/mesicic4_hti_crimi.pdf.

світу, у тому числі й держав, у складі яких перебувала територія сучасної України. В основному протягом XIX ст. формується класична форма кримінального процесу, який, з точки зору ідеальної типології, є змішаним слідчо-змагальним. Його точна характеристика свого часу була надана І. Я. Фойницьким. «Отже, – писав він, – зосередження в одних руках обов'язку збирати докази по справі й права постановляти судові ухвали, необхідні для дослідження; письмовий характер провадження і канцелярська таємниця, причому, головним чином, від обвинуваченого приховуються виявлені дослідженням дані; відсутність права на так званий формальний захист; переважаюча роль обвинувальних органів і широкі права судової поліції, з якою солідарний суддя і протоколам якої надається сила судового доказу, – такими є характерні риси попереднього слідства за французьким статутом 1808 р.»¹.

Французьке кримінальне провадження, – продовжує І. Я. Фойницький, – «розпадається на дві послідовні частини: слідство (instruction) і суд (jugement). Кожна з них ґрунтується на самостійних і один одному протилежних засадах. Слідство належить судовій поліції, яка очолюється прокуратурою включає в себе слідчих суддів, які успадкували владу дореволюційних судових лейтенантів...»². За Кодексом 1808 р. саме прокурор міг розглядатись як «господар процесу» на попередньому розслідуванні. Він призначав слідчого суддю для участі у справі, надавав йому обов'язкові вказівки в ході слідства, міг накладати на нього дисциплінарні стягнення, від прокурорської атестації залежала службова кар'єра слідчого судді. Сильна залежність слідчого судді від прокурора як носія обвинувальної влади, а отже, слідчо-розшуковий дух усієї досудової підготовки – головна особливість кримінального процесу цього періоду. Іншою важливою рисою було безправне становище обвинуваченого, який був позбавлений можливості користуватися допомогою захисника на попередньому слідстві аж до самого кінця XIX ст., строк підслідного арешту якого був практично необмежений, а матеріали справи протягом усієї досудової підготовки залишалися для нього таємницею. Разом із тим, Кодекс 1808 р. визнав ідеї презумпції невинуватості, внутрішнього переконання суддів в оцінці доказів, суду присяжних і змагальності судового розгляду. Розшуковий елемент остаточно отримав у ньому цивілізовану слідчу форму, а змагальний вперше в історії кримінального процесу став здійснюватися в публічно-позовному порядку.

У результаті подальших реформ положення підозрюваного поліпшилося настільки, що французький кримінальний процес і в теперішній час цілком відповідає вимогам сучасного процесу за гарантіями

¹ Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. Т.1, Т.2. / под ред. А.В. Смирнова. Санкт-Петербург: Альфа, 1996. С. 98.

² Там само. С. 102.

дотримання законності для підозрюваного.

Очевидне прагнення до такого дотримання законності було закладене вже із самого початку в конструкцію основного розгляду справи, де головуючий на суді відігравав провідну роль. Він допитував обвинуваченого і свідків. Ця інквізиційна риса була включена в інтересах дотримання законності. Участь обвинувача та адвоката захисту – власне обвинувальний момент – обмежувалася резюмуючи ми промовами, які повинні були слідувати за пред'явленням доказів.

Це наполеонівське законодавство стало дуже відомим і здійснило вплив на чимало наступних реформ на європейському континенті у XIX ст., де (під впливом передусім англійського процесу) перейшли до обвинувального кримінального процесу з вільною перевіркою доказів. Проте форми цього процесу були різні. Перехід до обвинувального процесу на континенті був значною мірою полегшений появою (саме за французьким зразком) професійного корпусу обвинувачів, які входили до особливої, побудованої на основі ієрархії, підсистеми державної влади.

Варто відзначити, що затверджений ще Наполеоном I у 1808 р. Кримінально-процесуальний кодекс застосовувався 150 років, поки не був замінений у 1958 р. нині діючим Кримінально-процесуальним кодексом.

Слід наголосити, що саме в XIX ст. відбулося відмежування процесуальних галузей права. Як відзначає В. А. Рязановський, починаючи з римського права і аж до початку XIX ст. процес – цивільний, кримінальний і канонічний – розглядався як доповнення до відповідного матеріального права, як похідна від останнього¹.

Перші три чверті XIX ст. в юридичній науці панувала так звана матеріально-правова теорія права на позов, яка наступним чином визначала взаємодію між матеріальним цивільним правом і процесом: позов притаманний матеріальному праву, захисту якого слугує, він його приналежність (Пухта, Вехтер, Дєрнбург); позов є саме матеріальне право у своєму здійсненні (Бекінг, Гарсоне); або матеріальне право у судовому його здійсненні (Гольмстен); право на позов тільки особлива форма, особливий прояв того матеріального права, яке передбачається порушенням (Малишев)².

Кримінальний процес мав ще більш залежний характер, ніж цивільний, оскільки розглядався як складова частина кримінального права (Вехтер), причому зв'язок між кримінальним правом і процесом передбачалася тією ж, що існує між матерією і формою одного й того ж самого організму. Звідси кримінальне право прийнято було називати матеріальним, а кримінальний процес формальним кримінальним правом³.

¹ Рязановский В. А. Единство процесса. Москва: Городец, 1996. С. 14.

² Рязановский В. А. Знач. пр. С. 14.

³ Тальберг Д. Г. Русское уголовное судопроизводство. Киев, 1889. Т. 1. С. 2.

Вважалося, що матеріальне і формальне кримінальне право слугують одній і тій самій державній меті, а саме відновленню порушеного неправомірним діянням правопорядку, але кримінальне право розглядалось як право на покарання в статичному стані, а процес – як право на покарання в динамічному стані.

У XIX ст. процесуальне право отримує визнання як самостійна цінність і відповідний статус. При цьому процесуальне право формувалося не на пустому місці, а в процесі концептуального спору вчених-юристів, які до кінця XIX ст. проводили в межах університетської науки дискусії про сутність і концептуальне наповнення закону, права і процесу. У цей самий період починається наукове осмислення юридичного процесу як такого, при цьому розпочинається все із судового процесу. З другої половини XIX ст. процесуальне право нарешті отримало самостійність.

У німецькому праві, яке мало суттєвий вплив на формування вітчизняної науки цивільного процесу, поява самостійного цивільного процесу традиційно пов'язується з працею О. Бюлова «Вчення про процесуальні заперечення і процесуальні передумови» (1868 р.). Цей автор наприкінці 60-х років XIX ст. перший звернув увагу на те, що процес, як юридичне явище, володіє цілісністю, єдністю. Він стверджував, що процес – це юридичне відношення, що виникає між судом, позивачем і відповідачем; а оскільки юридичному відношенню властива єдність, то останнє має бути властиве й процесу. Далі, оскільки будь-які юридичні відносини виникають за умов, зазначених у законі, то й для процесу зазначені законом умови його виникнення¹.

О. Бюлов елементарний склад юридичного процесу як різновиду правовідносин не розкривав; це зробили його послідовники. Так, О. Бах і А.Х. Гольмстен говорили про права сторін і кореспондуючі їм обов'язки суду. У свою чергу, А. Вах намагався пояснити виникнення юридичного процесу, навіть якщо позивач не хоче брати участь у ньому, тим, що на відповідача покладається обов'язок захищатися проти пред'явленого позову.

Ф. Кляйн, як зазначалося вище, розробив концепцію «соціального цивільного процесу», що передбачала більш активну роль судді в процесі, у т.ч. в керівництві ходом справи і зборі доказів. Метою підвищення активності судді була необхідність гарантувати належну реалізацію суб'єктивних цивільних прав і отримання їх реального захисту, а значить, максимально втілити завдання судочинства, як вони визначалися основний парадигмою традиційного цивільного процесу. Кляйн наполягав на тому, що суддя повинен бути в першу чергу слугою закону. Це заклало нові тенденції в розумінні цивільного процесу в Європі. У подальшому на це ж

¹ Див.: Bulow O. Die Lehre Von Den Processeinreden Und Die Processvoraussetzungen. Gießen: Verlag von Emil Roth, 1868. 320 s.

вказували Хельдер (1907 р.) і Шнайдер (1908 р.), які протестували проти повного звільнення судів від законів, правда, визнаючи при цьому, що цивільне законодавство має тлумачитися відповідно до цілей закону і економічних потреб життя.

З німецької юридичної літератури наукові знання про юридичний процес перейшли на територію сучасної України.

Принагідно відзначимо, що в останні десятиліття XVIII – перші десятиліття XX ст., значна частина нинішньої території **України** перебували у складі Російської імперії. На цих територіях діяли різні нормативні акти, зокрема загальноросійське законодавство про судоустрій і судочинство почало поширюватися на території Лівобережної України в 1783 р., внаслідок розповсюдження на новостворені губернії Указу імператриці Катерини II «Установлення про губернії». Слід зазначити, що стосувалося це насамперед цивільного судочинства. Це було пов'язано з тим, що російські «служилі люди» ще з часів Богдана Хмельницького мали спеціальний правовий статус, а військове судочинство за російським зразком з'явилося за правління Петра I на початку XVIII ст.

На території Правобережної України, що була приєднана до Росії у 1793 р., також було зроблена спроба за розпорядженням Катерини II впровадити російське судочинство та скасувати польські суди. Але вже у 1796 р. відповідно до Указу імператора Павла I від 3 листопада «Про відновлення в Малоросії правління та судочинства відповідно до тамтешніх правил і колишніх порядків» в Лівобережній Україні частково поновлювалося колишнє українське судочинство. У Правобережній Україні почалося відновлення польського судочинства, основою якого виступало польсько-литовське законодавство¹. Цей указ був доповнений вказівкою Малоросійського Генерального суду щодо скасування Палат кримінальних та цивільних, які з'явилися у 1797 р.².

Таким чином, на початку XIX ст. процесуальне право, що діяло на території нинішньої України, залишалося неуніфікованим. У Катеринославській, Слобідсько-Українській, Херсонській та Таврійській губерніях судоустрій та судочинство були приведені у відповідність до судової системи, яка існувала у центральних губерніях Російської імперії³. На територіях цих губерній діяли земські суди, до компетенції яких відносилися справи дворян та вільного селянства у сільській місцевості. У містах діяли магістратські та ратушні суди, що розглядали справи міщан і купців. справи кріпосних селян вирішувалися поміщицькими судами. Всі зазначені суди належали до судів першої інстанції, до юрисдикції яких

¹ Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 556.

² ЦДІАК України. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 1-9.

³ Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX вв. / под. ред. Е. А. Скрипилева. Москва: Наука, 1997. С. 67.

належав розгляд цивільних справ.

Судами другої інстанції виступали губернські суди. У своєму складі вони мали палати цивільного суду. Але, якщо розглядалися справи щодо нерухомості з різних губерній чи справи про власність у містах, ці суди вважалися судами першої інстанції. У цивільних судових палатах також оформлювалися угоди стосовно продажу, обміну кріпаків, які проживали на території відповідної губернії¹.

Крім того, кожна губернія мала позастанові совісні суди. Вони були засновані у кожному губернському місті під час реформування місцевого управління за вказівкою імператриці Катерини II. Беручи за взірць досвід європейських країн, вона намагалася покласти в основу діяльності інституту совісних судів головні ідеї та принципи Просвітництва, а саме – гуманізм, недоторкане право приватної власності, повагу до людини, врахування її вад і слабкостей. Отже, на відміну від інших судових інституцій, совісний суд не лише карав, але й намагався примирити сторони конфлікту на умовах, які пропонувалися сторонами. Ці суди, виконуючі каральні функції, виховували також у порушників почуття відповідальності за вчинене, оскільки залучали до осуду громадськість, родину та церкву. Основним критерієм формування суддівського корпусу була станова виборність. Представники дворянського стану, міщани та селянська громада обирали судьями відповідальних авторитетних місцевих діячів, наділених необхідними моральними якостями і довіряли їм здійснення судових повноважень. До юрисдикції совісних судів відносилися земельно-майнові спори, сімейні сварки, злочини, скосні малолітніми або душевнохворими, а також справи про чаклунство та забобони. Постанови совісного суду мали рекомендаційний характер і виконувалися у випадку досягнення сторонами мирного вирішення конфлікту². Відмітною ознакою совісного суду було те, що значна категорія справ в межах його підсудності розглядалася не завжди на основі закону з його каральними, як правило, функціями. Ці суди орієнтувалися на людину, враховуючи обставини, внаслідок яких були вчинені протиправні дії³.

Якщо приналежність особи до певного стану було складно визначити, як то різночинців, або у випадку з чиновниками чи військовослужбовцями, що через службові обставини перебували за межами постійного проживання, цивільні справи розглядалися надвірними

¹ Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного производства от Судебника до учреждения о губерниях. Москва: Т-во Тип. А. Мамонтова, 1859. С. 233.

² Шандра В. Совісні суди в оцінці сучасників (остання чверть XVIII- 1860 pp.). *Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Наукові записки*. Т. 19. Кн. 1. Київ, 2009. С. 444.

³ Стецюк Б. Р. Зазнач. праця. С. 225.

судами¹.

Як вже відзначалося, Правобережжя у складі Волинської, Київської та Подільської губерній продовжувало використовувати з 1796 р. судову систему, основою якої було законодавство Речі Посполитої. В цій місцевості діяли повітові суди, що розглядали справи дворянства та селянства. Земельні спори розглядалися в першій інстанції підкоморськими судами, а справи міських жителів вирішувалися магістратським та ратушними судами. Головний суд, який мав у своєму складі департамент з цивільних справ, виступав у якості апеляційної інстанції².

Згодом, Указом від 30 жовтня 1831 р., імператор Микола I увів на Правобережжі російську судову систему зі збереженням чинності процесуальних норм Литовського статуту³. Та вже з прийняттям 25 червня 1840 р. Указу імператора Миколи I «Про поширення сили і дії Російських цивільних законів на всі західні, повернуті від Польщі області» на Правобережну Україну поширюється дія Зводу законів Російської імперії 1832 р. З моменту впровадження російського судочинства, чинність Литовського статуту була припинена⁴.

На Лівобережній Україні, яка включала Полтавську та Чернігівські губернії до початку 1840-х рр. існувала судова система, схожа на систему судочинства Правобережної України. Але Указом «Про введення в губерніях Чернігівській та Полтавській загальних про судочинство законів імперії» від 4 березня 1843 р., встановлювалося, що на території цих губерній дозволяється застосування лише тих норм місцевого права, які було включено до Зводу законів Російської імперії⁵. Відтепер на всю територію України поширювалися єдині загальноросійські джерела процесуального права⁶.

Водночас, до 1864 р. у місцевостях компактного проживання іноземних колоністів діяли особливі національні суди. Так, у Маріуполі здійснював судочинство так званий «грецький» суд. В місцях розташування осередків українського козацтва діяли громадські суди, хоча козацьке право поступово втрачало роль основного джерела права в житті козацьких громад. Суди в козацьких громадах почали формуватися у 1810-х роках, коли влада Російської імперії під час війни з Наполеоном зробила

¹ Музиченко П. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. С. 355.

² Гетманцев О. Цивільний процесі наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. *Наук. вісник Чернівецького ун-ту. Сер. Правознавство*. 2009. Вип. 492. С. 45.

³ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис... канд. юрид. наук. С. 36.

⁴ Пашук А. Й. Зазнач. праця. С. 98-110.

⁵ Стецюк Б. Р. Зазнач. праця. С. 225-227.

⁶ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис... канд. юрид. наук. С. 36.

певні поступки українцям, використовуючи національні почуття. Основою діяльності цих судів були норми звичаєвого права і судові прецеденти¹. Отже, козацьке право як локальне джерело у процесуальній сфері зберегло певною мірою своє значення. Воно становило сукупність українського звичаєвого права, елементів німецького магдебурзького права і положень Литовських статутів. Також слід враховувати польський, російський та турецько-татарський вплив на певні сторони січового судочинства. Козацьке право мало усний характер і не потребувало посилянь на кодифіковане писемне джерело².

Отже, маємо підстави констатувати, що судова система, яка існувала на теренах України на початку XIX ст. мала розгалужений становий характер, була неоднорідною, відзначалася широкою компетенцією та використанням принципів і джерел звичаєвого права. Але починаючи з 1830-х років імперською владою здійснюються заходи щодо уніфікації судової системи України та приведення її до загальноросійського зразка. З цією метою приймається низка нормативно-правових актів і вже у 1840-х роках судова система на українських землях була синхронізована із загальноросійською³. Були створені волосні суди, підставою вирішення справ у яких виступали місцеві звичаї.

Більшість законів у процесуальній сфері, що діяли в Російській імперії в першій половині XIX ст. вже були застарілими. Здебільшого вони містили процесуальні норми, встановлені Соборним укладенням 1649 р. та третьою частиною Статуту Військового 1716 р., що мала назву «Коротке зображення процесів чи судових тяжб» і яка завершила послідовний перехід від змагального-обвинувального процесу до розшуково-інквізиційного. Також до переліку цих актів можна додати Указ «Про форми суду» 1723 р.⁴.

З опублікуванням і введенням в дію 1 січня 1835 р. Зводу законів Російської імперії, основні процесуальні норми були розміщені у томах X і XV Зводу та у Сільському судовому статуті 1839 р. Загальна кількість статей Законів про судочинство становила 2282. Однак така величезна кількість правових норм в результаті не вносила ясності у порядок здійснення цивільного судочинства, а лише робила його абсолютно запутаним і незрозумілим.

Так, згідно з нормами Зводу законів у цивільному процесі були різноманітні форми, порядки, види судочинства. Порушене цивільне право

¹ Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській та Чернігівській губерніях у XIX ст. *Право України*. 2000. № 1. С. 129-132.

² Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т.2. С. 136.

³ Стецюк Б. Р. Зазнач. праця. С. 227.

⁴ Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века / под. ред. Е. А. Скрипилева. Москва: Наука, 1997. С. 105.

підлягало відновленню або в безспірному (виконавчому) порядку, або в порядку судовому (спірному), якщо мав місце спір про право (ст. 108 Зводу законів). Провадження справ у безспірному порядку було віднесено до відання органів поліцейського управління і практично зовсім виключено з судового відання, тобто тим самим відбувалося змішування елементів цивільного та адміністративного судочинства. Спірні справи розглядалися судом або в примирювальному, або в примусовому провадженні. Останнє включало в себе вотчинне і позовне провадження¹.

Вотчинне провадження стосувалося речових прав на рухоме і нерухоме майно, позовне – спорів за договорами та зобов'язаннями, за стягненням за порушення прав образами, збитками і самоуправним заволодінням (ст. 153-155 Зводу законів). У позовному судочинстві також розрізнялися два види проваджень: провадження за невиконаними зобов'язаннями і договорами та провадження щодо стягнення «в образах, шкоді та самоуправному заволодінні» (ст. 1591-1597 Зводу від 1832 р.; ст. 153-159 ч. 2 т. X Зводу). Крім зазначених чотирьох основних проваджень (примирювальне, примусове, вотчинне, позовне), існувало ще як мінімум 18 особливих.

За зовсім іншими правилами здійснювався розгляд цивільних справ у третейських, совісних, словесних судах. Крім того, в Законах про судочинство містилася ціла низка виняткових постанов для окремих місцевостей і народностей Російської імперії (ст. 1241 Зводу законів). У сумі дослідники Законів про судочинство налічували 63 порядки судочинства у цивільних справах. До істотних недоліків цивільного процесуального порядку належали: повільність розгляду справ; формалізм і письмовий характер; неточність і неповнота правил про докази; право суду призначити присягу; розумовий і моральний рівень особового складу суду; жебрацькі розміри платні суддів, що породжували непомірне хабарництво практично у всіх судових місцях².

Кримінальний процес, у тому вигляді, як він був упорядкований у 1832 р., мав серйозні вади з точки зору дотримання законності. Він ґрунтувався на сприйнятому ще за часів Петра I германському інквізиційному розгляді. Процес був таємним, письмовим, а обвинувачений не мав права на захист. Попереднє слідство могло тягтися роками. При засудженні до каторжних робіт чи більш суворого покарання у засудженого було відсутнє право на оскарження. Засуджений до заслання міг оскаржити вирок тільки після досягнення місця заслання – частіше за

¹ Дегай П. Учебная книга российского гражданского судопроизводства губерний и областей, на общих правах состоящих. Составлена для Императорского училища правоведения Павлом Дегаем. Санкт-Петербург: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. канцелярии, 1840. С. 19-21, 30-38.

² Лукин Ю.М. Устав гражданского судопроизводства от 20 ноября 1864 г.: история создания и веки развития (вступительная статья). *Вестник гражданского процесса*. 2012. № 1. С.154-155.

все десь далеко в Сибіру. Крім того, організація суду була дуже безладною, судді боялися невдоволення адміністрації, а адвокатів було дуже мало.

Особливе занепокоєння викликало те, що губернатор мав велику владу над судами. Він наглядав за слідчою роботою поліції при розгляді кримінальних справ і визначав, чи припиняти чи продовжувати слідство. Він міг наказати обвинувачеві притягти когось до відповідальності і спостерігав за процесом до суду. Вирок суду мав подаватися йому для затвердження, і він міг надіслати судову справу на повторний розгляд, після чого вирок мав бути заново представлений йому. У деяких випадках він міг пом'якшити вирок або навіть повністю помилувати. Звісно, в його руках був і контроль за виконанням вироку.

Характерною рисою процесуального права того часу була відсутність чітких формулювань і наявність протилежних за змістом законів. Не відбувся й остаточний поділ процесуального законодавства на кримінальний і цивільний процеси. Хоча певні підстави такого поділу намітилися, але аналіз тогочасних джерел права дозволяє розглядати їх як самостійні галузі права, що перебувають у стадії формування¹. Судочинство, здійснюване згідно зі Зводом законів, було таємним, його перебіг та результати письмово фіксувалися, процес мав розшуковий характер. На судовому процесі не могли бути присутні навіть сторони та свідки. Процесуальне законодавство не передбачало судового слідства як етапу судового розгляду. Справу в суді доповідав один із членів суду чи секретар, свідків та експертів до суду зазвичай не викликали. Використовувалася система формальних доказів. Адміністративна і судова влади були змішані, суд діяв на засадах становості.

Процес заміни норм українського права на загальноросійські відбувався поступово і повільно. Правова система, сформована у період абсолютизму, кардинально не змінювалася, оскільки дії російської влади були спрямовані на зміцнення вже існуючих засад феодально-кріпосницького ладу. Принагідно слід відзначити, що в Росії модернізація юридичного процесу розпочалася ще на початку XIX ст. під впливом французької політико-правової практики, але найбільш суттєві зміни відбулися в межах реформ 1860-х років.

Початком реформування процесуального законодавства Російської імперії можна вважати введення імператорським указом в червні 1860 р. інституту судових слідчих. Таким чином попереднє слідство відокремлювалось від поліції, а слідчі включалися у штат судового відомства. Наступним етапом стала судова реформа 1864 р. Її основою стали: Установлення судових установ, Статут кримінального судочинства, Статут цивільного судочинства і Статут про покарання, що накладаються

¹ Стецюк Б. Р. Зазнач. праця. С. 227; Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис... канд. юрид. наук. С. 37.

мировими суддями. Прийняті Статути передбачали певні гарантії прав обвинуваченого, покращуючи таким чином правове положення особи.

Внаслідок проведеної реформи були повністю змінені судоустрій і процесуальне право. Під впливом цього часткових змін зазнало і матеріальне право. Внаслідок проведеного реформування системи судочинства був введений принцип незалежності суддів. Це гарантувалося виборністю мирових суддів, незмінністю суддів загальних судових місць. Крім того, для суддів встановлювалися порівняно високі посадові оклади, вводилися особливі судові округи, які не співпадали з адміністративно-територіальним поділом держави. Також реформа затвердила принцип позастановості судових інстанцій, встановивши у нових судах єдину підсудність для всіх станів з кримінальних та цивільних справ. Позастановий устрій судової системи правові та організаційні засади судочинства стали вирішальними чинниками відмови від феодалізму у галузі процесу. Слідчий апарат був реформований, включений до складу судів та знаходився під їх жорстким контролем. Таким чином, на думку Б. Лінкольна, російський цар втратив можливість контролювати відправлення правосуддя¹.

Позитивним моментом реформи виступило збереження низки судів, які використовували специфічні джерела права чи розглядали специфічні справи: духовні, військові, комерційні та селянські. Отримала спрощення і структура судів. Вони поділялися на мирові, загальні та військові². Продовжили свою діяльність церковні та селянські суди.

Статутом кримінального судочинства 1864 р. було закріплено континентальну форму кримінального процесу. Ця форма отримала свій класичний законодавчий вираз у Кримінально-процесуальному кодексі Франції 1808 р. Згодом ця форма процесу набула розповсюдження у всіх континентальних державах, в тому числі у Російській імперії³. Попереднє слідство за Статутом кримінального судочинства було засноване на розшукових засадах⁴.

Статут цивільного судочинства 1864 р. відзначався чіткою регламентацією стосовно процесуальних дій суду, позивача, відповідача, їх представників. Це зумовлювалось наявністю у сторін під час розгляду цивільних позовів рівних процесуальних прав. Так, свідки з обох сторін допитувалися в їх присутності. Також позивач та відповідач мали право

¹ Lincoln B. The Great reforms: Autocracy, bureaucracy and politics of change in Imperial Russia. DeKalb, 1990. P. 115.

² Супрун Е. Ю. Правотворчество в реформационные периоды России: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва: МУ МВД России, 2006. С. 87-88.

³ Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1999. С. 9.

⁴ Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 850. С. 557.

ставити свідкам запитання. Але суд не мав права виходити за межі заявлених позовних вимог. Розвиток теорії і практики цивільного процесу здійснювався на основі доктрини стадійності судового процесу¹.

До найбільш радикальних нововведень кримінального процесу слід віднести: обвинувальний розгляд; гласність, усна форма, безпосередність пред'явлення доказів і вільна оцінка доказів призвели до великого прогресу в питанні дотримання законності. За короткий час були навчені корпуси суддів та адвокатів, які в союзі з юридичною наукою швидкими кроками наблизили російське правосуддя до західноєвропейського рівня.

Врешті-решт реформа процесу означала революцію в системі російського права. Відбулося остаточне виокремлення в процесуальному праві Російської імперії, до складу якої входила частина українських земель, двох самостійних галузей – кримінально-процесуальної та цивільно-процесуальної. Була реорганізована і спрощена організація суду, створено незалежний і незмінюваний корпус суддів, а також адвокатів з важливими функціями і завданнями. Як цивільний, так і кримінальний процес були реформовані за іноземними, передусім французьким, зразками «Code d'Instruction Criminelle» та «Code de Procedure Civile». Водночас варто відзначити, що в результаті запровадження волосних судів та організації мирових посередників радикальна реформа юридичного процесу, запроваджена в 1864 р., страждала від небезпечних вад. Передусім, була збережена класова система у правосудді.

Реалізація прогресивних судових статутів 1864 р. незабаром показала російській владі, що нове судочинство серйозно впливає на міцність підвалин самодержавства. У зв'язку з цим, у 70-ті, а особливо у 80–90-ті рр. XIX ст. царською владою були прийняті законодавчі акти про внесення змін до судових статутів 1864 р. Ці акти частково скасовували демократичні засади як судоустрою, так і судочинства.

Протягом 1910–1912 рр. урядом Російської імперії були внесені деякі зміни до судової системи держави. Так, у червні 1912 р. було прийнято закон «Про перетворення місцевого суду»², яким було передбачено поновлення мирової юстиції, що за винятком Одеси та Харкова припинила свою діяльність у результаті контрреформ 1889 р., а багато статей Статуту кримінального судочинства були викладені у новій редакції. Це сприяло відродженню мирових судів і в окремих українських губерніях.

Перші згадки про виникнення науки процесуального права в Росії містяться в дореволюційних дослідженнях російських юристів. При цьому

¹ Курило М. П. Зазнач. праця. С. 563.

² Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / под ред. и с предисл. В. М. Гессена. Санкт-Петербург: Изд. Юридического книжного склада «Право», 1913. С. 636–734.

слід ще раз відзначити, що в основу наукових розробок російських юристів були покладені дослідження німецьких вчених. Наукові висновки матеріально-правової теорії знайшли в той період широке застосування в російській практиці: у курсах і підручниках кримінальний і цивільний процеси викладалися разом з матеріальним правом як його складова частина, законодавці не тільки у XVIII ст. і нерідко в першій половині XIX ст., але іноді й у другій половині його включали процесуальні норми в матеріальні кодекси у вигляді особливих частин або глав. Остаточний же розподіл матеріальних і процесуальних законів у Росії було проведено лише Судовими статутами 20 листопада 1864 р.

В університетській освіті ці науки також займали підпорядковане становище: цивільний процес читався цивілістами, а кримінальний – фахівцями з кримінального права. У науці панував погляд на процеси як науки другорядні, звідси така бідність російської процесуальної літератури у XIX ст.¹ Лише наприкінці XIX – на початку XX ст. цивільний і кримінальний процеси почали розглядати як самостійні від матеріального права й одна від одної наукові дисципліни. Так, щодо цивільного права і процесу, зокрема, зазначалося, що цивільний процес є інститут публічного права, а цивільне право є право приватне, цивільний процес має самостійний об'єкт і самостійні задачі. Зазначалося, що цивільне право як наука має предметом вивчення систему суб'єктивних цивільних прав, тобто сукупність правил, які нормують приватні інтереси, а цивільний процес – організацію встановлення й охорони суб'єктивних цивільних прав. У працях російських юристів починає обґрунтовуватися також самостійність кримінального процесу (М. М. Розін, І. В. Михайловський, В. О. Рязановський, І. Я. Фойницький). Зазначалося, що кримінальний процес, на відміну від кримінального права, так само як і цивільний, має і самостійний об'єкт, і самостійні задачі². Кримінальне право має об'єктом, за висловом І. Я. Фойницького, особисту винність і караність, кримінальний процес – встановлення права держави на покарання³. Поряд з обґрунтуванням самостійності цивільного й кримінального процесів у цей період більш-менш ясно окреслюється в юридичній науці предмет процесуального права. Так, М. М. Розін писав, що на відміну від науки матеріального права, яке, будучи публічним або приватним, вивчає юридичні відносини в умовах їх нормального виникнення, розвитку і припинення, предметом науки процесуального права є діяльність держави щодо вирішення спорів про право, щодо встановлення й охорони дійсного

¹ Див.: Михайловський І. В. Судебное право, как самостоятельная юридическая наука (К вопросу о системе юридических наук). Санкт-Петербург: Типогр. Т-ва «Общественная польза», 1908. С. 1.

² Див.: Рязановський В. А. Знач. праця. С. 17.

³ Див.: Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2-х т. Т. 1 / под. ред. А.В. Смирнова. Санкт-Петербург: Альфа, 1996. С. 4.

права. Роль органа, призначеного виключно для вирішення спорів про право, встановлення й охорони права, відіграє суд. Він є єдиним органом, на який держава зазвичай покладає назване завдання, незалежно від того, про яке право йде спір. Відхилення від цього права, вважав М. М. Розін, викликаються виключно зовнішніми, історико-культурними умовами і не впливають на зазначені загальні засади¹.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. у правовій науці починає складатися нова галузь знань, що має предметом вивчення процесуальне право. Розуміння процесуального права у цей період пов'язується правоохоронною (включаючи правоустановчу) діяльністю судових органів. Спочатку це були розробки, що стосувалися окремих галузей процесуального права. Згодом у науковій думці намітилася течія, що розглядала процес як єдину наукову дисципліну, побудовану на загальних спільних засадах, а окремі види процесу – цивільний, кримінальний, адміністративний – як гілки цієї єдиної науки, як другорядні різновиди одного основного виду.

У цьому зв'язку слід відзначити праці видатних російських юристів В. О. Рязановського «Єдність процесу», М. М. Розіна «Процес, як юридична наука», І. В. Михайловського «Судове право, як самостійна юридична наука». Досліджувана доктрина знайшла також серйозних прибічників серед процесуалістів-криміналістів. Так, І. Я. Фойницький писав: «Примикаючи до кримінального права за змістом і завданнями, кримінальне судочинство стоїть у найтіснішому зв'язку з процесом цивільним за побудовою й за формою. Разом із ним воно утворює систему судового права, її другий член, біля якого розвивається новий, третій член тієї ж системи – адміністративна юстиція»². І. В. Михайловський, розглянувши риси кримінального й цивільного процесів і знайшовши спільність у предметі й основних питаннях обох наук, однорідність матеріалу й співпадіння кіпи частковостей і разом з тим незначність і непринциповий характер відмінностей між ними, дійшов висновку, що обидва процеси повинні злитися в одну науку – судове право, причому особливості кримінального й цивільного судочинства складають лише спеціальні питання (відділи, глави, параграфи) цієї єдиної науки³.

Дослідивши основні елементи процесу, В. О. Рязановський дійшов висновку, що співпадають не тільки завдання і цілі процесуальної діяльності, але й юридична природа (конструкція) процесу, основні принципи судоустрою і судочинства⁴.

¹ См.: Розин Н. Н. Процесс как юридическая наука. *Журнал Министерства юстиции*. 1910. № 8. С. 25.

² Фойницький І. Я. Зазнач. праця. С. 4.

³ Див: Михайловський І. В. Судебное право, как самостоятельная юридическая наука. С. 8.

⁴ Рязановський В. А. Зазнач. праця. С. 73.

На подальший розвиток вітчизняного процесуального права істотно вплинули події 1917 р. в Росії. Розпочався етап відродження і розбудови державності в Україні, пов'язаний із отриманням потенційної можливості здобуття нею незалежності у 1917–1920 рр. У цей час чинними залишалися судові статuti Російської імперії 1864 р. (крім надзвичайних (військових) судів), але у січні 1918 р. Декретом Народного Секретаріату було прийнято постанову «Про введення народного суду в Україні», внаслідок чого була ліквідована судова система Російської імперії. Апеляційні та касаційні суди цією постановою не передбачалися, а рішення народних судів були остаточними і підлягали негайному виконанню¹.

Вже у лютому 1918 р. Центральна рада своєю постановою «Про ліквідацію радянських судів» закликала до роботи колишніх суддів. У серпні цього ж року у період Гетьманщини було прийнято Закон «Про Судові палати і Апеляційні суди». Зазначене свідчить про намагання повернути судову систему до дореволюційного зразка.

Зі зміною влади Директорії, яка не привнесла суттєвих змін у розвиток безпосереднього правосуддя, в лютому 1919 р. Рада Народних Комісарів УСРР прийняла декрет «Про суд». Відповідно до декрету в Україні була сформована система народних судів, яка включала також суди касаційні, в яких розглядалися кримінальні та цивільні справи. Згодом РНК УСРР у жовтні 1920 р. прийняла нове «Положення про народний суд»². Почався радянський період розвитку процесуального права в Україні.

З огляду на виокремлення у період Нового часу кримінального та цивільного процесів, необхідно звернути на формування у вказаний період на українських землях процесуальних норм адміністративної юстиції. Загалом адміністративна діяльність у досліджуваний період розглядалася у як форма державної діяльності. Ця форма помітно відрізнялася за змістом і способами втілення від законодавчої та судової діяльності, оскільки була набагато ширше та складніше. На думку М. М. Коркунова, адміністративно-судова справа є наявною у випадках, коли вона стосується правомірності дій адміністрації щодо надання, визнання, позбавлення або здійснення якогось права, що не надані на розсуд адміністрації³.

Р. Б. Стецюк відзначає існування двох точок зору щодо часу виникнення адміністративної юстиції в Російській імперії⁴, а отже на теренах українських земель у її складі. На думку одних авторів, окремі

¹ Суслю Д. С. Історія суду Радянської України (1917-1967): монографія. Київ: Вид-во Київськ. ун-ту, 1967. С. 7-9.

² Копиленко О. Л. Хрестоматія держави і права України: підручник / за ред. А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 273 с.

³ Коркунов М. М. Очерк теории административной юстиции. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1885. Кн. 8. С. 107.

⁴ Стецюк Б. Р. Зазнач. праця. С. 290.

елементи адміністративної юстиції сформувалися до реформ 1860-х років, інші дослідники вважають, що вона виникла в другій половині XIX ст.¹. На нашу думку, слід підтримати думку тих вчених, які вважають, що елементи зародження адміністративної юстиції пов'язані з діяльністю Правлячого Сенату початку XIX ст., а остаточно вона дістала оформлення в другій половині XIX ст.

Вирішення адміністративно-правових спорів у досудовому порядку в даний період регламентувалося нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Це були законодавчі та підзаконні акти найвищих органів влади, окремі частини відомчих нормативно-правових актів, які в своїй сукупності складали інститут провадження скарг².

У російській правовій системі того часу не існувало спеціальних процесуальних форм адміністративного судочинства. На думку А. Невського, тогочасне законодавство про адміністративну юстицію було найвідсталішим серед європейських законодавств³. У той же час, повністю заперечувати значення тих інститутів, які існували в XIX – на початку XX ст. та призначалися для розгляду і вирішення спірних адміністративно-правових справ, є недоречним.

Судово-адміністративні органи царської Росії, починаючи з правління Петра I будувалися за західноєвропейським зразком епохи абсолютизму. Але у середині XIX ст. країни Європи, досягнувши значного прогресу в теорії та практиці права, починають відмовлятися від цієї моделі адміністративної юстиції⁴. Вирішення публічно-правових спорів здійснювалося у формі оскарження неправомірних дій і актів адміністрації. Скарга, подана на ім'я начальника була єдиною формою порушення справи для особи чи установи. Крім того, прокурор мав право винесення

¹ Иванова Н. Ю. Становление института административной юстиции в дореволюционной России: теоретические воззрения и организация: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2006. С. 15; Starr F. Decentralization and Self-Government in Russia, 1830-1870. Princeton, 1972. P. 30; Пекарский И. М. Круг ведомства Правительствующего Сената по делам казенного управления и казенного обложения. *История Правительствующего Сената за 200-ти лет. 1711-1911 гг.: Т. 1-5. Том 4. Правительствующий Сенат в XIX столетии после реформ 60-х годов* / сост. Э.Н. Берендтс, В.А. Гаген, С.К. Гогель, И.А. Блинов. Санкт-Петербург: Сенатская типогр., 1911. С. 300; Блинов И. А. Отношение Сената к местными учреждения до реформ 60-х годов. *История Правительствующего Сената за 200-ти лет. 1711-1911 гг.: Т. 1-5. Том 3. Правительствующий Сенат в XIX столетии до реформ 60-х годов* / сост. Э.Н. Берендтс, В.А. Гаген, С.К. Гогель, И.А. Блинов. Санкт-Петербург: Сенатская типогр., 1911. С. 613-615.

² Быстров А. В. Механизм административного разрешения публичных споров в царской России. *Вестник Московского университета МВД России*. 2007. № 6. С. 150.

³ Невский А. Административная юстиция. (Окончание). *Юридический вестник: Издание Московского Юридического Общества*. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1885, № 12 (Декабрь). С. 594.

⁴ Тарановски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России. *Великие реформы в России 1855-1874.* / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992, С. 305.

протесту на незаконний акт органу державного управління. Окрім Сенату, не існувало адміністративно-судових установ загальної компетенції, скарги розглядалися посадовцями одноособово¹. Елементи адміністративної юстиції формуються на основі наглядової влади, яку уособлювали Сенат та прокуратура. Вони приймали скарги на чиновників та наглядали за їх діяльністю. Сенат здійснював вищий нагляд за всіма органами управління в Російській імперії, від сенаторів не вимагалось ні досвіду практичної роботи ні освіти².

До складу Сенату входили два касаційних департаменти, кримінальний і цивільний, та їх Загальні збори. Ці структури у складі Сенату були достатньо самостійними і вважалися «верховним місцем правосуддя»³. Адміністративно-судовими справами видав Перший департамент правлячого Сенату. Він розглядав справи між громадянами і владою та вирішував суперечки органів державної влади між собою. Перший департамент був вищим у державі присутственным місцем, до якого зверталися зі скаргами на підлеглі урядові установи та осіб скривджених з метою відновлення своїх порушених прав. Зазвичай справа розглядалася Першим департаментом у першій інстанції, хоча у його компетенція у законі точно визначена не була. Чітко визначеного судового процесуального порядку в органах адміністративної юстиції не існувало. Зазвичай справа слухалася у присутності зацікавленої сторони, яким нарівні із суддями належало право вирішального голосу⁴. Таким чином, справи адміністративної юстиції розглядалися адміністративними установами. Це було суттєвим недоліком, оскільки розгляд і вирішення справи покладалося на осіб, які були зацікавлені у результатах її розгляду⁵. Впродовж другої половини XIX ст. Перший департамент Правлячого Сенату, звільняючись від функцій активного управління, поступово ставав фактично найвищим органом адміністративної юстиції у Російській імперії.

Губернські правління також мали достатньо широку адміністративно-судову компетенцію. Вони виконували безліч обов'язків, входили не лише до складу адміністративної юстиції, але були включені до

¹ Мегрелидзе М. Р. Становление института разрешения административно-правовых споров. Москва: Юриспруденция, 2008. С. 33.

² Чечот Д. М. Административная юстиция (теоретические проблемы). Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1973. С. 57.

³ Нолькен А. М. Судебная реформа 1864 года и Первый Департамент Правительствующего Сената. Историческая заметка. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1905. № 2 (Февраль). С. 111.

⁴ Лозина-Лозинский М. А. Административная юстиция и преобразование Правительствующего Сената. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1907. № 2 (Февраль). С. 150, 164.

⁵ Ивановский В. В. Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления) 2-е изд., испр. и доп. Казань: Типогр. Казан. ун-та, 1907. С. 170-173.

державної системи збору, передачі та обробки інформації, входили до системи загальної поліції¹. Губернські правління розглядали справи за протестами губернського прокурора і його товаришів, за скаргами стряпчих, за скаргами на рішення міських дум, на дії міської і тюремної поліції повіту. Також до ведення губернських правлінь були віднесені справи щодо компетенції між повітовими і міськими присутственими місцями. Губернське правління, яке очолював губернатор, складалося з професійних чиновників. Прийняте правлінням рішення, могло бути оскаржене в перший департамент Правлячого Сенату впродовж шести місяців з моменту виконання рішення чи впродовж трьох місяців з моменту оголошення, у випадку, якщо виконання не було розпочате².

Внаслідок проведеної судової реформи у законодавчому порядку була відокремлена судова влада від адміністративної. Крім того, були створені земські та міські органи самоврядування. Це викликало необхідність вирішення питання про судовий контроль за діяльністю земської та міської адміністрації. Статті 1 та 96 «Положення про земських дільничних начальників» 1889 р. передбачали створення губернських присутствій, які були наділені певними адміністративно-судовими функціями³. Присутствія утворювалися у кожній губернії «для обговорення у відповідних випадках правильності і законності ухвал і розпоряджень земських установ і для вирішення інших справ»⁴. За цим положенням у губерніях створювалися до 10-15 присутствій. Кожне з них розглядало скарги зі свого кола справ і виносило по ним рішення. Існували присутствія із земських і міських справ, з військового податку, з селянських, фабричних справ, з промислового податку тощо.

Головним недоліком присутствій, як державних органів, була їх багато чисельність. Кількість присутствій перевищувала силу пам'яті середньої людини⁵. Порядок розгляду справ у процесуальному відношенні був дуже близьким до звичайного змагального процесу цивільних судів⁶. До складу губернського присутствія, як колегіального органу, входили губернатор, віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, голова окружного суду, депутати міських або земських зборів, а також посадовці, що були спеціалістами у галузі, в якій діяло присутствіє. Таким чином, його склад підкреслював недоліки тогочасної адміністративної

¹ Любичанковский С. В. Губернское правление как орган административной юстиции: на материалах Урала 1907-1917 гг. *История государства и права*. 2005. № 7. С. 13.

² Стецюк Б. Р. Зазнач. праця. С. 313.

³ Чехович В. А. Земський дільничний начальник. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Ї / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemsky_dilnychy_nachalnyk.*

⁴ Положение о губернских и уездных земских учреждениях / сост. по Своду законов Н. Воеводский, Ю. Икскуль. Санкт-Петербург, 1890. С. 8.

⁵ Лазаревский Н. И. Губернские присутствия смешанного состава. *Право*. 1903. № 23. С. 15.

⁶ Быстров А. В. Зазнач. праця. С. 150-151.

юстиції Російської імперії: 1) превалюючи роль губернатора, 2) незначне представництво з боку судових органів; 3) залежне положення членів присутствія¹.

Губернські присутствія виконували судові, адміністративні і судово-адміністративні функції. На думку М. М. Коркунова, губернські присутствія змішаного складу були органами адміністративної юстиції². У свою чергу, М. Д. Загряцков зазначає, що присутствіям були менш притаманні ознаки адміністративної юстиції ніж Сенату³. Процедура розгляду справ у присутствії не визначалася, лише у фінансових присутствіях можна було зустріти окремі риси процесу⁴. Внаслідок відсутності чітко закріплених процесуальних основ, діяльність губернських присутствій не відзначалася регулярністю та систематичністю.

Зробив спробу створити завершену систему адміністративної юстиції також Тимчасовий уряд. Згідно з Положенням про суди з адміністративних справ від 30 травня 1917 р. судова влада щодо вирішення справ адміністративних належала адміністративним суддям. Адміністративні суди розглядали спори між державними органами і органами самоврядування, а також громадськими організаціями, згодом веденню цих судів були підпорядковані земельні і продовольчі комітети⁵. Але у зв'язку з подіями, що відбулися у жовтні 1917 р., процес створення адміністративної юстиції у справжньому розумінні цього слова так і не був реалізований повною мірою, у т.ч. – на українських землях, що перебували на той час у складі російської держави⁶.

У період воєнного комунізму, коли кримінальне судочинство в більшості своїй було пов'язане із боротьбою з інакодумцями, а сфера цивільно-правових відносин значно звузилася, питання щодо формування адміністративної юстиції взагалі не розглядалося. Це пояснюється тим, що влада вважалася народною, а отже всі її рішення є народними.

Стосовно розвитку процесуального права на українських землях, які перебували у складі Австрійської, а з 1868 р. – Австро-Угорської імперії, слід зазначити наступне. До кінця XVIII ст. в Австрійській монархії діяли

¹ Иванова Н. Ю. Губернские присутствия как органы административной юстиции в Российской империи. *История государства и права*. 2007. № 7. С. 20.

² Коркунов Н. М. Русское государственное право. Часть особенная. Изд. шестое, под. ред. и с доп. М.Б. Горенберга. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1909. С. 685.

³ Загряцков М. Д. Административная юстиция и право жалобы в теории и законодательстве. Москва: Право и Жизнь, 1925. С. 45-46.

⁴ Сьоміна В. А. Тенденції та етапи розвитку адміністративної юстиції в Україні. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. № 3. С. 105.

⁵ Хомяков Г. А. Административный суд в Российской Федерации. Казань, 2001. URL: <http://www.ksu.ru/infers/homyakov/h5.htm>.

⁶ Буторин А. Е. Административная юстиция в России: историко-правовое исследование: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2006. С. 12.

правові норми щодо судового процесу, які ґрунтувалися на єдиних засадах. Проте, в окремих землях Австрії існувала суперечність між правом міським та правом сільським¹. Австрійською владою була зроблена спроба здійснити для всіх земель здійснити кодифікацію з метою створення єдиної форми перебігу процесу. Результатом проведеної кодифікації став Загальний судовий порядок, який визначав порядок розгляду цивільних справ. Цей нормативно-правовий акт був затверджений імператором Йосифом II у травні 1781 р., а червні 1788 р. було затверджено Загальний кримінальний судовий порядок². Уперше в історії австрійського кримінального права поділ злочинів на кримінальні злочини, що розглядалися судами, і так звані політичні злочини, тобто менш серйозні правопорушення, які були розглядалися адміністративними органами³. Таким чином, цивільно-процесуальне право австрійської імперії стало правом закону, а кримінальні злочини могли розглядатися тільки судами. Була скасована можливість застосування у провінціях обвинувальних процесів за звичаєвим правом. У кримінальному процесі утвердилися ознаки інквізиційності, діяв принцип офіційності. Відтак, визначення предмету судового розгляду здійснювалося безпосередньо представниками судового відомства.

Внаслідок подальшого розвитку капіталістичних відносин у 1803 р. було затверджено новий австрійський кримінальний кодекс, який містив у собі як норми кримінального, так і норми кримінально-процесуального права. Кодифікований нормативно-правовий акт складався з двох частин: перша стосувалася норм матеріального права, друга – норм процесуального права. Кодекс підтвердив панування інквізиційно-розшукового процесу. Єдиним і винятковим учасником процесу ставав суддя, який одночасно виконував функції обвинувача, захисника та власне судді як носія правосуддя. Суддя вів судовий процес досліджував докази та вирішував справу, у той час як обвинувачений був беззахисним учасником процесу. Процес відбувався письмово і таємно, вирок виносився на основі застосування теорії доказів⁴.

Наступний етап розвитку австрійського процесуального права був пов'язаний з буржуазно-демократичною революцією 1848 р. У липні 1853 р. австрійській парламент прийняв кримінально-процесуальний

¹ Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.). С. 718.

² Никифорак М. В. Джерела кримінального та кримінально-процесуального права на Буковині у 1775–1918 рр. *Наук. вісник Чернівецького ун-ту: зб. наук. праць*. Вип. 91: Правознавство. Чернівці: ЧДУ, 2000. С. 14–17.

³ Бойко І. Покарання на українських землях за кримінальним законодавством Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського ун-ту. Сер.: Юридична*. 2014. Вип. 59. С. 73–74.

⁴ Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.). С. 728.

кодекс. Він став першим в історії Австрійської монархії нормативно-правовим актом, який виокремив кримінальне (матеріальне) та кримінально-процесуальне право. На думку І. Й. Бойка, цей кримінально-процесуальний кодекс, який у історико-правовій літературі згадують як Закон про кримінальне судочинство 1853 р., запровадив часткову гласність процесу¹. Проте він майже виключив участь громадськості у здійсненні судочинства, попереднє таємне слідство отримало більше значення, лише кінцеві слухання справ отримали усний і публічний характер, але відігравали другорядну роль².

Поступовий розвиток економічних та політичних відносин у державі зумовив необхідність вжиття заходів з метою скорочення термінів розслідування та зменшення кількості справ у судах. Тому у травні 1873 р. австрійський монарх затвердив новий кримінально-процесуальний кодекс, який поширював свою чинність на всю територію Австро-Угорської імперії, у тому числі на українські землі, що перебували в її складі. Цей кодекс скасував чинність попередніх нормативно-правових актів, які регулювали здійснення кримінального судочинства і діяв із незначними змінами до розпаду Австро-Угорщини. Слід звернути увагу, що зазначений кодифікований нормативно-правовий акт регламентував кримінальне судочинство виключно у загальних судах, оскільки для військових судів існувала окрема кримінально-військова процедура. Крім того, у 1912 р. був введений в дію військовий кримінально-процесуальний кодекс.

Австро-угорський кримінально-процесуальний кодекс 1873 р., який діяв на українських землях, що перебували у складі імперії, закріплював основоположні принципи процесу у кримінальній сфері. Так, закріплювалися: 1) початок процесу лише за скаргою; 2) здійснення від імені держави вповноваженим законом органами; 3) усність та гласність процесу; 4) принцип змішаного судочинства (запровадження суду присяжних щодо політичних справ); 5) право обвинуваченого не свідчити проти себе; 6) обов'язок доведення вини обвинуваченого державним обвинувачем; 7) обвинувачений мав право вільного вибору захисника; 8) вільна оцінка доказів; 9) винесення рішення по справі за внутрішнім переконанням суддів.

У галузі цивільно-процесуального законодавства, після відхилення кількох проектів, у березні 1895 р. був прийнятий Закон про судовий процес у цивільних справах, який набував чинності з 1 січня 1898 р. Цей кодекс з невеликими змінами продовжував діяти до розпаду Австро-Угорської імперії у 1918 р. У травні 1896 р. він був доповнений положеннями щодо

¹ Бойко І. Й. Покарання на українських землях за кримінальним законодавством Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). С. 78.

² Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.). С. 729.

виконання судових рішень по цивільних справах і судових вироків у кримінальних справах у частині примусового стягнення грошових штрафів і судових витрат¹.

Цивільно-процесуальний кодекс 1895 р. передбачав участь адвоката у цивільному судочинстві. Судові дії виконувалися сторонами особисто або через повіреного. В окружних судах, судових палатах і у вищому суді сторони були зобов'язані діяти виключно через посередництво адвоката. Лише провадження щодо шлюбних справ в окружних судах відбувалися без участі адвоката. Цивільний судовий процес був змагальним і носив усний характер. У справах, за якими сторони могли діяти у суді лише через посередництво адвокатів, перед усним змаганням сторін відбувався обмін змагальними паперами. В інших випадках подання клопотання, призначеного для підготування усного змагання, було допустимим лише у випадках, передбачених чинним законодавством. Усне змагання відбувалося за правилами, встановленими для будь-якого розгляду взагалі та передбачало надання доказів. Публічні документи, які складалися в межах дії процесуального закону урядовцем чи посадовою особою у визначеній формі у зв'язку з виконанням повноважень, визнавалися законним доказом у суді. Таку ж доказовість мали документи, складені посадовими особами у межах наданої компетенції, якщо вони були написані поза межами дії кодексу. Важливим доказом у суді служили свідчення свідків.

На підставі усного розгляду у цивільній справі виносилося рішення, яке оголошувалося після закінчення розгляду. Оголошуване рішення аргументувалося доказами, на підставі яких було сформульоване. Оголошення рішення по справі могло відбутися навіть за відсутності однієї сторони. Сторони отримували копію рішення у повному викладі, з усіма аргументами та судженнями, на яких ґрунтувалося. На рішення, прийняті судом по цивільній справі, допускалося подання апеляції до вищестоящої судової інстанції. Так, на рішення крайового (окружного) суду могла бути подана скарга до Вищого крайового суду у Львові².

То ж, навіть з урахуванням застарілості та недосконалості процесуального законодавства, яке діяло на українських землях у складі Австро-Угорської імперії та було спрямоване на утвердження імперських позицій, маємо констатувати його певний демократизм і наступництво.

Загалом можемо констатувати, що у першій половині XX ст. судовий процес набуває сучасних рис. У країнах континентальної правової системи, до яких насамперед належать Франція і Німеччина, судочинство

¹ Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Настасяк І. Ю., Мікула О. І. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини. Львів, 2002. С. 70.

² Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.). С. 727.

здійснюється відповідно до процесуальних кодексів, що містять вичерпний перелік правил, що регламентують все те, що має відбуватися при розслідуванні справи і розгляді його в суді. Крім кодексів існують і інші законодавчі акти, що мають відношення до судочинства. Таким чином, для континентальної системи права характерним є визнання верховенства закону. У Франції перший Кримінально-процесуальний кодекс був затверджений Наполеоном I у 1808 р. і застосовувався 150 років, поки не був замінений у 1958 р. нині чинним Кримінально-процесуальний кодексом. У Німеччині судочинство у кримінальних справах здійснюється відповідно до Кримінально-процесуального кодексу 1877 р. (в редакції 1887 р.). Такий солідний вік кодексів не означає, що вони залишалися незмінними. Соціальні, економічні та політичні потреби того чи іншого періоду вимагали періодично вносити до кодексів зміни і доповнення. Наприклад, у Кримінально-процесуальному кодексі Франції у 1993 р. було змінено одразу близько 250 статей (більшість цих змін було незабаром скасовано).

Водночас слід зауважити, що пріоритет, який віддають законодавчим актам, не означає, що в країнах континентальної Європи прецедент не застосовується взагалі. Відсутність кодифікації за окремими галузями права призводить до того, що спеціалізовані суди в чомусь керуються прецедентами. Зокрема, за їх допомогою здійснюється тлумачення застосовуваних норм закону. Це має місце, наприклад, в діяльності Державної Ради Франції – вищого органу адміністративної юстиції. Однак судовий прецедент у цих країнах зазвичай не має вирішального значення. Цивільний кодекс Франції взагалі забороняє судді своїм рішенням встановлювати загальні для всіх судів норми, а французький апеляційний суд має право відкинути положення, які спираються лише на минулі рішення, на тій підставі, що вони не мають необхідного законодавчого обґрунтування.

Відмінність англосаксонської та романо-германської правових систем позначилася на різній регламентації діяльності суду. У континентальних країнах судочинство будується на суворому дотриманні правил, встановлених законом, тоді як в англосаксонському процесі суддя при веденні процесу рідко заглядає в писані норми і вершить правосуддя, керуючись сформованими традиціями.

Відмінність ця виявляється також у складах судів, що розглядають справи по першій інстанції. Пошук найбільш раціонального складу суду, що відповідає принципу справедливості, почався в Європі ще в період буржуазно-демократичних перетворень наприкінці XVIII – на початку XIX століть. З епохи Риму в країнах континентальної Європи зміцнилися чиновницькі суди, згодом стали утворюватися суди за участю «народних представників», присяжних. Однак вже до кінця XIX ст. в континентальних країнах інтерес до судів присяжних став слабшати.

Почали з'являтися закони, котрі передбачають, що присяжні при розгляді конкретних справ можуть зажадати, щоб в нарадчій кімнаті з ними знаходився суддя-професіонал і рішення приймалося ними спільно. Таким чином, поступово відбувається перехід від суду присяжних до суду в розширеному складі. Цей процес почався в Швейцарії, потім у Франції, Австрії та інших країнах. Згодом у багатьох західноєвропейських країнах відбулася повна відмова від суду присяжних. У Німеччині його скасували в 1924 р., у Франції – в 1945 р.

Найбільш раціональним визнається склад суду, що поєднує в собі суддів-професіоналів і представників народу – засідателів. У даний час у Німеччині справи про небезпечні злочини розглядаються судами у складі трьох професіоналів і двох засідателів – непрофесіоналів, у Франції – трьох професіоналів і дев'яти засідателів. У різних країнах допускається різне поєднання в складі суду професійних суддів і непрофесіоналів. Наприклад, у Данії суд складається з судді і 12 засідателів. На відміну від суду присяжних у зазначених країнах для складу суду характерним є те, що судді і засідателі складають єдину колегію, котра розглядає всі питання спільно. Вони є судами з розширеними колегіями і не можуть розглядатися як суди присяжних

Суди, що розглядають справи у складі судді та кількох засідателів, які утворюють із суддею єдину колегію та користуються з ним рівними правами, відомі під назвою шеффенських судів або судів шеффенів. Таким чином, суд шеффенів – це форма судочинства, за якої кримінальна справа розглядається колегією з професійних суддів і засідателів.

З часу буржуазних революцій в європейських континентальних країнах набув поширення змішаний кримінальний процес (змішана форма кримінального судочинства). На відміну від змагальної форми процесу попереднє слідство в цих країнах ведеться негласно, з дотриманням писаної форми. Змагальні засади на цій стадії до недавнього часу були дуже обмежені. Адвокат в силу свого процесуального положення не міг надати повною мірою юридичну допомогу. Змагальність могла повністю реалізуватися тільки в суді, під час розгляду справи по суті. Тому головне значення на стадії дізнання та слідства мала односторонньо владна діяльність органів, що здійснюють попереднє розслідування.

Організація судового розгляду в країнах континентальної Європи також має свої особливості. Так, судове слідство Франції (на відміну від Англії) не передбачає суттєвого спрощення процедури залежно від визнання обвинуваченим своєї провини. Провідна роль у судовому розгляді належить головному судді; він не є арбітром для змагаючись сторін, а бере активну участь у дослідженні доказів. Так, відповідно до ст. 310 Кримінально-процесуального кодексу Франції суддя в кримінальному процесі «наділяється дискреційними повноваженнями, в силу яких він може по совісті і честі приймати будь-які заходи, які він вважатиме

корисними для встановлення істини».

Поширення і розвиток протягом XVIII–XIX століть теорії та практики конституціоналізму призвели до ускладнення порядку організації та проведення виборів, появи багатостадійного голосування¹, а відтак – до формування виборчого процесу. Дещо згодом аналогічним шляхом відбулася процесуалізація інших конституційних форм безпосередньої демократії, передусім референдуму, відкликання депутатів тощо. Водночас відбувалося удосконалення форм парламентської діяльності, зокрема сформувався законодавчий процес, розвинулися парламентські установчо-номінаційні та контрольні процедури. На початку XX ст. поряд з американською системою конституційної юстиції, де питання конституційності розглядаються судами загальної юрисдикції, сформувалася європейська, де спеціалізовані органи конституційного контролю діють за власною процедурою, відмінною від процедури відправлення правосуддя. Аналогічні явища процесуалізації простежуються і в інших галузях права: фінансовому, господарському, трудовому та ін.

З другої половини XX ст. національне процесуальне право починає орієнтуватися на міжнародно-правові стандарти, особливо в галузі прав людини. Зокрема, для країн континентальної Європи істотне значення має обов'язковість для органів, що здійснюють судочинство, керуватися нормами, які присвячені правам і свободам людини і містяться в таких міжнародних документах, як Міжнародні пакти про права людини, Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини тощо.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що у процесі історичного правового розвитку процесуальне право, як сукупність правових норм, що регулюють юрисдикційну і іншу охоронну діяльність державних та інших спеціально уповноважених органів, набуло самостійного значення лише на пізніх етапах розвитку суспільства (етапі розвиненого права). Відтак процесуальне право є показником ступеня цивілізованості суспільства.

Теоретичні розробки (наука) процесуального права виникають лише в XIX ст., тобто набагато пізніше самого предмета. В якості самостійної галузі правового знання наука процесуального права оформляється на початку XX ст. в рамках концепції судового права. У радянський період розвитку науки відбувається поступове розширення поняття процесуального права (аж до ототожнення його з усією юридичною діяльністю держави). Безмірне розширення розуміння процесуального права призвело до розмивання меж і втрати його специфіки. Виникла необхідність обґрунтування іншого розуміння процесуального права в рамках загальної теорії права. Всебічний аналіз проблем процесуального

¹ Див.: Фоміна С. В. Голосування як стадія виборчого процесу в зарубіжних країнах: конституційно-правовий аспект: монографія. Харків: НТМТ, 2017. С. 20-30.

права з точки зору загальнотеоретичної юриспруденції буде розглянуто в наступних розділах нашого дослідження.

Гене́за юриди́чного проце́су в Новий та Новітній час пов'язана з формуванням і розвитком конституціоналізму та правової державності; вона охоплюється єдиним етапом, який можна назвати сучасним, оскільки саме в цей період юридичний процес набуває сучасних обрисів. Зберігаючи й посилюючи окремі риси середньовічного процесу (світський характер, раціональність, стадійність), він набуває цілої низки нових якостей, як-то: а) остаточне подолання синкретизму, відмежування процесуального права від матеріального, формування процесуальних галузей права; б) кодифікація процесуального законодавства; в) подальша диференціація юридичного процесу, зокрема відмежування адміністративного процесу від кримінального й цивільного, розмежування юрисдикційного і неюрисдикційних видів процесу, поява бюджетного, податкового, реєстраційного, виборчого, референдарного та інших видів юридичного процесу; г) підпорядкування юридичного процесу принципам конституційної, правової держави (верховенство права, законність, розподіл влад, рівноправність, гуманізм, змагальність, гласність, презумпція невинуватості); д) здійснення з урахуванням чіткого розмежування функцій і компетенції органів публічної влади та їх посадових осіб; е) в якості сторін юридичного процесу починають визнаватися не тільки фізичні особи, комерційні структури зі статусом юридичної особи та органи публічної влади, але й інститути громадянського суспільства (політичні партії, громадські організації, профспілки тощо).

На зламі тисячоліть генеза юридичного процесу отримує нові якості: а) разом зі створенням міжнародних юрисдикційних органів з'являється міжнародний юрисдикційний процес; б) диверсифікація публічної влади (визнання і гарантування місцевого самоврядування та влади автономних утворень) призводить до втрати державою монополії на регулювання і здійснення юридичного процесу, відтак юридичний процес перестає бути суто державним; в) перехід від індустріального до інформаційного суспільства призводить до широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в усіх видах та на всіх стадіях юридичного процесу.

У Новий час розпочинається формування доктринальної основи юридичного процесу, тобто його рефлексія у працях науковців-правників. З іншого боку, в правовій доктрині юридичний процес отримує додаткове джерело розвитку і вдосконалення, процесуального права – додаткове джерело. Сучасне розуміння сутності, принципів і форм юридичного процесу буде розкрито в наступному розділі нашого дослідження.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Поняття, зміст та ознаки юридичного процесу

Процеси реформування державної організації і правового регулювання, відповідна їм тенденція процесуалізації законодавства¹, зумовлюють підвищення інтересу вчених і практиків до проблем юридичного процесу, вирішення яких неможливе без їх всебічного теоретичного осмислення.

Незважаючи на те, що поняття «юридичний процес» досліджується і використовується на загальнотеоретичному рівні та в багатьох галузевих науках, суперечки в науці з цього приводу існували в радянській, а зараз існують і в українській юридичній науці не одне десятиліття. Ця проблема відноситься до тих наукових питань, які неможливо вирішити раз і назавжди, але від їх вирішення збагачується не лише юридична наука, але й залежить зміст законодавства, його вдосконалення, ефективність та чинність правової системи.

Юридичний процес як категорія загальної теорії права внаслідок свого загального характеру виявився складним для сприйняття та використання. Відомо, що правові системи світу (за деякими винятками) сформувалися шляхом поступового складання, об'єднання окремих норм у правові інститути, галузі права і т.д., тобто від простого до складного, від часткового до загального. Таким же шляхом пізнається і правова теорія – для загальних висновків потрібна достатня кількість досліджених частковостей.

Проблема юридичного процесу в правознавстві відзначена не лише тривалою історією свого існування, але й гостротою та непримиренністю суперечок, відсутністю єдиної думки. Дискусія з приводу юридичного процесу, вирішення питання про існування чи відсутність його, про потрібність чи непотрібність цієї категорії в системі загальної теорії права і зараз далекі від завершеності.

У правовій науці досі не сформувалося єдиного уніфікованого поняття категорії «юридичний процес». Це пов'язано з тим, що в радянський час заперечувалися принципи правової державності, тоді як для теорії юридичного процесу необхідно підкреслювати пріоритет прав особистості, захист цих прав². Крім того, загальноправова теорія,

¹ Борисов Г. А. Закономерность процессуализации законодательства в России: проблемы модернизации юридического образования. *Научные ведомости БелГУ*. 2010. № 14(85). Вып. 13. С. 145.

² Павлушина А. А. Теория юридического процесса: итоги, проблемы, перспективы развития. Самара: Изд-во Самар. гос. экон. акад., 2005. С. 150.

розвиваючись в ідеологізованому просторі, не мала змоги надати теоретичних пропозицій щодо закономірностей створення та побудови процесу і процедури в різних сферах правового регулювання.

На нашу думку, в теорії держави і права немає єдиного підходу до оцінки категорії «юридичний процес» ще й тому, що юридична наука оперує різними його поняттями.

Юридичний процес у правовій науці пройшов декілька етапів становлення і розвитку. Це обумовлено тим, що правові норми, що регулюють юрисдикційну діяльність, виникають лише на пізніх етапах розвитку людського суспільства, оскільки це певною мірою відображає ступінь цивілізованості суспільства¹.

Так, професор В. О. Рязановський зазначав, що процес – цивільний, кримінальний і канонічний – розглядався як доповнення до відповідного матеріального права, як похідне від останнього. Окремо він наголошував на тому, що в основу розробок російських юристів покладені дослідження германських вчених, відповідно до яких процес є динамічним складовим елементом матеріального права, залежить від нього і виконує обслуговуючу роль².

Лише на зламі XIX – XX ст. цивільний та кримінальний процес почали вивчатися самостійно від матеріального права і один від одного. Потім у науковій правничій літературі виникла течія, яка розглядала процес як єдину наукову дисципліну, побудовану на єдиних загальних засадах, а цивільний, кримінальний, адміністративний процеси – як підгалузі єдиного процесу³.

Згодом, до середини XX ст. бачення юридичного процесу ґрунтувалося на уявленнях щодо цивільного та кримінального процесів. Відповідно виділялися такі його основні риси: 1) це завжди діяльність органів держави, серед яких особливе місце займає суд; 2) це судовий розгляд та вирішення спору про право з застосуванням заходів цивільно-правового примусу (цивільний процес) чи судовий розгляд справи про злочин з вирішенням питання про застосування заходів кримінального примусу (кримінальний процес)⁴.

Починаючи з другої половини XX ст., особливо після проведеної в Радянському Союзі в 60 рр. кодифікації, поняття «процес» і «юридичний процес» почали досліджуватися та застосовуватися в інших галузях юридичної науки. Наприклад, з'явилися праці, спрямовані на дослідження

¹ Кашанина Т. В. Знач. праця. С. 298.

² Рязановский В. А. Знач. праця. С. 15-17.

³ Рязановский В. А. Знач. праця. С. 15-17; Розин Н. Н. Знач. праця. С. 25; Михайловский И. В. Судебное право как самостоятельная юридическая наука. *Право*. 1908. № 32.

⁴ Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. С. 112.

адміністративного процесу¹, бюджетного процесу², господарського (арбітражного) процесу³, законодавчого процесу⁴, нотаріального процесу⁵ та ін. Чинне законодавство України також широко використовує поняття «процес». Воно вживається не тільки стосовно та в рамках цивільно-процесуального, кримінально-процесуального, господарсько-процесуального законодавства чи законодавства про адміністративне судочинство, а й щодо всіх цих видів судочинства разом⁶.

Дане поняття, залежно від сфери використання та контексту, може набувати різного значення. Так, у законодавстві воно використовується не тільки для характеристики юридичного процесу, а й для описання фаз розвитку будь-яких предметів і явищ, що відбуваються закономірним порядком⁷. У чинному законодавстві досить часто зустрічаються поняття «процес приватизації», «виробничі процеси», «технологічний процес», «процес виготовлення продуктів переробки» та ін.

Виходячи з вищевикладеного, слід виокремити три аспекти розуміння процесу: «процес у загально-соціальному значенні», «правовий процес» та «юридичний процес». Спроби автоматично перенести загально-соціальні визначення процесу в юридичну науку є, на думку О. І. Миколенка, безпідставними, оскільки юридична наука має свою специфіку, зумовлену її предметом, що безпосередньо позначається на формуванні її категоріального апарату.

Як відзначила О. В. Кузьменко, «об'єктивний підхід до розуміння змісту юридичного процесу можливий тільки через філософське розуміння пізнання природи права як особливого інструмента соціальної інженерії, основного регулятора суспільних відносин, необхідного важеля у просуванні до правової держави і розгортанні інститутів громадянського

¹ Застрожная О. К. Советский административный процесс: учеб. пособ. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. 100 с.; Масленников М.Я. Административно-юрисдикционный процесс: монография. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1990. 210 с.; Салищев Н. Г. Административный процесс в СССР. Москва: Юрид. лит., 1964. 158 с.; Сорокин В. Д. Административно-процесуальное право. Москва: Юрид. лит., 1972. 240 с.

² Химичева Н. И. Правовые особенности советского бюджетного процесса. *Вопросы советского финансового права. Труды ВЮЗИ*. Москва: ВЮЗИ, 1967. Том 9. С. 68-98.

³ Зайцев И. М. Хозяйственный спор и арбитражный процесс Вопросы теории. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. 82 с.; Абова Т.Е. Арбитражный процесс в СССР. Москва: Наука, 1985. 142 с.

⁴ Каримов Д. А. Культура и техника законотворчества. Москва: Юрид. лит., 1991. 160 с.; Королев Ю.А. Опубликование законов как стадия законодательного процесса. *Советское государство и право*. 1978. № 10. С. 21-29.

⁵ Мельник І. Проблема термінології в нотаріальному процесуальному праві. *Право України*. 2005. № 9. С. 99-102.; Радзівєвська Л. К., Пасічник С.П. Нотаріат в Україні: навч. посіб. 2-е вид. Київ: ЮрІнком Інтер, 2001. 530 с.; Теорія нотаріального процесу: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с.

⁶ Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права. С. 113.

⁷ Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / уклад. Н. Д. Кусайкіна Ю. С. Цибульник, за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. С. 738.

суспільства»¹. Це пов'язано із тим, що правова теорія ґрунтується на філософських узагальненнях, які виконують функцію початкових знань методологічного спрямування, становлять базове підґрунтя об'єктивних спостережень та висновків².

Термін «процес» (від лат. *processus* – проходження, просування) означає сукупність подій, станів, змін, яка має певну цілісність і спрямованість³. «Процес» як філософська категорія є самодостатньою субстанцією, яка існує як у формах індивідуальної свідомості, так і у об'єктивних формах суспільної свідомості⁴. У загальносоціальному значенні процес може розглядатися як послідовна зміна фаз розвитку предметів і явищ, що відбувається закономірним порядком або сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату⁵.

Розглядаючи «процес» у правовій площині, слід враховувати загальні ознаки та закономірності, притаманні явищу в його загальнофілософському розумінні. З урахуванням того, що «процес» у загальному розумінні є сукупністю станів об'єкта, що послідовно змінюють один одного, то в юридичному значенні «процес» становить аналогічну послідовність етапів реалізації правових норм. При цьому мається на увазі офіційна реалізація будь-яких матеріальних норм у вигляді впорядкованого процесу, а не лише спрямованих на регламентацію окремої сфери соціальних відносин (наприклад, у сфері судочинства). Таким чином, «правовий процес» – це послідовна зміна фаз розвитку предметів і явищ, що відбувається в порядку, передбаченому нормами права, та сукупність ряду врегульованих нормами права послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату⁶.

Кажучи інакше, правовий процес є різновидом соціальних процесів, що представляють собою певну послідовність змін правової системи, її компонентів та елементів з плином часу, спрямованих на досягнення конкретного юридично значущого результату.

На відміну від правового процесу, юридичний процес завжди регламентується нормами права. Правовий процес, навпаки, може не

¹ Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2006. С. 29.

² Див.: Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание. Киев: Наук. думка, 1979. 207 с.; Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Одеса: Юрид. літ., 2002. 173 с.; Скакун О. Ф. Юридическая деонтология: учебник. Харьков: Эспада, 2002. 504 с.

³ Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: УРЕ, 1986. С. 375.

⁴ Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис... докт. юрид. наук. С. 30.

⁵ Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / уклад. Н. Д. Кусайкіна Ю. С. Цибульник, за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2006. С. 738.

⁶ Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. С. 113.

регламентуватися нормами права – наприклад, процес правового регулювання чи правотворення. Юридичний процес є різновидом правового процесу, оскільки складається з низки стадій і веде до досягнення певного юридично значущого результату. Цей результат відображається у врегульованості суспільних відносин, які входять у предмет правового регулювання нормами права.

Юридичний процес, у свою чергу, являє собою складну, триваючу в часі систему послідовно здійснюваних процесуальних дій, які прямо передбачені нормами процесуального права. Змістом правового процесу можуть виступати не тільки процесуальні, а й інші дії непроцесуального характеру, наприклад дії щодо підготовки та обговорення тексту законопроекту. Результат юридичного процесу завжди відомий та закріплюється нормами процесуального права, натомість у правовому процесі результат не закріплюється. Виходячи з вищевикладеного, впливає, що юридичний процес є одним із різновидів правового процесу, і вони співвідносяться між собою як частина і ціле¹.

У вузькому значенні «юридичний процес» – це встановлений законом порядок провадження у кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних і а інших справах, що обумовлює поділ галузей права та галузей законодавства на матеріальні та процесуальні².

Як відзначає О. І. Миколенко, «юридичний процес» як наукове поняття набув свого специфічного змісту в юридичній науці. При цьому суб'єктивний підхід кожного вченого, який займається проблемами юридичного процесу, не дає остаточно визначитися з його змістом³.

Констатуючи рівень розвитку загальноправової процесуальної теорії та враховуючи, що в науковій літературі поряд з традиційними видами юридичного процесу досліджується правова природа та місце в системі юридичних знань таких понять як «адміністративний процес», «бюджетний процес», «законодавчий процес», «господарський процес», «нотаріальний процес» тощо і оскільки поняття «процес» має різне смислове навантаження, виникає потреба в уточненні змісту юридичного процесу, його основних ознак і видів.

Теорію юридичного процесу в радянській науці активно розробляв В. М. Горшенев та представники його наукової школи⁴. Юридичний

¹ Осипов М. Ю. Понятие правовых процессов и их соотношение с юридическим процессом. *Современное право*. 2009. № 11. С. 7-10.

² Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5. / Ю. С. Шемшученко (ред.). Київ: Укр. енцикл., 2004. С. 685

³ Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права. С. 113.

⁴ Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / под ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. Москва: Юрид. лит., 1976. 280 с.; Теория юридического процесса / В. М. Горшенев, В. Г. Крупин, Ю. И. Мельников и др.; под общ. ред. В. М. Горшенева. Харьков: Вища школа, 1985. 192 с.; Горшенев В. М., Шахов И. Б. Контроль как правовая форма деятельности. Москва: Юрид. лит., 1987. 176 с.

процес вони визначали як комплексну систему правових органів (форм) діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різноманітних юридичних справ інших суб'єктів права. Цей процес регулюється правовими (процедурними та процесуальними) нормами, а його результати закріплюються у відповідних правових актах – організаційних документах¹. Автори монографії «Теорія юридичного процесу» за редакцією В. М. Горшенєва, характеризуючи ознаки юридичного процесу, відзначали, що юридичний процес: а) полягає в здійсненні операцій з нормами права у зв'язку з вирішенням певних юридичних справ; б) здійснюється уповноваженими органами держави та посадовими особами на користь зацікавлених суб'єктів права; в) закріплюється у відповідних правових актах – офіційних документах; г) регулюється процедурно-процесуальними нормами; д) забезпечується відповідними способами законодавчої техніки².

В. М. Горшенєв вважав, що вказані особливості юридичного процесу найяскравіше відображені в юрисдикційних формах діяльності держави. Але оскільки всі вони виявляються і в інших правових формах діяльності держави та її посадових осіб, це дає підставу для формування уніфікованого поняття юридичного процесу на підставі відокремлення загальних моментів, загальної природи та призначення традиційних та нетрадиційних процесів³.

В основу теорії юридичного процесу покладено уявлення про те, що правові форми діяльності – це організаційно-управлінські форми діяльності, які пов'язані з розглядом юридичних справ (правопорушення, спори про право, скарги тощо) і мають спільні ознаки – знаходять прояв у здійсненні операцій з нормами права у зв'язку з вирішенням певних юридичних справ; здійснюються виключно уповноваженими на таку діяльність органами держави, посадовими особами на користь заінтересованих суб'єктів права; закріплюються у правових актах – офіційних документах; регулюються процедурно-процесуальними нормами, забезпечуються відповідними способами і прийомами юридичної техніки⁴.

М. Б. Зейдер та В. Н. Щеглов заперечуючи розгляд цивільного процесу лише як форму здійснення правосуддя, відзначали, що даним поняттям охоплюється також діяльність управлінських органів, господарського суду, нотаріату, товариських і третейських судів, комісій з

¹ Теория юридического процесса. С. 8.

² Там само.

³ Правовые формы деятельности в общенародном государстве: учеб. пособ. / под ред. В. М. Горшенёва. Харьков: ХЮИ, 1985. С. 26.

⁴ Фундаментальные проблемы концепции формирования советского правового государства / Г. А. Борисов, В. Л. Мусяка, И. В. Бенедикт, В. М. Горшенев; под ред. В. М. Горшенёва. Харьков: Основа, 1990. С. 120.

трудових спорів, фабрично-заводських місцевих комітетів¹. Виходячи з цього, під юридичним процесом слід розуміти юридичну діяльність, спрямовану на вирішення спорів про право, а також процедуру застосування правового примусу.

Прихильник такого розуміння юридичного процесу П. Ф. Єлісейкін, визначав його як організаційну форму правозастосування юрисдикційними органами санкцій охоронних матеріально-правових приписів, поєднаних із здійсненням зацікавленими особами свого права на звернення щодо захисту порушених прав і інтересів, законності і правопорядку².

З точки зору А. Ф. Черданцева, процес – це форма, покликана перетворити права та обов'язки суб'єктів матеріальних правовідносин на реальність. Він вважав виділення матеріальних і процесуальних норм у праві їх «функціональною спеціалізацією»³. Близькою була й позиція Т. Є. Абової, яка під процесом розуміла правозастосовну діяльність уповноважених органів та осіб і пов'язані з цією діяльністю відносини, основне призначення яких – забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян і організацій⁴.

Концепцію широкого розуміння юридичного процесу заперечував М. С. Строгович, вважаючи її штучною конструкцією і наголошуючи, що її основним недоліком є значне розширення поняття процесуального права, процесуальної форми, процесуальної діяльності. Він висловлював побоювання, що з прийняттям цієї концепції під розуміння юридичного процесу і процесуального права підійдуть цілком різні за своєю суттю явища⁵. За його думкою, процес слід розглядати як процедуру, яка розгортається у вигляді послідовних, регламентованих, пов'язаних один з одним, наділених правовою формою, цілеспрямованих дій⁶.

Аргументуючи свою точку зору з приводу підтримки теорії широкого розуміння юридичного процесу, І. О. Галаган відзначав, що: 1) юридичний процес служить цілям посилення гарантій прав особи,

¹ Зейдер Н. Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права. Правоведение. 1962. № 3. С. 29–36; Щеглов В. Н. Соотношение гражданского процессуального правоотношения с другими правоотношениями. *Вопросы экономики и права. Ученые труды Томского гос. ун-та им. Куйбышева*. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1963. 151 с.

² Єлісейкін П. Ф. Соотношение общего понятия юридического процесса и организационных форм реализации материального права. *Проблемы соотношения материального и процессуального права: Труды ВЮЗИ*. Москва, 1980. С. 33.

³ Черданцев А. Ф. Системообразующие связи права. *Советское государство и право*. 1974. № 8. С. 14.

⁴ Абова Т. Е. Хозяйственный процесс – порядок защиты хозяйственных прав. *Теоретические проблемы хозяйственного права*. Москва, 1975. С. 320.

⁵ Строгович М. С. Судебное право: предмет, система, наука. *Советское государство и право*. 1979. № 12. С. 62.

⁶ Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / М. С. Строгович, Л. Б. Алексеева, А. М. Ларин; отв. ред. В. М. Савицкий. Москва: Наука, 1979. С. 46.

налагодженню та упорядкуванню організаційних та інших відносин, які складаються між органами держави та іншими суб'єктами; 2) удосконалення існуючих та видання нових норм, посилення їх наукової обґрунтованості значною мірою підвищать ефективність основної ланки правової системи – матеріально-правових норм, всієї правозастосовчої діяльності; всього механізму правового регулювання суспільних відносин, форм та методів державного управління суспільством¹.

Якісно новий етап у дослідженні юридичного процесу ознаменувала собою монографія В. М. Протасова «Основи загальноправової процесуальної теорії». Автор підійшов до вивчення юридичного процесу, як до вивчення наукової теорії, причому – як метатеорії, тобто вивчав не «єдиний» процес, а науку про нього. Робота В. М. Протасова являє собою глибокий аналіз місця юридичного процесу як теоретичної конструкції серед інших конструкцій, категорій загальної теорії права, співвідношення з ними. Він виявив особливості методології загальноправової процесуальної теорії, її функції, побудову та категоріальний апарат. Широко представлені дискусійні проблеми самого поняття «юридичний процес», ним також проведено дослідження співвідношення категорій охоронних правовідносин, правового механізму, процесуальної форми та юридичного процесу. Автор стверджує, що юридичний процес ще об'ємніший, ніж це зазначено в роботах В. М. Горшенєва та його послідовників, що вони були змушені не відносити до процесуальних ті норми і відносини, що не пов'язані з застосуванням права². На думку В. М. Протасова, юридичний процес є процесуальною процедурою, тобто різновидом правової процедури, а його обсяг і зміст визначаються тим, що він слугує реалізації особливих відносин – матеріальних охоронних відносин³. Таким чином, В. М. Протасов підходить до визначення юридичного процесу як особливого різновиду юридичної процедури, спрямованої на виявлення та реалізацію матеріального охоронного правовідношення⁴.

Залежно від форм руху матерії Д. М. Бахрах розрізняє процеси фізичні, хімічні, біологічні, соціальні. Юридичні процеси, на його думку, є різновидом соціальних процесів і мають наступні ознаки: 1) має характер свідомої цілеспрямованої діяльності; 2) пов'язаний з реалізацією владних повноважень суб'єктами публічної влади; 3) спрямований на досягнення певних юридичних результатів та вирішення юридичних справ; 4) проміжні та кінцеві результати процесу закріплюються в офіційних

¹ Процесуальные нормы и отношения в советском праве (в непроцесуальных отраслях) / под общ. ред. И. А. Галагана. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. С. 57.

² Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. Москва: Юрид. лит., 1991. С. 5.

³ Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. С. 62.

⁴ Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. С. 20.

документах; 5) детально регламентується юридичними процесуальними нормами¹.

У свою чергу, В. Д. Сорокін розглядає процес через діяльність. Процес, на його думку, це частина управлінської діяльності, в ході здійснення якої відбувається застосування норм матеріального права, тобто вирішення індивідуально-конкретних справ у сфері державного управління². В. Д. Сорокін визначає наступні ознаки юридичного процесу: 1) чітко виражена державно-владна діяльність; 2) динамічність, тобто достатньо складну діяльність відповідних органів державної влади, через яку реалізуються їхні функції – законодавчі, виконавчі, правоохоронні тощо; 3) виключно юридична як за змістом, так і за цілями та результатами державна діяльність; 4) об'єктивно потребує спеціального правового регулювання; 5) зв'язок процесу з методом правового регулювання (особливо, коли мова йде про «традиційні» процеси – цивільний, кримінальний і адміністративний)³. З цього приводу його підтримує й І. Ш. Киялханов⁴.

На думку О. В. Осипова, юридичний процес – зібране наукове поняття, яке визначає форми перетворення юридичних ідеальних моделей, закріплених у внутрішньому законодавстві та в міжнародному нормах в реальну систему правовідносин⁵.

О. В. Малько пропонує розуміти юридичний процес як «нормативно встановлені форми упорядкування юридичної діяльності, спрямовані на оптимальне задоволення та гарантування інтересів суб'єктів права»⁶.

С. М. Махіна підкреслює, що юридичний процес це: 1) розгляд певної юридичної справи, тобто такої обставини, яка вирішується (розглядається) на підставі закону, а її наслідки здійснюються на виконання закону; 2) діяльність зі здійснення операцій з нормами права; 3) правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб; 4) діяльність, що викликає об'єктивну потребу в процедурно-процесуальній регламентації; 5) діяльність, безпосередньо пов'язана з необхідністю використання методів і засобів юридичної техніки⁷.

¹ Бахрах Д. Н. Административное право России: учебник для вузов. Москва: Изд. гр. НОРМА ИНФРА. М, 2000. С. 300.

² Сорокин В. Д. Проблемы административного процесса. Москва: Юрид. лит., 1968. С. 49.

³ Сорокин В. Д. Избранные труды. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2005. С. 446-451.

⁴ Административно-процессуальное право: курс лекций / под ред. И. Ш. Киялханова. Москва: ЮНИТА-ДАНА, Закон и право, 2004. С. 14.

⁵ Осипов А. В. Реализация права и толкование его норм. Лекция 15. *Курс лекций по теории государства и права*. Саратов, 1994. С. 230-261.

⁶ Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учеб.-метод. пособ. Москва, 1997. С. 127.

⁷ Махина С. Н. Административный процесс: Проблемы теории, перспективы правового регулирования / науч. ред. Ю. Н. Стариков. Воронеж: Изд-во ВГУ. 1999. С. 42-44.

З погляду І. В. Панової, юридичний процес — це різновид соціального процесу, що є нормативно встановленою формою упорядкування юридичної діяльності та правових документів, які включають в себе судочинства та правові процедури¹. Вона вважає, що юридичний процес має наступні ознаки: 1) має владний характер; 2) достатньо повно регламентується юридичними процесуальними нормами; 3) носить цільовий, свідомий, і спрямований на досягнення певного юридичного результату, на вирішення юридичних справ, у зв'язку з чим оформлюється офіційними документами, як заключними, так і проміжними².

В. І. Леушин наділяє юридичний процес такими ознаками: 1) врегульовує процесуальними нормами порядок діяльності компетентних органів; 2) полягає у підготовці, прийнятті, документальному закріпленні юридичних рішень загального або індивідуального характеру»³.

Як вважає С. В. Тихомиров, до ознак юридичного процесу слід віднести такі: 1) владна діяльність державних органів і посадових осіб; 2) ця діяльність регулюється процесуальними нормами; 3) спрямований на ухвалення юридичних рішень загального (нормативно-правові акти) чи індивідуального (акти застосування права) характеру⁴.

На думку І. С. Куksіна, до основних ознак юридичного процесу слід віднести: 1) це діяльність будь-якого суб'єкта права, а не тільки спеціально уповноваженого, що має права та обов'язки; 2) правова регламентація даної діяльності, що свідчить про її юридичну, правову природу; 3) наявність самостійного об'єкта діяльності; 4) наявність у рамках процесу певної юридичної процедури, організуючої процес; 5) динамічний характер діяльності, при якій суб'єкти прагнуть до її якнайшвидшого завершення; 6) стадійний характер юридичного процесу (полягає в послідовній зміні актів поведінки); 7) юридичний процес носить комплексний характер⁵.

О. О. Шліньков пропонує наступну систему ознак юридичного процесу: 1) це юридична діяльність, пов'язана з виникненням, зміною, припиненням певних правових процедур і виникненням певного правового результату, наслідків для суб'єкта права; 2) охоплює всі сфери в рамках правового поля юридичної діяльності, поза його рамками юридичного

¹ Див.: Панова І. В. Юридический процесс / науч. ред. Н. М. Конин. Саратов: Светопись, 1998. 76 с.

² Панова І. В. Административно-процессуальная деятельность в Российской Федерации: монография/И. В. Панова. — Саратов: Приволжское книжное издание, — 2001. С. 21-22.

³ Леушин В. И. Реализация и применение права. Юридический процесс. *Теория государства и права: учебник для вузов* / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. 2-е изд., изм. и доп. Москва: НОРМА, 2002. С. 405.

⁴ Тихомиров С. В. Административное право Российской Федерации: учеб. пособ. Москва: Юрлитинформ, 2003. С. 311.

⁵ Куksин И. С. Юридический процесс: сущность и значение. *Современное право*. 2008, № 6. С. 75-78

процесу не існує; 3) характеризується досягненням певного правового результату, певних правових наслідків для суб'єкта права; 4) має певну процесуальну стадійність (завершення кожної стадії характеризується досягненням певного правового результату, що впливає на подальші дії суб'єкта юридичного процесу); 5) характеризується тим, що юридична діяльність в рамках його процедур заснована як на нормативних правових актах, так і на правових позиціях суб'єктів права; 6) кожна стадія юридичного процесу характеризується певними правовими процедурами¹.

О.Г. Лук'янова відзначає наявність у правничій науковій літературі різних підходів до визначення юридичного процесу та процесуального права. За її думкою, юридичний процес розглядається як: 1) юрисдикційна і правоохоронна діяльність органів правосуддя; 2) юрисдикційна і правоохоронна діяльність уповноважених органів держави та інших суб'єктів; 3) це вся правозастосовна і правотворча діяльність компетентних органів; 4) це процес реалізації матеріально-правових норм незалежно від форм такої реалізації; 5) це вся юридична діяльність державних органів (правотворча, правозастосовна, установча, контрольна, розпорядча)².

І хоча українська правова наука, як відзначила О. В. Кузьменко, пішла шляхом розвитку теорії широкого розуміння юридичного процесу³, серед науковців-правників України є прихильники як традиційного (вузького) розуміння юридичного процесу так і прихильники його широкого розуміння.

Змістом «вузького» розуміння процесу є визнання за ним тільки того обсягу, який передбачений для юрисдикційної діяльності уповноважених державних органів, «широке» ж тлумачення передбачає вихід за межі юрисдикції і включає у поняття все, що регламентує врегулювання розбіжностей між учасниками правових відносин.

Прихильники «вузького» підходу обмежують процес або тільки судовою діяльністю, або включають в нього всі види (юрисдикційної) правоохоронної діяльності, незалежно від того, яким чином вона здійснюється. Представники широкого розуміння юридичного процесу розглядають його як будь-яку діяльність, включаючи також і правотворчу діяльність вповноваженого суб'єкта зі створення та реалізації норм права.

А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко та Р. С. Мельник відзначають, що кожен вид процесу має своїм джерелом відповідну гілку державної влади, не погоджуючись з точкою зору В. М. Горшеньова і В. М. Протасова, які намагалися або ототожнювати, або співвідносити як загальне та часткове поняття «правова процедура» та «юридичний процес». Оскільки є

¹ Шлиньков А. А. Теоретическая концепция юридического процесса как основа исследования понятия «правовая позиция». *Вопросы экономики и права*. 2015. № 3. С. 8

² Лук'янова Е. Г. Теория процессуального права. С. 41-42.

³ Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис... докт. юрид. наук. С.27.

недоцільним ототожнення процесу як процедури з процесом як діяльністю судів щодо розгляду публічних спорів¹. Серед ознак юридичного процесу ними виділені наступні: 1) розглядається певна юридична справа (як правило, спір про право чи правопорушення); 2) здійснюються операції із нормами права; 3) у результатах, перш за все, проявляється правова природа юридичного процесу; 4) діяльність відповідної гілки влади виражена у юридичній формі.

В. П. Тимошук, також заперечуючи широке розуміння юридичного процесу, зазначає, що ознаками процесу є, перш за все, наявність спору між сторонами, а також його вирішення судом. Іншими ознаками процесуальності, на думку В. П. Тимошука, є наявність у сторін процесуальних прав та обов'язків, а також проведення слухань у справі².

А. М. Колодій відзначає наступні ознаки юридичного процесу: 1) є нормативно встановленою формою упорядкування правової діяльності, спрямованої на оптимальне задоволення і гарантування інтересів суб'єктів права; 2) є властивим будь-якій юридично значущій діяльності, містить її програму і виступає суттєвою гарантією точного дотримання і результативного здійснення правових приписів; 3) є системою взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, що знаходить вияв у здійсненні операцій з вирішення юридичних справ, яка урегульована процесуальними нормами, закріплена у процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки³.

В. М. Бевзенко розглядає процес як діяльність компетентних органів із вирішення спорів і притягнення винних до відповідальності, тобто під юридичним процесом розуміється конкретна процесуальна процедура, суть якої полягає в охороні правовідносин⁴.

У свою чергу, прихильники широкого розуміння процесу, О. М. Бандурка і М. М. Тищенко зазначають, що юридичний процес наділений основними і додатковими ознаками⁵. До них вони відносять: 1) організаційну форму діяльності, яка завжди пов'язана з розглядом таких обставин і фактів, які базуються на праві (законі) і тягнуть певні юридичні наслідки; 2) сукупність правових форм діяльності виключно вповноважених на те суб'єктів; 3) галузь людської практики, яка являє собою органічну взаємозв'язану систему дій щодо вчинення операцій з

¹ Комзюк А.Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2007. С. 41-42.

² Див.: Тимошук В. П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. Київ: Факт, 2003. 496 с.

³ Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 83.

⁴ Бевзенко В. М. Адміністративні суди України: навч. посіб. Київ: Алерта; КНТ, 2006. 271 с.

⁵ Бандурка О. М., Тищенко М.М. Адміністративний процес: підручник. Київ: Літера ЛТД, 2002. С. 9-10.

нормами права; 4) діяльність, результат якої закріплюється прийняттям відповідних правових (таких, що мають офіційний характер і встановлену законом форму) актів; 5) діяльність, яка об'єктивно потребує процесуальної регламентації; 6) обов'язкове використання різних методів і засобів юридичної техніки, досягнень науково-технічного процесу.

О. В. Фатхутдінова, вважаючи, що до юридичного процесу належить будь-яка правова процедура, до ознак, які характеризують юридичний процес, відносить: 1) ієрархічність; 2) структурованість правовими відносинами; 3) наявність чітко визначених суб'єктів; 4) спрямованість на досягнення правового результату, 5) нормативну урегульованість; 6) імперативність¹.

Н. М. Оніщенко визначає юридичний процес як комплексну систему правових порядків (форм) діяльності уповноважених органів державної влади, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різноманітних юридичних справ інших суб'єктів права².

У свою чергу О. І. Ющик відзначає, що юридичний процес виступає як іманентний спосіб організації державного управління суспільством, необхідна форма реалізації функцій держави, є практичним здійсненням юридичної діяльності, яке передбачає послідовну зміну її змісту і форм³.

Пропонуючи визначення юридичного процесу, О. Ф. Скакун вказує на такі його ознаки: 1) вид соціального процесу; 2) юридична природа, оскільки його призначенням є вирішення юридичних справ; 3) регламентація процесуальними нормами національних і міжнародних актів, на основі яких здійснюється; 4) владна діяльність уповноважених суб'єктів; 5) складається з процесуальних стадій, пов'язаних найближчою метою; 6) має на меті прийняття юридичних рішень загального або індивідуального характеру; 7) фіксується, як правило, у документально оформлених правових актах різними технічними засобами⁴.

О. А. Коваль під юридичним процесом пропонує розуміти систему взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, урегульовану процесуальними нормами, закріплену у процесуально-правових документах і забезпечену засобами юридичної техніки, що дістає вияв у здійсненні операцій для вирішення юридичних справ, позитивному правозастосуванні та реалізації норм, що не пов'язані з

¹ Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. С. 6, 10.

² Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 148-149.

³ Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. С. 10.

⁴ Скакун О. Ф. Юридична деонтологія: підручник / пер. з рос. Харків: Еспада, 2008. С. 131-132.

правозастосуванням¹.

На думку О. В. Кузьменко, спираючись на загальне розуміння філософської категорії «процес», можна стверджувати, що юридичний процес об'єднує всі нормативно-регламентовані процесуальні форми правової діяльності, які є системою взаємопов'язаних, спеціально упорядкованих, розташованих у певному порядку дій та операцій, що підпорядковані певній меті і приводять (за допомогою відповідних прийомів та засобів) до конкретного результату»².

Серед ознак юридичного процесу О. В. Кузьменко називає наступні:

1) це така правова форма діяльності, яка завжди пов'язана з розглядом (розслідуванням) юридичної справи, метою якої є розв'язання спору про право або реалізація встановлених прав та обов'язків; 2) це форма діяльності, яка здійснюється виключно уповноваженими на те публічними органами (посадовими особами); 3) розкривається у безпосередньому вчиненні операцій з нормами права (матеріальними і процесуальними); 4) результати юридичного процесу завжди закріплюються у відповідних процесуальних документах, що мають офіційний характер і встановлену законом форму; 5) має потребу у встановленні та забезпеченні цілим рядом гарантій; 6) безпосередньо пов'язаний з необхідністю використання різних методів і засобів юридичної техніки³.

Досліджуючи теорію адміністративного процедурного права,

О. І. Миколенко наголошує на таких ознаках юридичного процесу:

1) пов'язаний з владною діяльністю, яка здійснюється вповноваженими на те суб'єктами; 2) пов'язаний з виключно юридичною владною діяльністю за змістом, цілями і результатом; 3) пов'язаний владною діяльністю, що закінчується прийняттям правозастосовного правового рішення (правозастосовного акту); 4) регулюється процесуальними нормами; 5) має внутрішню структуру, яка складається з проваджень, стадій, етапів та процесуальних дій; 6) пов'язаний з діяльністю, що має процесуальну форму, зміст якої включає до свого складу три елементи: а) форму прояву послідовної та поетапної діяльності суб'єктів процесу; б) форму зв'язків, що виникають між суб'єктами і учасниками процесу на його певних стадіях і етапах; г) форму прояву окремих дій (актів) суб'єктів та учасників юридичного процесу; 7) пов'язаний з необхідністю використання різних методів і засобів юридичної техніки, досягнень науково-технічного процесу⁴.

¹ Коваль О.А. Принципи процесуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. С. 9.

² Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: автореф. дис... докт. юрид. наук. С. 11.

³ Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2013. С. 7-8.

⁴ Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. С. 118-130.

Відзначаючи значення, яке відіграє юридичний процес у житті суспільства і держави, С. Я. Лихова і Т. Ф. Міняєва виокремлюють характерні ознаки, що відрізняють його від інших суспільних процесів: 1) на всіх рівнях він здійснюється виключно уповноваженими суб'єктами; 2) регулюється чіткими процесуальними нормами; 3) результати закріплюються в нормативно-процесуальних актах, що мають жорстку ієрархію (від Конституції України до актів індивідуального застосування); 3) складається із послідовних дій, конкретних етапів та стадій, (наприклад, вивчення та встановлення фактичних обставин, вибір оптимальної норми, її тлумачення, прийняття рішення)¹.

На підставі аналізу вказаних вище точок зору, на нашу думку, можна дійти висновку, що змістом юридичного процесу є діяльність, яка регулюється процесуальними нормами, пов'язана з вирішенням юридичних справ, має свідомий характер і націлена на досягнення певного юридичного результату та передбачає офіційне закріплення за допомогою відповідних правових актів. Слід відзначити, що насамперед, на думку переважної більшості науковців, це відбувається під час реалізації державно-владних повноважень. Але існують і інші думки. Наприклад, вказуючи на існування приватного юридичного процесу в приватному праві, О. В. Фатхутдінова заперечує пов'язаність юридичного процесу виключно з реалізацією державно-владних повноважень². Натомість В. Д. Сорокін таку ознаку юридичного процесу, як офіційне оформлення заключними та проміжними документами, не називає, вважаючи її несуттєвою³.

Різноманітність ознак юридичного процесу, які вказуються науковцями, залежить від їх поглядів на зміст юридичного процесу. Тому, на нашу думку, недоцільно розглядати ознаки юридичного процесу лише залежно від вузького чи широкого розуміння цієї правової категорії, як це пропонується окремими науковцями⁴.

Розглянувши та проаналізувавши наявні в правничій науці підходи до визначення юридичного процесу, а також його особливості, слід виокремити наступні ознаки юридичного процесу:

1. *Є різновидом соціального процесу*⁵. Соціальний процес –

¹ Лихова С. Я., Міняєва Т. Ф. Вплив європейських норм та стандартів на юридичний процес в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_2011_3_25.

² Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. 16 с.

³ Сорокін В. Д. Адміністративно-процесуальне право: учебник. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. С. 177-184.

⁴ Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С. Адміністративний процес України: навчальний посібник. Київ: Прецедент, 2007. С. 50; Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2007. С. 257-258.

⁵ Скаун О.Ф. Юридична деонтологія: підручник / пер. з рос. Харків: Еспада, 2008. С. 131.

послідовна зміна явищ соціального буття, соціальні зміни в динаміці. У ширшому розумінні соціальний процес – сукупність односпрямованих соціальних дій, які можна виділити з множини інших¹.

Перебіг соціального процесу відбувається під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, відзначається стабільним порядком взаємодії складових елементів, тривалістю у часі і спрямованістю до певного стану об'єкта. Крім того, кожен соціальний процес охоплює декілька стадій, які відрізняються: 1) за змістом; 2) за механізмом та способами взаємозв'язку його складових; 3) за складовими, які визначають напрями, темпи розвитку на певній стадії.

Слід також відзначити, що у суспільстві ніщо не може відбуватися поза соціальним процесом, оскільки функціонування і розвиток суспільства безпосередньо відбуваються в різних формах соціальних процесів. Саме ці форми характеризують суб'єктно-об'єктні зв'язки і відносини у всіх сферах діяльності людей.

Зазначене вище вказує на приналежність юридичного процесу до соціальних процесів та надає йому відповідної характеристики.

2. *Має владний характер.* Це визначається тим, що юридичний процес завжди пов'язаний з владною діяльністю, що здійснюється компетентними, уповноваженими суб'єктами. Зазвичай, це органи державної влади або їх посадові особи, особливо під час кримінального чи цивільного процесів. Склад, обсяг відповідних повноважень чітко закріплюється у законодавстві, яке також передбачає хто може бути суб'єктом цієї діяльності, що він повинен робити і яким чином здійснювати свої службові функції. Здійснення процесуальних функцій поза межами компетенції є недопустимими².

Крім того, владна процесуальна діяльність здійснюється також органами місцевого самоврядування, які не входячи до системи органів державної влади, виконують певні делеговані їм державно-владні повноваження, а також іншими посадовими особами, що не є державними службовцями. З дозволу держави, владну діяльність можуть здійснювати в деяких випадках громадські організації та інші суб'єкти. Так, відповідно до ст.13 Закону України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від імені держави виконують свої юрисдикційні повноваження під час складання протоколу про адміністративні правопорушення члени громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону³.

Враховуючи вищевикладене, важко погодитися з віднесенням до

¹ Теремко С. Соціологія. Київ: Лібра, 2001. С. 236.

² Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу. С. 7.

³ Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22.06.2000 № 1835-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1835-14>.

юридичного процесу правових процедур, що застосовуються в приватному праві, як це пропонує О. В. Фатхутдінова¹.

3. *Має юридичну природу.* Оскільки пов'язаний з владною діяльністю, виключно юридичною як за змістом, так і за цілями і результатом. Юридичний процес слід розглядати як динамічну систему, що складається з елементів, які постійно знаходяться в русі, й спрямовану на досягнення певного юридично значущого результату. Тобто юридичний процес являє собою динамічне поняття, складну діяльність уповноважених суб'єктів, у результаті якої відбувається реалізація їх основних функцій.

Процесуальна діяльність не лише регулюється нормами права та проявляється через певну юридичну справу, яка потребує вивчення обставин та фактів, але й вимагає вирішення справи на підставах і в порядку, передбачених законом, що тягне за собою певні юридичні наслідки. Як відзначає О. І. Миколенко, матеріально-технічні та більша частина організаційно-технічних дій в органах державної виконавчої влади не породжують юридичних наслідків, хоча і регламентуються чинним законодавством (наприклад, діловодство в державних органах)².

Водночас доцільно відзначити, що особливість юридичного процесу полягає в тому, що він є не будь-якою владною діяльністю, а юридичною як за змістом, так і за результатами.

4. *Має службовий характер.* Обумовлено це тим, що юридичний процес спрямований на реалізацію матеріального права, є вторинним щодо матеріального права, похідним від нього, є формою його життя³.

Юридичний процес відіграє важливу роль у забезпеченні оптимальних умов правового регулювання й захисту прав, свобод й законних інтересів громадян. Як справедливо відзначається в загальнотеоретичних дослідженнях, сьогодні неможливо лише за змістом матеріальних галузей права судити про демократичність правової системи. Досить згадати радянський період розвитку суспільства з його формально демократичним законодавством, проголошенням прав і свобод особи, коли відсутність процесуально-правового механізму забезпечення їх реалізації перетворювало матеріально-правові норми на непрацюючі юридичні конструкції⁴.

5. *Має організаційний характер.* З філософської точки зору, організація – це внутрішня впорядкованість, узгодженість у взаємодії

¹ Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. 16 с.

² Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. С. 119.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. М., 1955. Т. 1. С. 159.

⁴ Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 1.

диференційованих і водночас автономних частин цілого¹. Кожна процесуальна норма регулює певні дії суб'єкта юридичного процесу. У сукупності ж норми визначають всю діяльність, всю поведінку учасників процесу від початку і до кінцевого результату. Визначальна роль належить суворій послідовності вчинення дій учасниками. Зв'язок між конкретними діями полягає в поетапній реалізації прав та виконанні обов'язків. Початку певної процесуальної дії їй передують попередня, яка процесуально регламентує поведінку учасника процесу.

Організаційний характер проявляється в стійкому способі організації процесуальних норм. Це зумовлюється спрямованістю процесу на вирішення юридичної справи, метою якої є розв'язання спору про право або реалізація встановлених прав та обов'язків. Законодавче закріплення послідовності можливої поведінки суб'єктів процесу передбачає кожну конкретну дію, імперативний характер поведінки учасника. Порушення послідовності, відступ від закріпленої у законі процесуальної форми призводить до порушення системи і, як наслідок, до настання несприятливих наслідків, недосягнення встановлення режиму законності.

6. *Має процесуально-нормативний характер*, тобто юридичний процес регламентується процесуальними нормами національних і міжнародних актів, на основі яких здійснюється. Це пояснюється тим, що регулювання певних сфер суспільного життя є можливим лише за умов відповідної детальної процесуальної регламентації. До таких сфер належать здійснення судочинства, забезпечення виконання рішень уповноважених органів, які не були виконані в добровільному порядку, здійснення контрольно-наглядової діяльності, регулювання управлінської діяльності тощо. Норми права, передбачені процесуальним законодавством, регулюють процесуальні дії всіх учасників процесу незалежно від їх правового становища.

7. *Структурованість*, адже юридичний процес має внутрішню будову. Оскільки юридичний процес як правова категорія є динамічною системою, що складається з елементів, постійно знаходиться в русі й спрямована на досягнення певного результату. До структури юридичного процесу належать: провадження, стадії, етапи та процесуальні дії. На наш погляд, юридичний процес – це завжди діяльність, яка складається зі стадій, логічно пов'язаних між собою і спрямованих на досягнення результатів – вирішення, розгляд справи по суті. Для кожного виду процесу є притаманною специфічна кількість стадій, їх зміст і послідовність. Послідовна, відповідно до закону, зміна стадій, етапів, здійснення у ході проваджень процесуальних дій є формою прояву юридичного процесу у діяльності вповноважених суб'єктів.

¹ Філософський словник / за ред. В.І.Шинкарука. 2-е вид., перероб і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. С. 538.

8. *Результати юридичного процесу закріплюються у відповідних процесуальних документах.* Ці документи мають офіційний характер і встановлену законом форму, адже юридичний процес передбачає прийняття юридичних рішень загального (у вигляді нормативного акту) або індивідуального (у вигляді правозастосовчого чи інтерпретаційного акту) характеру. Офіційний характер правових актів у вигляді процесуальних документів виражається, по-перше, в тому, що вони оформляються уповноваженими суб'єктами, а по-друге, що природа цих актів, їх структура та реквізити закріплені в законі. Значення процесуальних документів полягає в тому, що вони виступають у ролі юридичних фактів, які визначають весь рух розгляду юридичної справи з моменту її надходження до остаточного встановлення юридичних наслідків

9. *Реалізується в результаті юридичної діяльності, що має процесуальну форму.* Визначений законом порядок діяльності та реалізація цього порядку і складає процесуальну форму. Під процесуальною формою розуміють сукупність процедурних вимог, що ставляться до дій учасників процесу і спрямованих на досягнення певного матеріально-правового результату¹. Процесуальна форма властива не тільки юрисдикційної діяльності правоохоронних та судових органів, а й іншим «процедурним» видам державної діяльності, наприклад, правотворчості чи застосуванню права. Юридичний процес і процесуальна форма нерозривно зв'язані і не можуть існувати одне від одного, оскільки форма відображає зміст процесу. О. І. Миколенко відзначає, що процесуальна форма включає до свого складу такі елементи: 1) послідовну та поетапну діяльність суб'єктів процесу; 2) зв'язки, що виникають між суб'єктами і учасниками процесу на його певних стадіях і етапах; 3) окремі дії (акти) суб'єктів та учасників юридичного процесу².

10. *Пов'язаний з необхідністю використання різних методів і засобів юридичної техніки, досягнень науково-технічного процесу.* Юридична техніка відіграє значну роль у забезпеченні досконалості правових актів (як нормативних так і індивідуальних) за допомогою техніко-юридичних прийомів і правил, які використовуються під час їх розробки. Також слід відзначити вагомий вплив науково-технічного прогресу на процесуальну діяльність³. Проникнення обчислювальної техніки в галузь юридичних наук, її поширення в цій сфері обумовлюють застосування відповідних засобів в ході здійснення юридичної діяльності. У всіх сферах юридичного життя будуть виникати об'єктивні та

¹ Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 13.

² Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права. Монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. С. 129, 190.

³ Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. С. 129.

суб'єктивні чинники для розробки і впровадження нових систем обчислювальної техніки¹. Крім того, процесуальне законодавство встановлює велику кількість приписів, які зобов'язують суб'єктів та учасників процесу виконувати цілу низку технічних правил².

11. Потребує встановлення та забезпечення цілою низкою гарантій. Незважаючи на регулювання процесуальних дій учасників процесу незалежно від їх правового становища, основним призначенням процесуальних норм є сприяння безпосередньо зацікавленим учасникам. Процесуальні гарантії забезпечують захист прав і свобод учасників процесу, держави та суспільства в цілому. Наприклад, конституційне закріплення принципів рівності усіх перед законом та судом, принцип незалежності суддів, здійснення правосуддя лише судом, презумпція невинуватості, право на захист та ін. Відносно вповноважених суб'єктів, призначення норм процесуального права полягає в забезпеченні оптимальності дій та ефективності отримання юридичних результатів³.

12. Передбачає нагляд за здійсненням як з боку держави, так і з боку суспільства. На наш погляд, юридичний процес включає не тільки встановлення правових приписів але й належне їх виконання, що забезпечується, насамперед, за допомогою контролю. Наприклад, в науці управління контроль розглядається водночас і як необхідний етап кожного управлінського циклу, і як постійна та різноманітна функція управління⁴.

У ході юридичного процесу контроль передбачає здійснення вповноваженими суб'єктами юридично значущих дій за наглядом і перевіркою відповідності виконання та додержання підконтрольними суб'єктами правових приписів і припиненні правопорушень відповідними організаційно-правовими засобами.

Проаналізувавши визначення правової категорії «юридичний процес» різними вченими відзначимо, що слід погодитися з прихильниками «широкого» розуміння і розглядати його не тільки як юрисдикційну діяльність, а й будь-яку іншу, включаючи правотворчу

¹ Влияние научно-технического процесса на юридическую жизнь / Ю. М. Батурич, З. Борши, И. Вавро, И. Дишиг, Л. Дерьнев, Т. Катона и др.; под ред. Ю. М. Батурина. Москва: Юрид. лит., 1988. С. 15-17.

² Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. С. 130.

³ Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу. С. 7.

⁴ Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. Харків: Основа, 1999. 440 с.; Теория управления в сфере правоохранительной деятельности / под. ред. В.Д. Малкова. Москва, 1990. 320 с.; Основы управления в органах внутренних дел: учеб. пособ. / под. ред. А.П. Коренева. Москва: Юрид. ин-т: Щит. Москва, 1999. 354 с.; Малков В. Д., Весёлый В. З. Теория социального управления: Предмет, задачи и система курса “Управление ОВД”. Москва: Акад. МВД СССР, 1987. 24 с.; Научные основы организации и труда в ОВД: учеб. пособ. / под. ред. Г.Г. Зуйкова. Москва, 1973. 112 с.

діяльність суб'єкта зі створення норм права. Юридичний процес як правова категорія являє собою динамічну систему, що складається з елементів, які постійно знаходиться в русі і спрямовану на досягнення певного результату. Тобто юридичний процес являє собою динамічне поняття, складну діяльність органів державної влади. Юридичний процес – частина правового процесу і є складною, триваючою в часі системою послідовно здійснюваних процесуальних дій, прямо передбачених нормами процесуального права. Досягнення юридично значущого результату відбувається за допомогою процесуально-правових дій, здійснених суб'єктами права.

Оскільки юридичний процес має владний характер, юридичну природу та певну структуру, його слід визначити як *регламентовану нормами процесуального права послідовну динамічну діяльність уповноважених органів публічної влади, їх посадових осіб, а також зацікавлених суб'єктів права, що має комплексний характер та спрямована на досягнення юридично значущого результату*.

На підставі аналізу різних підходів до розуміння сутності та змісту юридичного процесу, можна зробити висновок про те, що його існування в юридичній науці і практиці є необхідним. Дана концепція має бути підсумком упорядкованого системного узагальнення наукових уявлень вчених-правників щодо процесів і процедур, їх класифікацій за типами та видами, відносно загальних категорій та інститутів юридичного процесу. Позиціонування процесуального та матеріального в праві як парних категорій, дозволить також виявити загальні закономірності. Зазначені цілі можуть бути досягнуті за допомогою поглиблення вже наявних загальнопроцесуальних знань та постановці конструктивних вже розвитку теорії проблем, що дозволяють підтвердити необхідність формування єдиної теорії юридичного процесу як частини теорії права.

2.2. Принципи юридичного процесу

Кожне правове явище має власну систему координат. І юридичний процес не є винятком. Саме принципи юридичного процесу певним чином визначають його сутність, обумовлюють мету і завдання у правотворчій і правореалізаційній діяльності. Як відзначає А. М. Колодій, юридичний процес, оскільки є дуже важливою для суспільства діяльністю, чітко регламентується за допомогою процесуальних норм і принципів¹.

Дослідження принципів юридичного процесу є неможливим без дослідження принципів права в цілому, оскільки процес, хоч і має специфічні риси, є частиною правової системи з притаманними їй якісними характеристиками. Однією з таких характеристик є принципи

¹ Колодій А. М. Принципи права України: монографія. С. 79-93.

юридичного процесу. На рівні загальносоціальних пріоритетів принципи права та процесу взаємодіють, доповнюють один одного, співпадають за ступенем значущості. Одночасно, як відзначає О. В. Фатхутдінова, принципи юридичного процесу характеризуються як основа його реальності, дієвості та єдності¹. Таким чином, процесуальні принципи: визначають вид і зміст процесу; дозволяють визнати єдність процесу; під час реалізації виступають показником правового стану²; визначають рівень правової досконалості процесуальної форми³.

Водночас проблема принципів процесу є однією з найбільш суперечливих та малодосліджених⁴. Як наслідок – у правничій літературі відсутня єдність поглядів щодо поняття принципів процесу, немає опису статичної і динамічної структури їх системи, не досліджена взаємодія принципів, не вирішене питання про місце і роль кожного з принципів у рамках їх загальної системи, не вирішено багато проблемних питань, пов'язаних із недоліками реалізації вимог системи принципів на різних стадіях процесу⁵.

На думку П. Є. Недбайло, особливість теорії держави і права як науки полягає у виробленні нею основних, теоретичних, принципів, які дають нові знання, у тому числі для розвитку спеціальних юридичних наук, служать засобом перетворення дійсності. При побудові системи науки загальної теорії держави і права потрібно виходити також з її теоретичних принципів. Система науки – це система знань про предмет цієї науки, яка впорядкована на підставі певних теоретичних принципів і відбиває закономірності внутрішнього розвитку самої науки⁶.

Наведена точка зору відзначає значущість і фундаментальну змістовність принципів права, оскільки їх можна розглядати як методологічну, універсальну категорію. Немає такої сфери, де б не діяли принципи як фундаментальні засади.

Поняття принципів права є однією з актуальних проблем сучасної юридичної науки. І це не випадково, оскільки саме в принципах права відображена його сутність у всьому різноманітті. Крім того, важливість даної проблеми пов'язана з відсутністю єдиних уявлень щодо

¹ Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. С. 6.

² Драма российского закона / Ю. А. Тихомиров, В.П. Казимирчук, Н. П. Медведев и др.; отв. ред. В. П. Казимирчук. Москва: Юридическая Книга, 1996. С. 13.

³ Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. С. 6.

⁴ Кройтор В.А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 42. С.15.

⁵ Тимченко Г. П. Структура і функції вчення про систему принципів цивільного процесу. *Держава і право*. 2007. Вип. 36. С. 312.

⁶ Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 78.

теоретичного поняття «принцип права», а також визначенням та виявленням принципів права в юридичній діяльності.

У загальнотеоретичній науці термін «принцип», як правило, використовується в етимологічному значенні як засада, вихідне положення будь-якого явища (вчення, організації, діяльності тощо)¹. А. А. Пухтецька зазначає, що поняття «принцип» у європейських країнах усталено вживається починаючи із середніх віків, беручи початок від давньофр. «*principe*» і лат. «*principium*», які, у свою чергу, є похідними від лат. «*princeps*» – лідер, імператор².

Основні принципи, вважає С. Д. Гусарев, це основні засади, вихідні положення, які відображають сутнісні властивості права³. У свою чергу, А. М. Колодій, провівши дослідження принципів права та розробивши новий теоретичний підхід до цієї категорії, визначає, що принципи права є відправними ідеями його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права. Крім того вони є однопорядковими з сутністю права і складають його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу⁴.

В. М. Селіванов слушно зазначає, що принципи права не лише пов'язують право з існуючими мораллю, культурою, економікою, ідеологією, політикою тощо, а й покликані забезпечувати єдність різних власне юридичних форм і процесів, правових ідеалів, ідей, концепцій, теорій, в яких виявляється політична сутність даного права як демократичного або, навпаки, тоталітарного⁵.

На думку С. П. Погребняка, в основі кожного принципу права лежить певна ідея, яка втілюється в соціальних практиках, поступово набуваючи визнання і вимагаючи реформ існуючого порядку. Це дає можливість характеризувати принципи як ідеї, що стали вимогами в процесі їх історичного розвитку⁶.

¹ Общая теория государства и права. Академический курс: в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Зерцало-М, 2001. Т. 2. С. 75.

² Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та Європейський адміністративний простір (науково-інформаційне видання). Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. С. 8.

³ Гусарев С. Нормативні принципи юридичної практичної діяльності. *Право України*. 2005. № 8. С. 22-27.

⁴ Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис.... докт. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 1998. С. 345.

⁵ Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: монографія. Київ: Видавн. Дім «Ін Юре», 2002. С. 292.

⁶ Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2013. С. 396.

Характеризуючи принцип зазвичай звертають увагу на те, що він, по-перше, являє собою ідею, положення, вимогу, а по-друге, він є не простим положенням (ідеєю, вимогою), а основним, засадничим, фундаментальним, вихідним, загальним, керівним, відправним, провідним, чільним¹.

Принципи знаходять своє відображення, насамперед, у свідомості законодавців, суддів, інших суб'єктів правотворчості та правозастосування². Крім того, принципи права фактично виявляють себе через діяльність юристів у відповідній правовій системі³, у правових актах принципи лише знаходять своє підтвердження⁴. В ідеалі принципи мають окреслювати згоду усіх членів спільноти щодо права та збігатися із розумінням спільнотою категорій «правильно» та «неправильно»⁵. Розуміння певних ідей як принципів права пов'язане з почуттям справедливості, що з часом сформувалося у представників юридичної професії та суб'єктів права, а не залежить від конкретного рішення вповноваженого органу. Від збереження цього почуття правомірності залежить підтримання сили відповідних принципів права⁶.

Принципи права виражають найбільш загальні закономірності розвитку правової системи, є його якісною характеристикою. Принципи завжди виражаються у вигляді загальної ідеї, основоположних засад, вимоги, що ставляться до права в цілому. Вони завжди висловлюють пріоритети держави, об'єктивні закономірності, що мають місце в суспільстві.

Таким чином, можна зробити висновок, що, з одного боку, принципи права відображають його об'єктивні властивості, обумовлені закономірностями розвитку даного суспільства та всією сукупністю властивих йому інтересів, потреб, протиріч і компромісів між різними групами і верствами населення. З іншого боку, в принципах права втілюється його суб'єктивне сприйняття членами суспільства, їх моральні і правові погляди, вимоги, висловлені в різних теоріях, вченнях, концепціях праворозуміння. Тому принципи повинні розглядатися з позицій

¹ Там само.

² Мальцев Г. В. Социальные основания права. Москва: Норма, 2007. С. 662.

³ Скурко Е. В. Принципы права в современном нормативном правопонимании. Москва: Юрлитинформ, 2008. 200 с.

⁴ Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2013. С. 397; Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація, місце і роль у правовій системі України. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т.1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2008. С. 689–704.

⁵ Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права: пер. з англ. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. С. 32.

⁶ Дворкін Р. Серйозний погляд на права: пер. з англ. Київ: Основи, 2000. С. 71.

сформованого в юридичній науці загального уявлення щодо об'єктивного і суб'єктивного в праві¹.

Оскільки під принципами розуміють найважливіші прояви демократизму нашого суспільства, основним завданням якого є побудова правової держави², слід також відзначити, що в період реформування правової системи та законодавства роль принципів права значно зростає. Беручи до уваги, що в цей період чинне законодавство не може швидко і ефективно реагувати на зміни суспільних відносин – правові принципи виступають інструментом регулювання відносин у соціумі. Вони необхідні для заповнення та подолання прогалин та слугують орієнтиром для формування нового законодавства та виправлення вже існуючого.

Крім того, значення правових принципів полягає в наступному:

- визначають загальні тенденції розвитку правової системи та її складових елементів, сприяють єдності і стабільності діючої системи права³;
- сприяють врегулюванню правовідносин, шляхом обмеження їх правом⁴;
- є підставою для об'єднання правових норм в єдину галузь права⁵;
- виступають необхідним елементом процесу реалізації нормативних приписів суб'єктами права;
- виконують роль вихідного елемента при заповненні прогалин в законодавстві⁶;
- слугують відправним елементом при зіставленні вітчизняного права з правом зарубіжних країн⁷.

Також за допомогою юридичних принципів відбувається своєрідне саморегулювання всієї правової системи, забезпечується взаємоузгодженість і взаємодія її складових частин. Наприклад, у правозастосовчій діяльності принципи виконують функцію критерію оцінки фактичних обставин справи з метою обґрунтування правозастосовчого акту.

Загальні принципи права виступають основою будь-якої юридичної

¹ Недбайло П. Е. Объективное и субъективное в праве. *Известия высших учебных заведений. Сер. Правоведение*. 1974. № 1. С. 14-25.

² Теорія нотаріального процесу. С. 66.

³ Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права. Самара: Самарское отделение Литфонда, 2004. С. 46.

⁴ Бергель Ж.-Л. Общая теория права / пер. с франц. Г. В. Чуршукова; под общ. ред. В. И. Даниленко. Москва: Nota bene, 2000. С. 170.

⁵ Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права. Самара: Самарское отделение Литфонда, 2004. С. 46.

⁶ Алексеев С. С. Теория права. Москва: БЕК, 1995. С. 98.

⁷ Малеин Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика. *Государство и право*. 1996. № 6. С. 12-18.

конструкції¹. Таким чином, принципи юридичного процесу є основою для дослідження такої конструкції як юридичний процес з точки зору системного підходу до його розуміння.

Оскільки принципи юридичного процесу є складовою частиною системи принципів права, вони об'єктивно обумовлені відносинами, що склалися у суспільстві. Процесуальні принципи формуються у результаті вивіреної, аргументованої та обґрунтованої діяльності вповноважених суб'єктів, внаслідок пізнання закономірностей процесуальної діяльності. Як основні нормативні положення вони визначають структуру та суттєві ознаки процесу, його загальний зміст, побудову, природу, методи здійснення уповноваженими особами їхніх повноважень². Закріплені у нормах права, вони набувають значення найбільш загальних правил діяльності учасників³. Наявність власних принципів підтверджує, що юридичний процес є самостійним правовим явищем.

Процесуальні принципи слугують орієнтиром для сучасного процесуального законодавства, відображають тенденції розвитку юридичного процесу і виступають мірилом законності процесуальної діяльності уповноважених суб'єктів. Слід відзначити, що навіть закріплення принципів процесу в нормативно-правових актах є лише способом їх випробування та основою для подальшого вдосконалення⁴. Крім того, дані принципи знаходяться у тісній взаємодії, взаємному зв'язку і кожен принцип виконує свою функцію, взаємодіючи з іншими принципами процесу.

Визначаючи принципи процесуальної діяльності, В. М. Горшенев відзначав, що вони слугують певними орієнтирами, показчиками, дотримання яких забезпечує нормальне та однакове здійснення традиційних і нетрадиційних юридичних процесів. За його думкою, принципи юридичного процесу є особливою сукупністю об'єктивних і суб'єктивних начал, керівних ідей і пізнаних закономірностей, спрямованих на досягнення оптимальних варіантів будь-якої процесуальної діяльності⁵.

О. Г. Лук'янова визначає процесуальні принципи як теоретично обґрунтовані і законодавчо закріплені основні правові ідеї, що висловлюють демократичну і гуманістичну сутність юридичного процесу⁶.

¹ Кожевников С. Н. Право публичное и частное. *Международное публичное и частное право*. 2005. № 2. С. 2-4.

² Теорія нотаріального процесу. С. 66.

³ Цивільний процес. Академічний курс: підручник / за заг. ред. С.Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я.; КНТ, 2009. С. 64-69.

⁴ Волосенко С. О. Правове значення принципів цивільного процесу. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2006. № 1(15). С. 3-10.

⁵ Теория юридического процесса. С. 153-154.

⁶ Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 184-185.

У свою чергу, В. В. Навроцька пропонує розуміти під принципами процесу безпосередньо закріплені в законі основоположні ідеї, найзагальніші положення, що відзначаються стабільністю і системністю та визначають суть, зміст і спрямованість діяльності суб'єктів процесу, спосіб і процесуальну форму їх діяльності, порушення яких обов'язково має тягти за собою настання відповідних юридичних наслідків¹.

На наш погляд, під принципами юридичного процесу слід розуміти найбільш узагальнені правові вимоги, що мають відправне значення, безпосередньо відображають пізнані закономірності, визначають напрями практичних дій залучених до їх реалізації суб'єктів юридичного процесу.

Нажаль, зараз відбувається збільшення кількості процесуальних норм без урахування їх доцільності, якісної впорядкованості, гарантованості². Без належної систематизації, пізнання існуючих зв'язків та взаємообумовленості принципів процесу відповідна якісна впорядкованість є неможливою³.

Слід відзначити, що дослідження принципів юридичного процесу в правничій літературі має, як правило, галузевий характер. Дані дослідження пропонують поділ процесуальних принципів за функціональною ознакою на організаційні (принципи судоустрою) та функціональні (принципи судочинства). Чіткого розмежування між цими принципами провести неможливо, оскільки їх розподіл має формальний характер – один і той самий принцип може виступати і як принцип судоустрою, і як принцип судочинства⁴.

Окремі автори основою дослідження процесуальних принципів пропонують вважати джерело їх нормативного закріплення. І на підставі цього розрізняють конституційні принципи (закріплені в Конституції) та неконституційні (закріплені в інших нормативних актах)⁵. Але в даному випадку постає питання некоректності формулювання щодо «неконституційності» окремих принципів та питання відносно пріоритетності конституційних принципів над іншими.

Крім того, у загальній теорії права принципи права розглядаються з

¹ Навроцька В. В. Засади диспозитивності та її реалізація в кримінальному процесі України. Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2010. С. 23.

² Малько А.В. Ограничивающая функция юридического процесса. *Юриспруденция*. 1995. № 4. С. 11-19.

³ Див.: Макютин М.В. Теория юрисдикционного процесса: монография. Москва: Изд-во Моск. психолого-социал. ин-та, 2004. 200 с.

⁴ Проблемы судебного права / А. А. Мельников, Н. Н. Полянский, В. М. Савицкий, М. С. Строгович; под ред. В. М. Савицкого. Москва: Наука, 1983. С. 28.

⁵ Советский уголовный процесс. Вопросы Общей части / Н.А. Акинча, Ц.М. Каз, В.М., Корнуков, А.С. Ландо и др.; под ред. В.Я. Чеканова. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. С. 49-50; Чельцов М. А. Советский уголовный процесс. Москва: Госюриздат, 1951. С. 68-70; Советский уголовный процесс. Учебник / Б.Т. Безлепкин, Ю.Н. Белозеров, В.П. Божьев, С.В. Бородин и др.; под ред. С.В. Бородина. Москва: Изд-во Акад. МВД СССР, 1982. С. 73.

огляду на їх матеріалізацію у праві. Мається на увазі текстуальне закріплення принципів у нормативно-правових актах шляхом безпосереднього їх формулювання в нормах чи приписах права та змістовне закріплення шляхом виведення принципів права із змісту нормативно-правових актів. Аналогічну класифікацію принципів доцільно застосувати і в юридичному процесі, оскільки це підкреслює важливість процесуального значення окремих принципів. Прикладом текстуального закріплення можна вважати закріплення у ст.ст. 8, 129 Конституції України основних засад судочинства, до яких належать: верховенство права; законність; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; забезпечення апеляційного і касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом; обов'язковість рішень суду¹. У свою чергу, С. Я. Фурса пропонує встановлювати на науковому рівні значущість того чи іншого принципу та пропагувати їх нормативне закріплення з урахуванням їх значущості, співвідношення та взаємозалежності². В.Я. Тацій, Ю.М. Грошевий та інші автори також звертають увагу на важливе значення закріплення процесуальних принципів у нормативно-правових актах. Це пов'язане з тим, що вони відображають сутність, зміст, структуру та форму кримінального провадження, характеризують його історичний тип, національні традиції, є керівними положеннями для закріплення його завдань, побудови стадій, окремих проваджень та інститутів, визначають предмет і метод процесуального врегулювання, рівень розвитку наукової думки та національної культури, панівну ідеологію та інші об'єктивні фактори³.

Інший спосіб, тобто змістовне закріплення, передбачає виведення принципів із змісту норм права. Дані принципи мають абстрактний характер, за їх допомогою регулюються найбільш загальні суспільні відносини та виражені загальні напрямки, тенденції правового регулювання. У механізмі правового регулювання вони виступають у діалектичній єдності з принципами, які отримали текстуального вираження тому припущення їх значення є неприпустимим. Так, принципи законності та справедливості є притаманними будь-якому інституту права, навіть якщо вони текстуально не закріплені у відповідній галузі законодавства⁴.

Певною мірою запропоновану класифікацію підтримують вчені-

¹ Конституція України від 28.06.1996. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp>.

² Теорія нотаріального процесу. С. 79.

³ Кримінальний процес: підруч. / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2013. С. 62.

⁴ Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблеми їх класифікації. *Форум права*. 2010. № 2. С. 406. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index

процесуалісти Р. О. Куйбіда та В. І. Шишкін. На їхню думку, принципи процесу слід розмежовувати за способом закріплення на писані (конституційні та законодавчі) та неписані¹.

С. О. Волосенко наголошує на необхідності розмежування принципів процесу, які доцільно запроваджувати у норми законодавства та принципів, що мають теоретичний характер і не можуть бути закріплені нормативно. Немоżliвість закріплення принципів у нормативно-правових актах вчений пояснює їх значенням, більш широким, ніж процедура розгляду юридичної справи².

Враховуючи викладене вище, необхідно звернути увагу на те, що досить часто визначені у теоретичних джерелах принципи мають суб'єктивні вади і лише пройшовши випробування часом шляхом широкого оприлюднення і обговорення, стають загальнодоступними і загальновизнаними. У випадку порушення зв'язку між теорією та нормотворчою діяльністю нормативний акт лише відображає наміри законодавчого органу, а не застосовується. Як відзначає С. Я. Фурса, слід чітко відмежовувати, що згідно принципів можуть діяти не всі категорії суб'єктів правовідносин. Так, посадові особи державних органів повинні діяти відповідно до норм законодавства, а не керуватися відповідними принципами³.

В. Г. Пепелюк пропонує систематизувати принципи процесу на підставі ступеню соціального регулювання. Наразі, серед процесуальних принципів він розрізняє загальносоціальні, загальнопроцесуальні та спеціальні. До загальносоціальних автор відносить принципи: гуманізму, взаємної відповідальності держави і суспільства, законності, доцільності, справедливості, рівноправності. Під загальними принципами процесу він розуміє об'єктивну істину, публічність, самостійність прийняття рішень, змагальність, контроль, безпосередність розгляду справи, поєднання колегіальності та одноособовості, тощо. Принципи, які відображені у тематичних законах, що регулюють управлінську діяльність у відповідних сферах суспільного життя та підзаконних актах, вчений відносить до спеціальних. Це такі принципи, як: обмеженість доступу до відомостей; залучення органу до розгляду справи; дієвості зацікавлених осіб; дійсних можливостей⁴.

Беручи до уваги оригінальність запропонованої систематизації та її

¹ Основи адміністративного судочинства та адміністративного права: підручник / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. Київ: Старий світ, 2006. С. 238-240.

² Волосенко С. О. Джерела формування та значення принципів цивільного процесу в Україні *Часопис Київського університету права*. 2007. №3. С. 130-131.

³ Теорія нотаріального процесу: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. С. 65.

⁴ Перепелюк В. Г. Адміністративний процес. Загальна частина: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2003. С. 92-147.

перспективність для подальших досліджень, слід погодитися із думкою С. В. Потапенка, який відзначає, що вказана класифікація є занадто об'ємною за змістом, а наведені автором спеціальні принципи так чи інакше знаходять своє відображення в ході реалізації як загальносоціальних, так і загальнопроцесуальних принципів і тому виділяти їх в окрему групу не доцільно¹.

У практичному плані є важливим поділ принципів за сферою поширення, який викликає чи найбільше суперечок серед правників. Принципи поділяються в залежності від того, на яку сферу суспільних відносин вони поширюються: загальноправові принципи (поширюють свою дію на право в цілому та характеризують особливості його змісту); міжгалузеві (виражають зміст певних груп галузей); галузеві принципи, (характеризують зміст певних галузей); принципи правових інститутів². Із вказаною класифікацією погоджується ряд науковців³. Водночас інші правники вважають, що принципів правових інститутів та стадій існувати не може, оскільки це суперечить єдності процесу. Процесуальні принципи процесу поширюють свою дію на всю галузь права, складовими елементами якої виступають процесуальні інститути і норми⁴. Н. О. Чечина відзначала, що єдина система принципів процесуального права в цілому виключає можливість існування відокремлених принципів для окремих стадій процесуальної діяльності або окремо взятого процесуального інституту⁵. Це пояснюється тим, що правовий інститут є частиною галузі права і не може мати окремих принципів, що не характерні для галузі в цілому.

М. Й. Штефан, проводячи класифікацію процесуальних принципів, використовує в якості критерію їх «дію в системі права»⁶. У даному контексті «дія в системі права» та «сфера поширення на суспільні відносини» виступають ідентичними ознаками, за якими здійснюється поділ принципів на групи⁷.

¹ Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблеми їх класифікації. *Форум права*. 2010. № 2. С. 404. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

² Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. Т. 1. С. 105-106.

³ Шутенко О. В.. Проблемы диспозитивности в гражданском судочинстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харьков, 2003. С. 9; Семенов В. М. Понятие и система принципов советского гражданского процессуального права. *Сб. ученых трудов СЮИ*. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1964. Вып. 2. С. 222.

⁴ Андрушко А. В. Принцип диспозитивности гражданского процессуального права Украины: монография. Харьков: Консум, 2006. С. 25.

⁵ Чечина Н. А. Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление. *Правоведение*. 1960. № 3. С. 80.

⁶ Штефан М. Й. *Гражданский процесс* підручник. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2001. С. 31.

⁷ Кройтор В. А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 42. С. 18.

Певним кроком уперед в напрямку вивчення принципів юридичного процесу є дослідження у загальній теорії права міжгалузевих принципів¹. Вказані принципи виступають основними керівними положеннями, які закріплені у праві та визначають внутрішню єдність і напрямок розвитку норм, спрямованих на регулювання подібних правовідносин і відображені в кількох галузях права². О. Л. Захаров відзначає необхідність дослідження принципів процесу на основі процесуальних міжгалузевих принципів³. До міжгалузевих загальнопроцесуальних принципів, які діють у декількох галузях процесуального права, як вважають О. І. Галаган, Д. П. Письменний, В. А. Кройтор, належать: змагальність сторін та свобода в поданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; рівність перед законом і судом; безпосередність дослідження показань, речей і документів; забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; диспозитивність; гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами; розумність строків; мова, якою здійснюється провадження⁴.

В. М. Баландин та А. О. Павлушина стверджують, що між принципами права та процесу різниця відсутня. На їх думку, принципи правової державності, визначені в якості загальносоціальних пріоритетів, є або повинні бути загальноправовими принципами. Тобто вказані принципи потрібно визнати принципами і права, і юридичного процесу, оскільки співпадіння принципів права і процесу забезпечує єдність їх змісту⁵.

На наш погляд, із вказаною думкою важко погодитися. Дійсно, загальні принципи права розповсюджують свою дію на всі галузі права та правові інститути, але юридичний процес має спеціальні принципи, які є специфічними і характерними тільки для нього. Як відзначив А. М. Колодій, система права характеризується внутрішньою єдністю, але водночас залежно від предмета і методу поділяється на галузі, які, безсумнівно, вносять специфіку і в систему принципів⁶.

¹ Див.: Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права. Самара: Самарское отделение Литфонда, 2004. 238 с.

² Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 204; Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. С. 245.

³ Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права. Самара: Самарское отделение Литфонда, 2004. С. 112.

⁴ Галаган О. І., Письменний Д. П. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 170-171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2013_4_24; Кройтор В. А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 42. С. 18.

⁵ Баландин В. Н., Павлушин А. А. Принципы юридического процесса / под общ. ред. В. М. Ведякина. Тольятти: Изд-во ВУиТ, 2001. С. 27-30.

⁶ Колодій А. М. Принципи права України: монографія. С. 38-40.

Принципи юридичного процесу В.М. Баландин та А.О. Павлушина об'єднують у три групи: загальні процесуальні принципи, родові принципи та видові принципи.

До першої групи належать принципи, притаманні юридичному процесу в цілому. Це принципи законності, процесуальної справедливості, верховенства закону, взаємної відповідальності держави та особи за порушення процесуальних норм, свободи особистості та інші.

До другої групи належать родові принципи, які поділяються на принципи правотворчості (принцип дотримання компетенції при прийнятті нормативних актів, принцип голосування, принцип кворуму, принцип відкритості та таємності голосування та ін.); принципи правозастосування (терміновість правозастосовчого процесу, поєднання усності і писемності, принцип можливості оскарження). Принципи правозастосування, на думку авторів, розповсюджуються як на юрисдикційний, так і на неюрисдикційний процес.

Третя група принципів – це видові принципи процесу, які поділяються на принципи юрисдикційного процесу (здійснення правосуддя тільки судом, змагальність, безперервність, безпосередність процесу, доступність, імунітет для свідка) та принципи неюрисдикційного процесу (переважання принципу писемності, єдність процесуальних гарантій, принцип юридичної відповідальності).

Як бачимо, автори пропонують розглядати принципи юридичного процесу відповідно з його розподілом за родовою та предметною ознаками. На наш погляд, подібна система принципів юридичного процесу є універсальною і відображає його сутність. Одночасно, використання в якості принципів інших правових явищ, наприклад правових інститутів (імунітет для свідка) вказує на певні недоліки цієї системи.

М. В. Максютін погоджується із точкою зору В. М. Баландіна та А. О. Павлушиної. Досліджуючи принципи юрисдикційного процесу, він поділяє їх на загальні, родові та видові принципи.

До загальних принципів юрисдикційного процесу автор відносить принципи законності, виняткового дії закону в процесуальній сфері, конституційного судового контролю, процесуальної справедливості, процесуальної рівності та інші.

За родовою ознакою серед принципів юрисдикційного процесу М. В. Максютін виокремлює принципи правозастосовчої діяльності. До даної групи входять принцип поєднання публічної та приватної ініціативи при порушенні юрисдикційного процесу; принцип терміновості юрисдикційного виробництва, принцип накладення санкцій за процесуальні правопорушення; принцип обов'язкової письмової форми відмови; принцип поєднання одноосібності й колегіальності, принцип доступу до правосуддя та ін.

За видовою ознакою М. В. Максютін у системі процесуальних

принципів виділяє принципи юрисдикційних проваджень. Це такі принципи, як принцип здійснення правосуддя тільки судом; принцип призначуваності й виборності осіб, які здійснюють юрисдикційне провадження; принцип юридичної сили рішення; принцип безперервності, безпосередності та змагальності процесу; принцип забезпечення права на захист; принцип імунітету свідка та інші¹.

На нашу думку, вказана диференціація принципів юридичного процесу є неповною, оскільки при такому підході дослідження принципів неюрисдикційних процесів залишається поза увагою.

Оскільки всі принципи пов'язані між собою та взаємообумовлені у своєму існуванні та у своїй дії², будь-яка класифікація процесуальних принципів є досить умовною, але можливою. Підставою подібної класифікації може виступити загальність принципів для матеріального та процесуального права.

При цьому система процесуальних принципів повинна відповідати певним вимогам, до яких слід віднести³: 1) несуперечність, тобто неприпустимість двох взаємовиключних тверджень в якості логічного слідства з однієї і тієї ж посилки; 2) повноту, яка передбачає наявність положень, достатніх для виведення з них всіх істинних суджень даної системи поглядів; 3) незалежність, тобто невиводимість кожного основного положення з однопорядкових положень тієї ж системи; 4) вирішуваність, тобто встановлення можливості виведення чи невиведення із сформульованих положень будь-якого іншого, сформульованого в термінах конкретної системи⁴.

Грунтовна спроба сформулювати принципи була здійснена прихильниками широкого розуміння юридичного процесу в колективній монографії «Теорія юридичного процесу», в якій принципи процесуальної діяльності поділяються на: 1) загальні принципи, притаманні всім формам діяльності органів держави; 2) принципи процесуальних проваджень, що відображають специфіку предметної характеристики процесуальної діяльності; 3) принципи процесуальних стадій, що характеризують аспекти функціонально-логічної послідовності процесуальної діяльності⁵.

На думку авторів, до загальних принципів юридичного процесу слід віднести принцип здійснення правових форм діяльності спеціально

¹ Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесса: монография / под ред. В.И. Авсеенко. Москва: Изд-во Моск. психолого-социал. ин-та, 2004. С. 92-94.

² Колодій А. М. Принципи права України: монографія. С. 16-28; Гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. Москва, 2003. С. 24.

³ Теория юридического процесса. С. 156.

⁴ Елисейкин П. Ф. Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе: Его понятие, место и значение: автореф. дис.... докт. юрид. наук: 12.00.03. Ленинград, 1974. С. 27.

⁵ Теория юридического процесса. С. 157-158.

уповноваженими суб'єктами-організаторами, принцип рівності в юридичному процесі, принцип всебічності об'єктивності і повноти процесуальної діяльності, принцип гласності юридичного процесу та ін. До принципів процесуальних проваджень дослідники відносять: принцип безпосередності, принцип диспозитивності, принцип єдиноначальності. Нарешті, до принципів стадій юридичного процесу в роботі віднесені принцип поєднання громадських і професійних засад у процесуальній діяльності, принцип таємниці здійснення окремих повноважень.

А. І. Ляхова також серед принципів юридичного процесу виокремлює загальні принципи, принципи процесуальних проваджень та принципи процесуальних стадій¹.

На наш погляд, подібний підхід до класифікації принципів юридичного процесу є найбільш переконливим, оскільки дозволяє відійти від галузевого підходу до систематизації принципів.

Проаналізувавши позицію В. М. Горшенєва та враховуючи традиційну класифікацію принципів за галузевою ознакою, їх підрозділ на загальноправові, міжгалузеві, галузеві, О. В. Фатхутдінова запропонувала здійснити класифікацію принципів за ступенем поширеності та значення на загальні, родові та видові. До загальних віднесені принципи законності, справедливості, верховенства закону, захист інтересів суб'єктів процесу, процесуальної рівності, гласності та професіоналізму. В свою чергу, критерієм розподілу родових принципів на принципи правотворчості та правозастосування виступає сфера процесуальної діяльності. На думку О. В. Фатхутдінової, видові принципи знаходять свій прояв у юрисдикційному процесі. Серед них звернуто увагу на принципи здійснення правосуддя судом, незалежність суддів, інституційність юрисдикційного процесу, неперервність процесу, наявність преюдиційних фактів, безпека суб'єктів судочинства та інші².

Автори академічного курсу теорії держави і права у своєму підручнику запропонували поділ принципів юридичного процесу на загальноправові, що належать до юридичного процесу, як частини права; загальнопроцесуальні, які властиві саме юридичному процесу у всіх його видах; видові, за якими здійснюються окремі види юридичного процесу³.

Доцільно, на наш погляд, використовуючи як критерій класифікації дію принципів юридичного процесу в системі права, виокремити його загальні та спеціальні принципи.

Вважаємо, що до *загальних принципів юридичного процесу* слід

¹ Ляхова А. И. .Принципы процессуального права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Белгород, 2011. С. 16-18.

² Фатхутдінова, О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. С. 9-12.

³ Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 132.

віднести принципи, спрямовані на розкриття сутності, характеру, природи юридичного процесу. Дана група процесуальних принципів відображає суттєві риси процесуальної діяльності, її основні форми; втілює основні риси і цілі, загальні закономірності і специфічні особливості, властиві юридичному процесу. Загальні принципи юридичного процесу відображають істотні закономірності процесуальної діяльності як комплексної системи, є визначальними для принципів, характерних для різновидів процесуальної діяльності і принципів, притаманних стадіям цієї діяльності.

Таким чином, до *загальних принципів юридичного процесу* ми пропонуємо віднести:

Принцип законності. На нашу думку, законність відносно усіх видів юридичного процесу, є проявом позитивного права, оскільки у законності «концентровано виражена властивість права щодо протистояння сваволі в процесі впорядкування суспільних відносин»¹. Принцип законності є конституційним принципом, оскільки в ч. 2 ст. 19 Конституції України зазначається, що органи державної влади зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією та законами України². Крім того, конституційні принципи верховенства права і верховенства закону, закріплені у ст. 8 Конституції України у діалектичній взаємодії виражають загальне розуміння законності, яке є основоположним для права, але щодо юридичного процесу має певні особливості. Маємо підстави констатувати, що законність юридичного процесу проявляється в законності суб'єктного складу учасників юридичного процесу, законності юридичної процедури здійснення процесуальних дій, законності результатів прийнятого у справі рішення, законності застосовуваної процесуальної відповідальності. Порухення будь-якого з процесуальних принципів тягне за собою порушення принципу законності юридичного процесу. Зміст всіх інших принципів процесу має відображати вимогу дотримання правових приписів в ході реалізації будь-якого з видів юридичного процесу, верховенства закону в процесуальній сфері, пріоритету Конституції та норм міжнародного права. У майбутньому, на думку Т. В. Гурової, принцип законності у процесуальній сфері спричинить виникнення у правовій системі судового прецедента як джерела права³, активізує конституційний процес, забезпечить розвиток внутрішнього процесуального законодавства згідно з міжнародно-правовими нормами.

Так, у правотворчому процесі принцип законності означає вимогу

¹ Оніщенко Н. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін. *Віче*. 2012. № 12. С. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2012_12_2.

² Конституція України від 28.06. 1996. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

³ Гурова Т. Е. Судебная власть и судебный прецедент в современной России (дискуссионные вопросы). *Юриспруденция*. Тольятти, 1997. № 1. С. 14-16.

дотримання процедури прийняття нормативно-правового акта, дотримання компетенції органу або посадової особи, що приймає акт і т.д.

Принцип поваги і дотримання прав особи. Конституція України не тільки визнає та закріплює права та свободи людини і громадянина, але й гарантує їх, оскільки людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Крім того, ст. 3 Конституції України проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Даний принцип є загальним для всіх видів юридичного процесу і набуває особливої значущості у зв'язку з тим, що однією з характеристик юридичного процесу виступає наявність суб'єкта, наділеного державно-владними повноваженнями та можливістю застосування заходів процесуального примусу в тому числі і щодо обмеження прав і свобод громадян. Наявність такого суб'єкта дозволяє говорити про те, що даний принцип виступає в системі загальноправових принципів в більшій мірі як принцип юридичного процесу, оскільки законодавче закріплення в нормах матеріального права даного принципу і відображення його в законодавстві не вирішує проблеми поваги і дотримання прав особистості в ході юридичного процесу. Саме в процесі діяльності уповноважених суб'єктів проблема забезпечення та захисту прав особистості виходить на перший план. Вимога поваги і дотримання прав особистості знаходить своє відображення в установчій діяльності, особливо у виборчому процесі при формуванні законодавчого органу чи органів місцевого самоврядування, правозастосовному процесі, контрольно-наглядової діяльності.

Принцип формальної процесуальної рівноправності є похідним від загальноправового принципу рівності громадян перед законом, який є ідеалом справедливого суспільного розвитку. Поряд з іншими принципами права, принцип рівності громадян перед законом є невід'ємним атрибутом правової держави і громадянського суспільства. Цей принцип закріплено у п. 1 ч. 3 ст. 129 Конституції України, деталізується він у галузевих процесуальних кодексах. Стосовно юридичному процесу принцип рівності трансформується в процесуальний принцип – принцип процесуальної рівноправності учасників юридичного процесу. Водночас, як відзначає А. М. Апаров, принцип конституційної рівності всіх перед законом відрізняється від принципу процесуальної рівноправності як за суб'єктним складом осіб, які їх реалізують, так і за змістом¹. Оскільки один із суб'єктів процесуальних відносин є носієм владних повноважень говорити про рівність становища учасників процесу не доводиться. Тому для

¹ Апаров А. М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права: монографія. Запоріжжя: Класичний приватний ун-т, 2014. С. 37.

відновлення процесуального балансу відносин між учасниками процесу права учасників процесу забезпечуються процесуальними обов'язками державно-владних суб'єктів.

Так, наприклад, ч. 2 ст. 22 КПК України встановлює, що сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених кодексом¹. Відповідно до ч. 2 ст. 10 ЦПК України, сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Рівність сторін у процесуальних правах та обов'язках закріплена також у ч. 1 ст. 31 ЦПК України². У свою чергу, ст. 4-2 ГПК України зазначає, що правосуддя у господарських судах здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом³. Закон встановлює рівні можливості сторін і гарантує їм право на захист своїх інтересів.

Принцип процесуальної відповідальності та її невідворотності. обумовлений загальноправовим принципом невідворотності юридичної відповідальності, який означає обов'язок держави реагувати на правопорушення, притягати порушника до відповідальності, обов'язок порушника зазнати несприятливих наслідків.

Реалізація принципу невідворотності відповідальності залежить від багатьох умов, однією з яких є взаємодія принципу невідворотності відповідальності з принципом гласності юридичного процесу, що передбачає його відкритість для громадськості. Можливість громадян спостерігати за ходом розгляду справи сприяє посиленню громадського контролю за діяльністю повноважених суб'єктів.

Для суддів та учасників судового процесу відкритий судовий розгляд підвищує відповідальність за належне виконання своїх обов'язків, а для присутніх у залі суду посилює виховний вплив судового процесу. Суспільна думка повинна доносити до свідомості людей, розуміння невідворотної відповідальності за будь-яке скоєне правопорушення⁴.

Невідворотність юридичної відповідальності завжди повинна суворо

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

² Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

³ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.

⁴ Шевченко О. А. Поняття принципу невідворотності кримінальної відповідальності. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 3. С. 466. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2012_3_68.

уписуватися в рамки вчиненого і впливати з ідей справедливості¹, тобто ми можемо констатувати зв'язок даного принципу із принципом процесуальної справедливості юридичного процесу.

В юридичному процесі для уповноважених осіб даний принцип реалізується шляхом скасування результату процесуальної діяльності, а для інших суб'єктів – у вигляді заходів процесуального впливу.

Принцип процесуальної справедливості. Він полягає в тому, що всі рішення, винесені у справі, та застосування заходів процесуальної відповідальності й покарання повинні бути справедливими. Принцип в юридичному процесі, як і принцип у праві взагалі, є інструментом, способом досягнення балансу моральних норм і норм права. Принцип справедливості має обґрунтовувати, визначати зміст інших принципів юридичного процесу. Свідченням непрямого закріплення цього принципу в Конституції України є те, що низка конституційних вимог безпосередньо впливає з принципу справедливості². Відтак, ідея справедливості конкретизується в принципі *non bis in idem*, закріпленому в ст. 61 Конституції України, у праві на судовий захист, передбаченому ст. 55 Основного Закону.

Принцип процесуальної справедливості в юридичному процесі доцільно розглядати у двох аспектах: матеріальної та процедурної справедливості. Матеріальна справедливість, полягає в тому, що кожне рішення, прийняте вповноваженим суб'єктом, має бути справедливим по суті. Це передбачає, що при вирішенні питання повинні бути справедливо визначені права і обов'язки осіб або результатом рішення має бути відновлена справедливість. У свою чергу, процедурна справедливість, передбачає розгляд справи чи прийняття процесуального рішення відповідно до певних процедур, встановлених законодавством³.

Принцип гласності та відкритості. Даний принцип знаходить свій вияв у будь-якому вигляді юридичного процесу, оскільки він сприяє формуванню громадянського суспільства, певного рівня правосвідомості і забезпечує контроль за юридичною діяльністю з боку самого суспільства.

Гласність і відкритість є похідними від загального обов'язку правової демократичної держави висвітлювати діяльність державних органів. Зокрема, відповідно до ст. 2 Закону України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого

¹ Максимюк О.Д. Взаємозумовленість принципу невідворотності та інших принципів юридичної відповідальності. *Наук. вісник Чернівецького ун-ту: зб. наук. праць*. Вип. 461: Правознавство. 2008. С. 7.

² Погребняк С.П. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4 (59). С. 31-32.

³ Кучинська О. А. Зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2011. № 1(3). С. 7. URL: <http://lj.oa.edu.ua/archives/n1-2011>

самоврядування в Україні засобами масової інформації»¹, органи державної влади, зобов'язані надавати ЗМІ повну інформацію про свою діяльність через відповідні інформаційні служби органів державної влади та органів місцевого самоврядування, забезпечувати журналістам вільний доступ до неї, крім випадків, передбачених Законом України «Про державну таємницю»², не чинити на них будь-якого тиску і не втручатися в їх виробничий процес.

В. В. Городовенко звертає увагу на те, що в сучасній правничій літературі термін «гласність процесу» необґрунтовано ототожнюють із «публічністю розгляду справ», який є набагато ширшим за змістом³.

Крім того, необхідно звернути увагу на те, що досить часто засади гласності і відкритості процесу ототожнюються, незважаючи на їх розрізнення у законодавстві.

У чинному процесуальному законодавстві терміни «гласність» та «відкритість» використовуються з метою позначення єдиного принципу, але мають різне змістовне навантаження. Так, наприклад, КПК України у ст. 7 використовує термін «гласність і відкритість судового провадження»⁴; ГПК України застосовує у ст. 4-4 термін «гласність розгляду справ»⁵; ЦПК України у ст. 6 оперує поняттям «гласність та відкритість судового розгляду»⁶; КАС України у ст. 12 вказує на «гласність і відкритість адміністративного процесу»⁷. Гласність передбачає забезпечення можливості особам, чиїх інтересів стосується справа, права знати про дату, час і місце розгляду справи, права бути вислуханим, а також знати про всі ухвалені рішення у справі. Відкритість процесу зумовлює надання особам, які не причетні до справи, права бути присутніми під час її розгляду⁸.

Таким чином, тільки доступний громадській думці зміст юридичного

¹ Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/539/97>.

² Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>

³ Городовенко В. В. Принцип гласності та відкритості у вітчизняному судочинстві: проблеми реалізації. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 9. С. 39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2011_9_10.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

⁵ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.

⁶ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

⁷ Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

⁸ Городовенко В. В. Принцип гласності та відкритості у вітчизняному судочинстві: проблеми реалізації. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 9. С. 40-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2011_9_10.

процесу може сприяти становленню громадянського суспільства, усвідомленому правозастосуванню, формуванню високого рівня правосвідомості. Винятки з положень принципу гласності і відкритості юридичного процесу можуть бути встановлені лише законом виключно в цілях охорони конституційних прав громадян або публічних інтересів.

Принцип поєднання публічних і приватних інтересів. Вказаний принцип повинен поширювати свою дію на всі види юридичного процесу і бути основою формування процесуальних норм.

У юридичній літературі в якості одного з принципів публічного права пропонується принцип пріоритету публічних інтересів. Принцип пріоритету публічних інтересів у правовому регулюванні виражається у верховенстві спільних інтересів суб'єктів права. Цей принцип проявляється в якості основної цілепокладаючої мети, що забезпечує узгодженість дій учасників правовідносин та впливає на формування системи законодавства, правотворчість і правозастосовну практику

Дане твердження видається не зовсім вірним. На нашу думку, не слід протиставляти інтереси суспільства, держави й інтереси особистості. Поєднання публічного і приватного в будь-якому юридичному процесі робить його більш ефективним і справедливим.

Серед форм поєднання приватних і публічних інтересів, захисту публічних або приватних інтересів є доцільним умовно виокремити наступні.

До першої групи слід віднести низку законів України та рішень Конституційного Суду, в яких визнається пріоритет приватних інтересів. Правовою основою такого погляду слугують: 1) ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; 2) практика Європейського суду з прав людини. Встановлення пріоритету приватних інтересів простежується у нормах конституційного, цивільного, господарського, інформаційного законодавства¹.

До другої групи належать норми законодавства, в яких визнається необхідність встановлення та захисту пріоритету публічного інтересу. Це пояснюється особливою значущістю публічних інтересів, які забезпечують підвалини суспільства й держави, виступають умовою їх існування та гарантують задоволення приватних інтересів у їх одиничному й концентрованому «усередненому» прояві².

Принцип взаємної відповідальності держави та особи за порушення норм процесуального права тісно пов'язаний із принципом поєднання

¹ Савченко С. В. Співвідношення приватних і публічних інтересів: досвід України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 525–526. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_87.pdf.

² Тихомиров Ю. А. Право и публичный интерес. *Законодательство и экономика*. 2002. № 3 (215). С. 4.

публічних і приватних інтересів. У найзагальнішому розумінні взаємна відповідальність держави і особи виявляється у наступних аспектах: 1) громадянин, який скоїв правопорушення, притягається державою до юридичної відповідальності – у цьому дістає вияв відповідальність громадянина перед державою; 2) сама держава несе відповідальність перед громадянином, тобто гарантує права особи, захищає їх від будь-якого беззаконня та сваволі. Таким чином здійснюється надійний захист державної влади від посягань на неї з боку громадянина.

Змістом взаємної відповідальності є встановлення рівних можливостей поведінки як з боку держави, її органів та посадових осіб, та і з боку людини. На сучасному етапі розвитку українського суспільства і держави, суб'єктом, що несе основний тягар відповідальності у взаємовідносинах держави і людини, необхідно визнавати державу. Держава створена для людини, а не людина існує для держави – ось основний принцип взаємовідносин цих суб'єктів¹.

У загальноправовому розумінні принцип взаємної відповідальності закріплений у Конституції України, зокрема у ч. 2 ст. 3, згідно із якою держава відповідає перед людиною за свою діяльність та у ст. 23 Конституції, що фіксує існування обов'язків людини перед суспільством.

Процесуальний прояв даного принципу ми бачимо у ч. 3 ст. 152 Конституції України, яка встановлює відповідальність держави не лише за діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, але й за видання правового акту, який завдає шкоди людині, у т.ч. процесуального. Закріпивши принцип взаємної відповідальності, Конституція України визначає основні положення втілення цієї відповідальності у інших нормативно-правових актах, що мають процесуальний характер. Наприклад, закони України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину не законними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду»² та «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»³. Крім того, видатки на відшкодування збитків кожного року передбачаються законом України «Про державний бюджет».

Принцип здійснення юридичного процесу тільки уповноваженими суб'єктами означає, що будь-яка діяльність з реалізації процесуальних

¹ Зимовець А. В. До питання про особливості конституційно-правового закріплення принципу взаємної відповідальності держави і людини. *Форум права*. 2008. № 1. С. 161. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

² Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину не законними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 01.12.1994 № 266/94-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/266/94>.

³ Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні: Закон України від 17.04.1991 № 962-ХІІ. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-12>.

норм повинна здійснюватися суб'єктами, наділеними визначеною законом сукупністю повноважень, в межах їх компетенції. Так, ст. 124 Конституції України визначає, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди; делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються¹. Згідно з п. 17 ч. 1 ст. 3 КПК України, посадовою особою, уповноваженою в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень, є слідчий². У свою чергу, згідно зі ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України, є Конституційний Суд України³. Натомість організація та проведення (адміністрування) виборчого процесу здійснюється спеціально створюваними органами – виборчими комісіями, статус яких законодавчо закріплений⁴.

Принцип наукової обірунтованості та професіоналізму юридичного процесу, зміст якого полягає у вивченні в процесі підготовки та застосування правових актів економічних, політичних та інших чинників розвитку суспільства, його об'єктивних потреб, залученні до розробки нормативно-правових актів наукових співробітників, фахівців у відповідній галузі права чи господарювання; використання вітчизняного та зарубіжного досвіду, результатів наукових досліджень, експертних висновків; врахування правил юридичної техніки⁵. Важливою умовою при цьому є практична перевірка методів, форм та засобів управління суспільними процесами⁶. На думку Р. О. Халфіної, даний принцип передбачає дослідження впливу права на розвиток суспільних відносин; виявлення закономірностей наукового впливу; встановлення

¹ Конституція України від 28.06.1996. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

² Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

³ Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.

⁴ Див., напр.: Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.

⁵ Плавич В. П., Плавич С. В. Засадничі принципи правотворчої діяльності як основа її ефективності. *Альманах права. Свобода, рівність та гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці*. Вип. 4. Київ: Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 84; Глущенко Ю. М. Принципи правотворчої діяльності місцевих державних адміністрацій. *Форум права*. 2008. № 2. С. 67. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08hjnmda.pdf>.

⁶ Шаган О. В. Система принципів нормотворчості. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2014_9_10.

закономірностей розвитку правової форми¹.

Як прояв юридичного процесу, наукове і практичне забезпечення адаптації українського законодавства до законодавства Європейського Союзу², проведення комплексних системних досліджень з цих питань потребує відповідного рівня професіоналізму. Наразі, професіоналізмом є глибоке та всебічне знання і володіння практичними навичками у будь-якій галузі суспільно-корисної діяльності³.

Крім того, вказаний принцип передбачає також відповідність юридичної діяльності Конституції України, законам України, міжнародним договорам України, підзаконним нормативним актам. Наукова обґрунтованість кожного акту є необхідною умовою його ефективності.

До *спеціальних принципів*, на наш погляд, слід віднести принципи, які відображають *функціональну* спрямованість різновидів юридичного процесу (принципи окремих видів юридичної діяльності) та визначають *організаційні* особливості, специфіку засобів і методів здійснення процесуальної діяльності на окремих її стадіях (принципи стадій юридичного процесу). За функціональною спрямованістю серед принципів юридичного процесу можна виокремити принципи установчої, правотворчої, правозастосовної, інтерпретаційно-правової та контрольно-наглядової діяльності.

До *принципів установчої діяльності* належать наступні.

Принцип поступовості та послідовності означає, що установча діяльність починається у визначений термін, проходить всі встановлені законом стадії і обов'язково закінчується прийняттям відповідного акту. Послідовність установчої діяльності означає заздалегідь задану законом послідовність зміни стадій процесу. Наприклад, поступальний рух виборчого процесу є однією з його характеристик⁴. Виборчі дії здійснюються послідовно. Відтак, висування кандидатів є неможливим до призначення виборів, а здійснення передвиборчої агітації неможливо проводити до реєстрації кандидата⁵.

Принцип засвідчувальності означає фіксування здійснення

¹ Научные основы советского правотворчества / отв. ред. Р. О. Халфина. Москва: Наука, 1981. С. 50-53.

² Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>.

³ Плавич В. П., Плавич С. В. Засади принципи правотворчої діяльності як основа її ефективності. *Альманах права. Свобода, рівність та гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці*. Вип. 4. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 85.

⁴ Докл. див.: Минникес И.В. Принцип полноты в избирательном процессе. *Академический юридический журнал*. Иркутск, 2001. № 3. С. 47-49.

⁵ Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.

процесуальних дій у певний спосіб, переважно документально. Наприклад, призначення на посаду, як прояв установчої діяльності, документується у результаті діловодства, тобто за допомогою збору, обробки, зберігання та передачі документів, фото-, відео- та інших матеріалів. Будь-які оцінки або рішення, що відбулися в ході призначення на посаду, відображаються в процесуальних документах або вносяться у вже наявні процесуальні документи у вигляді додаткових записів. Тим самим забезпечується зберігання, передача і використання соціально значущої інформації.

Принцип територіальності означає, що установча діяльність уповноважених суб'єктів здійснюється на певній території. У виборчому процесі, наприклад, даний принцип передбачає поділ виборців на округи, неприпустимість обрання виборчих осіб від будь-яких інших одиниць, крім територіальних виборчих округів. Ст. 125 Конституції України також визначає принцип територіальності однією із засад організації системи судів загальної юрисдикції в Україні.

До принципів *правотворчої діяльності* пропонуємо віднести такі принципи.

Принцип дотримання компетенції при прийнятті нормативно-правових актів полягає в дотриманні як обсягу компетенції при прийнятті нормативного акта, так і її змісту. Місце, яке займає державний орган у механізмі держави, визначає зміст його компетенції. Відтак, чим вище місце займає вповноважений суб'єкт в ієрархічній системі органів державної влади, тим ширшим є обсяг компетенції, яким він наділений¹. Обсяг цієї компетенції залежить від виду державного органу, гілки влади, до якої належить вповноважений суб'єкт та визначає взаємовідносини з іншими суб'єктами. За своєю структурою компетенція складається з основних (повноваження та предмет ведення) та організаційних (призначення органу, цілі та задачі, професіоналізм) елементів, які у своєму взаємозв'язку дають можливість якісного виконання покладених на вповноважених суб'єктів функцій². Таким чином, компетенція є сукупністю закріплених повноважень у відповідній сфері діяльності, якими наділені владні суб'єкти і які закріплені Конституцією України та нормативно-правовими актами.

Порушення даного принципу тягне за собою застосування юридичної відповідальності у вигляді скасування прийнятого нормативного акта.

Принцип погоджувального начала у правотворчій діяльності означає необхідність при розробці нормативно-правового акта проведення

¹ Ткаченко А. О. Поняття компетенції державного органу. *Часопис Київського ун-ту права*. 2009. № 4. С.193.

² Потіл М. М. Щодо сутності компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_6_8.

попередньої правової експертизи, опублікування проекту нормативно-правового акту для його публічного обговорення та узгодження нормативного акта з уже діючими з метою виключення можливих колізій.

У разі одноосібної правотворчості, тобто при прийнятті нормативного акта в межах своєї компетенції однією посадовою особою, особливого значення набуває попередня правова експертиза такого акта. У широкому розумінні правова експертиза є заснованим на застосуванні спеціальних знань дослідженням, що проводиться експертом за рішенням або дорученням уповноважених на те осіб або без такого, але на виконання прямої вказівки в нормативно-правових актах з метою використання його результатів у юридичній діяльності¹. Основним призначенням правової експертизи є вивчення можливості прийняття нормативно-правового акта, який регулює певну сферу суспільних відносин. Під час такого дослідження враховують допустимість втручання в ту чи іншу сферу суспільних відносин і правомірність такого впливу. Інша, не менш важлива мета проведення правової експертизи – виявлення в процесі правового аналізу нормотворчих помилок².

При цьому доцільно здійснити опублікування проекту, що створює можливість його публічного обговорення.

Принцип голосування у правотворчій діяльності під час прийняття нормативно-правового акту колегіальним органом включає в себе вимоги наявності кворуму і поєднання відкритості і таємності голосування. Наявність кворуму та прийняття рішення більшістю при голосуванні є вимогою всіх правотворчих процедур і забезпечує реалізацію принципу законності в правотворчості. Поєднання таємності та відкритості голосування реалізує принцип гласності, характерний для всіх видів юридичного процесу.

Наприклад, ч. 2 ст. 47 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» визначає, що рішення Верховної Ради приймаються шляхом відкритого поіменного голосування, крім випадків, передбачених Регламентом, коли проводяться таємне голосування шляхом подачі бюлетенів³.

Принцип контролю передбачає здійснення нагляду за правотворчою діяльністю з боку вповноважених державних органів. Крім передбаченого п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» обов'язку

¹ Колесов Р. А. О соотношении правовой и антикоррупционной экспертиз правовых актов и их проектов в Министерстве обороны Российской Федерации URL: www.voennopravo.ru/files/Колесов.doc

² Журкина Е. В. Правовая экспертиза нормативного правового акта как средство повышения эффективности законодательства: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2009. С. 14.

³ Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.

Конституційного Суду перевіряти певні нормативно-правові акти на відповідність Конституції України¹, обов'язок контролю за змістом нормативно-правових актів згідно із п. 4.12 «Положення про Міністерство юстиції України», покладений на Міністерство юстиції, яке координує нормотворчу діяльність у міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади, та здійснює контроль за такою діяльністю².

Принцип системності правотворчої діяльності передбачає логічність, несуперечливість, взаємопов'язаність, узгодженість та цілісність всіх елементів системи правових актів, дозволяє забезпечити єдиний правовий простір³. Інакше кажучи, за цим принципом усі новостворені норми повинні належним чином узгоджуватись з усією чинною системою права, щоб зайняти в цій системі своє особливе місце і здійснювати відповідну регулятивно-правову функцію⁴. Завдяки цьому впорядковується уся система нормативно-правових актів без порушення її цілісності⁵.

У свою чергу, до *принципів правозастосовчої діяльності*, на нашу думку, доцільно віднести наступні.

Принцип поєднання усності та письмовості правозастосовчої діяльності знаходить своє вираження у тому, що під час вирішення юридичної справи письмові документи, наявні в справі, в ході розгляду оголошуються, зачитуються, а пояснення осіб та рішення, винесені вповноваженими суб'єктами фіксуються в письмовій формі. Так, ч. 1 ст. 6 ЦПК України передбачає, що розгляд справ у всіх судах проводиться усно, але ч. 1 ст. 200 вказує, що під час вчинення окремої процесуальної дії поза судовим засіданням складається протокол⁶. Деякі процесуальні дії можуть вчинятися як в усній, так і письмовій формі. До їх числа, наприклад, належить заява клопотань і заперечення проти них, зроблені сторонами в ході судового засідання, постановка питань перед експертом в ході їх допиту.

Наразі, можемо констатувати, що сьогодення система судочинства в Україні надає однакове значення як усній так і письмовій формі змагання

¹ Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 № 422/96-ВР. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/422/96>.

² Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Указ Президента України від 06.04.2011 № 395/2011. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/395/2011#n10>.

³ Глушенко Ю. М. Принципи правотворчої діяльності місцевих державних адміністрацій. *Форум права*. 2008. № 2. С. 68. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08hjnmda.pdf>.

⁴ Фігель, М. В. Поняття принципів правотворчості та основні підходи до їх класифікації. *Наукові записки. Т. 53. Юридичні науки*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.». 2006. С. 23.

⁵ Шаган О. В. Система принципів нормотворчості. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2014_9_10.

⁶ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

сторін. Це обумовлюється тим, що суд зобов'язаний ґрунтуватися як на доводах і доказах, викладених сторонами в усному змаганні, так і враховувати подані ними письмові пояснення¹.

Принцип поєднання одноособової та колегіальної компетенції в правозастосовчій діяльності означає, що справи можуть бути розглянуті як одноосібно, так і колегіально.

Наприклад, усі цивільні справи в судах згідно зі ст. 129 Конституції України і ст. 15 ЦПК України розглядаються і вирішуються суддями колегіально чи одноособово.

Відповідно зі ст. 23 КАС України, усі адміністративні справи в суді першої інстанції, крім випадків, встановлених КАС України, розглядаються і вирішуються суддею одноособово У свою чергу, ч. 1 ст. 24 КАС України вказує, що колегіально у складі трьох суддів в окружному адміністративному суді розглядаються та вирішуються адміністративні справи, предметом оскарження в яких є рішення, дії чи бездіяльність Кабінету Міністрів України, міністерства чи іншого центрального органу виконавчої влади, Національного банку України, їхньої посадової чи службової особи, виборчої комісії (комісії з референдуму), члена цієї комісії².

Поєднання одноосібності та колегіальності при розгляді юридичної справи сприяє об'єктивному розгляду справи, гарантує недопущення свавілля вповноваженого суб'єкта, стримує свободу його розсуду і забезпечує досягнення результату, відповідного закону.

Принцип свободи оскарження рішень, дій чи бездіяльності вповноважених суб'єктів. Право на судовий захист проголошено в статті 55 Конституції України, яка гарантує кожному право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб³. Даний принцип також закріплений на галузевому рівні. Так, можливість оскарження дій та рішень суб'єктів, які відповідають за провадження у справі, закріплений в ст. 24 КПК України. У ній підкреслюється, що кожному гарантується право на оскарження процесуальних рішень в порядку, передбаченому кодексом⁴.

Конфлікти, що виникають в сфері правозастосовної діяльності у юридичному процесі і пошуки виходу із таких ситуацій, прагнення будь-

¹ Бобрик В. І. Письмове провадження як форма оптимізації цивільного і господарського судочинства. *Наук. вісник Міжнар. гуманітар. ун-ту. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 111. Том. 2. С. 5.

² Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

³ Конституція України від 28.06.1996. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

якими правовими методами та засобами врегулювати суперечку мирним шляхом заохочується державою, забезпечується встановленням доступних, простих процедур¹. На нашу думку, у цьому й полягає аксіологічне значення принципу свободи оскарження рішень, дій чи бездіяльності вповноважених суб'єктів, які приймають участь у юридичному процесі.

Принцип здійснення правосуддя виключно судом. Цей принцип закріплений у ст. ст. 124, 127 Конституції України та ч.1 ст. 5 Закону «Про судоустрій і статус суддів»². Зокрема, ст. 124 Конституції України передбачає, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а делегування функцій судів або їх привласнення іншими органами чи посадовими особами не допускається. Аналогічна за змістом норма закріплена й у ч.1 ст. 5 Закону. Крім того, ч. 2 цієї ж статті передбачає, що особи, які привласнили функції суду, несуть відповідальність згідно із законодавством України. Згідно з ч.1 ст.127 Конституції України правосуддя здійснюють судді; у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних.

Отже, правосуддя здійснюється тільки спеціально уповноваженими (компетентними) державними органами – судами. Це має надзвичайно важливе значення для дотримання прав і свобод людини і громадянина, адже судова процедура як прояв юридичного процесу найбільш повно гарантує дотримання законності, незалежності й неупередженості при розгляді й вирішенні справи. Даний принцип передбачає також те, що акти правосуддя після набуття чинності отримують загальнообов'язкове значення, підлягають неухильному втіленню в життя.

Принцип незалежності уповноважених суб'єктів, які здійснюють правозастосовчу діяльність. Незалежність суб'єктів правозастосовної діяльності є неодмінною умовою будь-якого її прояву. Незалежність - це неможливість будь-якого впливу на вповноважених суб'єктів з боку інших органів і осіб при розгляді конкретних справ. Слід звернути увагу на думку О. Р. Михайленка, який цілком доречно зазначає, що незалежність необхідно відрізнити від самостійності. Якщо незалежність означає здійснення вповноваженим суб'єктом ним своїх повноважень, процесуальної діяльності без будь-якого незаконного впливу, а також непідзвітності будь-кому, то самостійність передбачає вільну участь у дослідженні, оцінці доказів, обговоренні й прийнятті рішення згідно із

¹ Олексюк К. Особливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності прокурора під час досудового розслідування. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1. С. 153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2014_1_33.

² Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

законом та власним переконанням¹.

Рішення, прийняте у результаті правозастосування тільки тоді буде законним, коли воно приймається незалежним і неупередженим суб'єктом. Для реалізації даного принципу на практиці повинні існувати гарантії забезпечення незалежності вповноважених суб'єктів. До таких гарантій прийнято відносити: недоторканність суддів, наявність особливої процедури призначення суддів, заборону втручання в діяльність суду, наявність особливих заходів захисту з боку держави для суддів і їх близьких. Принцип незалежності реалізується також шляхом забезпечення таємниці наради суддів.

Принцип змагальності. Даний принцип передбачає таку побудову юридичного процесу, при якій провадження у справі полягає в поєднку двох процесуальних сторін, що мають принципово різні процесуальні інтереси. Ст. 129 Конституції України закріплює змагальність сторін та свободу в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. О. П. Єрмакова відзначає безсумнівність і очевидність прогресивності змагальності, оскільки вона значно розширює права сторін щодо відстоювання своїх інтересів². При цьому слід враховувати, що змагальність є різновидом активності зацікавленої особи. Особи, котрі беруть участь у справі, мають право вільно розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами й активно впливати на процес з метою захисту прав та охоронюваних законом інтересів. Водночас розпорядження зазначеними правами відбувається під контролем вповноваженого органу³. На думку Р. В. Міліціанова, роль змагальності сторін полягає також в наданні учасникам розгляду справи процесуальних гарантій щодо забезпечення реалізації всіх закріплених законом повноважень, допускає їх обмеження виключно з метою забезпечення вирішення предмету спору, а не інших життєвих ситуацій⁴.

Принцип безпосередності полягає у обов'язку вповноважених органів держави і посадових осіб отримувати докази з першоджерела, особисто досліджувати і використовувати їх при обґрунтуванні висновків у справі. Даний принцип передбачає безпосереднє сприйняття процесуального матеріалу вповноваженим суб'єктом у формі особистого спілкування з учасниками процесу та неухильне дотримання вимог

¹ Михайленко О.Р. Про забезпечення незалежності суддів у змагальному кримінальному процесі. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів*: Матер. міжнар. наук.-практ. семінару, 30-31 берез. 2005 р. Харків: ЦНТ "Гопак", 2006. С.51-52.

² Єрмакова Е. П. Концепция роли суда в доказывании по гражданским делам в современном российском праве и праве зарубежных стран. *Российский судья*. 1998. №1. С. 58.

³ Лутковська В. Застосування судами України при здійсненні правосуддя ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини. *Право України*. 2004. № 8. С. 31.

⁴ Міліціанов Р.В. Співвідношення конституційної засади змагальності сторін з іншими основними засадами судочинства України. *Recht der Osteuropäischen Staaten; ReOS*. 04/14. С. 357. URL: <http://www.ReOS.uni-goettingen.de>

неприпустимості заміни первісних доказів похідними за винятком випадків, коли подання первісних доказів є неможливим¹. На нашу думку, слід погодитися із думкою В. М. Шерстюка і О. Ф. Воронова, які вважають, що під принципом безпосередності слід розуміти не тільки закріплений у праві обов'язок вповноважених суб'єктів особисто дослідити при розгляді справи всі докази в справі (по можливості, першоджерела), але й право осіб, які беруть участь у справі, мати реальну можливість особисто ознайомитися з усіма доказами та іншими матеріалами справи і браги участь в їх дослідженні².

До *принципів інтерпретаційно-правової діяльності* ми пропонуємо віднести наступні.

Принцип об'єктивності на неупередженості полягає у тому, що інтерпретаційно-правова діяльність здійснюватися без впливу особистих чи суспільних думок, будь-якого виду дискримінації, упередженості, ідеології. Особливо повинен бути виключений політичний чи соціальний вплив³. Крім того, результат тлумачення вимагає об'єктивного відбиття сутності і змісту інтерпретованої норми. До норми права в процесі інтерпретації, на думку С. І. Сасенка, не повинно бути привнесене «те, чого в ній немає, і упущене те, що в ній міститься»⁴. Незацікавленість та неупередженість є основою інтерпретаційно-правової діяльності як прояву юридичного процесу.

Принцип конкретизації передбачає, що інтерпретаційна діяльність виступає у ролі посередника між абстрактною нормою і конкретною життєвою ситуацією, у якій ця норма реалізується⁵. На нашу думку, це дозволяє забезпечити зв'язок між теорією та практикою у юридичній діяльності, оскільки конкретизація є основою, за допомогою якої абстрактна правова норма набуває конкретності і, відповідно, більш точним та зрозумілим стає її зміст у результаті інтерпретації⁶.

Принцип систематичності полягає у з'ясуванні змісту правової норми та змісту правових вимог в їхньому взаємному зв'язку, виходячи із

¹ Ясинок М.М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. С. 11-12.

² Шерстюк В. М. Развитие принципов арбитражного процессуального права. Москва: Городец, 2004. С. 73; Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. Москва: Городец, 2009. С. 141.

³ Опотяк С. З. Основні принципи тлумачення норм права. *Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична*. 2010. Вип. 1. С. 22.

⁴ Сасенко С. І. Принципи тлумачення норм адміністративного права. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_3_31.

⁵ Садовський М.М. Загальна характеристика універсальних принципів доктринального тлумачення права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 1. С. 46.

⁶ Сокуро Л.В. Неофициальное толкование норм российского права: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01. Москва, 1998. 4С. 29.

значення не лише у системі права загалом, а й враховуючи їх значення у конкретному нормативно-правовому акті, інституті права, галузі права. Як відзначає С. З. Опотяк, усі норми мають потребу в системному тлумаченні, особливо це стосується відсильних та бланкетних норм¹. Дане положення обумовлюється тим, що кожна норма права є частиною, структурним елементом системи права, а інші норми цієї системи деталізують та пояснюють інтерпретовані норми. Беручи до уваги системність права, інтерпретація набуває обов'язкового характеру, оскільки інші норми, пов'язані з роз'яснюваною нормою, можуть змінювати її зміст – звужувати чи, навпаки, розширювати. Є доцільним після аналізу суті норми простежити її юридичні зв'язки, оскільки інтерпретація правової норми разом з розкриттям даних зв'язків у системі права буде повнішою та точнішою².

Принцип всебічності (повноти) означає, що в процесі встановлення змісту правової норми вона піддається детальному аналізу, досліджуються всі форми її зовнішнього вираження та прояву (мова, місце в системі права, генезис, функціонування в системі інших соціонормативних регуляторів, джерело, в якому вона зафіксована, тощо)³. Даний принцип передбачає системне використання всіх способів (прийомів) інтерпретаційної діяльності – мовного, історико-політичного та систематичного, які допомагають уникнути помилок та неточностей, сприяють кращому розумінню мети та наміру правової норми. Це також дає змогу визначити спрямованість та сферу дії інтерпретованої норми. Так, К. В. Шудіков акцентує увагу на тому, що норма права потребує використання всіх способів тлумачення, які виступають елементами технічної арсеналу інтерпретатора та засобами додаткового підтвердження правильності отриманого результату тлумачення⁴. Отже, системне та комплексне використання всіх прийомів і способів інтерпретації зумовлене вимогами аргументованого та обґрунтованого її результату, дає змогу забезпечити максимальну точність і зрозумілість змісту норми, що тлумачиться⁵.

Принцип телеологічності або цілеспрямованості передбачає відповідність меті інтерпретаційно-правової діяльності. Зміст даного принципу полягає у досягненні основної мети інтерпретації правових норм

¹ Опотяк С. З. Основні принципи тлумачення норм права. *Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична*. 2010. Вип. 1. С. 23.

² Там само.

³ Надежин Г. Н. Доктринальное толкование норм права: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2005. С. 43.

⁴ Шудіков К.В. Цели и средства в праве: автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 1999. С. 20.

⁵ Садовський М.М. Загальна характеристика універсальних принципів доктринального тлумачення права. *Наук. вісник Міжнар. гуманітар. ун-ту. Сер.: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 1. С. 45.

– правильного розуміння та застосування правових норм. Це пояснює необхідність роз'яснення того, що сформульовано у нормативно-правових актах та реалізоване їх положеннями. Саме принцип телеологічної інтерпретації забезпечує правильну реалізацію правового припису¹.

Принцип ідентичності (однаковості) передбачає однакове розуміння змісту норми права всіма суб'єктами процесуальної діяльності, оскільки це є запорукою однакової реалізації правових норм всіма вповноваженими суб'єктами. Ідентична інтерпретація одних і тих же нормативно-правових положень різними суб'єктами дозволяє уникнути суб'єктивізму та запобігти проявам сваволі у їх діяльності². Відсутність єдиного розуміння правових норм тягне за собою підрив авторитету вповноважених суб'єктів, держави взагалі, послаблює загальний рівень законності. На думку С. З. Опотяк, зміст норми повинен бути один та долати колізії³.

До *принципів контрольно-наглядової діяльності*, на нашу думку, необхідно віднести наступні.

Принцип результативності означає, що результатом контрольного процесу має стати отримання конкретних результатів за підсумками проведеної контрольної діяльності. Дані результати можуть бути як позитивними, так і негативними але вони повинні бути зафіксовані в акті контрольної перевірки. Результати контрольного процесу повинні містити оцінку реального стану справ. Крім того, результативність передбачає обов'язкове та оперативне застосування дієвих заходів за результатами перевірки⁴.

Принцип оперативності передбачає, що контрольно-наглядова діяльність має здійснюватися без попереднього повідомлення перевіряються органах з метою виявлення порушень закону. При цьому перевірка повинна здійснюватися на таких стадіях діяльності органу, що перевіряється в яких існує потенційна небезпека заподіяння економічної, соціальної та іншої шкоди суспільним інтересам. Принцип оперативності також означає здійснення контролю та нагляду у максимально короткий термін, з якомога меншими витратами сил і засобів. У разі отримання інформації про порушення встановлених вимог підконтрольним суб'єктом, виникає невідкладна потреба проведення позапланових контрольних

¹ Klabbers J. An introduction to International institutional law. New York: Cambridge University press, 2006. P. 97.

² Сасенко С. І. Принципи тлумачення норм адміністративного права. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 128. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_3_31.

³ Опотяк С. З. Основні принципи тлумачення норм права. *Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. Сер. юридична*. 2010. Вип. 1. С. 23.

⁴ Лисакова Л. І. Визначення принципів оцінювання державно-управлінської діяльності в Україні в умовах його модернізації. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. С. 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_29.

заходів. При цьому першочергове значення має здійснення цих заходів у найкоротший строк, без зволікання. Як відзначає І.С. Орехова, має вимагатися не лише формальне дотримання визначеного законом строку, але й обов'язок діяти у сприятливий момент¹. Як відзначає В.М. Гаращук, додержання цього принципу є «показником високого професіоналізму контролерів, запорукою того, що правопорушники не встигнуть «приховати сліди» правопорушення, що, у свою чергу сприятиме об'єктивності контролю»².

Принцип об'єктивності. У відповідності з ним висновки вповноважених суб'єктів, які здійснюють контрольну-наглядову діяльність, їх підходи до проведення перевірок повинні виключати упередженість щодо наявності негативних аспектів у діяльності органів, що підлягають перевірці. Висновки за результатами перевірок мають бути об'єктивними та неупередженими, а також підтверджуватися об'єктивними даними. Даний принцип забезпечує реальне відображення конкретних явищ та фактів. На думку С.І. Лучковської, об'єктивність контролю виражається в отриманні контролюючими суб'єктами за результатами своєї діяльності достовірної інформації, яка максимально відповідає об'єктивній істині. Тому закріплення такого принципу сприяє захисту підконтрольних суб'єктів від неправомірних дій контролюючих суб'єктів³. Законом України «Про Рахункову палату» передбачений механізм забезпечення об'єктивності контрольної діяльності. Так, ст. 7 вказаного Закону закріплює положення, згідно з яким Рахункова палата з метою підвищення об'єктивності контрольної діяльності наділена можливістю залучати до проведення ревізій та перевірок кваліфікованих спеціалістів, експертів з інших установ та організацій. Крім того, ст. 14 даного Закону закріплює положення про відповідальність посадових осіб, що залучаються до проведення контролюючих дій за недостовірність наданої інформації та викладення фактів, котрі були виявлені під час здійснення своїх функцій і повноважень⁴.

Принцип плановості означає, що контрольна-наглядова діяльність повинна здійснюватися систематично у встановлені законом терміни, при цьому підконтрольні органи не повинні володіти інформацією про дату проведення планової перевірки. Від належного планування контрольних заходів залежить повне і своєчасне виконання завдань і функцій контролю,

¹ Орехова І. С. Принципи державного контролю господарської діяльності. *Форум права*. 2009. № 2. С. 311. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

² Гаращук В.М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2003. С. 154.

³ Лучковська С. І. Принципи валютного контролю. URL: http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2010/Pravo/75273.doc.htm.

⁴ Про Рахункову палату: Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/576-19>.

тобто він повинен здійснюватися за чітко визначеним планом¹. Принцип плановості даної діяльності може бути реалізований за умови створення в державі такої системи контрольних органів, яка дозволяє ефективно забезпечити законність і правопорядок. Так, згідно з ч. 2 ст. 3 та ч. 1 ст. 27 Закону України «Про Рахункову палату» вона здійснює свою діяльність згідно з планами роботи, які затверджуються на засіданні Рахункової палати².

Принцип забезпечення єдності законності визначається єдністю системи права і системи законодавства, а також практики його реалізації всіма суб'єктами суспільних відносин. Суб'єкти контрольної-наглядової діяльності, реалізуючи надані їм повноваження повинні забезпечувати єдине розуміння та застосування норм чинного законодавства учасниками процесуальної діяльності. Так, наприклад, наглядова діяльність прокурорів здійснюється лише в процесуальному режимі, що визначений відокремленим блоком процесуального законодавства і має на меті слідкування за дотриманням законності³, і, відповідно, забезпечення її єдності.

Принцип захисту прав і свобод. Головною метою здійснення контрольної-наглядової діяльності є виявлення порушень у сфері прав і свобод особи і застосування адекватних заходів реагування на ці порушення. Принагідно відзначимо, що у первинній редакції Конституції України 1996 р. (п. 5 ст. 121) обов'язок нагляду за дотриманням прав і свобод людини і громадянина, дотриманням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами покладалася на прокуратуру. Відповідно, прокурор, з метою захисту прав і свобод громадянина міг вимагати від органа (посадової особи), як суб'єкта надвідомчого контролю, провести перевірку на підприємстві, установі, організації, представити необхідну йому інформацію, документи, дати пояснення, виконати інші дії⁴. Втім, у результаті конституційної реформи щодо правосуддя (2016 р.) увесь розділ VII «Прокуратура» з тексту Основного Закону було виключено, а в новій ст. 131¹, присвяченій функціям прокуратури, нагляду за дотриманням прав і свобод людини і громадянина місця не знайшлося⁵. У чинній редакції

¹ Савченко Л. А. Правові основи фінансового контролю: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 70-71.

² Про Рахункову палату: Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/576-19>.

³ Грицаєнко Л. Державний контроль і прокурорський нагляд: сутність та співвідношення. Вісник Національної академії прокуратури України. 2012. № 2. С. 36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnpru_2012_2_8.

⁴ Осипенко Н. А. Роль органів прокуратури у механізмі забезпечення особистої безпеки людини. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2010. № 4. С. 56-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2010_4_13.

⁵ Конституція України від 28.06.1996. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

Конституції України зберігся лише парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, який здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 101).

Беручи до уваги організаційні особливості, специфіку засобів і методів здійснення процесуальної діяльності на окремих її стадіях, слід виокремити наступні **принципи стадій юридичного процесу**.

Принцип письмової форми закріплення. Як правило, на будь-якій із стадій юридичного процесу переважає письмова форма закріплення дій, що проводяться уповноваженими суб'єктами. Так, зі змісту ст.184 КПК України зрозуміло, що клопотання про застосування запобіжного заходу може бути подане лише у письмовій формі та його копія має бути вручена підозрюваному (захиснику)¹. Як відзначає А. М. Притула, доводити свої ризики слідчий може лише у письмовій формі, оскільки чинний КПК не наділяє його правом виступу в суді, а також іншими процесуальними правами, наприклад, шляхом відкликання клопотання про обрання запобіжного заходу².

Відзначимо також, що згідно ч. 3 ст. 4-5 ГПК України усі судові рішення викладаються письмово у паперовій та електронній формах³.

Принцип правової кваліфікації полягає у тому, що на кожній із стадій юридичного процесу здійснюється кваліфікація того правовідношення, з приводу якого вповноваженим суб'єктом проводиться процесуально-значуща діяльність. Наприклад, на стадії досудового розслідування кваліфікацію здійснює відповідний орган досудового розслідування та прокурор. Кваліфікація відображається у низці матеріалів кримінального провадження (зокрема, постановках, клопотаннях, обвинувальному акті тощо). Результатом досудового розслідування завершується прийняттям рішення про закриття кримінального провадження або надіслання прокурором до суду обвинувального акта, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності чи клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. В усіх цих письмових рішеннях, поряд з іншими обставинами, відображається відповідна кваліфікація злочину⁴.

Принцип засвідчення результату означає, що формальним та логічним завершенням стадії юридичного процесу є складання

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

² Притула А. М. Змагальність у кримінальному процесі як передумова справедливого суду. *Юридична наука*. 2014. № 8. С. 120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2014_8_15.

³ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/54/96-%D0%B2%D1%80>.

⁴ Савченко А. В. Щодо питання про правову кваліфікацію кримінального правопорушення. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2013_1_11.

процесуального документу. Так, наприклад, висновки адміністративного суду на кожній стадії адміністративного судочинства набувають певної процесуально-правової форми судового акта¹. Адміністративно-процесуальне законодавство надає узагальнюючу назву таким актам – судові рішення². Залежно від виду юридичного процесу ці документи можуть бути різними. У кримінальному судочинстві, згідно зі ст. 373 КПК України, судові рішення, у якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі вироку, а судові рішення, у якому суд вирішує інші питання, викладається у формі ухвали³. У свою чергу, ч. 1 ст. 4-5 ГПК України вказує, що господарські суди здійснюють правосуддя шляхом прийняття обов'язкових до виконання на усій території України рішень, ухвал, постанов⁴.

Принцип строковості (терміновості) стадії юридичного процесу передбачає необхідність обов'язкового встановлення та додержання строків здійснення процесуальних дій. Процесуальні строки виступають дієвим засобом, що сприяє забезпеченню швидкого розгляду юридичної справи та слугують гарантією захисту конституційних прав і свобод учасників юридичного процесу. Так, у кримінальному провадженні процесуальні строки закріплюються щодо усіх стадій, визначають їх тривалість та порядок проведення у межах цих стадій процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень⁵. З метою додержання процесуальних строків законодавством передбачена відповідальність вповноважених суб'єктів за порушення строків, відведених для здійснення певної дії. Наприклад, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», безпідставне затягування або невжиття суддею заходів щодо розгляду заяви, скарги чи справи протягом строку, встановленого законом, зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення, несвоєчасне надання суддею копії судового рішення для її внесення до Єдиного державного реєстру судових рішень є підставою для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності⁶.

На нашу думку, подібний підхід до визначення системи принципів

¹ Градовий В. Б. Зміст судового рішення в адміністративному судочинстві України. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 1. С. 157.

² Адміністративна юстиція. Адміністративне судочинство : навч. посібник / за заг. ред. Т. О. Коломєць, Г. Ю. Гулевської. Київ: Істина, 2007. С. 100.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

⁴ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/54/96-%D0%B2%D1%80>.

⁵ Басай В. Д. Процесуальні строки за новим кримінальним процесуальним кодексом України: поняття, види, порядок обчислення та додержання. *Європейські перспективи*. 2012. № 4(1). С. 103. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2012_4\(1\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2012_4(1)_20).

⁶ Про судоустрій і статус суддів Верховна Рада України: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/en/1402-19>.

юридичного процесу дозволяє провести їх диференціацію, визначити їх відносну самостійність, автономність та окреслити сферу застосування. Крім того, принципи дають змогу визначити характер та основні закономірності юридичного процесу.

Виступаючи в якості базових, основоположних цінностей та орієнтирів, принципи юридичного процесу діють у всіх його видах, відображають його сутність та тенденції розвитку.

2.3. Форми (класифікація) юридичного процесу

У правовій державі діяльність посадових осіб та державних органів має бути організована відповідно до встановлених правових форм. У цьому аспекті необхідно звернути увагу на відсутність належної теоретичної розробки диференціювання юридичного процесу, що є, на наш погляд, безсумнівним недоліком загальної теорії права. Водночас, в правничій науці існують категорії і інститути, загальні для всіх видів процесу, такі як оскарження судових рішень, процесуальні форми захисту права, процесуальне представництво, принципи здійснення правосуддя тощо.

Будь-яка юридична діяльність носить циклічний характер, який виражається в її процесуальності. Ця властивість передбачає її побудову як системи взаємопов'язаних, послідовних дій (операцій), підпорядкованих загальній меті та таких, що призводять до конкретного результату. Як правило, у більшості випадків ця циклічність опосередкована процесуальними вимогами, які встановлюються офіційно¹.

Висловлювання К. Маркса про те, що «матеріальне право має свої необхідні, властиві йому процесуальні форми ... Один і той же дух повинен здійснювати судовий процес і закони, бо процес є лише форма життя закону, отже, прояв його внутрішнього життя»² слугує, як відзначає А.А. Юсупов, методологічною основою широкого розуміння процесуального права і юридичного процесу в цілому³.

Історично склалося, що у зв'язку зі специфічними завданнями у ході правового розвитку виділилися і формально визначилися кримінальний і цивільний процеси. Однак аналіз механізму правового регулювання дозволив багатьом вченим виявити підстави необхідності і доцільності відокремлення інших видів процесу. Наприклад, теоретично обгрунтовано та нормативно закріплено виділення конституційного та адміністративного процесів. Це також стосується господарського процесу, який здійснюється

¹ Юсупов А. А. Проблемы единства понимания юридического процесса и юридической процедуры. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2009. №3 (11). С. 107.

² Маркс К. Дебаты по поводу закона о краже леса. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. С. 158.

³ Юсупов А. А. Проблемы единства понимания юридического процесса и юридической процедуры. С. 107.

самостійними судами в особливому порядку, встановленому Господарським процесуальним кодексом України. У міру подальшого розвитку механізму правового регулювання поява нових видів юридичного процесу – цілком закономірне явище. Право в цілому, як і кожна його галузь, існує та розвивається, оскільки цього вимагає потреба розвитку суспільства. Таким чином, концепція широкого розуміння юридичного процесу не суперечить методологічним основам розуміння його сутності¹.

На думку В.М. Горшенєва, одного із засновників концепції широкого розуміння юридичного процесу, формування єдиного поняття юридичного процесу обумовлено синтезом як існуючих та усталених уявлень про процес, так і висновків, результатів наукових пошуків у нетрадиційних процесуальних галузевих науках (земельний процес, адміністративний процес тощо)².

Крім того, дане питання набуває особливого значення для підвищення ефективності необхідного юридичного забезпечення прав людини, правового регулювання суспільних відносин, зміцнення законності і правопорядку, оскільки саме за допомогою чітко врегульованого юридичного процесу досягається належна реалізація матеріальних юридичних норм і, як наслідок, попередження можливого невиконання законів.

У той же час, чітка процесуально-правова регламентація покликана забезпечити ефективність реалізації норм матеріального права. В. В. Лазарєв зазначає, що роль процесуальних норм у забезпеченні ефективності правозастосування полягає в наступному: 1) існуючі передумови перетворити у засоби ефективного правозастосування; 2) вказати найбільш доцільний, економічний, швидкий, безболісний для інтересів держави і громадян шлях використання наявних чинників дійсності у правозастосовній роботі³.

З приводу видів юридичного процесу в юридичній літературі висловлюються різні точки зору⁴.

В. М. Горшенєв та його однодумці за функціональною ознакою виокремлюють: установчий, правотворчий, правозастосовний та контрольний процеси⁵.

Д. М. Бахрах до різновидів юридичного процесу відносить

¹ Там само.

² Горшенев В. М. Природа юридического процесса как комплексной системы. *Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве*: сб. науч. тр. Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1980. С. 15.

³ Лазарев В. В. Значение процессуальных норм в обеспечении эффективной деятельности правоприменительных субъектов. *Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве*: сб. науч. тр.; под ред. В. М. Горшенева. Вып. 1. Ярославль: ЯрГУ, 1979. С. 18.

⁴ Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права. С. 130.

⁵ Теория юридического процесса. С. 65.

адміністративний, кримінальний, цивільний, законодавчий та бюджетний процеси¹.

Розуміючи юридичний процес в найширшому сенсі цього слова як будь-яку форму реалізації матеріальних норм права В.М. Баландин та А. О. Павлушина вважають, що він представлений наступними своїми різновидами: правотворчий і правозастосовний юридичний процеси. У свою чергу, правозастосовний юридичний процес складається з юрисдикційного процесу (юрисдикційних проваджень) і неюрисдикційного процесу (неюрисдикційних процедур)².

У свою чергу, аналізуючи чинне законодавство, В. Д. Сорокін вказує на існування конституційного, законодавчого, цивільного, арбітражного (господарського), адміністративного, бюджетного та інших юридичних процесів³.

Оскільки юридична діяльність здійснюється у результаті прийняття державно-владних рішень загального чи нормативного характеру, В. П. Беляєв відзначає наявність правотворчої, правозастосовної установчої, інтерпретаційної, координаційної, контрольної і наглядової діяльності⁴.

Вивчаючи теорію юрисдикційного процесу, М. В. Максютін називає та характеризує наступні його різновиди: конституційний, адміністративний, кримінальний, цивільний, та арбітражний процеси⁵.

Досліджуючи види юридичного процесу, К. О. Анаєва виокремлює правотворюючий та правореалізаційний юридичний процеси. Кожен із зазначених видів юридичного процесу, на її думку, підлягає самостійній класифікації. Так, у межах правотворюючого процесу виділено правотворюючий процес, санкціонований державною владою (приватно-публічний, приватний процеси) та безпосередньо правовстановлювальну діяльність (публічний процес). Правореалізаційний процес може бути класифікований за різними підставами, зокрема, залежно від форми реалізації, суб'єктів реалізації, залежно від видів проваджень (юрисдикційний і позитивний процеси)⁶.

На думку В. В. Кутько, за галузевою ознакою слід виокремити кримінальний, цивільний, адміністративний процеси тощо. За видовою ознакою необхідно розрізняти установчий, правотворчий,

¹ Бахрах Д.Н. Административное право: учебник для вузов. Москва: БЕК, 1996. С. 154.

² Баландин, В. Н., Павлушина, А. А. О видах юридического процесса. *Правоведение*. 2002. № 4 (243). С. 22-33.

³ Сорокин В.Д. Административно-процессуальное право: учебник. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. С. 172.

⁴ Беляев В. П. Контрольная форма юридической деятельности (общетеоретический аспект). Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2006. С. 8.

⁵ Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесса. С. 113-162.

⁶ Анаева Е.А. Прокуратура как субъект юридического процесса: автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01. Тамбов, 2010. С. 11.

правозастосовний, контрольний, наглядовий та інтерпретаційний види юридичного процесу¹.

Розглядаючи юридичний процес в найширшому розумінні як будь-яку форму реалізації матеріальних норм права, О.Є. Солдатова вважає, що його слід класифікувати на правотворчий і правозастосовний юридичний процеси. У свою чергу, правозастосовний юридичний процес, на її думку складається з юрисдикційного процесу і неюрисдикційних процесів².

Н. О. Грешнова за галузевою ознакою проводить розподіл юридичного процесу на конституційний, кримінальний, арбітражний (господарський), цивільний. Іншим критерієм класифікації юридичного процесу автор визначає мету діяльності, за яким розрізняє юрисдикційний (судовий), неюрисдикційний (нотаріальний), правотворчий та інтерпретаційний процеси³.

Серед вчених-правників в Україні однастайна думка щодо класифікації юридичного процесу також відсутня. На думку О. В. Фатхутдінової, слід виокремлювати лише два різновиди юридичного процесу: правотворчий та правозастосовний. У свою чергу, залежно від активів, що приймають, правотворчий процес поділяється на законотворчий та нормотворчий. Правозастосовний вчена поділяє на юрисдикційний та неюрисдикційний процеси. Відповідно, до юрисдикційного вона відносить кримінальний, цивільний, господарський, конституційний, адміністративний, а до неюрисдикційного – реєстраційний, ліцензійний, нотаріальний, контрольний⁴.

Враховуючи теоретичні дослідження юридичного процесу, В. К. Колпаков процесуальні провадження поділяє на нормотворчі, установчі, правозастосовні, контрольні-наглядові⁵.

О. Ф. Скакун проводить класифікацію юридичного процесу за наступними критеріями: залежно від галузі матеріального права (конституційний, кримінальний, цивільний, господарський, адміністративний); залежно від правової форми здійснення функцій держави (правотворчий, правозастосовний, судовий, контрольні-наглядовий, установчий); залежно від судочинства (конституційний, кримінальний, цивільний, господарський, адміністративний)⁶.

¹ Кутько В. В. К вопросу о видах юридического процесса. *Карпатський правничий часопис*. 2013. Вип. 1. С. 61-65.

² Солдатова О. Е. Юридический процесс: теоретико-правовой аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Челябинск, 2014. С. 11-12.

³ Грешнова Н. А. Принцип состязательности в юридическом процессе России (вопросы теории и практики): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2015. С. 33, 36.

⁴ Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. С. 7.

⁵ Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. С. 278.

⁶ Скакун О. Ф. Юридична деонтологія: підручник / пер. з рос. Харків: Еспада, 2008. С. 132-134.

Використовуючи у якості критерію предметні матеріальні норми, вчена виокремлює: законодавчий, виборчий, бюджетний, земельний та інші процеси. На її думку, дані види процесів слугують елементом загальної регуляції відповідної галузі у рамках конституційного, бюджетного законодавства і спрямовані на концентрацію дій та спрямовані на досягнення головної мети закону – складання і виконання бюджету, проведення голосування, формалізацію його підсумків тощо¹.

О. В. Кузьменко вказує, що юридичний процес як системне утворення охоплює: конституційний, кримінальний, цивільний, господарський, адміністративний процеси². Але, оскільки наведена класифікація не дозволяє визначити зв'язок юридичного процесу з механізмом правового регулювання, за функціональною ознакою можна виокремити правотворчий, правозастосовний та установчий³.

О. І. Миколенко відзначає, що за критерієм правосуддя можна виділити два різновиди юридичного процесу: судовий юридичний процес та несудовий юридичний процес. До першого різновиду відносяться конституційний судовий процес, адміністративний судовий процес, цивільний процес, господарський. До другого – всі інші процесуальні провадження⁴. Оскільки дана класифікація не вирішує існуючі теоретичні проблеми юридичної науки, вчений пропонує у якості критерію використовувати юрисдикційну діяльність. На його думку, до видів юрисдикційного процесу належать конституційний, цивільний, господарський, кримінальний, адміністративний процеси. До неюрисдикційного юридичного процесу слід віднести інтерпретаційний та контрольний процеси⁵.

С. Я. Лихова і Т. Ф. Міняєва звертають увагу на те, що юридичний процес має чітко виражені формалізовані рівні: 1) законодавчий – прийняття нормативних актів, які регулюють відносини, суб'єктами яких є суспільство, держава, окремі громадяни (фізичні особи); 2) нормативний – застосування норм матеріального та процесуального права; 3) техніко-правовий – використовуються певні засоби законодавчої техніки для формулювання нормативного матеріалу, що має на меті зробити його зрозумілим, доступним в застосуванні відповідними органами, юридичними і фізичними (як правило, посадовими) особами; 4) правозастосовний або процесуальний – реалізація нормативних актів, розгляд конкретних справ судовими органами, внесення конкретних

¹ Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-е вид., доп. і перероб. Київ: Алерта, 2014. С. 491.

² Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: автореф. дис... докт. юрид. наук. С. 9.

³ Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу. С. 9.

⁴ Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права. С. 137.

⁵ Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права. С. 141-142.

рішень, розслідування злочинів тощо¹.

На наш погляд, слід погодитись із А.А. Павлушиною в тому, що, досліджуючи юридичний процес, потрібно використовувати системний підхід, тобто розглядати його як: 1) явище правової дійсності; 2) правову категорію; 3) діяльність суб'єктів права; 4) елемент правової системи; 5) елемент механізму правового регулювання².

У теперішній час необхідно створити якісно нові стандарти діяльності державних органів і посадових осіб, що дозволить забезпечити пріоритет прав і свобод особистості в діяльності зазначених владних структур. Зміцнення та подальший розвиток громадянського суспільства, істотне зростання соціальної активності громадських організацій, реформування системи МВС, прокуратури, судової системи забезпечує умови для всебічного оновлення життя суспільства. З метою реалізації зазначеного є необхідним встановлення нових стандартів у діяльності органів державного управління і наданні публічних послуг, висока якість роботи судової та правоохоронної системи і нові форми впливу населення на характер прийнятих цими органами рішень.

Виходячи із вищевикладеного, пропонуємо *в якості критерію класифікації юридичного процесу застосовувати правову форму державної діяльності*, оскільки вона є державно-правовим явищем, яке відображує найважливішу державно-правову закономірність – зв'язок держави і права³. У зв'язку із цим виникає необхідність розгляду поняття та ознак правової державної діяльності як елементу складного механізму реалізації прав та свобод людини і громадянина.

Виокремлюючи форми діяльності держави, дослідники беруть за основу, як правило, специфічну діяльність окремих державних органів. Ця специфічна діяльність визначається їх правовим статусом та тим місцем, яке вони займають у системі органів держави, що входять до складу механізму держави⁴.

До ознак форм здійснення функцій держави М. А. Волков відносить: 1) призначення державного органу; 2) характер здійснення та обсяг державно-владних повноважень; 3) роль даної форми в діяльності держави як єдиного цілого⁵.

¹ Лихова С. Я., Міняєва Т. Ф. Вплив європейських норм та стандартів на юридичний процес в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_u_2011_3_25.

² Павлушина А. А. Теория юридического процесса: методологические перспективы / под ред. В. М. Ведяхина. Самара, 2004. С. 46.

³ Олейников С. М. Методологические основы исследования правовых форм деятельности держави. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 3(18). С. 25.

⁴ Мельничук С. Н. Проблемные вопросы классификации форм осуществления функций государства. *Альманах современной науки и образования*. 2015. №11 (101). С.58.

⁵ Волков Н. А. Органы советского государственного управления в современный период / под ред. М. И. Никитиной. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1962. С. 53.

Л. І. Антонова під правовою формою розуміє локальне правове регулювання або здійснення правового регулювання за допомогою локальних правових норм¹.

На думку Г. О. Борисова, правовими формами діяльності держави слід вважати організаційно-правові види реалізації владних повноважень органами держави, органами місцевого самоврядування, посадовими особами, недержавними організаціями (за наявності делегованих повноважень), що пов'язані з виконанням державної роботи (вирішенням юридичних справ) у порядку, передбаченому процесуальними нормами, і настанням юридично значущих результатів².

Наразі Є. Є. Тонков вважає, що державна діяльність, враховуючи її значний обсяг, складний та різнобічний характер, багатовекторну структуру та поліелементний склад, має невід'ємну ознаку – здійснюється у встановленій законом процесуальній формі³. На його думку, юридична форма державної діяльності є комплексною юридичною категорією, яка: 1) забезпечує юридичну регламентацію за допомогою права тих суспільних явищ, що мають неправовий характер; 2) є способом існування та вираження змісту матеріальних норм права; 3) характеризується діяльністю суб'єктів правовідносин з дотриманням встановлених законом правил та процедур⁴. Це пов'язано із тим, що юридичні форми не повинні розумітися поза юридичним процесом, оскільки без нього вони не можуть існувати у якості категорії права. Відтак вони й розглядаються у процесі державної діяльності⁵.

У свою чергу, С. М. Олейников відзначає, що правова форма є специфічною формою діяльності органів держави, посадових осіб та керуючих суб'єктів, котра здійснюється на підставі суворого дотримання вимог закону та інших нормативно-правових актів, результати якої завжди тягнуть або пов'язані із настанням певних юридичних наслідків⁶. Оскільки правова діяльність, регламентується процесуально-правовими нормами, вона має своєю метою організацію всієї юридичної діяльності шляхом прийняття владних рішень як загального, так і індивідуального характеру⁷.

Г. М. Бистрик пропонує розуміти під правовими формами діяльності держави систему реалізованих уповноваженими органами державної влади у встановленому законом порядку юридично значущих дій та рішень

¹ Антонова Л. І. Локальное правовое регулирование. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. С. 78.

² Борисов Г. А. Теория государства и права. Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. С. 182.

³ Тонков Е. Е. Трансформация юридических форм государственной деятельности в период экономического кризиса. Москва: Изд-во СГУ, 2009. С. 46.

⁴ Там само. С. 67.

⁵ Тонков Е. Е. Знач. праця. С. 50.

⁶ Олейников С. Н. Общетеоретические проблемы юридической процессуальной формы: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 1986. С. 12.

⁷ Олейников С. М. Функції держави і правові форми державної діяльності. *Державне будівництво і місцеве самоврядування*: зб. наук. праць. 2012. № 23. С. 150.

організаційно-розпорядчого і управлінського характеру щодо забезпечення функцій держави в контексті державно-владного впливу на суспільні відносини¹.

Досліджуючи форми діяльності держави, О. Ф. Скакун правові форми діяльності держави визначає як формально визначену діяльність органів держави, спрямовану на здійснення її функцій, яка полягає у виконанні юридично значущих дій та операцій у межах компетенції, виданні нормативно-правових актів, що спричиняють юридичні наслідки².

Зважаючи на те що, правові форми державної діяльності пов'язуються виключно зі специфічною діяльністю уповноважених органів державної влади щодо вчинення юридично значимих актів (дій) відповідно до встановленого законом порядку, О. Ф. Скакун вважає доцільним провести їх систематизацію шляхом виокремлення таких елементів як: нормотворча, правозастосовна, правоохоронна, інтерпретаційно-правова; установча і контрольно-наглядова діяльність³.

Н. М. Крестовська та Л. Г. Матвєєва, досліджуючи форми державної діяльності, відзначають що вони є однорідними організаційними та правовими механізмами виконання завдань, реалізації правомочностей органами держави і місцевого самоврядування. Зокрема, правова форма – це діяльність органів держави, пов'язана з ухваленням і виданням правових актів (правотворча, правозастосовна, правоінтерпретаційна)⁴.

Аналізуючи проблемні питання класифікації форм здійснення функцій держави, С.М. Мельничук пропонує розглядати правову форму як обумовлений правом і змістом діяльності держави нормативно-визначений процес здійснення функцій держави органами державної влади та недержавними організаціями певними способами у межах, що регламентовані Конституцією та законами України⁵.

Таким чином, на нашу думку, використовуючи в якості критерію класифікації правову форму державної діяльності, слід виокремити **наступні види юридичного процесу**: правотворчий, правозастосовний, установчий, контрольно-наглядовий, інтерпретаційний.

Правотворчий процес. Правотворчість – найважливіший напрямок діяльності будь-якої держави, основний елемент механізму правового регулювання, а також завершальна й конститутивна стадія формування

¹ Бистрик Г. М. Правові форми діяльності держави в регулюванні суспільних відносин : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. С. 7.

² Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-е вид., допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. С. 140.

³ Там само. С. 141-142.

⁴ Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2015. С. 99.

⁵ Мельничук С. М. Проблемные вопросы классификации форм осуществления функций государства. *Альманах современной науки и образования*. 2015. №11 (101). С. 60.

права. З правотворчості починається правове регулювання й дія його механізму. Правове регулювання суспільних відносин, що входять у сферу державно-владної діяльності, забезпечує вирішення завдань державної діяльності. Нормотворча діяльність завжди представляє собою початковий етап правового регулювання, до якого входять також правореалізація й правозастосування.

Правотворчість як процес створення правових норм, що закріплюються в законах і підзаконних нормативних правових актах, визначає обсяг і види тих правових засобів, використання яких визначає режим оптимальності як самої правотворчості, так і інших юридичних форм державно-владної діяльності. Крім того, правотворчість визначає сприйняття нормативної бази правового регулювання, її доступність масовій свідомості людей, зручність у пошуку нормативної інформації й використання правових установлень для досягнення оптимального співвідношення особистого блага й інтересів держави¹.

Правотворчий процес – специфічна діяльність вповноважених органів держави, громадських організацій та посадових осіб, що включає в себе систему дій із приводу підготовки, затвердженню та офіційному оголошенню нормативно правових актів. Призначення даного різновиду юридичного процесу полягає у створенні та підтриманні системи права в належному стані, який відповідає потребам правового регулювання на тому чи іншому етапі розвитку суспільства². На думку О. І. Миколенка, правотворчий процес необхідно розглядати у загально-соціальному та правовому значеннях. У першому випадку - це опис фаз розвитку будь-яких предметів і явищ, які відбуваються закономірним шляхом, у другому – сукупність ряду врегульованих нормами права послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату³.

Правотворчий процес, у свою чергу, враховуючи юридичну силу нормативних актів, доцільно розділити на законотворчий процес та процес створення підзаконних актів. При цьому слід зауважити, що найбільш повно регламентується саме законодавча діяльність, стосовно якої у чинному законодавстві України вживається поняття «законодавча процедура», яке в повній мірі відповідає змісту даного виду правотворчої діяльності⁴. Підзаконна правотворча діяльність, незважаючи на певну правову забезпеченість, регламентується переважно управлінським

¹ Тонков Е. Е. Модернизация юридических форм государственной деятельности: монография. Москва: Юрлитинформ, 2011. С. 60.

² Теория юридического процесса. С. 67.

³ Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. С. 132.

⁴ Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.

звичаями та традиціями¹.

На думку О. І. Ющика, законодавчий процес є діяльністю повноважних органів і посадових осіб державного апарату, яка спрямована на вироблення системи законодавчих актів, що становлять основу законодавства держави².

Процес створення підзаконних нормативно-правових актів (підзаконну правотворчість) Ю. В. Ничка пропонує визначити як юридичну діяльність спеціально уповноважених правотворчих суб'єктів, що полягає у створенні, зміні, припиненні та систематизації нормативно-правових приписів, спрямованих на організацію та забезпечення виконання нормативно-правових приписів, що закріплюються у законах³.

Правозастосовчий процес є специфічною діяльністю уповноважених органів держави, місцевого самоврядування громадських формувань, посадових осіб щодо розгляду та вирішення найрізноманітніших індивідуальних справ, що мають юридичне значення. Він передбачає: 1) наділення одних суб'єктів повноваженнями; 2) покладання на інших суб'єктів юридичних обов'язків; 3) вирішення спорів про право; 4) розгляд справ щодо правопорушень; 5) притягнення до юридичної відповідальності⁴. Кажучи інакше, під час правозастосування в процесуально-процедурному порядку здійснюється владно-організуюча діяльність уповноважених публічних органів, організацій і посадових осіб, яка полягає у реалізації ними правових норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих випадків через винесення індивідуально-правових рішень. Таким чином, правозастосування є втіленням правових норм і принципів у правомірній поведінці суб'єктів права та їх практичний результат. З точки зору формальної логіки, правозастосовний процес є підведенням конкретного життєвого випадку під загальну правову норму і винесення на цій підставі акту застосування норм права⁵. О. І. Миколенко відзначає, що з саме із правозастосовною діяльністю пов'язується зміст та визначення юридичного процесу⁶.

На підставі вищезазначеного, ми пропонуємо в якості критерію поділу правозастосовного процесу на види використати **юрисдикційну діяльність**. Проаналізувавши існуючі підходи до змісту даного поняття, О. І. Миколенко відзначає, що юрисдикційна діяльність розглядається як

¹ Миколенко О.І. Теорія адміністративного процесуального права. С. 133.

² Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу : автореф. дис ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. С. 25.

³ Ничка Ю. Підзаконна правотворчість: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету*. 2015. Вип. 61. С. 47.

⁴ Теория юридического процесса. С. 68-69.

⁵ Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу. С. 11.

⁶ Миколенко О.І. Теорія адміністративного процесуального права. С. 136.

пов'язана: 1) із розглядом і вирішенням справ про правопорушення чи розглядом правових спорів; 2) із застосуванням заходів припинення і процесуально-забезпечувального характеру та притягнення особи до юридичної відповідальності за вчинене правопорушення; 3) із застосуванням заходів примусу, що передбачені нормами законодавства та застосовуються з метою припинення протиправного діяння особи чи забезпечення провадження по справі¹. Залежно від ступеня юрисдикційності правозастосовчий процес можна розділити на юрисдикційний та неюрисдикційний.

Юрисдикційний процес є формою втілення юридичних моделей, що містяться у внутрішньому і міжнародному законодавстві, в реальну систему правовідносин. Він цілком спрямований на виявлення і реалізацію матеріального правоохоронного відношення².

На нашу думку, юрисдикційний процес слід диференціювати залежно від категорії розглянутого юридичної справи. Тому до основних видів юрисдикційного процесу ми пропонуємо віднести наступні: адміністративний, господарський, конституційний, кримінальний, цивільний.

Адміністративний процес. У вітчизняній правовій науці є можливим виокремити три основних підходи до розуміння адміністративного процесу: судовий, юрисдикційний та управлінський.

Судовий підхід передбачає, що будь-яка процесуальна діяльність може здійснюватися виключно органами судової влади³. Керуючись аналогією з кримінальним та цивільним процесами, послідовники даного підходу беруть до уваги обов'язкову судову підвідомчість юридичних справ. Таким чином, під адміністративним процесом розуміється діяльність органів правосуддя з вирішення справ про адміністративні проступки.

У межах юрисдикційного («вузького») підходу адміністративний процес розглядається в якості регламентованої законом діяльності з вирішення спорів між суб'єктами адміністративних правовідносин, що не перебувають між собою у відносинах службового підпорядкування, а також діяльність із застосування заходів адміністративного примусу⁴.

¹ Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права. С. 139-141.

² Солдатов О.Е. Юрисдикционный процесс как вид юридического процесса. *Проблемы современной науки и образования / Problems of modern science and education*. Иваново: Проблемы науки, 2014. № 5(23). С. 60.

³ Клейнман А. Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права (Очерки по истории). Москва: Изд-во МГУ, 1967. 120 с.; Махина С.Н. Административный процесс: проблемы теории, перспективы правового регулирования. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1999. 232 с.

⁴ Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу. С. 32.

На думку прихильників даного підходу¹, в адміністративному процесі також вбачається певний аналог «традиційних» процесів – кримінального та цивільного, а забезпечення матеріальних відносин, в основі яких – спір про право, є основним призначенням адміністративно-процесуальних норм. Таким чином, діяльність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування із вирішення справ управлінського характеру залишається поза межами адміністративного процесу. Дана діяльність має назву «провадження», порядок яких регулюється матеріальними нормами.

Варто відзначити, що адміністративний процес та адміністративне провадження виступають у якості самостійних видів діяльності державної влади. Процес спрямований на вирішення адміністративних правовідносин, а провадження – на вирішення виключно управлінських питань. Означений вище підхід не отримав широкого визнання у загальній теорії права. Представники загальної теорії права відзначають, що процесуальна форма є притаманною не тільки правоохоронній, а й будь-якій діяльності органів державної влади із застосування юридичних норм². Це пов'язано із тим, що завданням процесу є не лише розв'язання спорів між учасниками правовідносин але й вирішення справ, які мають позитивний характер. Крім того, саме управлінські справи складають більшість із тих, що потребують регламентації, оскільки є найрізноманітнішими.

Управлінській («широкий») підхід до розуміння адміністративного процесу отримав найбільше визнання та поширення у вітчизняній правовій науці³. Прихильники даного підходу відзначають, що межі функціонування адміністративного процесу крім юрисдикційної сфери поширюються на увесь загал управлінських справ, оскільки процесуальна форма є притаманною всій правозастосовній діяльності органів публічної влади, а не лише її окремим аспектам, пов'язаним із застосуванням примусу. На думку основоположників зазначеного підходу адміністративний процес є діяльністю суб'єктів державно-владних повноважень із приводу реалізації ними законодавчо встановленого порядку застосування кореспондуючих

¹ Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР. Москва: Юрид. лит., 1964. 158 с.; Демин А.А. Административный процесс в развивающихся странах: учеб. пособ. Москва: Изд-во УДН, 1987. 84 с.; Котюргин С. И. О понятии административного процесса. Сборник статей адъюнктов и соискателей Высшей школы МООП СССР. Москва, 1966. С. 3–8; Котюргин С. И. Понятие, принципы и формы административно-процессуальной деятельности милиции: лекция. Томск: Науч.-исслед. и ред.-издат. гр., 1973. 73 с.; Перепелюк В.Г. Административный процес. Загальна частина: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2003. 367 с.

² Лучин В. О. Процессуальные нормы в советском государственном праве. Москва: Юрид. лит., 1976. 165 с.; Юридическая процессуальная форма: Теория и практика / под общ. ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. Москва: Юрид. лит., 1976. 279 с.

³ Селіванов А.О. Адміністративний процес в Україні: реальність і перспективи розвитку наукових доктрин: наук. видання. Київ: Ін Юре, 2000. 68 с.; Бандурка А. М., Тищенко Н.М. Административный процесс: учебник для вузов. Киев: Літера ЛТД, 2001. 333 с.;

матеріальних норм права¹.

Оскільки сучасне розуміння адміністративного процесу ґрунтується на широкому розумінні і з урахуванням правової дійсності ми пропонуємо наступне визначення адміністративного процесу. Адміністративний процес – це врегульована адміністративно-процесуальними нормами послідовна діяльність уповноважених суб'єктів, яка спрямована на вирішення індивідуально-конкретних справ шляхом реалізації відповідних норм матеріальних галузей права.

Господарський процес – це встановлена нормами господарсько-процесуального права форма діяльності господарських судів, яка спрямована на захист оскаржуваного або порушеного права юридичних осіб та громадян-підприємців².

Існування господарського процесу як окремого різновиду юридичного процесу знаходить своє підтвердження у тому, що: 1) норми, які його регулюють, не регулюють відносини, пов'язані із правозастосовною діяльністю судів загальної юрисдикції; 2) у свою чергу, норми, які регулюють діяльність судів загальної юрисдикції, не розповсюджуються на господарський процес. Оскільки діяльність системи господарських судів з розгляду та вирішенню господарських спорів має суворо упорядкований правовий характер, вона набуває специфічної процесуальної форми. Наявність такої процесуальної форми передбачає забезпечення захисту існуючих прав суб'єктів господарювання та гарантій винесення законних та обґрунтованих рішень. Процесуальна форма виступає інструментом досягнення законності у правозастосовній діяльності господарських судів, так як чинне законодавство встановлює процесуальний порядок діяльності суду по розгляду та вирішенню справ не заради самої форми, а з метою винесення законного та обґрунтованого рішення у справі. Слід також відзначити, що правозастосування із вирішення найрізноманітніших справ, які підвідомчі господарським судам без суттєвої диференціації, відображає універсальність господарської процесуальної форми³.

Конституційний процес. У сучасній юридичній науці існує декілька точок зору щодо розуміння конституційного процесу. Так, за думкою вчених-правників⁴, він є послідовною діяльністю законодавчих органів із реалізації своєї компетенції. Маються на увазі органи, що регламентують

¹ Сорокин В. Д. Избранные труды. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2005. 1086 с.; Тихомиров Ю.А. Курс административного права и процесса. Москва: Юринформцентр, 1998. 192 с.; Бахрах Д.Н. Административное право России: учебник для вузов. Москва: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М, 2000. 640 с.

² Васильев С. В. Хозяйственный процесс: учеб. пособ. Харьков: Эспада, 2003. С. 16.

³ Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис. ... докт. юрид. наук. С. 52.

⁴ Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. Київ: Український Центр правничих студій, 1999. С. 317.

діяльність законодавчої влади (Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Рахункова палата) та вирішують питання про відповідність нормативно-правових актів Конституції України і здійснюють офіційне тлумачення Конституції та законів України.

За іншою точкою зору конституційний процес це: 1) порядок розгляду справ, віднесених до компетенції органів конституційного судочинства; 2) вид юридичної діяльності суб'єктів конституційного судочинства; 3) сукупність процесуальних норм, які встановлюють порядок здійснення конституційного судочинства. Вищезгадане розуміння конституційного процесу дає змогу говорити про існування конституційного процесуального права як нової галузі права¹. Крім того, всі ознаки юридичного процесу (послідовність стадій, законодавче закріплення, наявність державного органу серед суб'єктів та ін.) притаманні і конституційному процесу. Вказана обставина також підтверджує те, що конституційний процес є одним із різновидів юридичного процесу.

Досліджуючи конституційний процес, Ж.І. Овсепян звертає увагу на те, що цивільний та кримінальний процеси теоретично і нормативно співвідносяться з однією з форм судочинства – змагальною, слідчо-розшуковою, слідчо-змагальною. У свою чергу, конституційний процес, з точки зору теоретичного та логічного сприйняття, потрібно розглядати перш за все у якості особливої, аналітичної форми судочинства².

Ми підтримуємо думку О.В. Кузьменко щодо недоцільності обмеження змісту конституційного процесу виключно конституційним судочинством, оскільки у такому випадку залишається без уваги велика кількість процесуальних та процедурних норм, спрямованих на регламентацію даного виду процесу³. Х. В. Приходько звертає увагу на те, що конституційний процес опосередковується конституційними процедурами та процесуальними формами. Він являє особливий порядок реалізації конституційними суб'єктами їх прав і обов'язків, регламентований конституційними процесуальними нормами⁴.

Слід відзначити, що основними функціями держави є поряд з правоохоронними і регулятивні функції, які реалізуються у ході здійснення таких форм державної діяльності як правотворчість та правозастосування⁵.

¹ Грешнова Н. А. Принцип состязательности в юридическом процессе России (вопросы теории и практики): дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2015. С. 37.

² Овсепян Ж. И. Конституционное судебно-процессуальное право (конституционная юстиция): у истоков отрасли права, науки и учебной дисциплины. *Правоведение*. 1999. № 2. С. 37.

³ Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права. С. 63.

⁴ Приходько Х. В. Конституційний процес як самостійний вид юридичного процесу. *Право України*. 2008. № 6. С. 31.

⁵ Основы теории государства и права: учеб. пособ. / под. ред. Н. Г. Александрова, Ф. И. Калинычева. Москва: Госюриздат, 1963. С. 52.

Таким чином, є підстави стверджувати, що процесуальна діяльність Верховної Ради, Рахункової палати України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини становить зміст конституційного процесу.

На нашу думку, конституційний процес є послідовною діяльністю конституційних органів, яка відбувається у передбаченій законом формі з приводу виконання покладених на них завдань.

Кримінальний процес. Латинські терміни *criminalis* (злочинний) та *processus* (проходження, просування вперед) утворюють поняття «кримінальний процес». Дані терміни у словосполученні набувають іншого значення, відмінного від буквального змісту і означають провадження з притягненням до кримінальної відповідальності та покарання за вчинений злочин. У цьому аспекті як синонім вживається поняття «кримінальне судочинство». Як відзначає В. М. Тертишник, кримінальний процес є єдністю змісту і форми. Змістом кримінального процесу є кримінально-процесуальна діяльність, а його формою – кримінально-процесуальні відносини, встановлений законом порядок провадження процесуальних дій¹.

Під поняттям «кримінальний процес» розуміють: 1) особливий вид державної діяльності; 2) право як сукупність правових норм, що регулюють кримінально-процесуальну діяльність; 3) систему понять, уявлень, поглядів та ідей, що розкривають сутність кримінального процесу, закономірності його виникнення та розвитку.

Кримінальний процес є одним із видів державної діяльності, оскільки держава у особі вповноважених суб'єктів бореться зі злочинністю, здійснює охорону від злочинних посягань конституційного ладу, прав та свобод громадян, прав та законних інтересів юридичних осіб. Вповноважені державні органи та посадові особи наділені необхідною владою та за наявності необхідних підстав мають право застосовувати заходи державного примусу. Процесуальна діяльність даних органів здійснюється постадійно, кожна стадія характеризується притаманними їй особливостями та служить досягненню цілей і вирішенню завдань кримінального судочинства. Особливість кримінального процесу полягає у тому, що він складається не просто із сукупності, а саме із системи впорядкованих дій, розподілених на стадії, через які проходить кримінальне провадження. Слід відзначити, що кожна стадія протікає у формах, характерних лише для неї, не зважаючи на їх пов'язаність між собою принципами і завданнями кримінального процесу. Це такі стадії, як: 1) досудове розслідування; 2) судове провадження у першій інстанції; 3) судове провадження з перегляду судових рішень; 4) виконання судових рішень. Наразі, кожна стадія вирішує загальні завдання кримінального

¹ Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. 4-те вид., доповн. і перероб. Київ: А.С.К., 2003. С. 13.

процесу у властивій саме цій стадії процесуальній формі. Процесуальна форма кожної стадії, в свою чергу, визначає специфіку процесуального становища суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, засобів доказування, правозахисних механізмів, процесуальних рішень та повноважень органів і посадових осіб, що ведуть кримінальний процес¹.

Таким чином, кримінальний процес — це врегульована законом, втілена у форму правових відносин та здійснювана у встановленому порядку діяльність вповноважених суб'єктів, спрямована на швидке та повне розкриття злочинів, викриття винних: встановлення об'єктивної істини та забезпечення захисту прав і свобод людини, захист суспільства та громадян від злочинних посягань, забезпечення правильного застосування закону та здійснення правосуддя.

Цивільний процес — це розгляд та вирішення цивільних справ судом у порядку, встановленому нормами цивільного процесуального права. У якості примусової форми захисту суб'єктивних прав цивільний процес має універсальний характер, оскільки відповідні права виникають на підставі як цивільних, так і земельних, сімейних, житлових, соціальних, трудових і навіть публічних².

На думку Є.В. Васьковського, цивільний процес є юридичним відношенням між сторонами спору та судом, яке має на меті визнання судом цивільного права однієї сторони внаслідок заперечення такого права іншою стороною, чи невизнання такого права у результаті ствердження протилежної сторони про існування даного права в її особі³. У свою чергу, Т.В. Сахнова відзначає, що сутність цивільного процесу полягає у державній гарантії необхідної реалізації права в тих випадках, здійснення права є неможливим у результаті порушення чи спірності. Загалом цивільний процес є втіленням соціального призначення і сутності правосуддя⁴.

Згідно зі ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Розгляд та вирішення справ у цивільному процесі є одним зі способів здійснення судового захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб.

Ст. 15 Цивільного процесуального кодексу України визначає, що в порядку цивільного судочинства суди розглядають справи про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із цивільних, житлових, земельних, сімейних, трудових відносин, а також з інших правовідносин, крім випадків, коли розгляд

¹ Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права. С. 44.

² Гражданский процесс: учебник / под ред. М.К. Треушникова. Москва: Городец, 2007. С. 3-4.

³ Гражданский процесс: хрестоматия / ред. М. К. Треушников. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Городец, 2005. С. 14.

⁴ Сахнова Т.В. Гражданское процессуальное право России: перспективы развития. *Государство и право*. 1999. №12. С. 31.

таких справ проводиться за правилами іншого судочинства¹. Цивільне судочинство – це врегульований нормами цивільного процесуального права порядок провадження в цивільних справах, який визначається системою взаємопов'язаних цивільних справ та обов'язків і цивільно-процесуальних дій, якими вони реалізуються їх суб'єктами – судом і учасниками процесу².

У відповідності зі ст.15 Цивільного процесуального кодексу України виокремлюють наступні види цивільного судочинства: 1) позовне провадження; 2) наказне провадження; 3) окреме провадження³. Під видом цивільного судочинства слід розуміти порядок порушення, розгляду, вирішення певної групи цивільних справ, який обумовлюється характером та специфікою матеріального права чи інтересу, що захищається законом. Необхідно враховувати, що процесуальне право регулює порядок судового захисту різних прав та інтересів і справи, які надходять на розгляд суду, мають істотні матеріально-правові відмінності. Таким чином, у низці випадків матеріально-правова природа цивільних справ суттєво впливає форму їх розгляду.

Позовне провадження є основним із найбільш розповсюджених видів судочинства. У порядку позовного провадження розглядаються справи щодо спорів, які виникають з цивільних, житлових, сімейних, трудових та інших правовідносин. Правила позовного провадження є загальними правилами цивільного судочинства з усіх справ.

Наказне провадження є однією з процедур, спрямовано на спрощення, підвищення ефективності та диференціації цивільного процесу. Даний вид провадження є особливим спрощеним видом цивільного судочинства, спрямованим на розвантаження судів загальної юрисдикції від справ, які не потребують повної та детальної процедури розгляду. Його мета – спрощений та ефективний захист безспірних прав осіб шляхом видачі судового наказу, який є судовим рішенням та одночасно виконавчим документом про стягнення з боржника грошових коштів або витребування майна за заявою особи, котрій належить право такої вимоги⁴.

Розгляд справ з окремого провадження судочинства здійснюється за загальними правилами, але з деякими винятками і доповненнями, встановленими спеціальними нормами для несповних видів провадження.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

² Чернооченко С. І. Цивільний процес України: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. С. 22.

³ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

⁴ Кучерук К. І. Наказне провадження: питання теорії та практики. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2012. № 2. С. 109-112.

Окремі провадження спрямовуються на встановлення певних обставин, наявності чи відсутності юридичних фактів або юридичного статусу громадян, необхідних для реалізації суб'єктивних прав¹.

Розгляд і вирішення цивільних справ відбувається у певній послідовності за стадіями, які є сукупністю процесуальних дій, спрямованих на реалізацію певної мети: прийняття заяв, підготовки справи до судового розгляду, судовий розгляд, судові рішення тощо.

У науці цивільного процесуального права виокремлюють наступні основні стадії цивільного процесу²: 1) порушення цивільної справи за заявою заінтересованої особи; 2) підготовка цивільної справи до судового розгляду; 3) судовий розгляд – розгляд і вирішення справи в судовому засіданні; 4) апеляційне оскарження і перевірка рішень, ухвала суду першої інстанції; 5) касаційне оскарження і перевірка рішень, ухвал суду першої та апеляційної інстанції; 6) перегляд рішень, ухвал, що набрали законної сили, у зв'язку з нововиявленими та винятковими обставинами; 7) звернення судового рішення до виконання.

М.Й. Штефан, дослідивши зміст та структуру цивільного процесу, пропонує його розуміти як сукупність і систему правових норм, предметом регулювання яких є суспільні відносини у сфері здійснення правосуддя в цивільних справах³.

Неюрисдикційний процес є формою звичайної правореалізації за участі владного суб'єкта, тобто передбачає відсутність спору про право. Він заснований на концепції саморегуляції та свободи волевиявлення моделі поведінки суб'єктів, метою яких виступає захист законних інтересів. Вибір варіантів поведінки сторін у неюрисдикційному процесі із забезпечення законного інтересу визначає характер саморегулювання. У цьому розумінні неюрисдикційний процес є особливою формою діяльності суб'єктів у відповідності із чинним законодавством⁴.

Ми вважаємо, що критеріями диференціювання неюрисдикційного процесу на різновиди є мета діяльності, оскільки галузевий критерій не може бути застосований унаслідок відсутності правового спору. Мета діяльності, у свою чергу, передбачає врахування суб'єктності та компетентності.

Неюрисдикційний процес, на нашу думку складається із бюджетного

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

² Власов А. А. Гражданское процессуальное право: учебник. Москва: ТК Велби, 2003. 432 с.; Гражданское процессуальное право: учебник / С.А. Алехина, В.В. Блажеев и др. / под ред. М. С. Шакарян. Москва: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2004. 584 с.

³ Штефан М. Й. Цивільний процес. Підручник для юридичних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ: Ін Юре, 1997. С. 10.

⁴ Лисюткин А.Б., Тонконогова Е.Ю. К вопросу о природе неюрисдикционного процесса: логико-гносеологический аспект. *Известия Саратовского университета. Сер. Экономика. Управление. Право*. 2015. № 2. С.215, 217-218.

процесу, дозвоільно-ліцезійного процесу, податкового процесу, нотаріального процесу та реєстраційного процесу. Крім того, неюрисдикційний характер мають окремі процеси конституційно-правового характеру: законодавчий, виборчий та референдарний.

Бюджетний процес. Розуміння юридичного процесу у широкому сенсі дає підстави стверджувати, що одним із різновидів юридичного процесу є бюджетний процес, якому також притаманні всі ознаки юридичного процесу¹. Як правило, під бюджетним процесом розуміють дії органів державної та місцевої влади, які регулюються нормами бюджетного права, щодо складання, розгляду, затвердження і виконання бюджетів, а також складання, розгляду і затвердження звіту про їх виконання. Таким чином, бюджетний процес у широкому розумінні це - організована і нормативно врегульована діяльність державних та місцевих органів влади у галузі бюджету².

Особливість бюджетного процесу полягає у тому, що він складається з правотворчої діяльності, пов'язаної із складанням, розглядом та затвердженням проектів бюджетів, а також правотворчої та правозастосовної діяльності вповноважених суб'єктів, яка здійснюється у ході виконання бюджетів та контролю за їх виконанням. Слід відзначити, що правотворча складова такої діяльності переважає правозастосовну. Крім того, порядок реалізації правозастосовної діяльності регламентується чинним законодавством недостатньо³.

Зважаючи на те, що бюджетний процес структурно складається із формування, виконання та контролю за виконанням бюджету, він є складним, багатоплановим механізмом соціально-економічної життєдіяльності фізичних, юридичних осіб та держави⁴.

Р. А. Воробйов, позиціонуючи себе прихильником широкого підходу до розуміння юридичного процесу, пропонує розуміти під бюджетно-правовим процесом нормативно-регламентовану процесуальну форму бюджетної діяльності (бюджетно-процесуальну діяльність) уповноважених суб'єктів бюджетного права, що знаходить вияв у бюджетній правотворчості та правореалізації⁵. Л. К. Воронова визначає бюджетний

¹ Сідор М.І. Бюджетний процес як вид юридичного процесу. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. 2007. Вип. 35. С. 121.

² Бугай Т.В. Бюджетний процес в Україні: теоретичний аспект. *Глобальні та національні проблеми економіки*: електронне наукове видання. 2015. Вип. 7. С. 632-633. URL: <http://global-national.in.ua/issue-7-2015/15-vipusk-7-veresen-2015-r/1306-bugaj-t-v-byudzhetniy-protses-v-ukrajini-teoretichnij-aspekt>.

³ Миколенко О.І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. С. 134.

⁴ Фетисов В.Д. Бюджетная система Российской Федерации: учеб. пособ. Москва: Юнити-Дана, 2003. С. 170.

⁵ Воробйов Р.А. Концептуальні основи новітнього розуміння поняття бюджетного процесу. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2012. № 3. С. 197.

юридичний процес як засновану на правових нормах діяльність органів держави й органів місцевого самоврядування зі складання, розгляду проекту бюджету, затвердження і виконання бюджету, складання, розгляду і затвердження звіту щодо виконання бюджету¹. У свою чергу, М. І. Сідор пропонує розуміти під бюджетним процесом засновану на нормах бюджетного законодавства сукупність дій органів державної влади та місцевого самоврядування із складання, розгляду, затвердження та виконання бюджету, а також із складання, розгляду і затвердження звіту про його виконання².

Згідно зі ст. 2 Бюджетного кодексу України бюджетний процес визначається як регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання бюджетів, що складають бюджетну систему України³.

Враховуючи вищевикладене, вважаємо за доцільне погодитися з Т. В. Бугай, яка пропонує розуміти під бюджетним процесом врегульовану законодавством діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на узгодження інтересів усіх соціально-політичних і економічних груп щодо планування та використання державних фінансових ресурсів, яка реалізується шляхом складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, контролю за дотриманням бюджетного законодавства на кожній стадії даного процесу, а також оцінки ефективності та результативності використання бюджетних коштів⁴.

Дозвільно-ліцензійний процес. У правничій літературі під дозвільною системою у найзагальнішому вигляді розуміють організаційно-правову діяльність, що здійснюється державою з метою забезпечення своїх економічних і соціально-політичних інтересів, для створення необхідних умов для нормальної діяльності державних і громадських організацій, дотримання законності, охорони власності і забезпечення громадської безпеки⁵.

Виходячи зі змісту «Положення про дозвільну систему»⁶, а також

¹ Воронова Л. К. Фінансове право України. Київ: Прецедент; Моя книга, 2006. С. 143.

² Сідор М.І. Бюджетний процес як вид юридичного процесу. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. 2007. Вип. 35. С. 122.

³ Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.

⁴ Бугай Т.В. Бюджетний процес в Україні: теоретичний аспект. *Глобальні та національні проблеми економіки*: електронне наукове видання. 2015. Вип. 7. С. 634. URL: <http://global-national.in.ua/issue-7-2015/15-vipusk-7-veresen-2015-r/1306-bugaj-t-v-byudzhetnij-protses-v-ukrajini-teoretichnij-aspekt>.

⁵ Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу. С. 100-101.

⁶ Про затвердження Положення про дозвільну систему: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.10.1992 № 576. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/576-92-п>.

інших нормативних актів, дозвільну систему можна розглядати в двох аспектах – широкому і вузькому. У широкому значенні йдеться про обов'язок зацікавлених суб'єктів отримати у відповідних державних органах дозвіл на виготовлення, реалізацію, придбання, перевезення (зберігання й використання) визначених предметів. У вузькому значенні мається на увазі певні правила, спрямовані на регулювання порядку виготовлення, придбання, користування, зберігання, реалізації та транспортування об'єктів, охорона яких становить особливу турботу держави та спрямована на забезпечення громадської безпеки, на запобігання та припинення можливого використання цих об'єктів із злочинною метою тощо¹.

Враховуючи специфіку дозвільної діяльності, на нашу думку, є можливим виокремлення наступних різновидів дозвільних проваджень: 1) за цілями; 2) за суб'єктами, які надають відповідні дозволи; 3) за предметом правових відносин.

Залежно від цілей дозвільних проваджень розрізняють забезпечення реалізації зацікавленими особами своїх суб'єктивних прав чи забезпечення вимог дозвільно-ліцензійної системи.

Залежно від суб'єктів, які надають відповідні дозволи, провадження класифікуються на ті, що здійснюються органами внутрішніх справ чи здійснюються іншими державними органами.

У відповідності із предметом правових відносин доцільно виокремити: 1) провадження із видачі дозволів на придбання, носіння і зберігання вогнепальної зброї; на виробництво і використання вибухових речовин і вибухових матеріалів; на придбання, використання, перевезення, утилізацію і поховання отрутих, токсичних і сильнодіючих речовин; 2) провадження із видачі дозволів (ліцензій) на заняття банківською діяльністю; діяльністю з надання фінансових послуг; зовнішньоекономічною діяльністю; на виробництво і торгівлю спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами; 3) ліцензування у сфері електроенергетики та використання ядерної енергії; у сфері освіти; у сфері інтелектуальної власності; ліцензування каналів мовлення тощо).

Особливістю ліцензійних проваджень є те, що вони регулюються як нормами адміністративного права, так і нормами господарсько-процесуального права. Головним завданням ліцензування є захист економічних та інших інтересів держави, її громадян шляхом встановлення державою певних умов і правил провадження окремих видів господарської діяльності². Воно передбачає одержання зацікавленими суб'єктами

¹ Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу. С. 101.

² Кармазіна О. Ліцензування роздрібного та оптового продажу горілчаних і тютюнових виробів. *Юридичний журнал*. 2004. № 7. С. 36.

спеціального документу державного зразка, який видається вповноваженим державним органом. Відповідний документ засвідчує право особи займатися певним видом господарської діяльності.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» під ліцензуванням слід розуміти «засіб державного регулювання провадження видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, спрямований на забезпечення реалізації єдиної державної політики у сфері ліцензування, захист економічних і соціальних інтересів держави, суспільства та окремих споживачів»¹.

Наразі, ліцензійним провадженням є можливим визнати процедуру здійснення ліцензування, тобто процедуру видачі, переоформлення, анулювання та контролю за дотриманням ліцензійних умов².

У свою чергу, під дозвільним провадженням Г. Лиско пропонує розуміти сукупність послідовно здійснюваних вповноваженим органом дій, спрямованих на надання особі документів дозвільного характеру, у разі подання нею усіх необхідних документів, переоформлення чи анулювання таких документів у випадках, передбачених законом³.

Навести вичерпний перелік проваджень, що складають дозвільно-ліцензійний процес, неможливо, оскільки їх перелік «настільки ж динамічний, наскільки рухлива і непередбачувана сама практика управління у різних сферах суспільного розвитку»⁴.

Таким чином, під дозвільно-ліцензійним процесом слід розуміти урегульовану процесуальними нормами діяльність вповноважених суб'єктів, спрямовану на забезпечення реалізації прав зацікавлених осіб на виконання певних дій чи надання відповідного дозволу на зайняття певними видами діяльності.

Податковий процес. У сучасних умовах відбувається активне реформування податкової сфери, бурхливий розвиток законодавства про податки і збори, що визначає «потребу в проведенні системного аналізу процесуальних аспектів податково-правового регулювання»⁵. Вітчизняне законодавство не містить поняття «податковий процес», у ньому використовується термін, близький за змістом – це термін «адміністрування податків», що застосовується у відомчих підзаконних

¹ Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/222-19>.

² Тимошенко К. В. Ліцензійне провадження в адміністративному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 26. С. 145.

³ Лиско Г. До питання природи дозвільного провадження та його місця у адміністративній процедурі. *Вісник Львівського університету. Сер. Юридична*. 2013. Вип. 58. С. 155.

⁴ Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. У двох томах. Том 1. Загальна частина / ред. кол.: В. Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ: Юридична думка, 2004. С. 491.

⁵ Боднарук Ю. Сучасне розуміння категорії «податковий процес» в Україні. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 50.

нормативно-правових актах. Як зазначає О. Ю. Тімарцев, незважаючи на відсутність дефініції податкового процесу у законодавстві, зміст податкових відносин відповідає терміну «процес», що означає рух уперед, послідовну зміну станів, стадій розвитку чи сукупність послідовних дій з метою досягнення певного результату¹.

На думку М. В. Сухова, чинниками, що вказують на існування податкового процесу виступають процесуально-правова регламентація правозастосовної діяльності податкових органів та здійснення такої діяльності в процесуальній формі², яка є сукупністю однорідних процедурних вимог, що ставляться до дій учасників і спрямовані на досягнення певного результату³. Під податковим процесом вчений пропонує розуміти форму діяльності уповноваженого органу державної адміністрації у податковій сфері, яка є специфічним різновидом адміністративного процесу, що обумовлюється галузевою приналежністю матеріальних та процесуальних норм⁴.

Н. Ю. Пришва визначає податковий процес як урегульовану процесуальними нормами податкового права діяльність учасників податкових правовідносин, що пов'язана з акумулюванням податкових платежів до бюджетів⁵.

Надаючи широке визначення податкового процесу, М. П. Кучерявенко зазначає, що він є комплексною системою взаємопов'язаних правових форм діяльності державних органів, юридичних і фізичних осіб щодо реалізації податкових процедур, спрямованих на регулювання відносин відповідно до податкових норм, виражається у здійсненні прав і обов'язків учасників податкових процедур з метою реалізації відповідного інтересу в оподаткуванні, закріпленого у правових актах, які відображають виконання податкового обов'язку, що регулюється податково-процесуальними нормами та забезпечується специфічними способами оподаткування⁶.

У свою чергу І.Є. Криницький зауважує, що в Україні явище

¹ Тімарцев О. Ю. Податковий процес як інститут податкового права. *Фінансове право*. 2011. № 4(18). С. 19.

² Сухов М. В. Налоговый правоприменительный процесс в механизме реализации налогового законодательства (административно-правовое исследование): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. Санкт-Петербург, 2005. С. 95-96.

³ Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. Москва: Юрид. лит., 1972. С. 190-191.

⁴ Сухов М. В. Налоговый правоприменительный процесс в механизме реализации налогового законодательства (административно-правовое исследование): автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.14 Санкт-Петербург, 2005. С. 19.

⁵ Пришва Н. Ю. Правові проблеми регулювання обов'язкових платежів: монографія. Київ: ЕксОб, 2003. С. 27.

⁶ Податкове право України: навч. посіб. за вимог. кред.-модул. сист. орг. навч. процесу / за заг. ред.: Л. К. Воронової, М. П. Кучерявенка. Київ: Правова єдність, 2009. С. 116.

податкового процесу досліджується фрагментарно та епізодично, і пропонує наступне його визначення. Це врегульований процесуальними нормами податкового права порядок процедурної (як правило, неюрисдикційної) діяльності компетентних уповноважених суб'єктів у галузі оподаткування та податково-процесуальні правовідносини, що виникають на цій основі¹.

З точки зору змісту податкового процесу, Ю. В. Боднарук пропонує розуміти під даним явищем врегульований фінансово-правовими нормами порядок діяльності суб'єктів податкових правовідносин (платників податків, податкових агентів і держави в особі контролюючих органів) і інших осіб (банків, спеціалістів, експертів, суб'єктів оціночної діяльності, понять та ін.), спрямований на ефективну реалізацію податково-зобов'язальних та податково-деліктних правовідносин².

На нашу думку, слід погодитися з думкою Л. В. Касьяненко, що специфіка податково-правових відносин зумовлює необхідність розуміння податкового процесу у широкому значенні. Дана категорія охоплює всі відносини, що регулюють установлений порядок реалізації податкового обов'язку, порядок обчислення, сплати, справляння податків, податкової звітності, податкового контролю та врегулювання податкових конфліктів³.

Нотаріальний процес. Нотаріальна діяльність є владною, юридичною за змістом, цілями та результатом і полягає у посвідченні фактів, що мають юридичне значення та вчиненні інших дій, передбачених Законом України «Про нотаріат»⁴. Вона здійснюється: 1) державними нотаріусами, які працюють в державних нотаріальних конторах та архівах; 2) приватними нотаріусами, які займаються приватною нотаріальною діяльністю. Нотаріус є посадовою особою, яка реалізує делеговані їй владні повноваження в результаті відповідної діяльності.

Слід відзначити, що більшість ознак, притаманних юридичному процесу (є різновидом соціального процесу; носить владний характер; має юридичну природу; носить організаційний характер; має процесуально-нормативний характер; структурованість та ін.) характеризують і нотаріальну діяльність у якості його різновиду. Нотаріальний процес є діяльністю, яка безпосередньо пов'язана з необхідністю використання різних методів і засобів юридичної техніки. Відповідно, дана діяльність передбачає дотримання вимог, що ставляться до нотаріального

¹ Криницький І. С. Теоретичні проблеми податкового процесу: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. С. 9-17.

² Боднарук Ю. Сучасне розуміння категорії «податковий процес» в Україні. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 53.

³ Касьяненко Л. Види фінансово-правового процесу. *Теорія і практика інтелектуальної діяльності*. 2011. № 6. С. 89.

⁴ Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

провадження чинним законодавством. Як різновид юридичного процесу, нотаріальний процес зводиться до передбаченого законом порядку здійснення нотаріальних дій, він характеризується складним структурним змістом. Елементами нотаріального процесу, на думку В. В. Комарова і В. В. Баранкової, виступають його суб'єкти, стадії та провадження, які дозволяють окреслити межі в просторі і часі та предметний склад цієї форми діяльності¹.

У широкому розумінні під нотаріальним процесом С.Я. Фурса пропонує розуміти діяльність уповноважених державою осіб, яка здійснюється відповідно до визначеної законом процедури та інших вимог законодавства України із захисту і охорони безспірних прав та інтересів як фізичних, юридичних осіб, так і держави, а у вузькому - сукупність вчинюваних нотаріальних дій, якщо за однією заявою вчиняється одне провадження, та нотаріально-процесуальних правовідносин, які виникають під час вчинення нотаріального провадження².

Реєстраційний процес. Реєстрація полягає у записі фактів з метою обліку і надання цим фактам законності. Державна реєстрація передбачає фіксацію (письмово або у інший спосіб) фактів, явищ, відомостей чи певних матеріальних об'єктів з метою їх державного обліку та контролю, засвідчення дійсності і надання їм законного (легітимного) статусу, а також вчинення інших реєстраційних дій³. Вона здійснюється у встановленому законом порядку вповноваженими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, на які покладено також обов'язки щодо ведення та належного функціонування відповідного реєстру⁴.

Змістом реєстраційного процесу є вчинення певних дій щодо фіксації у реєстрі відповідного факту чи явища та видачі про це документа встановленого зразка. Одночасно це виступає доказом обставин, які спричиняють настання певних юридичних наслідків. О.В. Кузьменко пропонує віднести до реєстраційних проваджень також адміністративні процедури, пов'язані із обліком за місцем перебування та місцем проживання певних категорій громадян: військовозобов'язаних, військовослужбовців, платників податків тощо⁵.

На нашу думку, під реєстраційним процесом слід розуміти діяльність вповноважених суб'єктів по розгляду і вирішенню у

¹ Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотариат и нотариальный процесс. Харьков: Консум, 1999. С. 73.

² Теорія нотаріального процесу. С. 28.

³ Апанасюк О.Г. Реєстраційне провадження: сутність та особливості. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2005. № 31. С. 180.

⁴ Мещерякова Н. «Єдине вікно» для підприємця. *Юридичний вісник України*. 2004. № 43. 23-29 жовт. С.7.

⁵ Кузьменко О. В. Гносеологічна природа реєстраційного провадження. *Форум права*. 2006. № 2. С. 92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

встановленому порядку індивідуально-конкретних справ в сфері державної реєстрації. Це здійснюється шляхом внесення відомостей про об'єкти реєстрації у відповідний реєстр з метою встановлення юридично значущих фактів і прав суб'єктів реєстраційних правовідносин та винесення за результатами індивідуального акту в межах нормативно врегульованої процедури¹.

Установчий процес. Як зазначають В. С. Журавський, В. О. Серьогін і О. Н. Ярмиш, установча форма діяльності спрямована на структурні перетворення у державному апараті і суспільному організмі². Ця діяльність пов'язана зі створенням, реорганізацією, ліквідацією органів публічної влади чи їх структурних підрозділів, а також визначенням чи зміною їх персонального складу (обранням, призначенням та усуненням з посад певних посадових осіб). Іноді її ще називають установчо-номінаційною.

Установчою діяльністю в публічно-правовій сфері покликані займатися спеціальні суб'єкти: органи та посадові особи державної влади й місцевого самоврядування, міжнародні організації. Як правило, у рамках держав і державоподібних утворень питання про суб'єктів установчого процесу звужується до органів і посадових осіб. Одні вчені обмежують зміст управлінської діяльності лише формуванням органів держави³, а інші включають до її змісту крім формування державних органів також призначення посадових осіб та створення юридичних осіб⁴. Відповідно, зазначена установча діяльність здійснюється за допомогою правотворчих та правозастосовчих заходів⁵. Проте питання про населення як носія народного суверенітету, у тому числі й відносно формування органів влади та управління, і, отже, про розгляд його в якості суб'єкта установчого процесу, в юридичній літературі залишається відкритим.

Так, за думкою В. М. Горшеньова та його прихильників, установчий процес визначається як діяльність уповноважених органів держави, посадових осіб і громадських організацій, щодо реалізації норм матеріального права, що встановлюють їхні права щодо формування, ліквідації чи перебудови органів держави, призначення або звільнення посадових осіб та інших суб'єктів управління⁶. Проявляється подібного роду діяльність, головним чином, у здійсненні дій з підготовки умов,

¹ Юшкевич О. Г. Проведення в справах про державну реєстрацію фізичних осіб-підприємців: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2007. С. 8.

² Журавський В. С., Серьогін В. О., Ярмиш О. Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: підручник. Київ: Ін Юре, 2004. С. 67.

³ Беляев В. П. Контрольная форма юридической деятельности (общетеоретический аспект). Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2006. С. 21.

⁴ Теория юридического процесса. С. 67.

⁵ Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права. С. 134.

⁶ Теория юридического процесса. С. 64-65.

організації, проведення виборів чи призначення керуючих суб'єктів і затвердження відповідних установчих результатів.

Підставами виникнення цього виду юридичного процесу є відповідні юридичні факти чи юридичний стан (закінчення строку повноважень органів держави чи строку призначення посадових осіб). А в якості кінцевого юридичного наслідку у даному випадку виступає поява нового або реорганізованого органу держави, призначення посадової особи чи іншого управлінського суб'єкта. Наслідок може бути виражений і у ліквідації конкретного суб'єкта права.

На нашу думку, установчий юридичний процес являє собою складне матеріально-процесуальне утворення, що базується на взаємодії матеріальних і процесуальних правових норм і відповідних їм правовідносин, які є результатом правового регулювання і складаються у певній послідовності, спрямовані на формування, ліквідацію, чи реорганізацію органів, установ, посадових осіб та інших суб'єктів права, і виступають у якості особливого нормативного порядку здійснення владної управлінської діяльності з приводу реалізації відповідних правових норм.

Контрольно-наглядовий процес. У найбільш загальному значенні поняття «контроль» означає спостереження, нагляд за будь-чим, з метою перевірки відповідності чи інших дій у галузі виробництва, державного управління або поведінки громадян¹. Під контролем прийнято також розуміти перевірку виконання прийнятих рішень чи обов'язків, покладених державою і суспільством на підприємства, установи, організації, посадових осіб і громадян, дотримання правових і соціальних норм, ліквідацію відхилень від заданих програм діяльності і нормативних вимог².

В. М. Горшенев та представники його школи визначають контрольний процес як правову форму діяльності державних органів, громадських організацій та посадових осіб щодо нагляду та перевірки відповідності виконання і реалізації підпорядкованими суб'єктами нормативно-правових приписів, атако щодо припинення порушень цих приписів організаційно-правовими засобами³.

Оскільки «контроль» та «нагляд» є пов'язаними між собою поняттями і досить часто науковці розглядають їх, не розділяючи⁴, вважаємо за доцільне розглядати контрольно-наглядову діяльність як відносно відокремлене самостійне правове явище. Відокремлюючись із

¹ Энциклопедический юридический словарь / под общ. ред. В.Е. Крутских. 2-е изд. Москва: ИНФРА-М, 1999. С. 168.

² Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / наук. кер. В.В. Цветков. Київ: Оріяни, 1998. С. 44.

³ Теория юридического процесса. С. 69.

⁴ Моргунов О. А. Контрольно-наглядові процедури у сфері організаційно-штатної роботи органів внутрішніх справ України. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2014. № 29. С. 155. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2014_29_25.

загального процесу життєдіяльності людства, у зв'язку з потребами суспільного розвитку, контроль та нагляд, відповідно до розширення виробництва й ускладнення соціальних відносин, відіграють значну роль у його житті, активно впливають на всі процеси, які мають місце в системі управління суспільством.

Слід відзначити, що з урахуванням сфери застосування, у контрольно-наглядовій діяльності можна виокремити внутрішній та зовнішній напрямки впливу. Внутрішній контроль та нагляд реалізуються в організаційних структурах державних органів для забезпечення якісного управління. Зовнішній, у свою чергу, спрямовується на середовище, яке по відношенню до суб'єкта управління знаходиться зовні, за межами організаційної структури. Оскільки здійснення зовнішньої контрольно-наглядової діяльності пов'язане з реалізацією суб'єктивних прав і обов'язків учасниками правовідносин, які не входять до системи державних органів та забезпечує розвиток відносин у певній сфері, виникає необхідність її процесуального регулювання. З метою запобігання зловживанням зі сторони контролюючих суб'єктів та захисту законних прав і свобод підконтрольних суб'єктів, здійснювана уповноваженими органами контрольно-наглядова діяльність повинна реалізовуватись у відповідних процесуальних формах¹.

Крім того, контрольно-наглядовий процес своїм організуючим впливом пронизує правотворчу та установчу діяльність, сприяє здійсненню вказаних правових форм на належному організуючому рівні².

Пропонуємо наступне визначення контрольно-наглядового процесу – це правова форма діяльності державних органів, посадових осіб, громадських організацій, наділених відповідними повноваженнями, яка відображена у здійсненні юридично значущих дій, пов'язаних із наглядом та перевіркою відповідності виконання і додержання підпорядкованими суб'єктами нормативно-правових приписів та застосування у випадку їх порушень відповідних організаційно-правових засобів.

Інтерпретаційний процес. Термін «тлумачення» походить від латинського «interpretation» і має багато значень. У широкому значення інтерпретація – це пізнавальний процес, спрямований на пояснення суті природних явищ суспільного життя. У правовій галузі даний термін використовують під час пояснення та з'ясування змісту нормативно-правових актів³. Тлумачення права передбачає пізнання і пояснення його змісту, мети, соціального призначення, практичної значущості та переклад абстрактних приписів права більш зрозумілою та доступною мовою

¹ Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права. С. 135.

² Теория юридического процесса. С. 69.

³ Ведерников Ю. А., Грекул В. С. Теория держави і права: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ., 2005. С. 167.

конкретних понять і висновків¹.

Інтерпретацію текстів нормативно-правових актів слід розуміти у якості «когнітивного процесу і одночасно результату у встановленні сенсу мовних і/або немовних дій»². З урахуванням розуміння інтерпретації, запропонованого В. З. Дем'янковим³, Л. Г. Кім підкреслює її двосдину сутність, яка полягає у тому, що інтерпретація одночасно є процесом та результатом. На її думку, інтерпретація як процес є когнітивною (ментально-мовною) діяльністю, у ході якої зміст мовного вираження набуває мовного втілення. Тобто здійснюється процес послідовного переходу від тексту до сенсу, зафіксованого у формі тексту⁴.

Відтак, інтерпретаційний процес (тлумачення нормативних приписів) є інтелектуально-вольовою діяльністю суб'єктів зі встановлення їх сенсу з метою відповідної реалізації та удосконалення⁵. М. П. Молибога, відзначаючи інтелектуально-вольовий характер тлумачення та його спрямованість на пізнання і з'ясування змісту права, звертає увагу на те, що він є певним процесом мислення, результат якого виражається в усній або письмовій формі⁶. Таким чином, інтерпретаційний процес складається зі з'ясування і його результату та роз'яснення⁷.

Необхідність процесу інтерпретації обумовлюється особливістю зовнішнього оформлення правових норм, їх юридичним та мовно-логічним оформленням і, відповідно, потребами правозастосовної діяльності. Здійснення правотворчості передбачає логічний послідовний виклад нормативно-правових приписів, їх простоту, зрозумілість, доступність і, водночас, чітко витриманий професійний стиль і мову. Логічність, точність, чіткість та ясність нормативно-правового акту зумовлюють адекватне здійснення інтерпретації приписів права, належне забезпечення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, процесуальну економію. Водночас потрібно враховувати, що вказані прийоми юридичної

¹ Теорія держави і права: навч. посіб. / упоряд. Л. М. Шестопалова. Київ: Прецедент, 2006. С. 128.

² Дем'янков В.З. Інтерпретація. *Краткий словарь когнитивных терминов* / под ред. Е. С. Кубряковой. Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. С. 31.

³ Дем'янков В.З. Інтерпретація як інструмент і як об'єкт лінгвістики. *Вопросы филологии*. 1999. №2. С. 5–13; Дем'янков В.З. Інтерпретація, понимание и лингвистические аспекты их моделирования на ЭВМ. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1989. 172 с.; Дем'янков В. З. Морфологическая интерпретация текста и ее моделирование. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. 206 с.

⁴ Кім Л. Г. Модель інтерпретаційного процесу і фактори, детермінують варіативність інтерпретаційного результату. *Вестник Томского государственного университета*. Томск, 2009. № 318. С. 29.

⁵ Борисов Г. А. Теория государства и права. Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. С. 213.

⁶ Молибога М.П. Тлумачення норм права: теоретичні засади та практичний вимір. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. № 3. С. 12-13.

⁷ Молибога М.П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 45.

іноді спричиняють ускладнення у правозастосовній практиці, оскільки лаконічність формулювання правових приписів може бути ширше або вужче дійсного змісту правової норми. Це вимагає від правозастосувача зробити правильні висновки, не допустити зміни смислу норми права¹. Використання знань у галузях правової, спеціальної та літературної термінології пов'язане із тим, що нормативно-правові акти викладено відповідним науково-літературним стилем у різних сферах суспільних відносин. Крім того, потреба тлумачення правових норм зумовлена також їхньою взаємопов'язаністю, тим, що вони діють у певній системі, а не ізольовано². Натомість, ефективність реалізації правових приписів, закріплених у нормативно-правових актах, безпосередньо залежить від з'ясування їх змісту та правильного його розуміння, оскільки помилкова інтерпретація призводить, як правило, до негативних наслідків³.

У свою чергу, сприяючи правильному, точному та однозначному розумінню і застосуванню нормативно-правових актів, інтерпретаційний процес здійснює вплив на стан законності і правопорядку, але не тягне за собою внесення виправлень чи змін до нормативно-правових актів.

Таким чином, під інтерпретаційним процесом як різновидом юридичного процесу, на нашу думку, слід розуміти спеціальну інтелектуально-вольову діяльність вповноважених суб'єктів, яка має логічний, послідовний характер та спрямована на встановлення змісту правових норм з метою правильного розуміння і належного застосування приписів права.

З урахуванням запропонованої класифікації юридичного процесу за правовими формами діяльності держави, маємо підстави відзначити, що вона об'єднує всі правові форми здійснення функцій держави та всі прояви державно-владної діяльності. Відповідно, в аспекті правової форми діяльності держави юридичний процес є комплексною системою органічно пов'язаних правових форм державної діяльності, що здійснюється уповноваженими державними органами, посадовими особами, а також іншими зацікавленими у вирішенні юридичних справ суб'єктами права.

¹ Капліна О. В. Тлумачення норм кримінально-процесуального права за обсягом їх правового змісту. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2. С. 223. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_37.

² Молибoga М. П. Тлумачення норм права: теоретичні засади та практичний вимір. С. 13.

³ Котенко М. В. Тлумачення норм права в системі юридичної діяльності. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Сер. Юридические науки*. Том 25(64). 2012. №1. С. 258.

РОЗДІЛ 3

РОЛЬ І МІСЦЕ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА В НАЦІОНАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ПРАВА

3.1. Поняття процесуального права та його співвідношення з юридичним процесом

Процесуальне право як сукупність правових норм, що регулюють юрисдикційну діяльність спеціально вповноважених органів, виникає лише на пізніх етапах розвитку людського суспільства, оскільки певною мірою відображає ступінь цивілізованості суспільства¹.

Однак безпосередня діяльність з розгляду правових спорів у вигляді певної процедури виникла, як відомо, вже на ранніх етапах розвитку держави і права. За думкою Г. В. Мальцева, «зародження примітивних процесуальних форм, що впорядковували конфліктну ситуацію суперечки чи накладання покарання за дії, близькі до злочину або були ним, відносяться до досить ранніх стадій людського суспільства»².

Таким чином, процес як врегульована правом діяльність виникає внаслідок потреби соціальної практики впорядковувати суспільні відносини. Його завданням є належним чином, у визначеному порядку і з дотриманням відповідного режиму здійснювати індивідуальне правове регулювання. Результатом виступає забезпечення відносної стабільності існуючого суспільно-політичного ладу. Діяльність юрисдикційних та інших охоронних органів з приводу впорядкування суспільних відносин характеризується важливою соціальною значущістю і здійснюється, відповідно, у передбаченому нормами права порядку. Дані норми мають загальні ознаки, які дозволяють об'єднати їх у єдину самостійну систему – процесуальне право.

Питання щодо процесуального права в правовій науці російської імперії, до складу якої на той час частково входила Україна, пройшло певні стадії розвитку. При цьому слід відзначити, що в основу розробок російських юристів покладені дослідження германських вчених, відповідно до яких взаємодія між матеріальним правом і процесом відбувалася на підставі обслуговуючої ролі процесу як складового елементу, його залежності від матеріального права та динамічності³.

Самостійно від матеріального права і один від одного цивільний та кримінальний процес почали вивчатися наприкінці XIX – на початку XX століть. Стосовно цивільного права та процесу відзначалося, що цивільний

¹ Кашанина Т. В. Зазнач. праця. С. 298.

² Мальцев Г. В. Происхождение и ранние формы права и государства. *Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов* / под. общ. ред. В. С. Нерсисянца. Москва: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М, 1999. С. 111.

³ Рязановский В. А. Зазнач. праця. С. 15-17.

процес є інститутом публічного права, а цивільне право є правом приватним. Цивільний процес має самостійний об'єкт самостійні завдання. Цивільне право предметом вивчення має систему суб'єктивних цивільних прав – сукупність правил, що нормують приватні інтереси, а цивільний процес – організацію встановлення і охорони суб'єктивних цивільних прав¹. У працях російських юристів обґрунтовувалася також самостійність кримінального процесу². Об'єктом кримінального права є особиста винуватість і караність, а об'єктом кримінального процесу – встановлення права держави на покарання³.

Одночасно з обґрунтуванням самостійності цивільного та кримінального процесів в цей період в юридичній науці починає окреслюватися предмет процесуального права⁴. М. М. Розін відзначав, що на відміну від науки матеріального права, що, будучи публічним чи приватним, вивчає юридичні відносини в умовах їх нормального виникнення, предметом науки процесуального права є діяльність держави з вирішення суперечок про право, зі встановлення і охорони дійсного права⁵. Суд виступає єдиним органом, що вирішує суперечки про право, встановлює і охороняє його. Відхилення від цього права залежать виключно від зовнішніх, історико-культурних умов і не впливають на загальні засади⁶. Поряд з цим, В. О. Рязановський стверджував, що існуючі взаємний вплив і зв'язок між цивільним правом і цивільним процесом не усувають їх принципової відмінності, не позбавляють обидві науки самостійного значення⁷.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX століть у правничій науці формується нова галузь знань, що має предметом дослідження процесуальне право, розуміння якого пов'язується з правоохоронною (включаючи правоустановчу) діяльністю судових органів. Спочатку це були розробки, які стосувалися окремих видів процесу⁸. Згодом в юридичній науці з'явилася доктрина, згідно якої під процесом розуміли єдину наукову дисципліну, побудовану на загальних засадах, а окремі види процесу (цивільний, кримінальний, адміністративний) розглядалися як галузі цієї єдиної науки. І. Я. Фойницький відзначав, що кримінальне судочинство, пов'язане з кримінальним правом за змістом і завданнями, тісно пов'язане також з цивільним процесом за змістом і формою. Вони

¹ Рязановский В. А. Знач. прая. С. 18.

² Розин Н. Н. Знач. прая. С. 23-27; Рязановский В. А. Знач. прая. С. 18-20; Фойницький І. Я. Знач. прая. С. 4-5.

³ Фойницький, І. Я. Знач. прая. С. 4.

⁴ Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 22.

⁵ Розин Н. Н. Знач. прая. С. 25.

⁶ Розин Н. Н. Знач. прая. С. 26.

⁷ Рязановский В. А. Знач. прая. С. 18.

⁸ Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 23.

разом складають систему судового права, включаючи адміністративну юстицію¹. Дослідивши схожість і відмінність кримінального і цивільного процесів, знайшовши загальність у предметі і основних питаннях в обох науках, однорідність матеріалу, співпадіння деталей та незначущість і не принциповість розбіжностей між ними, І. В. Михайловський дійшов висновку, що обидва процеси мають об'єднатися в науку судового права, при цьому особливості кримінального і цивільного судочинства складатимуть лише окремі питання цієї єдиної науки².

В. О. Рязановський зазначає, що завдання суду в усіх трьох є одним - встановити право, у випадку необхідності захистити його і здійснити. Встановлюване право може бути різним: суб'єктивне цивільне право, суб'єктивне публічне право, право держави на покарання. Таким чином, залежно від змісту і властивостей матеріальних прав, повинні визначатися і певні відмінності в організації процесу, але завдання суду у вказаних випадках повинно бути тотожним. Якщо встановлення права та його складають завдання правосуддя, то метою будь-якого процесу є досягнення матеріальної істини, тобто відповідності рішення нормі права (правомірність) та дійсними обставинами справи (матеріальна правда у вузькому розумінні). «Суд повинен знаходитися в такому положенні, яке сприяє досягненню цієї мети, тобто процес потрібно організовувати відповідним для досягнення матеріальної істини чином, зберігаючи при цьому, звичайно, найважливіший здобуток сучасної правової держави – права особистості»³. Дослідивши основні елементи процесу, В. О. Рязановський дійшов висновку, що співпадають не тільки завдання і цілі процесуальної діяльності, але й юридична природа, (конструкція) процесу, а також основні принципи судоустрою і судового провадження⁴.

Концепція процесуального права як судового права отримала своє продовження в працях радянських вчених. За думкою прихильників даної концепції, ідея судового права є не тільки науковою концепцією, але й відповідним явищем правової науки. Вони прагнули обґрунтувати існування вторинної комплексної галузі права, яка поєднує судоустрій, кримінальне й цивільне судочинства, що є окремими галузями права, причому всі вони, зберігаючи свою самостійність і специфічні риси й властивості окремих галузей права, зв'язуються безпосереднім відношенням кожної з них до єдиної галузі державної діяльності – правосуддю.

У цьому полягає сутність концепції судового права, що поєднує ті галузі чинного права, які визначають і регулюють організацію правосуддя і

¹ Фойницький І.Я. Зазнач. праця. С. 4.

² Михайловський І. В. Судебное право, как самостоятельная судебная наука (К вопросу о системе юридических наук). С.8.

³ Рязановский В.А. Зазнач. праця. С. 34.

⁴ Рязановский В. А. Зазнач. праця. С. 73.

його здійснення за окремими категоріями підвідомчих суду справ¹.

Особливості запропонованої концепції полягають у тому, що: 1) головною ознакою є загальність вже існуючих в якості самостійних галузей у вітчизняному праві (самостійних також і за ознакою наявності самостійного кодексу) кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права; 2) адміністративний процес, внаслідок його галузевої неоформленості не ставиться поряд з ними відповідно до процесуального права ні в якому розумінні не відноситься; 3) процеси поєднуються з групою матеріально-правових норм, що регулюють судоустрій. Таким чином, первинним в теорії є ознака здійснення судочинства, а не матеріального чи процесуального².

Автори судового права, розглядаючи його як комплексну галузь права, що складається з норм цивільного і кримінального процесів та судоустрою, не випадково визначили результат такого об'єднання «судовим правом», а не «судовим процесом». Однією з підстав об'єднання цих суміжних матеріальних та процесуальних явищ був очевидний тісний зв'язок матеріального права з судоустроєм, оскільки для застосування процесуального права необхідне існування відповідним чином організованих судів³. Така позиція заперечує теорію юридичного процесу, оскільки судоустрій не є процесом, основою ж судового права є поєднання, а не розмежування матеріального і процесуального⁴.

Як вже відзначалося, процесуальне право як сукупність правових норм, спрямованих на регулювання охоронної та юрисдикційної діяльності спеціально уповноважених органів, сформувалося на пізніх етапах розвитку суспільства⁵. У зв'язку із цим науковий інтерес до процесуального права виникає лише на початку 50-х років XX ст.⁶. Починають проводитися перші дослідження процесуальних норм у «непроцесуальних» галузях радянського права, оскільки до вказаного часу процесуальні норми виступали об'єктом вивчення виключно у межах загальногалузових юридичних наук. Як відзначає І. В. Атаманчук, на підставі аналізу правових норм, здійсненого Л. Ф. Клейманом, С. С. Студенікіним та Г. І. Петровим, та виокремлення процесуальних норм у «непроцесуальних» галузях, було з'ясовано неоднорідність регулятивної спрямованості правових норм. Це обумовило їх

¹ Проблемы судебного права / под ред. В. М. Савицкого. Москва: Наука, 1983. С. 3.

² Соколова Н. В. Этапы становления процессуального права России: с 1917 года по настоящее время: с 1917 года по настоящее время: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Самара, 2007. С. 14.

³ Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1956. 271 с.

⁴ Баландин, В. Н., Павлушина, А. А. Принципы юридического процесса / под общ. ред. В. М. Ведяхина. Тольятти: Изд-во ВУиТ, 2001. 152 с.

⁵ Кашанина Т. В. Знач. праця. С. 298.

⁶ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права у загальнотеоретичному контексті. *Наук.-інформ. вісник Івано-Франків. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького*. 2012. № 6. С. 185.

розмежування на процесуальні та матеріальні¹.

На підставі думки К. Маркса про те, що матеріальному праву властиві процесуальні форми, оскільки процес є формою життя закону², матеріальне та процесуальне право розглядаються у якості процесуальних категорій, що виражають діалектичну єдність напрямків правового регулювання. Маються на увазі безпосередня юридична регламентація суспільних відносин та встановлення процесуальних форм судового захисту цих відносин. Характеризуючи процесуальні форми виключно у нерозривному зв'язку із матеріальним правом, незалежно від галузевої приналежності, К. Маркс підкреслює їх системність та загальність. Процесуальні норми виступають у якості зовнішнього процедурного порядку, є частиною правореалізації матеріальних норм права різних галузей права у конкретних правовідносинах³. І. В. Атаманчук звертає увагу на те, що підтримуючи точку зору К. Маркса, угорський вчений Ф. Толді робить висновок, що матеріальне права лише за допомогою порядку провадження стає чинником формування життєвих відносин⁴.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. у Радянському Союзі здійснюється майже суцільна галузева кодифікація права. Галузі цивільно-процесуального і кримінально-процесуального права, які раніше різко відрізнялися друг від друга не тільки в деталях, але й загальних принципових положеннях, після кодифікації значно зблизилися. Цивільний і кримінальний процеси мають багато загального, і комплексне вивчення їх загальної юридичної природи, загальних принципів, цілей, властивостей, джерела яких лежать не тільки в процесуальних праві, але й у природі суду як органа держави, покликаного винятково для вирішення спорів про право, у законах пізнання, що лежать в основі доказового права, у взаєминах держави й особистості, що визначають положення особистості в судочинстві, безсумнівно, мало велике позитивне значення. Однак, зі сторони теоретиків права і процесуалістів, концепція судового права була піддана критиці.

За думкою деяких вчених, у судового права є відсутніми єдині предмет і метод правового регулювання. Зазначається, що створення комплексної правової галузі судового права веде до ігнорування істотних відмінностей між кримінальним і цивільним процесами, оскільки вони відрізняються за предметом, за завданнями і процесуальними формами⁵.

¹ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права у загальнотеоретичному контексті. С. 185.

² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 1. С. 102.

³ Там само.

⁴ Цит. за: Атаманчук І. В. Генеза процесуального права у загальнотеоретичному контексті. С. 186.

⁵ Гукасян Р.Е. Рецензия на кн.: Проблемы судебного права. Москва: Наука, 1983. 219 с. *Правоведение*. 1984. № 5. С. 105-107; Матвеева Н. Н. Обсуждение проблемы судебного права. *Советское государство и право*. 1980. № 1. С. 140-141.

Підставою такої гострої критики стало те, що її автори наполягають на існуванні в системі права відповідної складної, комплексної галузі й саме до цього зводять проблему, вважаючи це основою теорії. Натомість, для обґрунтування теорії немає необхідності у наявності галузі судового права. Для теорії судового права досить мати свій предмет дослідження¹.

Основу ж цього предмета становить те загальне, що внесене в зміст процесуальних галузей природою й структурною організацією такого важливого органа держави, як суд. Необхідність виконання функцій правосуддя стосовно до різних галузей права приводить до певної універсальності в судовій діяльності. Таким чином, на думку В.М. Протасова, відбувається зворотний вплив структури на функцію. І теорія судового права покликана досліджувати природу суду, оптимальні варіанти організації його структури, вплив останньої на процес і зміст процесуального права².

Тому, на думку О. Г. Лук'янової, в даному аспекті як теоретична конструкція, що вивчає організацію суду і юридичний процес і їх взаємний вплив, теорія судового права заслуговує підтримки, оскільки частиною предмета теорії судового права є процесуальне право³. Процесуальне право, на думку прихильників зазначеної концепції, являє собою сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення правосуддя, у зв'язку з ним або у зв'язку з діяльністю, що спрямована на підготовку здійснення правосуддя⁴.

Розуміння процесуального права у «вузькому» сенсі як специфічної форми судової діяльності є традиційним. Його підтримали такі прихильники традиційного розуміння процесуального права як М.М. Полянський, М.С. Строгович, В.М. Савицький, А.О. Мельніков. Прихильники «вузького» розуміння процесуального права відзначають, що суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення правосуддя, мають якісні специфічні особливості, зокрема особливий суб'єктний склад і зміст⁵. Суд як учасник процесуальних відносин – це особливий орган держави. Від інших правоохоронних органів він відрізняється своєю правовою природою, місцем у системі органів держави й механізмі правового регулювання виконуваними завданнями, принципами, формами й методами діяльності.

У зв'язку з цим процесуальне право має специфічний метод правового регулювання, що виражається в наступних процесуальних принципах: законності, об'єктивної істини, диспозитивності, змагальності,

¹ Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. С. 20.

² Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. С. 12-13

³ Лук'янова Е.Г. Теория процессуального права. Москва: НОРМА–ИНФРА-М, 2003. С. 28.

⁴ Проблемы судебного права / под ред. В.М. Савицкого. Москва: Наука, 1983. С. 17.

⁵ Боннер, А.Т. Существует ли «юридический процесс»? *Проблемы соотношения материального и процессуального права: труды ВЮЗИ*. Москва: Изд-во ВЮЗИ, 1980. С. 56.

презумпції невинуватості, процесуальної рівності, усності, гласності та інше. Також для даного методу є характерними особливі категорії правоздатності і дієздатності, особлива компетентність органів правосуддя та особлива (законна) сила юрисдикційного акту. Це тягне за собою систему суб'єктивних прав і обов'язків зацікавлених осіб і владних повноважень органів правосуддя. Все це закріплюється в нормах процесуального права¹.

Таким чином, маємо підстави зробити висновок, що прихильники «вузького» розуміння процесу намагалися обґрунтувати якісні особливості предмета і метода правового регулювання процесуального права. Аналізуючи та узагальнюючи погляди, які існують у юридичній науці відносно вузького розуміння предмета процесуального права, Ю.І. Мельников пропонує визначити його як суспільні відносини, що складаються з приводу реалізації організаційно-правових форм діяльності щодо застосування норм матеріального права².

У той же час відбувається розширення поняття «юридичний процес». Відзначається існування особливого різновиду юридичного процесу — адміністративного процесу, що представляє собою діяльність державних органів по розгляду спорів, які виникають при вирішенні індивідуальних адміністративних справ, а також з приводу застосування примусових заходів³. Піддається критиці погляд на цивільний процес як форму здійснення правосуддя, оскільки поняттям «цивільний процес» охоплюється також діяльність управлінських органів, органів арбітражу, нотаріату, третейських судів⁴.

Слід відзначити, що прихильники «широкого» розуміння процесуального права, не заперечують необхідності суворої регламентації правотворчості, оскільки будь-який процес застосування органами держави навіть за примусовості реалізації норм, має однорідний характер, незважаючи на відмінності в змісті та процесуальних формах діяльності держави і посадових осіб⁵.

Водночас представники традиційних процесуальних наук були проти розробки загальнотеоретичного поняття «юридичний процес». За їх думкою, процес є юридичною діяльністю, що спрямована на вирішення

¹ Елисейкин П. Ф. Соотношение общего понятия юридического процесса и организационных форм реализации материального права. *Проблемы соотношения материального и процессуального права: труды ВЮЗИ*. Москва: Изд-во ВЮЗИ, 1980. С. 33.

² Мельников Ю. И. Понятие и особенности норм процессуального права. *Юридические гарантии применения права и режим социальной законности в СССР*. Ярославль, 1975. С. 12.

³ Салищева Н. Г. Административный процесс в СССР. Москва, 1964. С. 11-16.

⁴ Зейдер Н. Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права. *Правоведение*. 1962. № 3. С. 81; Щеглов В.Н. Гражданское процессуальное правоотношение / Щеглов В.Н. - М.: Юрид. лит., 1966. С. 159.

⁵ Олейников С.А. Общетеоретические проблемы юридической процессуальной формы: диссертация... кандидата юридических наук: 12.00.01. Харьков, 1986. С. 59.

суперечок про право та здійснення правового примусу. Наприклад, П. Ф. Єлісейкін юридичний процес визначає як організаційну форму правозастосування юрисдикційними органами санкцій охоронних матеріально-правових приписів, узяту в єдності зі здійсненням зацікавленими особами свого права на звернення за захистом порушених прав і інтересів, законності й правопорядку¹. На думку Т. Є. Абової, юридичний процес представляє собою правозастосовну діяльність уповноважених органів і осіб, а також пов'язані із цією діяльністю відносини, основне призначення яких – забезпечення захисту прав і законних інтересів громадян і організацій².

З розвитком юридичної науки традиційне поняття процесуального права доповнюється висновками щодо наявності власних процесуальних норм в конституційному, фінансовому, земельному, колгоспному, трудовому, пенсійному праві³. Науковці-правники, представники різних галузей права, починають розробляти «процеси», відповідні до галузей матеріального права. Так, Є. М. Аكوпова обґрунтовує теорію трудового процесу, Я. М. Фогель доводить існування пенсійного процесу, наявність земельного процесу відзначає І. А. Іконницька⁴. На думку, С. С. Алексєєва, дані утворення слід вважати процедурно-процесуальними інститутами⁵. Є. І. Філіпов запропонував концепцію процесуально-охоронного права. На його думку, природно-охоронне право повинно було об'єднати галузі кримінально-процесуального, адміністративно-процесуального права, нотаріат, господарсько-процесуальне право, третейсько-процесуальне право, суспільно-кооперативне процесуальне право, суспільно-громадянське процесуальне право, профспілково-процесуальне право⁶. У свою чергу, Н. О. Чечіна, вважаючи дану позицію відмовою від загальноприйнятих наукою теоретичних критеріїв розмежування галузей права, не погодилася із таким широким тлумаченням процесуальної

¹ Елисейкин П. Ф. Соотношение общего понятия юридического процесса и организационных форм реализации материального права. *Проблемы соотношения материального и процессуального права*. Москва, 1980. С. 37.

² Абова Т. Е. Хозяйственный процесс – порядок защиты хозяйственных прав. *Теоретические проблемы хозяйственного права*. Москва, 1975. С. 320.

³ Пиголкин А. С. Процессуальная форма в правотворчестве. *Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности*. Ярославль, 1976. С. 22–24; Краснов Н. И., Иконникова И. А. Процессуальные вопросы советского земельного права. Москва, 1975. 151 с.; Лучин В. О. Процессуальные нормы в советском государственном праве. Москва, 1976. 168 с.; Тарасова В. А. Процедурная форма деятельности органов социального обеспечения. *Советское государство и право*. 1973. № 11. С. 111–115.

⁴ Атаманчук И. В. Генеза процессуального права у загальнотеоретичному контексті. С. 187.

⁵ Алексеев С. С. Структура советского права. Москва, 1975. С. 197.

⁶ Филиппов Е. И. О соотношении гражданского судопроизводства и общественно-товарищеской формы защиты права. *Вопросы развития и защиты прав граждан: межвуз. темат. сб.* / отв. ред. Р. Е. Гукасян. Калинин: Изд-во Калининского гос. ун-та, 1977. С. 138.

форми¹.

Слід відзначити, що розбіжність підходів та поглядів науковців до проблеми вивчення юридичного процесу, його загальнотеоретичних ознак привернули увагу дослідників до даної категорії. Результатом цього стає формування так званого «широкого» підходу до визначення понять і меж юридичного процесу. Сутність цього підходу полягає в тому, що функції процесуального права не обмежуються тільки регламентацією примусу і вирішенням цивільно-правових спорів. Крім кримінального і цивільного процесів, у системі матеріальних галузей існують процесуальні норми та інститути, на підставі яких застосовуються матеріально-правові норми інших галузей права². Широке розуміння юридичного процесу повинно забезпечити більш повне наукове дослідження даної категорії, загальнотеоретичний розвиток та закріплення у відповідних процесуальних нормах чинного законодавства. Крім того, це сприятиме більш чіткому нормативному регулюванню і застосуванню на практиці на основі загальних засад у діяльності всіх гілок державної влади, які здійснюють правозастосовну діяльність.

Таким чином, до предмета процесуального права з урахуванням його «широкого» розуміння можна віднести регулювання та організацію упорядкування правової діяльності, які спрямовані на оптимальне задоволення та гарантування інтересів суб'єктів права. Так, Л. М. Борисова, на підставі даної точки зору, досліджуючи процесуальні норми виокремлює серед них організаційні службові та процесуальні³. Натомість, можна дійти висновку, що процесуальні норми регулюють у суспільстві динамічні правовідносини. Здебільшого, процесуальні норми спрямовані на реалізацію: 1) матеріальних норм; 2) правоохоронних відносин; 3) відносин по застосуванню правових санкцій. На думку, О. Г. Лук'янової, дану ознаку процесуального права слід розглядати у якості процесуальної форми⁴.

На думку П. О. Недбайла, процесуальна форма є притаманною будь-якій діяльності з приводу застосування правових норм⁵. Таку ж позицію займав Л. С. Явич, який відзначав, що процесуальні норми регулюють також процес застосування гіпотез і диспозицій та обґрунтовував наявність

¹ Чечина Н. А. Основные направления развития гражданского процессуального права. *Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство*. Вып. 3. Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1978. С. 112.

² Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 32.

³ Борисова Л. Н. Общая теория процессуальных норм права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ставрополь, 2004. С. 6-10.

⁴ Лукьянова Е. Г. Процессуальное право и его место в структуре права: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2000. С. 8-10.

⁵ Недбайло П. Е. О юридических гарантиях правового осуществления норм советского права. *Советское государство и право*. 1957. № 6. С. 22; Недбайло П. Е. Применение советских социалистических правовых норм: автореф. дис... докт. юрид. наук. Москва, 1956. С. 26.

в системі радянського права єдиної процесуальної галузі права, що повинна вирішити єдине завдання регулювання відносин із застосування юридичних норм¹.

Систематизацію, узагальнення й розвиток новий напрямок щодо розуміння призначення процесуальних форм у загальнотеоретичному плані отримав у роботах В. М. Горшенєва. Він висунув ідею про наявність у праві самостійної його частини – процесуального права, норми якого регламентують усі сторони діяльності і відносини не тільки в юрисдикційній сфері, але й при розгляді й вирішенні будь-якими державними органами й посадовими особами різноманітних індивідуальних справ позитивного характеру. На його думку, процес, як правове явище, завжди має місце у випадках здійснення правозастосовної діяльності із реалізації матеріально-правових приписів будь-яких галузей права. Крім того, саме з наявністю або відсутністю правозастосовної діяльності слід пов'язувати наявність або відсутність процесу². Розвиваючи цю точку зору, В. М. Горшенєв відзначав, що «норми процесуального права виступають своєрідною надбудовою над нормами матеріального права й тому спрямовані на регулювання суспільних відносин, які складаються в процесі застосування норм матеріального права при наявності обставин, що вимагають цього застосування. Вони мають загальну мету – сприяти досягненню результату, переслідуваного нормою матеріального права». В. М. Горшенєв підкреслює, що «у предметі правового регулювання слід розрізнити два комплекси відносин: «ті, що організуються» і «організаційні». Перші становлять предмет регулювання норм матеріального права, а другі — предмет норм процесуального права»³.

Таким чином, предметом процесуального права вважаються організаційні відносини, що складаються у процесі правотворчості і правозастосування⁴. На думку окремих науковців, юридичний процес виступає порядком реалізації суб'єктивних прав і обов'язків⁵.

Разом із тим у науці виникає невизнання такого підходу до розуміння юридичного процесу та процесуального права. А. М. Васильєв вважає, що не існує достатніх підстав для розгляду в якості процесуальної форми будь-якої процедури прийняття юридично значущого рішення

¹ Явич Л. С. Советское право – регулятор общественных отношений в СССР. Сталинабад, 1957. С. 96-97.

² Горшенев В. М. Функции и содержание норм процессуального права по советскому законодательству. *Проблемы правоведения*. Новосибирск, 1967. С. 16-38.

³ Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. С. 219, 221.

⁴ Юридическая процессуальная форма: теория и практика. С. 28.

⁵ Юридическая процессуальная форма: теория и практика. С. 107.

державними органами, навіть якщо відсутня її повна регламентація¹.

У свою чергу, С. С. Алексєєв призначення процесуальної форми вбачає у регулюванні примусу в галузі правосуддя при вирішенні кримінальних та цивільних справ. На його думку, розширення поняття процесуальної форми призводить до поступового зникнення з поняття процесуального права змісту, вкладеного в нього законодавством, юридичною практикою, правовою тенденцією².

Вчений пропонує, зберігши поняття «процесуальна форма» для характеристики процедури в галузі правосуддя, ввести в науковий обіг більш широку категорію – «юридична процедура», яка охоплювала б усяку юридичну діяльність, що триває у часі³. Згодом С. С. Алексєєв уже припускає в системі права наявність такої інтегрованої структури, як процесуальне право, яке охоплює процедурно-процесуальні інститути, що склалися в ряді галузей матеріального права – трудовому, колгоспному, земельному й інше. Однак призначення цього права він як і раніше вбачає у регламентації державно-примусової діяльності компетентних органів⁴.

Процесуальне право, на думку Ю. О. Тихомирова, являє собою таку галузь права, що має свій об'єкт і методи регулювання, специфічні норми, «стадійні» правовідносини, котрі виникають на послідовно змінюючих одна одну фазах процесу⁵. І хоча в даному випадку процесуальне право не розглядається в розумінні процесу судочинства, це положення свідчить про широке тлумачення поняття «процесуальне право». На його думку, право є багатомірним явищем, в розумінні якого можна виявити різні грані. Однією з них виступає комбінація правових норм, насамперед, матеріальних і процесуальних. Недооцінка процесуальних норм, на думку вченого, у сучасний період призводить до слабкої розвиненості: 1) даних норм у законодавстві; 2) власне процесуальних актів; 3) відповідних галузей законодавства. У той час як гостра потреба в забезпеченні чинності закону, усіх його норм та особливо необхідність судового захисту прав і законних інтересів громадян і організацій, вимагають потужного розвитку юридичного процесу і його видів, процесуальних норм, що їх опосередковують. Наразі, ці обставини обумовлюють нагальну потребу у формуванні процесуального права⁶.

¹ Васильєв А. М. Правовые категории и их место среди категорий обществоведения. *Труды Всесоюзного заочного юридического ин-та*. Москва, 1973. Т. 32. С. 184.

² Алексєєв С. С. Социальная ценность права в советском обществе. Москва: Юрид. лит., 1971. С. 123.

³ Алексєєв С. С. Право в нашей жизни. Свердловск: Средне-Урал. книж. изд-во, 1975. С. 120-121.

⁴ Алексєєв С. С. Структура советского права. Москва, 1975. С. 197-198.

⁵ Тихомиров Ю. А. Публичное право: учебник. Москва, 1995. С. 338.

⁶ Тихомиров Ю. Л. Проблемы развития процессуального права. *Судебная реформа в России: Проблемы совершенствования процессуального законодательства. По матер. науч.-практ. конф.* (Москва, 28 мая 2001 г.). Москва, 2001. С.8.

Слід зазначити, що «процесуальне право» у такому контексті автор наведеної думки зовсім справедливо розглядає, насамперед, як галузь юридичної науки. Потреба в наукових теоретичних знаннях про особливості конструювання процесуальної норми, про взаємозв'язок і взаємовідносини в системі процесуальних норм, про системотворчі чинники процесуального права з усією очевидністю виявилася в останні роки – час активного реформування пострадянського, в тому числі і вітчизняного, процесуального законодавства.

Традиційне ототожнення юридичного процесу з процесуальним правом спричинило побоювання стосовно того, що широке розуміння юридичного процесу передбачає поєднання всіх правил, які регулюють форми діяльності різноманітних органів, в єдину систему. Внаслідок цього, концепція широкого розуміння процесу була піддана всебічному теоретичному аналізу вченими-процесуалістами, які висловили низку зауважень, аргументованих та конструктивних¹.

Заслуговує на увагу позиція М. С. Строговича, який рішуче заперечував концепцію широкого розуміння юридичного процесу, оскільки вважав її штучною конструкцією. «Її корінним недоліком, – писав він, – є безмірне розширення поняття процесуального права, процесуальної форми, процесуальної діяльності. Якщо прийняти її, то під поняття юридичного процесу й процесуального права підійдуть зовсім різні по своїй суті явища»². До таких явищ він відносив, наприклад, регулювання вуличного руху або приймання громадян. На його думку, до процесуального права не можна відносити норми, що стосуються порядку виборів. Він заперечував також проти наявності адміністративного процесу, як урегульованого правом порядку вирішення окремих категорій адміністративних справ безпосередньо адміністративними, виконавчо-розпорядчими органами³.

Також проти даного розуміння юридичного процесу виступала Н.О. Чечина, яка вважала ідею загального юридичного процесу абсолютно безперспективною, оскільки її реалізація може послужити не на користь і не для зміцнення законності, а зашкодить цьому, тому що фактично приведе до розчинення процесуальних норм у правилах процедури й, відповідно, понизить вимоги до їхнього змісту й до їхнього дотримання, тобто не буде сприяти зміцненню законності⁴.

¹ Проблемы соотношения материального и процессуального права / под ред. М. С. Шакарян. Москва, 1980. 156 с.; Строгович М. С. Судебное право: предмет, система, наука. *Советское государство и право*. 1979. № 12. С. 58-65.

² Строгович М. С. Судебное право: предмет, система, наука. С. 62.

³ Там само. С. 62-63.

⁴ Чечина Н. А. Основные направления развития гражданского процессуального права. *Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство*. Вып. 3. Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1978. С. 114.

Заперечуючи ідею загального юридичного процесу, деякі автори визнають, що різні процедурні правила в діяльності державних та громадських організацій, розрізняються за видами, цілями, принципами, тому ідея їх поєднання одним процесуальним правом, і тим більше однією процесуальною наукою теоретично і практично неможлива¹. Позиція представників Воронежської наукової школи відносно того, що процес існує і в «непроцесуальних» галузях, а їх норми, процесуальні за характером, можуть і повинні досліджуватися в якості процесуальних, заслуговує на увагу. Таким чином, хоча проблема щодо меж процесуального права не була визначена, певною мірою намічені перспективи його розвитку в майбутньому².

Відсутність чіткого єдиного критерію розмежування матеріальних і процесуальних явищ у праві робить концепцію «широкого» розуміння юридичного процесу досить вразливою. Ми вважаємо, що з метою встановлення розмежування між процесуальним та матеріальним правом необхідно дослідити зв'язки між цими підсистемами права, виокремити місця їх найбільш тісної взаємодії та взаємного впливу. Як відзначають вітчизняні вчені-правники, зв'язки між ними можна відобразити за формулою: матеріальне – юридичний процес – процесуальне³. Тобто функціональним призначення юридичного процесу є зв'язок, поєднання процесуального з матеріальним.

Наразі, окремі дослідники процесуального права намагаються ототожнити «процес» з «процедурою». Вони націлюють свою увагу на процедурні моменти всякої юридичної діяльності. Це, безсумнівно, має позитивне значення, тому що не можна заперечувати наявність зазначеного явища в праві. З'являються наукові дослідження, присвячені правовий процедурі⁴. О. Г. Лук'янова пропонує зберегти поняття процесу, що історично склалося, а процес в «широкому» його розумінні назвати правовою процедурою, дослідження якої є досить перспективним завданням теорії права⁵.

На нашу думку, перенесення терміна «процес», з його традиційним, усталеним змістом, в сферу процедурних явищ може привести лише до

¹ Алексеев Н.С., Даев В.Г., Кокорев Л.Д. Очерк развития науки советского уголовного процесса. Воронеж, 1980. С. 30.

² Лучин В.О. Процессуальные нормы в советском государственном праве. Москва: Наука, 1976. 168 с.; Процессуальные нормы и отношения в советском праве (в «непроцессуальных» отраслях) / под ред. И. А. Галагана. Воронеж, 1985. 208 с.

³ Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. С. 37.

⁴ Протасов В. Н., Щеглов В. Н. Юридический процесс и процедура. *Труды ВЮЗИ: Проблемы соотношения материального и процессуального права.* 1980. С. 106-116; Баришпольская Т. Ю. Гражданские процесс и процедура (понятие, служебная роль, проблемы теории и практики): автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 1988. 21 с.; Протасов В. Н. Юридическая процедура. Москва: Юрид. лит., 1991. 79 с.

⁵ Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. С. 40.

його недостатньо глибокого пізнання та дослідження, і, таким чином, до втрати істотних специфічних особливостей, притаманних йому. Вважаємо, що такий підхід не відповідає інтересам розвитку наукових знань. Представники галузевих наук звертають увагу, як правило, лише на специфіку певної галузі і тому не звертають увагу внаслідок обмеженості підходу на загальні (як сутнісно, так і формально) процесуально-правові прояви.

Певну незавершеність дискусії стосовно процесуального права і юридичного процесу надає різноманіття термінології, що застосовується. В науці процесуального права найрізноманітнішим чином використовуються назви організаційних, процесуальних, організаційно-процесуальних і тому подібних норм, відносин, проваджень, процесуальних стадій¹.

Справедливі твердження, що за своїм змістом поняття «процедура» і «процес» співпадають, що «процесуальне право – це завжди право, що встановлює певну процедуру та визначає процес, рух, розвиток діяльності органів і осіб², не були враховані з причини традиційного розуміння процесу як тільки судового – цивільного чи кримінального³.

На наш погляд, визначення поняття юридичного процесу та процесуального права, формулювання їх дефініцій дозволить: 1) найбільш повно та точно відобразити дані категорії як реальне явище, як прояв юридичної практики; 2) надати наукову характеристику цих явищ, виокремити специфічні ознаки. Таким чином, буде створена можливість для подальшого дослідження проблем удосконалення законодавства і практики його застосування⁴.

І. В. Атаманчук зазначає, що українська правова наука пішла шляхом розвитку теорії широкого розуміння юридичного процесу⁵. У

¹ Ямпольская Ц.А. О месте административного права в системе социалистического права. *Советское государство и право*. 1956. № 9. С.101; Братусь С.Н. Предмет и система советского гражданского права. Москва: Госюриздат, 1963. С. 42-43; Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР. Москва: Юрид. лит., 1964. С. 5-17; Скобелкин В.Н. Обеспечение трудовых прав рабочих и служащих. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 3-4; Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. С. 122; Васильев А.М. Правовые категории и их место среди категорий обществоведения. *Труды ВЮЗИ*. 1973. Т. 32. С. 96-102; Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 183-184.

² Рудкин Ю.Д. Правотворческие производства: природа, структура, разновидности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 1984. С. 5; Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Т.1. Москва: Наука. С. 44-45; Лучин В.О. Процессуальные нормы в советском государственном праве. Москва: Наука, 1976. С. 25; Процессуальные нормы в советском праве (в «непроцессуальных» отраслях) / под ред. И.А. Галагана. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. С. 95.

³ Алексеев С. С. Право в нашей жизни. С. 120; Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. С. 123.

⁴ Горшенев В.М. Генетические основы теории юридического процесса. *Проблемы социалистической законности*: респуб. межвед. науч. сб. 1982. Вып. 10. С. 7.

⁵ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис... канд. юрид. наук. С. 56.

вітчизняній науці утвердилася думка про те, що під цим поняттям слід розуміти нормативно встановлені форми упорядкування правової діяльності, спрямовані на оптимальне задоволення і гарантування інтересів суб'єктів права. Юридичний процес властивий будь-якій юридично значущій діяльності, містить її програму і виступає суттєвою гарантією точного дотримання і результативного здійснення правових приписів. Він є системою взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених суб'єктів, що знаходить вияв у здійсненні операцій з вирішення юридичних справ, яка урегульована процесуальними нормами, закріплена у процесуально-правових документах і забезпечена засобами юридичної техніки¹.

На думку, що склалася у вітчизняній правничій літературі, процесуальне право – це сукупність правових норм, якими регулюється порядок (процедура) реалізації матеріальних норм конституційного, цивільного, кримінального, адміністративного та інших галузей права². Процесуальне право, отже, нерозривно пов'язане з матеріальним правом. Воно надає енергію матеріальному праву, є процесуальною формою здійснення і захисту останнього. Норми процесуального права в одних випадках мають галузеву кодифікацію (ЦПК України, КПК України), а в інших – знаходяться в законах та інших нормативно-правових актах разом з нормами матеріального права. Таким «змішаним» актом є і Конституція України. У ній, зокрема, зафіксовано повноваження органів усіх гілок державної влади (матеріальні норми), а також порядок утворення і діяльності цих органів (процесуальні норми). Практична дія норм процесуального права передбачає наявність спеціального механізму. В одних випадках він не виокремлюється у самостійну систему, а в інших – для цього утворюються спеціальні органи, зокрема судові. Процесуальне право є обов'язковим алгоритмом їх правомірної діяльності щодо забезпечення реалізації норм матеріального права.

На думку О. А. Ковалю, під процесуальним правом слід розуміти систему правових норм, яка виступає регулятором суспільних відносин, що виникають у ході реалізації норм права усіма суб'єктами правовідносин³.

І. В. Атаманчук пропонує наступну дефініцію процесуального права. Це - складне за змістом і структурою організаційно-процедурне право, яке об'єднує правові галузі, норми та інститути права, що регламентують правові процедури і покликане забезпечити діяльність юрисдикційних органів щодо застосування норм матеріального права стосовно конкретних

¹ Колодій А. М. Принципи права України: монографія. С. 83.

² Шемшученко Ю. С. Процесуальне право. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5: П-С / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр.енцикл., 2003. С. 186-187.

³ Коваль О. А. Принципи процесуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. С. 9.

життєвих обставин¹.

У свою чергу, юридичний процес у вітчизняній правничій літературі розглядається: 1) у широкому розумінні як комплексне і багатоаспектне поняття, що характеризує сукупність усіх правових форм діяльності державних органів (парламенту, президента, уряду, суду, прокуратури тощо) та інших уповноважених суб'єктів, яка пов'язана зі здійсненням у визначеному законом порядку юридично значущих дій і спричиняє певні правові наслідки. Ґрунтується на принципах свободи, справедливості, рівності (єдності прав та обов'язків і взаємної відповідальності держави та особи), гуманізму, демократизму, верховенства права, законності та інших загальних і спеціальних правових принципах. Зміст, форми та порядок здійснення юридичного процесу визначаються і регулюються відповідними нормами матеріального і процесуального права, і його результати закріплюються (фіксуються) у певних юридичних актах загальноправового або індивідуального характеру (законах, підзаконних актах, указах, розпорядженнях, постановах, наказах, рішеннях, ухвалах тощо). При цьому для характеристики юридичного процесу першочергове значення має правова форма діяльності уповноважених на те суб'єктів, яка завжди пов'язана зі здійсненням юридично значущих дій (розглядом і вирішенням юридичних справ) у порядку, визначеному законом, і виконує роль однієї з гарантій точного й неухильного застосування дотримання і виконання правових норм; 2) у вузькому розумінні як узагальнювальне поняття, що характеризує регламентований законом порядок конституційного судочинства, провадження у цивільних, господарських і кримінальних справах, а також діяльності державних органів (служб, посадових осіб) адміністративної юрисдикції і судових установ з розгляду справ про адміністративні правопорушення².

На думку колективу авторів на чолі із В. В. Копейчиковим під юридичним процесом слід розуміти систему взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених державних органів, посадових осіб, а також: визначених нормами права інших суб'єктів, що знаходить своє вираження у здійсненні операцій, спрямованих на вирішення юридичних справ, породжують певні юридичні наслідки і регулюються процесуальними нормами, і набуває регламентації допомогою, передусім, норм цивільно-процесуального та кримінально-процесуального права³.

О. М. Бандурка та О. Ф. Скакун вважають, що у юридичному процесі виражається технологічна сторона юридичної практики і тому він представляє собою систему процедур вирішення юридичних справ на

¹ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. С. 13.

² Нагребельний В. Н., Оніщенко Н. М. Юридичний процес. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Т. 6: Т.-Я. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2004. С. 481-482.

³ Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком, 1997. С. 225-226.

основі норм права уповноваженими органами держави, посадовими особами й іншими суб'єктами, тобто систему процесуальних дій учасників процесу, спрямовану на досягнення юридичного результату (цілі)¹.

Споконвічно процес як урегульована правом діяльність виникає з потреби соціальної практики усунути аномальні прояви суспільних відносин. Він покликаний належним чином, у визначеній формі та встановленому режимі здійснити індивідуальне правове регулювання (застосувати правові норми до конкретного життєвого випадку) і в такий спосіб забезпечити відносну стабільність існуючого суспільно-політичного ладу й окремих його сторін. І саме на цій основі сформувалося традиційне розуміння процесуального права.

Такі поняття, як «судочинство», «правосуддя», «процес», розкривають функціональну природу діяльності судів та учасників процесу розгляду юридичної справи. На відміну від цих понять, процесуальне право – сукупність закріплених у чинному національному законодавстві процесуально-правових норм, які регулюють таку діяльність; це самостійна система правових норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин; це система норм права, які специфічним методом регулюють суспільні відносини між судом та іншими учасниками процесуальної діяльності під час здійснення правосуддя у справах певної категорії².

Діяльність юрисдикційних та інших охоронних органів з регулювання суспільних відносин має важливу соціальну значимість і тому протікає в суворо встановленому нормами права порядку. Ці правові норми об'єднані загальними системотворчими ознаками й утворюють у структурі права процесуальне право.

Більшість учених, що займаються проблемами процесуального права, вказують на службову роль процесуального права відносно права матеріального, відзначають похідний, підлеглий, вторинний характер процесуального права³. Так, на думку В. М. Горшеньова, соціальне призначення процесуального права, полягає в тому, щоб обслуговувати потреби реалізації норм матеріального права у відповідних правовідносинах, а також забезпечувати здійснення цих правовідносин у практичній діяльності їх суб'єктів⁴.

На наш погляд, призначення процесуального права проявляється в самостійній службовій ролі, яка йому властива. Мається на увазі

¹ Бандурка О. М., Скакун О. Ф. Юридична деонтологія: підручник. Харків: Вид-во НУВС, 2002. С. 117.

² Тertyшников В. И. Гражданский процесс: курс лекций. Харьков : Консум, 2001. С. 5, 8.

³ Алексеев С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права. Москва: Госюриздат, 1961. С. 139; Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1985. С. 104.

⁴ Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 34.

регламентація юрисдикційної та іншої охоронної діяльності уповноважених суб'єктів щодо застосування правових норм, що передбачає реалізацію заходів юридичної відповідальності, превентивних заходів, заходів захисту, а також вирішення та усунення інших порушень суспільних відносин.

До критеріїв, які визначають самостійність процесуального права, відносяться наступні¹: 1) матеріально-правові відносини, які покликані опосередковувати процесуальне право; 2) призначення матеріально-правових норм, реалізацію яких опосередковує процесуальне право; 3) місце процесуального права в загальній структурі права; 4) особливості процесуальної діяльності; 5) характер індивідуальних конкретних справ, які вирішуються.

Таким чином, проаналізувавши погляди щодо юридичного процесу і процесуального права та їх змісту, які склалися у правничій науці, вважаємо за доцільне підтримати думку щодо наявності кількох підходів до розуміння процесуального права – «традиційного», «вузького» та «широкого»².

«Традиційний» підхід є одним із найпоширеніших. Уявлення щодо процесу, як виключно юрисдикційний, має історичне підґрунтя та іноді, на жаль, знаходить своє вираження в нігілістському відношенні до процедури, її суворому додержанні в неюрисдикційних правових формах у позитивному аспекті правового регулювання. У даному підході відображені погляди вчених-правників, що представляють традиційні галузеві науки щодо власних галузевих процесів – кримінального, цивільного, адміністративного. Особливість даного підходу полягає у тому, що він є загально-правовим, загальнотеоретичним. Його «традиційність» обумовлюється підтримкою зі сторони представників так званих «традиційних» процесів, як правило, кримінального та цивільного, а в окремих випадках і адміністративного. Під процесом розуміють діяльність державних органів із вирішення спорів, які виникають з приводу реалізації своїх прав суб'єктами правовідносин та діяльність із застосування заходів державного примусу³.

Проаналізувавши дефініції кримінально-процесуального, цивільно-процесуального та адміністративного права, які існують в юридичній науці, маємо змогу констатувати наступне: у відповідності з «традиційним» підходом до розуміння процесуального права процесуальна

¹ Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. С. 68.

² Коваль О. А. Принципи процесуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України: автореф. дис... канд. юрид. наук. С. 9; Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. С. 13.

³ Мозолин В. П. Система российского права (Доклад на всероссийской конференции 14 ноября 2001 г.). *Государство и право*. 2003. №1. С. 112.

норма розглядається у якості правової норми, зобов'язаної забезпечити у першу чергу належне застосування санкції матеріально-правової норми уповноваженим юрисдикційним органом. Тобто, завданнями процесу виступають застосування правових норм та опосередкування державного примусу. Відповідно, процесуальне право – це сукупність норм, спрямованих на регулювання виключно юрисдикційного процесу.

Слід відзначити, що представниками «традиційного» підходу до розуміння процесуального права не враховується постійне збільшення процедурної регламентації найрізноманітніших сторін суспільного та державного життя. У випадку відмежування юрисдикційного процесу від інших проявів застосування правових та процедурних норм, не пов'язаних із правозастосуванням, виникає нерівнозначне ставлення до режиму законності в охоронній і регулятивній сферах правового регулювання. Крім того, пріоритет юрисдикційного процесу певною мірою протиставляє суд іншим органам держави. Обмеження процесуального права лише «традиційними» процесуальними галузями не дає змоги повною мірою дослідити поняття процесуального права, його зміст та сутність. Це обумовлюється тим, що велика кількість норм, які за своїми ознаками належать до процесуальних, залишаються поза увагою¹.

«Вузький» підхід до розуміння процесуального права, в основу якого покладена концепція «судового права», розглядає його як правові форми, що регулюють судоустрій, а кримінальне та цивільне судочинство утворюють єдину складну галузь права. Наразі, кримінальний і цивільний процеси мають спільні ознаки та здійснюються єдиною системою державних судових органів, які у своїй діяльності керуються низкою єдиних конституційних принципів. Розуміння процесуального права як єдиної складної галузі передбачає, що кримінально-процесуальне та цивільно-процесуальне право безпосередньо пов'язані із регулюванням суспільних відносин. Таким чином, вважається, що саме судове процесуальне право є процесуальним правом, а судовий процес є юридичним процесом. На думку прихильників даного підходу, юридичний процес слід розглядати як процедуру, яка здійснюється у вигляді послідовних, регламентованих, пов'язаних між собою, наділених відповідними правовими формами і спрямованих на досягнення відповідної мети, дій. Тобто саме так, як це відбувається у судочинстві². Позиції інших авторів вони піддають критиці за необмежене розширення таких понять як процесуальне право, процесуальна форма, процесуальна діяльність³.

¹ Коваль О. А. Принципи процесуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. С. 19-20.

² Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности. С. 40.

³ Там само. С. 48.

У свою чергу, вчені-правники, які не погоджуються з «вузьким» підходом до розуміння процесуального права, відзначають наявність суттєвих відмінностей між галузями кримінального та цивільного процесів та їх зв'язок із відповідними матеріальними галузями права. Певними процесуальними властивостями наділені правові утворення в інших галузях і тому повинні входити до складу комплексної галузі «судового права». Слід також звернути увагу, що до її складу у такому випадку повинен входити судоустрій. Таким чином, дане утворення вже не є суто процесуальним, оскільки містить у собі матеріальні норми, які закріплюють структуру, визначають компетенцію та співвідношення між органами юстиції. Відповідно, таке утворення вже не може мати назву «процесуального права». Крім того, на нашу думку, недоцільно використовувати у якості класифікаційної основи комплексної галузі «судове право» орган, який здійснює процесуальну діяльність. Неможливо заперечити важливу роль, яку відіграють судові органи, але вони виступають лише часткою механізму держави, у якому кожен із державних органів виконує важливі для держави функції. Натомість, природа юридичного процесу не може визначатися лише природою органу, який має відповідну компетенцію, а суб'єктами юрисдикційної діяльності є не лише судові органи, оскільки така позиція виключає діяльність правоохоронних та контрольно-наглядових державних органів зі сфери процесуального права.

«Широкий» підхід до розуміння процесуального права заснований на правових ідеях, які сформувалися на початку 50-х років XX ст. Даний підхід передбачає віднесення до процесу в цілому юрисдикційного та позитивного правозастосування. П. Є. Недбайло відзначає, що процесуальна форма є властивою будь-якій діяльності із застосування правових норм і складається з правил, які визначають порядок проведення в життя законів та інших нормативно-правових актів¹. Відповідно, правова процедура також включається до складу процесуального права, але процедурні відносини, не пов'язані із застосуванням права, залишаються за його межами. Тобто, зв'язок з правореалізацією виступає у якості критерію розмежування норм і правовідносин на матеріальні та процесуальні.

У межах «широкого» розуміння юридичного процесу і, відповідно, процесуального права, метою досліджень є необхідність формулювання уніфікованого визначення усіх різновидів юридичної практики, формування понятійно-категоріального апарату. Це пов'язане із тим, що відповідні поняття та категорії знаходяться у різних галузях процесуальної юридичної науки – адміністративно-процесуальному, кримінально-процесуальному, цивільно-процесуальному праву та іншим галузях.

¹ Недбайло П. Е. О юридических гарантиях правильного осуществления советских правовых норм. С. 22.

Узагальнення понятійно-категоріального апарату дозволить забезпечити оптимальні умови міжгалузевого спілкування, взаєморозуміння між загальною теорією права та галузевими юридичними науками¹. Складність проведення відповідних досліджень обумовлюється наявністю різноманітних процедур, приналежність яких до процесуального права необхідно розглянути. З цією метою використовуються поняття «організаційних норм» та «організаційних відносин». На думку В. М. Горшенєва, основними елементами нормативної системи відносно державного управління виступають норми матеріального права, спрямовані на регулювання відносин, що потребують «організації» та організаційні норми (серед яких особливе місце займають процедурно-процесуальні норми), які регулюють організаційні відносини на різних рівнях управління². Таким чином, матеріальними вважаються лише ті норми, що підлягають «організації», а всі різновиди «організаційних» норм до матеріальних віднесені бути не можуть. Але, на нашу думку, оскільки розподіл норм права на матеріальні та процесуальні досить повно відображає їх особливості з точки зору змісту і цільового призначення, є недоцільним виокремлення ще й організаційних норм. Крім того, поза увагою залишаються правові норми та відносини, що не опосередковують правозастосування. Відсутні чіткі видові ознаки, термінологічне визначення, які б пояснили, чому на правовідносини, які не пов'язані із застосуванням права, не поширюється правова процедура.

Дана концепція була піддана ретельному теоретичному аналізу, що дозволило визначити позитивні моменти та недоліки, висунути конструктивні зауваження. Так, на правозастосовній діяльності, як підставі розмежування правових явищ на матеріальні та процесуальні, увага вже не акцентується, оскільки дана діяльність має «рівні права» із правотворчістю та іншими різновидами правових процедур. Разом із тим, процедурні норми і відносини, що не пов'язані із застосуванням права, їх місце і роль в правовій системі, з точки зору «широкого» розуміння юридичного процесу в теперішній час залишаються недостатньо дослідженими.

Беручи до уваги вищевикладене, можна сформулювати наступні підходи до співвідношення процесуального права та юридичного процесу:

№ з/п	Юридичний процес	Процесуальне право
1.	юрисдикційна та інша охоронна діяльність органів правосуддя, спрямована на вирішення спорів про право	сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають: 1) у процесі здійснення правосуддя; 2) у зв'язку з правосуддям; 3) у зв'язку з організаційною

¹ Горшенев В. М. Генетические основы теории юридического процесса. С. 4.

² Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. С. 15-16.

Юридичний процес: історія, теорія, практика

	і здійснення правового примусу	діяльністю щодо здійснення правосуддя
2.	юрисдикційна та інша охоронна діяльність уповноважених органів держави та інших суб'єктів	сукупність правових норм, що регулюють діяльність, спрямовану на вирішення спорів про право й здійснення правового примусу.
3.	правотворча та правозастосовна діяльність компетентних органів держави	сукупність правових норм, що регулюють «організаційні» суспільні відносини, які складаються в процесі правотворчості та процесі застосування норм матеріального права
4.	процес реалізації матеріально-правових норм незалежно від форм такої реалізації	визначає порядок реалізації матеріального права. Процесуальні норми й відносини не мають абсолютних ознак, а розглядаються в якості таких лише в певному співвідношенні з матеріальними, залежно від функції, яку вони виконують щодо тих чи інших норм і відносин
5.	вся юридична діяльність державних органів у сферах правотворчості, правозастосування, контролю та ін..	сукупність правових норм, що регулюють юридичну діяльність
6.	процес реалізації організаційно-правових форм діяльності щодо застосування норм матеріального права	організаційне право, яке об'єднує правові галузі, що регламентують правові процедури при вирішенні спорів чи накладанні відповідальності за правопорушення

Таким чином, відмінність таких державно-правових явищ як процесуальне право та юридичний процес полягає у наступному. Під юридичним процесом розуміють, насамперед, урегульовану процесуальними нормами діяльність уповноважених суб'єктів, яка спрямована на реалізацію норм відповідних матеріальних галузей права під час розгляду та вирішення юридичних справ. А процесуальне право, у свою чергу, є системою юридичних норм, спрямованих на регулювання державно-владних, організуючих суспільних відносини, які виникають у зв'язку з реалізацією процесуальної форми по застосуванню норм відповідних матеріальних галузей права.

Наразі, навіть з урахуванням того, що вітчизняна правова наука йде шляхом «широкого» розуміння юридичного процесу¹, досить важко віддати пріоритет певному підходу до розуміння процесуального права. Слід підтримати тезу І. В. Панової щодо відсутності традиційності у

¹ Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. С. 18.

розробці проблем процесу¹ та погодитися з думкою В. М. Горшенєва відносно того, що розуміння юридичного процесу як судової діяльності має певні недоліки, оскільки не враховує реальні зміни, що відбуваються у праві. Так, поза увагою залишається розширення процедурної регламентації різних сторін державної діяльності². Крім того, лише діяльність суду здійснюється із дотриманням суворого процесуального порядку, інші правові форми діяльності держави також цього вимагають.

Підтримуючи «широкий» підхід до розуміння процесуального права, ми пропонуємо під цим поняттям розуміти систему процесуальних норм різної галузевої приналежності, які регламентують правові процедури щодо вирішення спорів чи визначення відповідальності та спрямованих на забезпечення діяльності вповноважених суб'єктів по застосуванню норм матеріального права відносно конкретних життєвих обставин.

Слід відзначити, що «широке» розуміння юридичного процесу, і, відповідно, процесуального права, у жодному разі не передбачає зменшення ролі та значення правосуддя як специфічної правової форми діяльності держави. Це пов'язано із різноманітністю правозастосовного процесу, який не може бути зведений лише до вирішення спорів чи справ про правопорушення і тільки до діяльності суду³.

3.2. Процесуальні галузі права: поняття, ознаки, місце в системі права

Процесуальне право займає в системі права відповідне, визначене його сутністю і призначенням, місце. З метою встановлення цього місця потрібно спочатку визначити відправні поняття такі, як поняття системи права, поняття складових елементів системи права та інше.

Традиційно під системою у філософії розумілася сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках між собою й утворюючих певну цілісність, єдність⁴. При цьому акцент робиться саме на зв'язку між елементами сукупності.

Для сучасних досліджень теорії систем характерний більш широкий підхід. Системність визначається атрибутивною властивістю матерії, і вже всяка сукупність називається системою. Так, наприклад, у філософському енциклопедичному словнику система визначається як об'єднання різних складових в єдине й чітко розчленоване ціле, елементи якого стосовно

¹ Панова И.В. Юридический процесс. Саратов: Святопись, 1998. С. 19.

² Гражданский и арбитражный процесс, нотариат, обязательства / отв. ред. В. В. Ярков. Москва: БЕК, 1998. С. 13.

³ Атаманчук И. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис.... канд. юрид. наук. С. 68.

⁴ Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. 5-е изд. Москва: Политиздат, 1986. С. 427.

цілого й інших частин займають відповідні їм місця¹. Це дозволяє нам використати визначення системи як відмежованої безлічі взаємозалежних елементів.

Система права – об'єктивно зумовлена і узгоджена в її складових частинах внутрішня організація права тієї чи іншої держави. Є. П. Євграфова зазначає, що система права є проявом однієї з основних його закономірностей, яка становить предмет пізнання юридичної науки. Тобто система права виступає доктринальною категорією, а її модель є теоретичною конструкцією, запропонованою наукою². Основними структурними елементами системи права є: норма права, інститути права, галузі права³.

Норма права – основна складова системи права, є похідним від держави, охоронюваним загальнообов'язковим, формально визначеним приписом. Даний припис може бути виражений у вигляді норми безпосереднього прямого регулювання (правила поведінки) чи норми опосередкованого регулювання (відправного встановлення), наприклад норми-засади, норми-принципи, норми-дефініції і т.д. Тобто є державним регулятором суспільних відносин.

У свою чергу, інститут права – це сукупність взаємозалежних правових норм, спрямованих на регулювання певного виду суспільних відносин. Дана сукупність норм об'єктивно відокремлена усередині однієї галузі або декількох галузей права. Інститут права відрізняється від галузі права тим, що він регулює не всю родову сукупність суспільних відносин, а лише їх окремі сторони й особливості. Великі правові інститути, які охоплюють значне за обсягом коло правових норм, можуть поділятися на субінститути.

Правові інститути характеризуються наступними ознаками: однорідністю фактичного змісту, юридичною єдністю, законодавчою відособленістю.

Однорідність фактичного змісту правового інституту означає, що він присвячений регулюванню певного різновиду або окремої сторони групи суспільних відносин.

Юридична єдність або комплексність норм, що його складають є головною ознакою правового інституту. Норми, що утворюють інститут, виступають як єдиний комплекс, цілісна система, відносно відособлених «блок», який у сукупності з іншими інститутами складає нормативний механізм галузі.

¹ Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва: ИНФРА-М, 1998. С. 415.

² Євграфова Є. П. Формування системи національного законодавства (деякі питання теорії і практики): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2005. С. 9.

³ Рабінович П.М. Система права. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Т. 5: П-С. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. 2003. С. 488.

Формальною ознакою правового інституту є його зовнішнє відособлене закріплення в нормативних актах у вигляді самостійних глав або розділів.

Галузь права – це найбільша, центральна ланка системи права; вона є самостійним, юридично своєрідним підрозділом системи права, що складається із сукупності однорідних правових норм, спрямованих на регулювання певної сфери суспільних відносин. На думку Ю.А. Задорожного, галузь права виступає структурним елементом системи права всіх держав, що входять до романо-германської правової сім'ї. Як відзначає вчений, галузева диференціація права є тією рисою романо-германської правової сім'ї, яка надає їй специфічних та характерних ознак¹. Галузь права характеризується особливими ознаками – це її структурні особливості, специфічний предмет правового регулювання, юридична своєрідність галузі (особливий юридичний режим). За думкою С. С. Алексєєва, галузь права представляє собою реально відособлений, самостійний, суверенний, відносно замкнений підрозділ структури права. Спільність норм, що становлять галузь права, характеризується юридичною цілісністю, тобто таким ступенем її внутрішньої організації, єдності її інститутів, коли вона виступає перед іншими галузями як єдине, неподільне ціле². Структурні особливості галузі права виражаються також у тому, що кожна галузь права має «своє законодавство», як правило, самостійні кодекси або інші кодифіковані законодавчі акти.

У науковій та навчальній юридичній літературі відзначається, що розподіл права на галузі здійснюється зазвичай на підставі матеріального критерію (предмет правового регулювання) та юридичного критерію (метод правового регулювання).

Предмет правового регулювання – це позаправовий критерій, що лежить в основі розподілу права на галузі й інститути. Предмет правового регулювання – це та сфера, на яку поширюється право. Під предметом традиційно розумілося те, що регулює право, тобто певні види суспільних відносин³. Інша позиція ґрунтується на більш широкому підході: під предметом правового регулювання пропонується розуміти поведінку людей, їх діяльність⁴.

У структуру предмета правового регулювання входять наступні

¹ Задорожний Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 20 с.

² Алексєєв С. С. Общая теория права. Т. 2. Москва: Юрид. лит., 1982. С. 75.

³ Теория государства и права / под ред. А. М. Васильева. Москва: Юрид. лит., 1977. С. 328; Теория государства и права / под ред. А.И. Денисова. Москва: Юрид. лит., 1980. С. 277; Алексєєв С.С. Теория государства и права. Москва: Юрид. лит., 1985. С. 280, 292.

⁴ Гревцов Ю. И. Проблемы теории правового отношения. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1981. С. 34; Протасов В. Н. Правоотношение как система. Москва: Юрид. лит., 1991. С. 46.

елементи: суб'єкти, поведінка людей і їх практична діяльність, об'єкти регульованих суспільних відносин, соціальні факти, що сприяють виникненню, зміні або припиненню відповідних відносин.

Теоретичні положення про значення предмета правового регулювання як критерій розподілу права на галузі міцно закріпилися у юридичній науці. У радянський період розвитку науки предмету правового регулювання було надано ключове, основне значення в розумінні своєрідності основних підрозділів права – галузей. Тим часом дослідження конкретного правового матеріалу, як вважає С. С. Алексєєв, у тому числі й того, який був у наявності в радянському праві, свідчили, що «предмет» регулювання, хоча й впливає на його зміст, все-таки не являє собою основи для юридичної специфіки галузей права¹.

Галузі права відрізняються як раз тим, продовжує С. С. Алексєєв, що для них є характерним юридично своєрідне регулювання з погляду самої їхньої природи. Юридична наука, пройшовши низку дискусій про систему права, підійшла до неминучого висновку про те, що галузі права – не просто зони юридичного регулювання, не штучно скомпоновані сукупності норм «за предметом», а реально існуючі та юридично своєрідні підрозділи в юридичному змісті права².

А. В. Поляков зазначає, що предметом правового регулювання є виключно поведінка окремого індивіда. Аргументується це тим, що регулювання суспільних відносини, які складають предмет правового регулювання, здійснюється через поведінку суб'єктів цих відносин³. Слід відзначити, що не завжди поведінка суб'єкта права охоплюється правовим регулюванням, оскільки право може встановлювати принципи та цілі. У зв'язку з цим у праві виокремлюються норми-принципи і норми-цілі. У свою чергу В.В. Костицький відзначає, що предметом правового регулювання виступають найбільш важливі та суспільно значущі відносини, які потребують формального визначення у якості саме загальних норм певних правил поведінки⁴.

Таким чином, більшість науковців підтримує думку, що основними критеріями виокремлення галузей права є предмет і метод правового

¹ Алексєєв С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. С. 249.

² Там само. С. 250.

³ Поляков А.В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: учеб. для студентов ун-тов, обучающихся по направлению (специальности) «Юриспруденция». Санкт-Петербург: Изд. дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2004. С. 632.

⁴ Костицький В. В. Питання предмету та принципів повітряного права: економічний патріотизм як принцип права. *Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти*: зб. матер. наук.-метод. конф. (м. Київ, жовт. 2008 р.). Київ: КНЕУ, 2008. С. 58.

регулювання¹.

Юридична своєрідність галузі головним чином виражається в тому, що їй властивий особливий метод правового регулювання.

У загальнотеоретичному плані метод правового регулювання суспільних відносин, що використовується до конкретної галузі, визначається з врахуванням того: а) який добір юридичних фактів, необхідних при встановленні правових відносин; б) які склад і правове становище (правосуб'єктність) учасників регульованих відносин; в) який характер прав і обов'язків і як вони розподілені між суб'єктами права; г) які правові санкції використовуються за порушення вимог норм права й у якому порядку вони застосовуються².

Інакше кажучи, метод правового регулювання – це набір юридичного інструментарію, за допомогою якого держава впливає на вольову поведінку учасників суспільних відносин.

Водно час, у правничій літературі наголошують, що в основу автономізації кожної галузі права в межах загальної системи правових норм покладений специфічний, притаманний лише даній галузі метод правового регулювання, відзначаючи факультативність ролі, яку він відіграє у створенні галузей права³. М. І. Матузов та О. В. Малько також відзначають, що саме предмет правового регулювання виступає головним матеріальним критерієм розподілу норм та інститутів права за галузями, оскільки він є об'єктивним явищем, яке визначається характером суспільних відносин і не залежить від волі суб'єкта правотворчості. Тобто, метод правового регулювання є факультативним критерієм, а предмет правового регулювання – основним. Метод правового регулювання самостійного значення не має і лише у поєднанні з предметом забезпечує розподіл права на галузі та інститути⁴.

Схожу думку висловлює П. М. Рабінович, зазначаючи, що предмет і метод правового регулювання як критерії виокремлення галузей права є нерівноцінними, оскільки «як регулювати залежить від того, що слід регулювати»⁵. Це пов'язане із тим, що суспільні відносини можуть суттєво відрізнятися за характером, змістом, взаємним положенням суб'єктів,

¹ Добробог Л.М. Генезис та розвиток галузі права: проблеми історії та теорії: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. С. 13.

² Общая теория государства и права: Академический курс / отв. ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 1998. Т. 2. С. 235.

³ Васильев А. С. Административное право Украины (Общая часть): учеб. пособ. Харьков: Одиссей, 2001. С. 8-12; Правознавство: навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. 3-тє вид. Київ: Юрінком Інтер, 2001. С. 99; Общая теория советского права / под ред. С. Н. Братуся, И.С. Самощенко. Москва: Юрид. лит., 1966. С. 323.

⁴ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. Москва: Юрист, 2002. С. 315.

⁵ Рабінович П. М. Основи теорії права та держави: навч. посіб. 5-е вид, зі змін. Київ: Атіка, 2001. С. 1555.

внаслідок чого їх неможливо врегулювати одним і тим самим методом.

Д. М. Лук'янець слушно зауважує, що попри визнання методу правового регулювання одним з найважливіших критеріїв поділу права на галузі, у правничій літературі важко знайти детальний опис того чи іншого методу, його характеристик і властивостей. Натомість, при обґрунтуванні виникнення нових галузей права відзначається наявність специфічного, комплексного методу правового регулювання, який властивий тій чи іншій галузі, але специфіка цього методу та зміст його комплексності не розкривається. Використовуючи генезис правового регулювання у якості критерію вчений виокремлює наступні види галузей права: 1) системостворюючі (наприклад, галузь конституційного права); 2) методоутворюючі (наприклад, галузі адміністративного, цивільного та судового права); 3) предметні (наприклад, галузі банківського, сімейного, житлового, фінансового права)¹.

Під час правового регулювання використовуються різні способи впливу на суспільні відносини. Це рекомендації, надання вибору з декількох варіантів поведінки, прямі приписи, заборони і т.д. З них складається метод правового регулювання. Таким чином, методи правового регулювання утворюють різні способи правового впливу на суспільні відносини й використовувані державою прийоми встановлення правових зв'язків між учасниками цих відносин.

Метод правового регулювання відповідає на питання: як або яким чином здійснюється регулятивний вплив права. Кожний з галузей права характерна своя сукупність методів правового регулювання².

У правовій науці традиційно виокремлюють наступні методи правового регулювання:

1) імперативний (централізований) метод. Він передбачає нерівність правових статусів суб'єктів, які виступають учасниками правовідносин;

2) диспозитивний (децентралізований) метод. Даний метод базується на рівності правових статусів учасників правовідносин.

Зазначені методи правового регулювання знаходять свій прояв та конкретизуються в різних поєднаннях. Відтак, крім вказаних, розрізняють методи заохочувальний, рекомендаційний, автономії й рівності сторін, переконання й примусу. Головними ж з них все-таки слід визнати методи імперативний і диспозитивний.

Із часом правники дійшли обґрунтованого висновку щодо недосконалості критеріїв виділення (визначення) галузей права. Поряд із концептом галузі права в юриспруденції застосовується поняття «галузь

¹ Лук'янець Д. М. Про структуру системи права. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. №12. С. 3-6.

² Добробог Л. М. Генезис та розвиток галузі права: проблеми історії та теорії: монографія. Дніпропетровськ: ДДУВС; Ліра ЛТД, 2015. С. 15.

законодавства», в основі якого вбачають сукупність правових норм, зосереджених у нормативно-правових актах. Відтак, дискусії навколо цієї проблеми знаходили свого вирішення у площині співвідношення системи права і системи законодавства¹.

Із критикою існуючих в літературі концептуальних підходів та поглядів до визначення галузі права виступив О.І. Ющик, який фактично запропонував відмовитися від ідеї поділу права на галузі, керуючись предметом та методом правового регулювання. Натомість, О. І. Ющик висловив думку про те, що основою утворення галузей права слід розглядати певне коло вихідних прав, під якими розуміються суб'єктивні права та юридичні обов'язки, що містяться у диспозиціях правових норм. За таких умов об'єднуючим для галузі права моментом вбачається узагальнена (родова) форма вихідного права – консолідоване вираження сукупності окремих вихідних прав². З повагою ставлячись до такої позиції ученого, неможливо не побачити надмірну умовність запропонованого поділу правових норм на види (галузі), відсутність об'єктивних основ у диференціації норм права, фактично повної залежності «вихідної форми права» від позиції суб'єкта правовстановлюючої діяльності (правотворчості) та зрештою – неможливість використання зазначеної правової конструкції у практичній діяльності.

Бажання відійти у побудові системи права, визначенні його компонентів, у тому числі – галузі права, від суспільних відносин, зосередившись виключно на нормативному матеріалі, тобто обмежившись виключно нормою права, необхідно визнати не лише науково необґрунтованим, але й безперспективним з точки зору функціональної характеристики права. Разом із тим, суспільні відносини, як предмет правового регулювання, позбавлені юридичного змісту, а тому не можуть бути домінантою у вирішенні внутрішньо-правових проблем, до яких слід відносити проблему визначення галузей права.

Вирішуючи існуюче протиріччя, науковці звернулися до інших характеристик, які доповнили би існуючі критерії визначення галузі права та дозволили більш чітко окреслити її сутнісні ознаки³.

Р. А. Майданик, досліджуючи поняття та структуру системи права також відзначає, що останнім часом у юридичній науці досить часто намагаються обґрунтувати ідею доповнення критеріїв виокремлення галузей права. Крім предмету та методу правового регулювання до критеріїв пропонують віднести галузеві принципи, механізм правового

¹ Яковлев В.Ф. Отраслевая дифференциация и межотраслевая интеграция как основы системы законодательства. *Правоведение*. 1975. № 1. С. 16-22.

² Ющик О.І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність). Київ: Оріяни, 2002. С. 26-27.

³ Богунський П. П. Військове право в системі права України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2009. С. 27-28.

регулювання, ступінь єдності норм та їх значущість. Дані критерії, на думку вченого, є похідними, відтак їх зміст визначається особливостями та специфікою суспільних відносин і відповідним методом правового регулювання, а пропозиція введення нового критерію має на меті обґрунтування певного комплексного утворення у якості галузі права¹.

М. І. Байтін та Д. Є. Петров вважають недоцільним деталізацію критеріїв виокремлення галузі права і вказувати в одному поняттєвому ряді разом з предметом і методом правового регулювання інші похідні явища (галузеві принципи, галузеві функції), незважаючи на те, що вони мають місце під час детального вивчення конкретної галузі права².

В.С. Нерсисянц для визначення галузі права використовує наукову тріаду: об'єкт – предмет – метод правового регулювання. Об'єкт галузевої правової регуляції, на думку В.С. Нерсисянца, це, як правило, велика група однорідних суспільних відносин, яка становить окрему, відносно самостійну сферу суспільного життя. Предмет галузевого правового регулювання – це усталений у сфері правової регуляції особливий правопорядок (правовий режим), який визначається сукупністю однопорядкових (за їх регулятивно-правовими ознаками і характеристиками) норм права, що становлять право відповідної галузі. Предмет галузевого правового регулювання, галузевий правопорядок, галузеве право – складові предмета загального правового регулювання, загального правопорядку та усієї системи права в цілому. Метод галузевого правового регулювання (метод галузі права) – це сукупність прийомів, способів і форм вираження специфічних регулятивних якостей і функцій, притаманних нормам права даної галузі³. Таким чином, В. С. Нерсисянц, вживаючи поняття правового режиму, ототожнював його з предметом правового регулювання – сукупністю однорідних норм права. У свою чергу об'єкт правового регулювання виносився за межі права та визначався як сукупність суспільних відносин, що становлять окрему сферу суспільного життя.

О. В. Сурилов, акцентуючи увагу на соціальному аспекті зазначеної проблеми, висловлював думку про правовий режим різних суспільних відносин, характеризуючи його як: 1) юридичну опосередкованість певних відносин; 2) їх формально-логічну визначеність; 3) системність та відносну стабільність⁴.

¹ Майданик Р.А. Система права України: поняття, структура, суміжні конструкції. *Юридичний вісник України*. 2010. № 8 (764). 20-26 лютого. С. 7.

² Байтін М. І., Петров Д.Е. Система права: к продолжению дискуссии. *Государство и право*. 2003. № 1. С. 27.

³ Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства: учебник для юрид. вузов и факульт. Москва: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М, 1999. С. 436-437.

⁴ Сурилов А.В. Теория государства и права: учеб. пособ. Киев; Одесса: Вища школа, 1989. С. 207.

Таким чином, юридична своєрідність галузі виражається й у низці інших її особливостей, таких як власний механізм правового регулювання, що являє собою особливу комбінацію галузевих норм, юридичних фактів, правовідносин, специфічних галузевих принципів, що виражають своєрідність правового змісту даної галузі. Юридична своєрідність галузі виражається також у тому, що вона має характерний набір загальних положень, категорій і термінів.

Уся сукупність юридичних рис галузі в цілому визначається як правовий (юридичний) режим. Під ним слід розуміти особливу цілісну систему регулятивного впливу, яка характеризується специфічними засобами регулювання – особливим порядком виникнення, формування змісту прав і обов'язків, їх здійснення, специфікою санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на цю сукупність норм¹. Хоча рівень специфіки галузевих режимів може бути різним (вони можуть бути генеральними, видовими, спеціальними), кожна галузь права з юридичного боку відрізняється в правовій системі саме режимом регулювання. Як видно, професор С.С. Алексєєв зосередив увагу на таких якостях правового режиму, які стосуються виключно юридичного конструювання у механізмах правового впливу на складний процес виникнення та існування змісту прав і обов'язків. Загальнотеоретичне опрацювання правових режимів здійснив В. Б. Ісаков, запропонувавши використання цієї категорії у дослідженні системи права².

Сьогодні у вітчизняній юриспруденції під правовим режимом галузі права розуміється особливий, закріплений нормами права соціальний порядок, який визначається співвідношенням правових засобів, що його забезпечують³.

Підтримавши ідею С. С. Алексєєва та В. Б. Ісакова про те, що для кожної галузі права є характерним свій режим регулювання, де концентруються не лише особливості галузевого методу, але й особливий соціальний статус відносин, що становлять предмет правового регулювання, Ю. М. Оборотов розглядає правовий режим більш широко, звертаючи увагу на можливість розмежування у рамках галузі загального та спеціального режимів⁴.

О.С. Лисенкова, досліджуючи поділ права і законодавства на галузі через призму структурно-функціональної характеристики системи

¹ Алексєєв С. С. Теория права. Москва: БЕК, 1994. С. 105.

² Исаков В.Б. Правовые режимы и их совершенствование. *XXVII съезд КПСС и развитие теории права: межвуз. сб. науч. трудов.* Свердловск: Свердл. юрид. ин-т., 1982. С. 35-39.

³ Скаун О.Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. С. 357-358.

⁴ Оборотов Ю.М. Теория держави і права (прагматичний курс): екзамен. довідник. Одеса: Юрид. літ., 2005. С. 40-41.

законодавства, підтримує ідею виокремлення в системі права галузей на підставі методу правового регулювання, який, на її думку, становить особливий юридичний режим регулювання і є характеристикою змісту об'єктивного права, та утворення галузей системи законодавства за рахунок особливостей предмета правового регулювання – суспільних відносин¹. Важко погодитися з такою думкою, обґрунтування якої зосереджується виключно на досить штучному розмежуванні права та законодавства як змісту та форми об'єктивного права². Окрім цього, необхідно зазначити правильність висловленої в літературі позиції про наукову некоректність ототожнення метода правового регулювання через його широке тлумачення з юридичним режимом правового регулювання³.

Ґрунтовну розробку проблеми правового режиму проведено Е. Ф. Шамсумовою, яка вбачає у правовому режимі особливий порядок законодавчого врегулювання діяльності суб'єктів права у різноманітних сферах суспільних відносин або на визначених об'єктах⁴.

Варто погодитися з думкою А.С. Спаського про те, що правовий режим повинен відображати специфіку (атмосферу) правового впливу, в якій існують інші елементи правової системи, бути правовою формою їх функціонування⁵.

Змістовно правовий режим утворюють елементи, які постійно задіяні у розкритті регуляторної сутності права. Без сумніву, такими елементами є: 1) об'єктивована сфера дії права – визначена у соціальному просторі сукупність суспільних відносин, які становлять предмет правового регулювання; 2) системний, взаємообумовлений логічними зв'язками набір способів, прийомів регуляторної дії права на визначену сукупність суспільних відносин – метод правового регулювання; 3) певний соціально-значущий результат дії права, яким є мета правового регулювання⁶.

Правовий режим пронизує наскрізь матерію права, формуючи його систему та визначаючи у її складі певні нормативні утворення із системними ознаками – галузі, підгалузі, інститути, субінститути.

Отже, правовий режим є доктринальною категорією, яка визначає інституціонально-функціональну природу правової матерії, змістовно включає предмет, метод та мету правового регулювання, виконуючи визначальну роль у побудові системи права, у правовстановленні та

¹ Лисенкова О.С. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2001. С. 9.

² Богущкий П. П. Зазнач. праця. С. 29.

³ Клименко К. Історико-філософські та правові основи методології правового регулювання суспільних правовідносин. *Право України*. 2007. № 3. С. 32-35.

⁴ Шамсумова Э. Ф. Правовые режимы (теоретический аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2001. С. 71-72.

⁵ Спаський А. Категорія «правовий режим»: підходи до інтерпретації. *Право України*. 2008. № 4. С. 30.

⁶ Богущкий П. П. Зазнач. праця. С. 30.

правореалізації, характеризуючи право як нормативно-інституційований соціальний регулятор.

Таким чином, сутнісні ознаки галузей права визначають їх правовий режим, який органічно поєднує лише йому властиві предмет, метод, мету правового регулювання.

Правовий режим галузей права дозволяє визначити їх види у цілісній системі права України.

У системі права України утворюються окремі підсистеми – матеріальне та процесуальне право. Матеріальне право характеризується визначенням конкретних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників суспільних відносин, а процесуальне право визначає порядок, способи реалізації прав та обов'язків, у тому числі – порядок захисту, охорони та поновлення порушених прав. Правовий режим матеріального права засвідчує, що і з якою повнотою може та повинен здійснити той чи інший суб'єкт соціальної активності, а правовий режим процесуального права обумовлює порядок, способи дій (або ж утримання від тих чи інших дій) суб'єктів соціальної активності.

Необхідно погодитися з думкою В. С. Нерсисянца про те, що процесуально-правові форми, процедури є важливою юридичною гарантією реальності прав і свобод особистості та необхідною умовою ефективної дії усього права. Міра процесуалізованості права – суттєвий якісний показник рівня розвитку права в цілому¹. Однак непростим є завдання відокремлення матеріального та процесуального права у межах багатьох галузей права. Тобто стосовно правового режиму матеріального та процесуального права у межах однієї галузі проблеми як такої не існує – кожна матеріальна норма права має власну процедуру реалізації, виписану у процесуальному праві. Поєднання процесуальних (процедурних) норм з матеріальними (поєднання різних правових режимів) у межах галузі права засвідчує ознаки комплексної характеристики такої галузі права та водночас, що більш важливо, – її спроможність з найбільшою ефективністю здійснювати правове регулювання відносин тієї чи іншої сфери. Висловлене застереження жодним чином не впливає на загальноприйнятність наукових поглядів щодо поділу права на дві взаємодоповнюючі сфери – матеріальне та процесуальне право².

На нашу думку, у процесуальних галузях права міститься вихідний правовий матеріал, який потім певною мірою використовується під час формуванні правових режимів інших галузей права та вичерпно концентрує генеральні юридичні режими і галузеві методи правового регулювання. Крім того, процесуальні галузі, їх норми пов'язані з усіма

¹ Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства: учебник для юрид. вузов и факульт. Москва: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА-М, 1999. С. 431.

² Богуцький П. П. Зазнач. праця. С. 34.

іншими галузями вітчизняного права, а також з галузями зарубіжних правових систем, норми яких к обов'язковому або факультативному порядку звичайно реалізуються в процесуальній діяльності держави, державних органів, посадових осіб.

Зважаючи, що такі галузі права завдяки власним правовим механізмам встановлюють загальні правила застосування матеріальних норм, є усі підстави стверджувати про утворення, таким чином, у національній правовій системі єдиного системного публічно-правового комплексу – юридичного процесу¹ і, відповідно, процесуального права та його галузей.

На думку В. Д. Сорокіна, «галузь починається тоді, коли дана група процесуальних норм, маючи свій предмет і певний ступінь організації своєї системи, виходить за межі однойменної матеріальної галузі й бере участь у реалізації матеріальних норм інших галузей»².

На думку українських правників, галузі процесуального права містять норми права, що визначають процедуру здійснення матеріального права і похідні від нього (адміністративно-процесуальне, цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне, кримінально-процесуальне право)³. Наразі, предметом матеріального права виступають суспільні відносини, які реально склалися між людьми та підлягають організації за допомогою правового регулювання⁴. Відповідно, предметом регулювання норм процесуальних галузей права є організаційні відносини, тобто такі, які визначають засоби реалізації норм матеріального права (суб'єктивних прав, обов'язків та відповідальності) і де учасниками, як правило, виступають органи держави, посадові особи, на яких покладено обов'язок організовувати, спрямовувати процес, юридичну діяльність на реалізацію норм матеріального права⁵. На думку В. Д. Сорокіна, «процесуальні норми, наявні в складі інших матеріальних галузей, не можуть претендувати на статус галузі права, оскільки галузь починається тоді, коли дана група процесуальних норм, маючи свій предмет і певний ступінь організації своєї системи, виходить за межі однойменної матеріальної галузі й бере участь у реалізації матеріальних норм інших галузей»⁶. Використовуючи дані критерії, автор стверджує про існування самостійної галузі процесуального права – адміністративно-процесуального права.

¹ Богуцький П. П. Зазнач. праця. С. 43.

² Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право. Москва: Юрид. лит., 1972. С. 70.

³ Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 302; Крестовська М. Н., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права: елементарний курс. Харків: Одісей, 2007. С. 227.

⁴ Теорія держави і права / кол. авт.; кер. Ю. А. Ведерніков. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2012. С. 259-260.

⁵ Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. С. 253.

⁶ Сорокин В. Д. Зазнач. праця. С. 70.

Зазначені критерії дійсно важливі для пізнання специфіки цивільного й адміністративного процесів, однак їх недостатньо для обґрунтування самостійності процесуальної галузі¹. Досить послатися на те, що кримінальний процес обслуговує тільки одну матеріальну галузь – кримінальне право. Здатність взаємодіяти з іншими галузями права не є монополією існуючих процесуальних галузей.

Вартою уваги є точка зору, згідно з якою критерій істини в питанні автономії того або іншого процесу полягає також у тому, чи забезпечують традиційні процесуальні форми (цивільний і кримінальний процес) потреби даної галузі матеріального права².

Отже, питання про місце процесуальних норм у структурі права є дискусійним. Однак безперечно, що системна спільність процесуальних норм у їхньому соціально-правовому призначенні стосовно норм матеріальних, а також наявні форми їх систематизації у вигляді процесуальних галузей, підгалузей і інститутів свідчать про існування в структурі права такого великого правового блоку, як система галузей процесуального права. Для розв'язання зазначеної проблеми принциповим є питання про ознаки процесуальних галузей, що визначають виникнення в правовій сфері нових.

Проаналізувавши визначення галузі права взагалі, можна виокремити наступні характерні для неї властивості:

- 1) має відповідну однотипну сферу суспільних відносин;
- 2) врегульовані суспільні відносини мають якісну своєрідність;
- 3) відзначається специфічним набором прийомів і засобів регулювання суспільних відносин;
- 4) передбачає наявність об'єктивно обумовленого інтересу в регулюванні даних відносин³;
- 5) має системно-структурні складові (взаємопов'язані інститути і норми права);
- 6) володіє специфічним режимом правового регулювання⁴;
- 7) є стійкою і автономною у своєму функціонуванні підсистемою системи права⁵.

Слід відзначити, що загальні ознаки галузі права мають

¹ Мельников Ю. И. О понятии и месте процессуальных норм в структуре советского права. *Проблемы социалистической законности*: респ. научн. сб. Харьков, 1988. Вып. 22. С. 84.

² Там само. С. 85.

³ Дудник Р.М. Підстави виникнення нових галузей українського права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2015. № 2. С. 99; Дудник Р.М. Підстави виникнення нових галузей українського права. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Юрид. літ., 2015. С. 153–155.

⁴ Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. С. 252; Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-е вид., допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. С. 305.

⁵ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-е вид., допов. і перероб. С. 305.

суб'єктивний характер внаслідок своєї нечіткості¹. З огляду на це, доцільно виокремити спеціальні ознаки, притаманні саме процесуальним галузям права. За допомогою даних ознак галузі процесуального права відмежовуються в структурі права, зумовлюється їх самостійність, визначається їх місце в системі права. До цих ознак можна віднести:

- 1) особливість матеріально-правових відносин, розвиток і здійснення яких опосередковується процесуальними галузями;
- 2) специфічність призначення матеріально-правових норм, які реалізуються за допомогою процесуальних галузей;
- 3) цілі та завдання процесуальних галузей;
- 4) особливість процесуальної діяльності;
- 5) характер індивідуально-конкретних справ, що вирішуються.

Особливість матеріально-правових відносин, розвиток і здійснення яких опосередковується процесуальними галузями. Матеріально-правові відносини, опосередкування розвитку та реалізацію яких здійснюють процесуальні галузі права, у правничій науці отримали назву охоронних правовідносин. Юридичний процес, виражений у процесуальних галузях: 1) виступає формою втілення юридичних моделей, що містяться у внутрішньому і міжнародному законодавстві, в реальну систему правовідносин; 2) спрямований на виявлення і реалізацію матеріального правоохоронного відношення².

На думку В. С. Кіценка, суть теорії охоронних правовідносин полягає у тому, що захист інтересів та реалізація заходів юридичної відповідальності, інших заходів примусу здійснюється у межах нових правовідносин, що не існували до порушення права³. Дана теорія передбачає дослідження механізму захисту і реалізації суб'єктивних прав та інтересів, які охороняються законом, як елементу правового регулювання. Захист і реалізація права та інтересу, який охороняється законом, передбачає не лише їх примусову реалізацію, але й певну систему засобів захисту. Вивчення юридичної сутності та місця цих засобів у механізмі захисту дозволяє визначити принципи взаємодії матеріального і процесуального права. У той же час слід зазначити, що підставою виникнення охоронних правовідносин може виступати не лише необхідність захисту регулятивних правовідносин, але й захист інших елементів механізму правового регулювання. Наприклад, втрата документів, що засвідчують певні юридичні факти, тягне за собою

¹ Дудник Р.М. Підстави виникнення нових галузей українського права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2015. № 2. С. 100.

² Солдатова О.Е. Юрисдикционный процесс как вид юридического процесса. *Проблемы современной науки и образования / Problems of modern science and education*. Иваново: Проблемы науки, 2014. № 5(23). С. 60.

³ Кіценко В.С. Теоретичні питання визначення податкового спору як однієї з форм юридичного конфлікту. *Юридичний вісник*. 2010. № 4. С. 65.

виникнення охоронних правовідносин.

Особливість охоронних матеріально-правових відносин, розвиток і здійснення яких опосередковується процесуальними галузями, визначається їх захисними та реалізаційними функціями щодо всієї системи суспільних відносин. Це зумовлюється тим, що в межах даних відносин захищаються не лише суб'єктивні права та інтереси, що охороняються законом, але й здійснюється їх реалізація і відбувається реалізація заходів державного примусу.

Зазначені відносини стають об'єктом процесуального впливу і вимагають для своєї реалізації наявності у структурі права особливих норм – процесуальних. Дані норми використовуються з метою регулювання процесуальної діяльності, спрямованої на боротьбу з правопорушення та іншими негативними проявами суспільних відносин, реалізації своїх прав та інтересів¹.

Специфічність призначення матеріально-правових норм, які реалізуються за допомогою процесуальних галузей. Норми процесуального права покликані опосередкувати реалізацію матеріальних норм, які в теорії права називаються охоронними і є нормативною основою охоронних правовідносин. Предметом регулювання даних відносин виступають суспільні відносини, які виникають у ході боротьби з правопорушеннями та під час реалізації прав та інтересів суб'єктів права. У юрисдикційних процедурах реалізація норм матеріального права, у процесі якої задіяні суб'єкти, наділені владними повноваженнями², обов'язкового вимагає застосування норм права, що входять до складу процесуальних галузей права.

Регламентування порядку застосування охоронних матеріально-правових норм, спрямованих на здійснення правової юрисдикції та інших заходів, пов'язаних з охороною суспільних відносин, відображає службовий характер процесуальних галузей права. У той же час, вважати правопорушення єдиною підставою виникнення охоронних правовідносин є невірним. На думку А. М. Апарова, охоронні правовідносини породжуються також внаслідок об'єктивно протиправного діяння, спору, події, видання чи застосування не правового акту і навіть правомірних дій, спрямованих на реалізацію прав та інтересів у ході певного процесу³.

Відповідно, опосередкування розвитку і здійснення особливих матеріальних охоронних відносин та реалізація матеріальних охоронних норм є однією з особливостей процесуальних галузей права.

Цілі та завдання процесуальних галузей. Цілі та завдання

¹ Апаров А. М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права: монографія. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2014. С. 186.

² Сидоренко О. О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди: монографія. Харків: Право, 2014. С. 172.

³ Апаров А. М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права. С. 187.

процесуального права, його галузей найбільш повно відображені у їх соціальному призначенні: 1) забезпечення реалізації матеріального права у відповідних правовідносинах; 2) забезпечення здійснення даних правовідносин у практичній діяльності суб'єктів.

Крім того, цілі та завдання процесуальних галузей знаходять своє відображення у співвідношенні матеріального і процесуального права. Щодо їх співвідношення у правничий науці сформувалися різні думки. Відповідно до першої матеріальне та процесуальне право співвідносяться як «зміст» і «форма», тобто процесуальні галузі права виступають формою матеріальних галузей.

За іншою думкою, взаємозв'язок галузей матеріального та процесуального права є безперечним, але не передбачає співвідношення змісту і форми. Процесуальні галузі в системі права займають самостійне, основне місце та мають свої власні форму і зміст¹. Р. Є. Гукасян звертає увагу на те, що існує різниця між співвідношенням матеріального і процесуального на рівні галузей права та на рівні норм права².

Маємо підстави констатувати, що на рівні галузей матеріальне і процесуальне право окремо існувати не можуть. Це обумовлюється тим, що процесуальні галузі без матеріальних не мають цілі, а матеріальні галузі без процесуальних не діють. На думку А. М. Апарова, не може бути названа правом така форма регламентації поведінки, яка не забезпечена можливістю державного примусу, що здійснюється, як правило, у певній процесуальній формі³.

На рівні норм права ситуація дещо інша. Процесуальні норми за наявності відповідних умов породжують суб'єктивні процесуальні права, які не знаходяться з матеріальними суб'єктивними правами у співвідношенні форми та змісту, а виступають самостійними правовими явищами. Їхній зв'язок з матеріальною галуззю права опосередковується за допомогою процесуальної галузі права, структурним елементом якої є дана процесуальна норма⁴.

У свою чергу, С. А. Колосович та І. А. Кузнецов відзначають, що вважати процесуальне право похідним від матеріального принципово невірно, оскільки в такому випадку причину появи процесуальних норм

¹ Мельников А. А. Конституция СССР и проблема судебного права. *Правоведение*. 1979. № 6. С. 48.

² Гукасян Р. Е. Соотношение материального и процессуального права – важная проблема юридической науки на современном этапе. *Вопросы развития и защиты прав граждан*: межвуз. темат. сб. Калинин: Изд-во Калинин. ун-та, 1977. С. 8.

³ Апаров А. М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права. С. 188.

⁴ Мостовой О. А. Правові та загальнотеоретичні вимоги до індивідуальних актів управління на прикладі провадження по зверненнях громадян до органів публічного управління України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 2. С. 188.

потрібно шукати у відповідній матеріально-правовій галузі¹.

Отже, слід відзначити, що процесуальні галузі права складають самостійне правове утворення, певний самостійний правовий блок у структурі права. Між процесуальними та матеріальними галузями права має місце тісний взаємовплив і правовий зв'язок. Маючи принципову відмінність і самостійне значення, існувати одні без одних вони не можуть. Норми процесуальні галузей права виступають таким же засобом впорядкування суспільних відносин, як і норми матеріальних галузей.

Цілі та завдання процесуальних галузей полягають у наступному:

- 1) визначення матеріально-правових відносин, пов'язаних із застосуванням матеріальних норм;
- 2) дослідження обставин ситуації, яка потребує вирішення, з метою встановлення об'єктивної істини у справі;
- 3) належне застосування матеріальних норм;
- 4) захист і реалізація прав, свобод та інтересів зацікавлених осіб;
- 5) контроль за нормативно-правовими актами та їх належним застосуванням.

Зазначене вище відображається у тій службовій ролі, яку процесуальні галузі виконують у системі права. На нашу думку, службова роль процесуальних галузей права передбачає:

- 1) захист соціального порядку, прав, свобод та інтересів громадян;
- 2) вирішення та усунення аномалій суспільних відносин²;
- 3) регламентування юрисдикційної та іншої охоронної діяльності уповноважених суб'єктів владних повноважень з приводу застосування норм права, які передбачають реалізацію превентивних заходів та заходів юридичної відповідальності³.

Особливість процесуальної діяльності. Під процесуальною діяльністю слід розуміти особливо складну форму діяльності уповноважених суб'єктів із приводу вирішення й усунення правових аномалій і впорядкування процедури здійснення прав та обов'язків сторін⁴.

Відтак, особливість процесуальної діяльності, яка є однією з ознак процесуальних галузей права, зумовлена наступними чинниками:

- 1) процесуальна діяльність здійснюється вповноваженими суб'єктами, діяльність яких спрямована на реалізацію охоронної функції (суд, прокуратура, поліція, державними інспекція тощо);

¹ Колосович С. А., Кузнецов И. А. Соотношение уголовно-процессуального и уголовного права (в свете современной концепции судебной реформы). *Государство и право*. 1996. № 12. С. 77.

² Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. С. 112.

³ Апаров А.М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права. С. 192.

⁴ Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва: Наука, 1982. С. 34-36; Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 61-65; Апаров А. М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права. С. 180-184.

2) процесуальна діяльність пов'язана зі здійсненням владних завдань, які мають певну специфіку (встановлення вини, застосування правового впливу, охорона прав, свобод та інтересів);

3) послідовність здійснення процесуальної діяльності забезпечується процесуальними стадіями;

4) встановлені у ході процесуальної діяльності факти і обставини доводяться та досліджуються з метою встановлення об'єктивної істини у справі;

5) процесуальна діяльність характеризується багатосуб'єктністю (суб'єкт правозастосування, безпосередні учасники відповідних суспільних відносин, учасники процесу доведення);

6) законодавств передбачає встановлення особливої системи гарантій для учасників процесуальної діяльності;

7) окремі етапи процесуальної діяльності відрізняються особливим оформленням у процесуальних актах.

Характер індивідуально-конкретних справ, що вирішуються. Процесуальні галузі права спрямовані на регламентацію вирішення індивідуально-конкретних справ, які виникають внаслідок певних підстав. До таких підстав відносяться:

1) здійснення правопорушень;

2) виникнення і існування інших правових аномалій (перешкода виникненню та здійсненню суб'єктивного права, загроза його порушення, загроза порушення правопорядку);

3) реалізація прав та інтересів зацікавленими особами.

На підставі проведеного аналізу ознак, характерних для процесуальних галузей права, маємо змогу констатувати, дані галузі виступають самостійною структурою, самостійним блоком в системі права і виконують відповідну службову роль.

Самостійність процесуальних галузей права, їх місце в системі права визначається не лише властивими їм структурними ознаками. До чинників, які підтверджують особливе місце процесуальних галузей у системі права України слід віднести функції процесуального права. Це обумовлюється тим, що саме в результаті переосмислення функцій процесуального права виробилася концепція загального юридичного процесу, зміст якої полягає в тому, що функції процесуального права неможливо обмежувати тільки регламентацією примусу або вирішення цивільно-правових спорів, що крім кримінального і цивільного процесів, у системі матеріальних галузей права містяться процесуальні норми й інститути, на підставі яких здійснюється діяльність щодо реалізації приписів матеріально-правових норм різних галузей¹.

¹ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис... канд. юрид. наук. С. 51.

Термін «функція права» у юридичній літературі вживається в різних значеннях. Його поява й активне застосування пояснюється подальшим розвитком знань про право, що потребує відповідних понять і визначень для відбиття нових сторін права, нових висновків, отриманих юридичною наукою. Сам по собі термін «функція» досить багатозначний, він вживається для опису динамічних структур і в першу чергу для характеристики їх дії, здійснюваного впливу та діяльності. Тому одним з найважливіших ознак функцій права є її динамізм, дія. Під час визначення функцій права необхідно виходити з його соціального призначення, що надає їм єдності, стабільності, цілеспрямованості¹.

Процес реалізації основних функцій права – це процес втілення в життя соціального призначення права, а воно споконвічно створене для того, щоб здійснювати впорядкований цілеспрямований вплив на суспільні відносини.

Соціальне призначення процесуального права полягає в регламентації юрисдикційної і іншої охоронної діяльності державних і інших уповноважених державою органів.

Іншим елементом поняття «функція права» є напрямок правового впливу на суспільні відносини. У цьому зв'язку функція права являє собою єдність його соціального призначення й основного напрямку впливу на суспільні відносини. Правовий вплив – категорія, що характеризує шляхи, форми, способи впливу права на суспільні відносини. Це реалізація правових принципів, установок, заборон, приписів і норм у суспільному житті, діяльності держави, його органів, суспільних об'єднань і громадян. Правовий вплив включає не тільки нормативний, але й психологічний, ідеологічний вплив права на почуття, свідомість і дії людей. До форм правового впливу відносяться правове регулювання, а також інформаційний й ціннісно-орієнтаційний вплив права. Напрямок впливу – найбільш істотний компонент функції права, оскільки це відповідь права на потреби суспільного розвитку, результат законодавчої політики й трансформації її у позитивне право.

Основною формою правового впливу є правове регулювання, під яким розуміється здійснюване за допомогою правових засобів (юридичних норм, правових відносин, правових приписів) упорядкування суспільних відносин. Існування різних форм правового впливу дозволяє більш чітко проводити відмінність між власне юридичним впливом права (правове регулювання) і неюридичним (орієнтаційне й інформаційне). Поняття «функція права» охоплює обидва названих види впливу².

Функції права становлять єдину цілісну систему, її вивчення та аналіз

¹ Радько Т. Н. Теоретические и методологические проблемы функций социалистического права: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. Москва, 1978. С. 9-10.

² Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 87.

дають можливість глибше зрозуміти значення і зміст кожної конкретної функції права, їх взаємозв'язки та взаємовплив. Система функцій права може поділятися на окремі види за різними критеріями.

Наприклад, оскільки система функцій права безпосереднім чином пов'язана з системою права, у відповідності з елементами, що складають останню, є можливим виділити наступні групи функцій права, які складають їх систему: загальноправові (притаманні всім галузям права); міжгалузеві (притаманні двом і більше, але не всім галузям права); галузеві (притаманні єдиній галузі права); правових інститутів (притаманні конкретному інституту права); норм права (притаманні конкретному виду норм права)¹.

За своїм значенням юридичні функції права поділяють на основні та неосновні. Такий поділ дає змогу визначити місце і роль конкретної функції права у системі функцій права. До основних юридичних функцій права відносять найбільш важливі напрямки впливу права на суспільні відносини. В них безпосередньо і найбільш повно відображається службова роль всього права в цілому. Для додаткових (неосновних) функцій права характерний вплив на більш вузьку сферу суспільних відносин у порівнянні з основними функціями. Вони конкретизують і доповнюють останні щодо більш вузького кола суспільних відносин, наприклад, компенсаційна юридична функція права. У правничій науці існує думка, що та чи інша загальноправова функція може більшою або меншою мірою конкретизуватися функціями більш низького рівня. Крім того, загальноправові функції права не охоплюють і не можуть охопити всього різноманіття конкретних форм і шляхів впливу права на суспільні відносини, вони «деталізуються» у дії інших функцій права².

Основними юридичними функціями права є регулятивна та охоронна, а додатковими – компенсаційна, обмежувальна та поновлююча. Слід при цьому зазначити, що вони пов'язані з основними функціями права (регулятивною та охоронною) і певним чином доповнюють їх³.

Регулятивна функція здійснюється шляхом владного впливу на поведінку учасників процесуальних відносин, спрямування їх зовнішньої поведінки у відповідності до загальнообов'язкових вимог, визначених законодавцем.

Регулятивна функція процесуального права конкретизує загальноправову регулятивну функцію на певній ділянці системи суспільних відносин – процесуальних правовідносин і має, безумовно, складний, багатогранний характер.

¹ Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах / отв. ред. М. Н. Марченко. 3-е изд., перераб. и доп., Том 2: Право. Москва: Норма, 2007. С. 76.

² Там само.

³ Загальна теорія держави і права / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. С. 155.

Найбільш характерними шляхами здійснення регулятивної функції процесуального права є наступні: визначення за допомогою процесуально-правових норм право-дієздатності (правосуб'єктності) учасників процесу; закріплення сукупності процесуальних прав і обов'язків, гарантій їх здійснення учасниками процесу; визначення компетенції вповноважених органів і компетенції (повноважень) посадових осіб; визначення юридичних фактів, спрямованих на виникнення, зміну й припинення процесуальних правовідносин; закріплення системи правових гарантій прав і свобод учасників процесу (принципів процесуального права); встановлення конкретного правового зв'язку між суб'єктами процесу (регулятивні правовідносини); визначення оптимального типу правового регулювання (диспозитивного, імперативного) стосовно до процесу в цілому й до окремих видів процесуальних правовідносин; встановлення особливих юрисдикційно-процедурних засобів, способів, форм здійснення процесуальної діяльності й ведення процесу¹.

Що ж стосується охоронної функції, то вона найбільш повно відображена в кримінальній, кримінально-процесуальній та цивільно-процесуальній галузях права. Таким чином, процесуальне право, його галузі мають охоронне призначення. На думку О. В. Малько, юридичний процес виконує обмежувальну функцію, відіграє правозахисну роль².

Зміст охоронної функції процесуального права полягає у здійсненні охоронного правового впливу з метою забезпечити відповідні умови існування й діяльності людей, усунути негативні соціальні зв'язки і явища із суспільного життя. Охоронна функція здійснюється шляхом владного впливу на суспільні відносини у випадках відхилення від нормального розвитку. Цей вплив в одних випадках виражається в охороні (захисті) певних суспільних відносин, в інших – у забороні або обмеженні, а також в усуненні й ліквідації суспільно шкідливих соціальних зв'язків.

Слід зазначити, що одним з напрямків правового впливу процесуального права на суспільні відносини є їхня охорона (захист) і ліквідація аномальних негативних зв'язків. Це положення практично ніким не оскаржується. Термінологічне ж визначення даної функції процесуального права тягне за собою певні розбіжності в думках. Більшістю авторів даний напрямок правового впливу визначається як охоронна функція процесуального права. О. В. Малько пропонує її йменувати «обмежуючою функцією» юридичного процесу. Юридичні засоби, що здійснюють правовий вплив, він поділяє на дві групи: правові стимули й правові обмеження. У матеріально-правових нормах явно домінуючу роль повинні відігравати стимулюючі засоби. Юридичний же

¹ Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. С. 93.

² Малько А. В. Ограничивающая функция юридического процесса. *Юриспруденция*. Тольятти, 1996. № 5. С. 4.

процес більшою мірою повинен складатися із правових обмежень — обов'язків, заборон, призупинень, запобіжних заходів, покарань і інших примусових заходів.

Процесуальне право, вважає О. В. Малько, є обмежуючим правом, оскільки завдання його полягає в упорядкуванні забезпечувальних заходів, встановленні законних меж впливу — державного примусу — під час вирішення юридичних справ. Обмежуюча природа процесуального регулювання дозволяє охороняти й захищати вищу цінність у суспільстві — права, свободи та інтереси людини¹.

Разом з тим статус права в суспільстві відображається у двох тісно зв'язаних вимірах — у власне юридичному, у рамках якого право реалізується через спеціальну, властиву тільки йому систему засобів, і загальносоціальному, у якому право розглядається як явище культури, що виявляє широкий неформальний вплив на весь комплекс суспільних відносин. Тому поряд з юридичними функціями у теорії права прийнято виділяти й загальносоціальні функції права: культурно-історичну, виховну, функцію соціального контролю, інформаційно-орієнтуючу й оцінну функції. Доцільно визначити аналогічні функції процесуального права.

Культурно-історична функція процесуального права обумовлена наступними чинниками. Право як явище національної складової світової культури у властивій йому нормативній формі акумулює духовні цінності й досягнення народу й усього людства: права людини, демократію, моральні підвалини суспільства, соціальну справедливість².

Очевидно, що тільки за змістом матеріального права сьогодні неможливо судити про демократичність тієї або іншої правової системи. Як свідчить історія, сваволя й тиранія можуть уживатися з формально-демократичним законодавством, що проголошує основні права й свободи особи. Тим часом справжнє обличчя правової системи, ступінь наближеності тієї чи іншої держави й суспільства до цивілізованого, демократичного, правового рівня визначається не стільки кількістю закріплених у законодавстві прав і свобод особи, скільки реальністю й ступенем надійності демократичного механізму їх здійснення. Так, ще на початку XIX ст. автор конституційних проектів декабрист М. Муравйов стверджував, що порядок вирішення важливих державно-правових питань створює перешкоду сваволі. Саме тому даному порядку повинна бути віддана чинність і авторитет закону³. Без аналізу юридичного процесу, правил юридичної процедури, процесуального права в цілому неможливо об'єктивно оцінити реальний стан механізму правового регулювання,

¹ Малько А. В. Ограничивающая функция юридического процесса. С. 4-5.

² Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. Москва: Юрист, 1997. С. 156.

³ Егоров С. А. Декабрист Никита Муравьев о процессуальных формах обеспечения законности. *Вестник Ярославского ун-та*. 1972. № 4. С. 107.

оскільки є очевидним, що в суспільстві, у якому людина, його права і свободи проголошуються вищою цінністю, демократичне процесуальне право, опосередковуючи взаємодію держави й індивіда, є гарантією захисту прав, воля і законних інтересів особистості, важливим засобом координації приватного й публічного інтересу. Процесуальне право, таким чином, є носієм найважливіших демократичних гуманістичних початків правової системи¹.

У літературі відзначається також виховна функція процесуального права². Виховний, ідеологічний вплив на свідомість і психологію учасників суспільних відносин – магістральний напрямок дії права³.

Як відзначалося, право – це загальносоціальний феномен, явище національної й світової культури, і його мета і призначення проявляються не тільки в безпосередньому регулюванні об'єктивних суспільних відносин, але й у сприятливому впливі на ціннісні орієнтації, внутрішні потреби, установки їх учасників. Вони неминуче обумовлюють відносно самостійні напрямки впливу права на свій предмет, кожне з яких характеризується особливостями і змісту, і сфери застосування. Сферою виховного впливу виступає свідомість, психологія людей. Вплив це здійснюється шляхом інформування громадян про загальнообов'язкові зразки поведінки в тих або інших суспільних відносинах, роз'яснення мотивів і цілей встановлення державою таких масштабів, переконання в їхній необхідності, справедливості й соціальної цінності, попередженні про можливі наслідки відхилення від них і т.д. Виховний вплив права, на відміну від регулювання, не є владним⁴.

Оскільки процесуальне право має охоронний характер, у більшій своїй частині воно спрямоване на регламентацію застосування примусових заходів до особистості й втручання держави в права і свободи громадян. Таким чином, регулюючи найбільше «небезпечні» ділянки суспільних відносин, воно характеризується потужним ідеологічним впливом на свідомість людей. Найбільш ефективній реалізації даної функції процесуального права повинні сприяти принципи процесуальної діяльності, зокрема принцип гласності. Гласність, як вимога відкритого розгляду юридичних справ, виявляє величезний виховний вплив на всіх учасників процесу й інших громадян.

Застосовуючи норми процесуального права, уповноважені суб'єкти реалізують функцію соціального контролю, забезпечуючи необхідний ступінь однакової поведінки громадян відповідно до правових приписів.

¹ Алексеев С. С. Общая теория права. Т. 1. Москва: Юрид. лит. 1981. С. 285.

² Процессуальные нормы и отношения в советском праве / под ред. И.А. Галагана. Воронеж: Изд-о ВГУ, 1985. С. 54.

³ Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права: курс лекций / науч. ред. М. Н. Марченко. Казань: Изд-во Казанского гос. ун-та, 1987. С. 207.

⁴ Там само.

Процесуальне право захищає такі індивідуальні потреби, задоволення яких не заподіює збитків суспільству. Зумовлені цими потребами індивідуальні інтереси й суб'єктивні цілі заохочуються або захищаються державними органами¹.

З функціями виховання і соціального контролю тісно пов'язані інформаційно-орієнтуюча та оцінна функції процесуального права.

Зміст інформаційної функції виражається: у визначенні наміченої законодавцем мети правових норм; у вказівці на типові зразки життєвих ситуацій, при яких суспільні відносини, що впорядковуються, виникають, змінюються, припиняються; у визначенні загальних правил поведінки учасників цих відносин; в узагальненому дозуванні юридичних засобів, покликаних забезпечити виконання таких правил; у визначенні необхідних випадків того суб'єктного складу, на які поширюються встановлювані норми права².

Отримання інформації про соціальні можливості тієї або іншої поведінки допомагає досягти поставлених цілей у рамках існуючого правопорядку, оскільки таким чином люди визначають свій варіант соціальної поведінки.

Виконуючи оцінну функцію, норми процесуального права встановлюють зразки й правила поведінки, які служать своєрідними мірлами дозволу й прийнятності дій суб'єктів права, їхньої правомірності й неправомірності. Оцінка цінності або, навпаки, ущербності поведінкових актів у юридичному процесі ґрунтується, у першу чергу, на цих нормах. Оцінка заходів державного примусу, які застосовуються в рамках юридичного процесу, також ґрунтується на нормах процесуального права.

Виховна функція, функція соціального контролю, інформаційно-орієнтуюча та оцінна функції процесуального права мають єдиний об'єкт впливу – свідомість та психологію людей і повинні сформувати соціально-корисну, позитивну спрямованість суб'єктивної сторони поведінки. Ці функції мають багато змістовних загальних моментів, у своїй реалізації вони взаємно доповнюють один одного. Ефективність однієї з названих функцій досягається виконанням іншої.

Всі ці обставини дозволяють розглядати виховна функцію, функцію соціального контролю, інформаційно-орієнтуючу та оцінну функції процесуального права як різноманітні прояви єдиної ідеологічної функції процесуального права³.

На підставі вищевикладеного можливо зробити висновок, що під функцією процесуального права слід розуміти основний напрямок

¹ Петрухин И. Л., Батуров Г. П., Морщакова Т. Г. Теоретические основы эффективности правосудия. Москва: Наука, 1979. С. 18.

² Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права: курс лекций. С. 205.

³ Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 107-108.

правового впливу на суспільні відносини, обумовлений його службовою роллю – регулюванням юрисдикційної і іншої охоронної діяльності вповноважених суб'єктів.

Як уже відзначалося, діяльність органів держави, посадових осіб, усіх вповноважених суб'єктів з вирішення і усунення правових аномалій¹ та впорядкуванням процедури здійснення прав та обов'язків сторін є особливо складною формою діяльності у сфері правозастосування – процесуальною діяльністю.

Процесуальна діяльність (процес) як правове явище виникає історично внаслідок необхідності соціальної практики усунути конфлікти у суспільстві, захистити права і свободи та забезпечити виконання обов'язків, тобто здійснити індивідуальне правове регулювання, застосувавши правові норми до конкретного життєвого випадку. Таким чином забезпечується відносна стабільність окремих сторін існуючого суспільно-політичного устрою. Дана діяльність юрисдикційних та інших органів влади з врегулювання суспільних відносин, маючи велику соціальну значущість, здійснюється в чітко встановленому нормами порядку. Відповідно, ці норми права наділені загальними ознаками та у структурі права об'єднуються у самостійні утворення – процесуальні галузі права.

Пропонуємо наступне визначення галузі процесуального права: *це система процесуальних норм, спрямованих на регулювання певної сфери суспільних відносин, пов'язаної із впорядкуванням процедури захисту, відновлення і здійснення прав та виконання обов'язків сторін, усуненням правових аномалій, за допомогою специфічних методів правового регулювання.*

Розгляд матеріальних галузей права суто у якості змісту, а процесуальних суто у якості форми є недоцільним, оскільки тягне за собою відмову визнання за ними самостійності та не дасть змоги встановити відмінності між матеріальним та процесуальним правом. Місце галузей процесуального права в системі права України, їх самостійність обумовлюється тим, що вони забезпечують практичне втілення приписів матеріально-правових норм в життя суспільства і держави. Право не може регулювати суспільні відносини без процесуальних галузей права, норми яких виступають механізмом реалізації матеріальних норм і мають власний предмет і метод правового регулювання. Слід також відзначити взаємообумовленість матеріальних та процесуальних галузей. Норми, закріплені у галузях матеріального права втрачають своє значення, не маючи механізму реалізації – норм, які закріплені у процесуальних галузях

¹ Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва: Наука, 1982. С. 34-36; Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 61-65; Апаров А. М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права. С. 180-184.

права, оскільки стає відсутнім практичний вплив на суспільні відносини, які потребують правового регулювання. У свою чергу норми процесуальних галузей права не існують самостійно, без норм матеріальних галузей, адже спрямовані на втілення в життя нормативних приписів, закріплених у матеріальних нормах.

Дослідження процесуальних галузей права, їх місця в системі права України дасть змогу: 1) у певній мірі підвищити ефективність правового регулювання; 2) уникнути помилок у правотворчій діяльності; 3) запобігти помилкам у правозастосовній діяльності.

3.3. Єдність і диференціація процесуальних галузей права

Проблема вдосконалення процесуальних норм права і, відповідно, їх розподіл за галузями, диференціація процесуальних галузей права мають велике науково-практичне значення. Галузь права є категорією історичною, оскільки виникнення тих чи інших галузей права об'єктивно обумовлене і пояснюється природою самої системи права. Виникнення і формування галузей права взагалі і процесуальних галузей зокрема, відбувається під впливом як об'єктивних так і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників слід віднести ступінь розвитку, своєрідність відносин, наявність правових норм, що їх регулюють, до суб'єктивних – волю законодавця, спрямовану на встановлення чи зміну форм правозастосовної діяльності.

У правничій літературі сформувалися різні напрямки розуміння стосовного того, які елементи входять до складу системи процесуального права, побудова якої досить жваво обговорюється правниками-науковцями. Вирішення цієї проблеми, як правило, залежить від розуміння тими чи іншими авторами меж юридичного процесу.

Одні автори вважають, що ця система складається із трьох самостійних галузей – кримінально-процесуального, цивільно-процесуального й адміністративно-процесуального права¹. Інші вважають, що кожній галузі матеріального права властиві або самостійна галузь, або підгалузь процесуального права². Треті переконані, що в будь-якій матеріально-правовій галузі є процесуальні утворення (інститути) або навіть процесуальні норми, які, хоча й входять до змісту матеріально-правових інститутів, проте виконують важливі функції процедурного забезпечення реалізації останніх³.

¹ Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право. Москва: Юрид. лит., 1972. С. 51.

² Горшенев В. М., Дружков П. С. О системе процессуального права в советском государстве. *Вопросы правоведения*. Новосибирск, 1970. Вып. 5. С. 18; Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 39-40.

³ Процессуальные нормы и отношения в советском праве / под ред. И.А. Галагана. Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1985. С. 75.

Д. М. Бахрах стверджує, що сучасне процесуальне право включає лише дві самостійні процесуальні галузі (кримінально-процесуальне й цивільно-процесуальне) і підінститути багатьох галузей права, тобто систематизовані групи процесуальних норм, що обслуговують певні правові інститути¹.

І. В. Атаманчук зазначає, що система процесуального права в цілому є багаторівневою системою, яка містить норми права, процесуальні інститути та їх об'єднання, а також інші структурні підрозділи, відокремлення кожного з яких у якості складових компонентів цієї системи зумовлюється диференціацією системи процесуальних правовідносин².

Отже, галузі права – це центральні ланки структури права. У сучасних наукових напрацюваннях С.С. Алексєєва³ можна знайти такий поділ структури права на галузі: 1) профілюючі (базові), до яких належать конституційне право, адміністративне право, цивільне право, кримінальне право, а також процесуальні галузі права – цивільне процесуальне, кримінально-процесуальне, адміністративно-процесуальне; 2) спеціальні галузі – трудове право, земельне право, сімейне право, фінансове право, право соціального забезпечення; 3) комплексні галузі, до яких належать, зокрема, морське право, підприємницьке право.

Профілюючі (базові) галузі охоплюють головні правові режими (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право й відповідні їм процесуальні галузі)⁴. Надаючи характеристику профілюючим галузям права, професор С.С. Алексєєв визначає їх фундаментальними та такими, що: виключно концентрують генеральні юридичні режими, групові методи правового регулювання; вирізняються юридичною чистотою, яскравою контрастністю, юридичною протилежністю, що виключає можливість взаємного субсидіарного застосування їх норм; є юридично первинними, тобто містять вихідний правовий матеріал, який може використовуватися при формуванні правових режимів інших галузей; у своїй сукупності мають довершену архітектоніку, чіткі закономірні залежності, ієрархічні зв'язки⁵.

П. П. Богуцький зазначає, що кожна національна правова система містить у структурі права власні галузі, виокремлення яких поза об'єктивними обставинами носить суб'єктивний характер. Це визначається

¹ Бахрах Д. Н. Юридический процесс и административное судопроизводство. *Журнал российского права*. 2000. № 9. С. 9.

² Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис. ... канд. юрид. наук. С. 51.

³ Алексєєв С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2002. С. 52-54.

⁴ Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. Москва: НОРМА, 2003. С. 53.

⁵ Алексєєв С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. С. 52-53.

рівнем доктринального освоєння правової реальності¹. Демонстрацією цього є, зокрема, позиція В.С. Нерсисянца стосовно структури права, яка певною мірою відрізняється від викладеної позиції професора С.С. Алексєєва. Академік В.С. Нерсисянц у праві виокремлює основні галузі, до яких відносить конституційне (державне) право; адміністративне право; цивільне право; підприємницьке право; кримінальне право; трудове право; сімейне право; фінансове право; земельне право; природоохоронне право; цивільне процесуальне право; кримінально-процесуальне право; виправно-трудове право. Конституційному (державному) праву учений надає провідну роль серед усіх галузей права².

А.О. Головіна, зосередившись на тому, що фундаментальні галузі містять початковий правовий матеріал, який використовується під час формування правових режимів інших галузей права, виокремлює материнські та дочірні галузі права. Під «материнською» вчена пропонує розуміти галузь, в межах якої виникло та розвивається певне правове утворення (підгалузь чи інститут права), яка стала або претендує на статус самостійної. Відтак, «дочірньою» слід вважати галузь, норми якої формувалися та розвивалися у межах самостійної галузі, і з якої у процесі закономірного історичного розвитку вона виокремилася³.

П. М. Рабінович, зазначаючи, що у різних країнах зміст, обсяг і назви галузей права можуть відрізнятися, у сучасному праві вбачає такі основні галузі: конституційне (державне), адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, сімейне, трудове, кооперативне, сільськогосподарське, соціально-забезпечувальне, цивільно-процесуальне, кримінальне, кримінально-процесуальне, виправно-трудове⁴.

О. Ф. Скакун за фундаментальністю норм, сконцентрованих у галузях права, розподіляє усі галузі на базові (фундаментальні), до яких відносить конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, та на спеціальні (конкретизуючі), до яких відносить трудове, сімейне, земельне, кримінально-виконавче, фінансове. При цьому вона зазначає, що такий поділ галузей права ґрунтується на юридичній засаді – методі правового регулювання, а на підставі соціальної засади – сукупності суспільних відносин виділяються комплексні галузі права, до яких належать господарське право, транспортне право, екологічне право та ін.⁵

¹ Богуцький П. П. Знач. праця. С. 40.

² Нерсисянц В.С. Общая теория права и государства: учебник для юрид. вузов и факульт. Москва: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М., 1999. С. 441-442.

³ Головіна А. А. Критерии образования самостоятельных отраслей в системе российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2012. С. 11.

⁴ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-е вид., зі змін. Київ: Атіка, 2001. С.120.

⁵ Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. С. 364.

Можна погодитися з можливістю використання різних наукових підстав для класифікації галузей права, їх поділу на групи та певні системні комплекси. Однак слід зважити на необхідність застосування тих критеріїв, які відповідали би ґносеологічним основам права та його системи. Відтак, малосприйнятним є розподіл галузей права у його структурі, їх класифікації на підставі розрізнених означених юридичних та соціальних засад. Необхідно враховувати цілком справедливе зауваження С. С. Алексєєва про існування принципів у побудові структури права, певної логіки права, яка вичерпно реалізується у галузях права в цілому та у профілюючих (базових) галузях, зокрема¹. Лише використання характеристик, що належать до юридичної природи галузей права та її демонстрації у соціальному бутті (через регулювання суспільних відносин) дозволяє обґрунтовано, можна стверджувати – логічно, здійснити класифікацію галузей права на види. Найбільш виваженим та науково обґрунтованим є застосування для класифікації галузей права концепту «правовий режим».

Саме у такий спосіб, через використання правового режиму та особливостей взаємодії поділяє галузі права Ю. М. Оборотов, виокремлюючи профілюючі (фундаментальні) галузі – конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, процесуальне (цивільне, адміністративне, кримінальне); основні галузі – трудове, комерційне, сімейне, земельне, фінансове, кримінально-виконавче; комплексні галузі – податкове, транспортне, митне, екологічне, банківське та ін.².

Ґрунтовну думку із цього приводу висловили автори академічного курсу з теорії держави і права, поділивши галузі права на підставі їх юридичного режиму на профілюючі (фундаментальні) – первинні за характером (конституційне, адміністративне, цивільне та кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право; спеціальні (формуються відповідно до профілюючих) – трудове, сімейне, земельне, гірниче, водне, лісове, право соціального забезпечення тощо; комплексні – регулюють суспільні відносини у цілих сферах державного і громадського життя, використовують юридичні режими профілюючих та спеціальних галузей у поєднанні та взаємодії (господарське, аграрне, екологічне, морське, житлове тощо)³.

Автори колективного видання Одеської національної юридичної академії «Вступ до українського права» виокремлюють у правовій системі України фундаментальні галузі права, профілюючі галузі, процесуальні

¹ Алексєєв С. С. Право: азбука – теорія – філософія: Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. С. 388; Алексєєв С. С. Восхождение к праву. С. 54.

² Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс): екзамен. довідник. Одеса: Юрид. літ., 2005. С. 31.

³ Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 393.

галузі права (юридичний процес) та відокремлено – конституційне право, яке поєднується із втіленням ідеї конституціоналізму, як універсальним носієм теоретичної енергії цієї галузі права¹.

На думку С. М. Олейникова, галузі у структурі системи права України можна поділити на: 1) фундаментальні (профілюючі), які містять вихідний матеріал; 2) спеціальні, правові режими яких пристосовано до особливих сфер життя суспільства; 3) комплексні, які об'єднують різномірні інститути фундаментальних та спеціальних галузей².

Виокремлення у системі українського права фундаментальних галузей права, окрім правового режиму та вихідних положень щодо регулювання суспільних відносин, ґрунтується також на їх визначальному, системоутворюючому впливі стосовно формування усієї структури вітчизняного права, її компонентів. До фундаментальних галузей українського права необхідно відносити конституційне право, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право. Серед фундаментальних галузей права особливе місце посідає конституційне право. Особливість цієї галузі права ґрунтується на зосередженні у ній як основоутворюючих правових інститутів, так і вихідних принципів системи національного права. За таких умов інші галузі права поглинають системоутворюючу енергію конституційного права і фактично не можуть вийти за встановлені у ньому правові межі. Однак вирішальне значення конституційне право має для системи публічного права. Із цього приводу справедливо зазначають М. П. Орзіх та А. Р. Крусян: «влада в системі конституціоналізму – це соціальне явище, об'єктивно необхідний регулятор суспільних відносин, який характеризується здатністю та реальною можливістю соціального суб'єкта реалізовувати свою волю, використовуючи для цього спеціальні засоби (необхідні ресурси, закон, авторитет, силу, примус, традиції, звичаї та ін.)»³.

Окрім фундаментальних (базових) галузей права національної системи права ті галузі, які поширюють свій регулятивний вплив на певні сфери соціального буття з використанням лише їм притаманного юридичного режиму, варто визначити як профілюючі (спеціальні, конкретизуючі)⁴ галузі права. Однак принципових зауважень стосовно застосування того чи іншого терміна для визначення цієї великої групи галузей права не існує. Перелік таких галузей права не є постійним, оскільки його визначити неможливо з об'єктивних причин – через

¹ Вступ до українського права / за ред. С.В. Ківалова, Ю.М. Оборотова. Одеса: Юрид. літ., 2005. 616 с.

² Загальна теорія держави і права / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 252.

³ Орзіх М. П., Крусян А. Р. Сучасний конституціоналізм в Україні. Вступ до українського конституційного права: монографія. Київ: Алеута, 2006. С. 124.

⁴ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. С. 301.

розвиток права, його динамічний характер, обумовлений цивілізаційними процесами.

Останнім часом серед наукових думок вітчизняних учених та позицій різних авторів знайдено певну однаковість щодо визначення серед галузей права комплексних галузей. Значну роль у теоретичному обґрунтуванні наявності комплексних галузей права належить В.В. Костицькому¹.

О. Ф. Скакун, Ю. М. Оборотов, В. М. Марчук також достатньо аргументовано виділяють у системі права України як окрему групу комплексних галузей права². На думку Л. М. Добробог, комплексна галузь права є сукупністю правових норм, що регулюють як публічно-правові, так і приватноправові відносини, які неможливо регламентувати однією галуззю права. Дана галузь права регулює особливу змішану групу суспільних відносин і виступає структурним елементом системи права. Система основних методів правового регулювання: імперативний і диспозитивний методи, складає, по суті, методологію комплексної галузі. Згодом комплексна галузь може бути перетворена в галузь права, що регулює однорідну групу публічно-правових або приватно-правових відносин³.

Розглядаючи питання щодо місця процесуальних галузей права у системі права, доцільно звернути увагу на думку П. П. Богущького з цього приводу. Він зазначає, що віднесення до фундаментальних галузей права існуючих у системі права України процесуальних галузей є досить сумнівним, виходячи із їх онтологічних особливостей. Необхідно дотримуватися принципів поділу галузей права, які ґрунтуються на доктринально-визначених основах класифікації. За твердженням вченого, процесуальні галузі права неможливо вважати такими, що здійснюють будь-який активно-формуючий вплив на інші галузі права. По суті процесуальні галузі права визначають порядок реалізації, захисту, охорони визначених матеріальними галузями права суб'єктивних прав учасників суспільних відносин або ж забезпечують процедуру реалізації матеріально-правових норм. Юридична природа процесуальних галузей права не дозволяє об'єднувати їх в одну групу з матеріально-правовими галузями, не порушивши усталеного підходу до класифікації, не порушивши, на думку С. С. Алексєєва, логіки права. Процесуальні галузі права, виходячи з

¹ Правова доктрина України: у 5 т. Т. 4. Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев, В. В. Костицький, М. В. Краснова; ред.: Ю. С. Шемшученко. Харків: Право, 2013. 845 с.

² Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009; Оборотов Ю.М. Теорія держави і права (прагматичний курс): екзамен. довідник. Одеса: Юрид. літ., 2005; Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Нариси з теорії права: навч. посіб. Київ: Істина, 2004.

³ Добробог Л.М. Генезис та розвиток галузі права: проблеми історії та теорії: монографія. Дніпропетровськ: ДДУВС; Ліра ЛТД, 2015. С. 20.

їх правового режиму, належать до публічного права¹.

З думкою про те, що процесуальні галузі не відносяться до фундаментальних, важко погодитися, оскільки, на нашу думку, дані галузі права містять вихідний правовий матеріал, який потім так чи інакше використовується при формуванні правових режимів інших галузей права та вичерпно концентрує генеральні юридичні режими, галузеві методи правового регулювання. Крім того, процесуальні галузі, їх норми пов'язані з усіма іншими галузями вітчизняного права, а також з галузями зарубіжних правових систем, норми яких к обов'язковому або факультативному порядку звичайно реалізуються в процесуальній діяльності держави, державних органів, посадових осіб.

На теперішній час до процесуальних галузей права відносять кримінально-процесуальне право, цивільно-процесуальне право, адміністративно-процесуальне право та господарсько-процесуальне право². О. О. Сидоренко, у свою чергу, відзначає, що норми процесуального права містяться також у галузі конституційно-процесуального права³. Натомість, процесуальні галузі права наділені власним предметом правового регулювання, який відрізняється від предмета регулювання матеріальних галузей права і включає організаційні відносини, котрі формуються в результаті діяльності уповноважених суб'єктів, яка пов'язана із застосуванням норм матеріального права⁴.

У науці не викликає заперечень статус кримінально-процесуального й цивільно-процесуального права як самостійних профілюючих процесуальних галузей у структурі права. Вони представляють у діючій системі права традиційні галузі права, норми яких зосереджені у Кримінальному процесуальному та Цивільному процесуальному кодексах. Зазначені галузі сформувалися під впливом специфічних особливостей реалізації матеріальних норм кримінального і цивільного права⁵.

Оскільки кримінально-процесуальне та цивільно-процесуальне галузі права характеризуються тим, що: 1) є юридично первісними, тобто містять вихідний правовий матеріал, який використовується певною мірою під час формування правових режимів інших галузей права; 2) вичерпно концентрують генеральні юридичні режими, їх доцільно, на нашу думку, віднести до фундаментальних (профілюючих) галузей системи права⁶.

¹ Богуцький П. П. Зазнач. праця. С. 43.

² Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. С. 72, 112.

³ Сидоренко О.О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди: монографія. Харків: Право, 2014. С. 151.

⁴ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис.... канд. юрид. наук. С. 72, 112.

⁵ Сидоренко О.О. Зазнач. праця. С. 151.

⁶ Загальна теорія держави і права / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 252.

Як уже відзначалося раніше, вартою уваги є точка зору, згідно з якою критерій істини в питанні автономії того або іншого процесу полягає також у тому, чи забезпечують традиційні процесуальні форми (цивільний і кримінальний процес) потреби даної галузі матеріального права¹. З цих позицій можна стверджувати про формування адміністративно-процесуального і конституційно-процесуального права як самостійних галузей процесуального права, хоча вони перебувають ще лише в початковій стадії становлення². Оскільки для втілення конституційних приписів у життя є недостатнім закріплення їх у Основному законі, проголосивши нормами прямої дії, необхідно створити конкретні процедурні механізми реалізації кожної із цих норм. Галузь конституційно-процесуального права, виступаючи як своєрідна надбудова над матеріальним конституційним правом, покликана сприяти реалізації його нормативних приписів³ та виконує відносно нього допоміжну роль⁴. За твердженням Х.В. Приходько, прийняття Конституції України є підставою розробки її процесуальної основи реалізації, втіленої у конституційно-процесуальному праві, а також деталізації й систематизації норм права, які створюють механізми реалізації кожного припису Основного Закону⁵. Відповідно, з урахуванням того, що в галузях адміністративно-процесуального та конституційно-процесуального права головний правовий режим відповідних галузей права конкретизується, модифікується з метою пристосування його до особливих потреб життя суспільства, пропонуємо зазначені галузі віднести до фундаментальних (профільюючих) галузей.

Крім того, можна стверджувати, що адміністративно-процесуальне та господарсько-процесуальне право отримали характер самостійних процесуальних галузей у зв'язку із прийняттям відповідних кодексів⁶, визнанням на конституційному рівні та створенням системи адміністративних і господарських судів.

На наш погляд, специфіка господарсько-процесуального права (такі

¹ Мельников Ю. И. О понятии и месте процессуальных норм в структуре советского права. *Проблемы социалистической законности*. Харьков, 1988. Вып. 22. С. 85.

² Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 117.

³ Євсєєв О.П. Процедури в конституційному праві України: монографія. Харків: ФІНН. 2010. С. 63-64.

⁴ Конституционный судебный процесс: учебник / отв. ред. М.С. Саликов. Москва: НОРМА, 2003. С. 12-13.

⁵ Приходько Х.В. Конституційне процесуальне право як галузь права, наука та навчальна дисципліна. *Матер. міжнар. наук.-практ. конф.* (9 квітня 2010 р.). У 2-х частинах. Ч.1 / за заг. ред. В.К. Присяжнюка, В.Д. Бакуменка, Т.В. Іванової. Київ: ВПЦ Акад. муніцип. упр., 2010. С. 112-113.

⁶ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>; Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>;

особливості юридичної своєрідності, як особливий склад суб'єктів, особлива компетенція владного суб'єкта, предмет пізнавальної діяльності, структура процесу, специфіка змісту окремих інститутів і т.д.) дозволяє зробити висновок, що господарсько-процесуальне право – це самостійна спеціальна (конкретизуюча) галузь процесуального права, на відміну від галузі цивільно-процесуального права, яка є фундаментальною (профілюючою) в системі українського права.

З метою визначення їх єдності та диференціації розглянемо кожну зазначених процесуальних галузей права більш докладно.

Кримінально-процесуальна галузь права. Норми, що складають дану галузь процесуального права, спрямовані на регулювання суспільних відносин, які виникають у зв'язку з кримінальним провадженням, шляхом створення відповідної процедури його відкриття, розслідування, розгляду та вирішення.

Кримінально-процесуальне право є самостійною фундаментальною галуззю процесуального права, під якою прийнято розуміти сукупність правових норм, встановлених державою й призначених для регламентації провадження по кримінальних справах. Інакше кажучи, *кримінальне процесуальне право* - це галузь права, яка являє собою сукупність закріплених Конституцією України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КПК та іншими законами України правових норм, що регулюють порядок діяльності оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, прокуратури та суду у кримінальному провадженні¹.

Є незаперечною істиною, що право покликане слугувати задоволенню інтересів громадян, їхніх об'єднань, держави і суспільства в цілому. В цьому виявляється його цінність, яка виявляється у наступних вимірах: 1) соціальному (втілює інтереси громадян у вільному від злочинності суспільному середовищі); 2) інструментальному (є регулятором суспільних відносин, що виникають у зв'язку зі вчиненням злочину; інструментом вирішення кримінально-правових конфліктів у державі)².

Із кримінально-процесуальним правом тісно пов'язані поняття процесуальної форми та процесуальних гарантій. Кримінально-процесуальна форма – це порядок і умови здійснення окремих процесуальних дій, офіційне закріплення їх ходу й результатів. Проходження процесу по стадіях, умови провадження на конкретних стадіях, послідовність і правила здійснення будь-якої слідчої та судової дії мають відповідати певним процедурним процесуальним формам. Форми

¹ Кримінальний процес: підручник / за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2013. С. 28.

² Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право. Київ: Істина, 2010. С. 27.

всіх процесуальних документів, починаючи з постанови про порушення кримінальної справи, визначено законом. Процесуальні гарантії – встановлені процесуальним законом заходи, що створюють умови для виконання завдань кримінального процесу, справедливого правосуддя. Важливу частину процесуальних гарантії становлять встановлені процесуальним законом заходи та способи забезпечення прав та законних інтересів осіб, що беруть участь у кримінальному процесі.

Кримінально-процесуальне право визначає завдання і систему кримінального процесу, порядок відносин суду, органів прокуратури, слідства між собою та з громадянами, що беруть участь у процесі, а також порядок і форму провадження процесуальних дій.

Для правильного розуміння соціальної сутності кримінально-процесуальної діяльності в правовій державі основним є визнання принципу зв'язаності держави правами й свободами людини і громадянина на конституційному рівні. Визнання невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, усвідомлення приналежності їх людині самою її природою і відображення цього факту суспільною свідомістю створює передумови для дотримання державою, її органами, посадовими та службовими особами прав і свобод людини та зв'язаності їх цими правами і свободами.

Значення кримінально-процесуального права, його позитивна роль у житті суспільства визначаються передусім тим, що воно встановлює ефективний порядок розслідування та судового розгляду кримінальних і прав, забезпечуючи умови для успішної боротьби зі злочинністю, наділяючи органи держави, посадових осіб необхідними повноваженнями, створюючи передумови для виконання завдань кримінального судочинства. Кримінально-процесуальне право встановлює правила, дотримання яких необхідно для достовірного з'ясування обставин кожної справи, встановлення по ній істини, для справедливого здійснення правосуддя.

Ця галузь права передбачає процесуальні гарантії прав особи, у тому числі конституційного права громадян на судовий захист, на особисту свободу, недоторканність особи, житла, охорону особистого життя громадян, таємницю листування, телефонних переговорів і телеграфних повідомлень, а також права оскарження дій посадових осіб. Важливе місце в системі цих гарантії посідає забезпечення права обвинуваченого на захист.

Регулюючи кримінально-процесуальну діяльність, кримінально-процесуальне право надає їй правового характеру, лежить в основі підтримання режиму законності в боротьбі зі злочинністю, створює передумови справедливого вирішення кримінальних справ. Конституція України підняла до конституційних норм ряд найважливіших положень кримінально-процесуального права, що означає визнання його високої

соціальної цінності.

Фундаментальність кримінально-процесуального права зобов'язує щоразу під час реалізації його норм з'ясовувати, які конкретно норми і які галузі права необхідно одночасно реалізовувати. У разі розбіжності правил галузевих режимів регулювання фундаментальність кримінально-процесуального права за загальним правилом вказує на пріоритетний характер процесуальних норм перед іншими (за рідкими винятками, прямо передбаченими Конституцією).

Кримінально-процесуальне право регулює суспільні відносини, що виникають і розвиваються у зв'язку з розслідуванням та судовим розглядом кримінальних справ. Ці суспільні відносини, будучи врегульованими законом являють собою кримінально-процесуальні відносини¹.

Регулюючий вплив кримінально-процесуального права здійснюється через систему кримінально-процесуальних відносин, учасники котрих діють у межах наданих їм прав і покладених на них обов'язків. Під час провадження у кримінальній справі відбувається опосередкування відповідних норм. Вони «прив'язуються» до певної ситуації і таким чином виявляється загальна воля держави, виражена у нормі, котра може бути реалізована у конкретних життєвих обставинах².

Кримінально-процесуальні відносини виступають предметом правового регулювання та мають юридичний і фактичний зміст³.

Юридичним змістом цих відносин є зафіксовані у нормах кримінально-процесуального права суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників.

Фактичний зміст процесуальних відносин – це реально здійснювані їх учасниками дії, спрямовані на реалізацію своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, що визначаються інтересами у кримінальній справі (публічними чи приватними).

Предметом правового регулювання кримінально-процесуального права виступають суспільні відносини, які формуються під час вирішення питань про відкриття кримінального провадження, його розслідуванні, судовому розгляді, а також під час виконання вироку, перевірки його законності й обґрунтованості. Відповідно, специфічним методом правового регулювання вказаної галузі виступає специфічний спосіб юридичного впливу на відповідні суспільні відносини⁴. Для кримінального процесуального права як галузі публічного права характерним є спеціальний дозвільний тип правового регулювання, в основі якого лежить

¹ Кримінальний процес: підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. Харків: Право, 2010. С. 26.

² Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 90.

³ Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право. Київ: Істина, 2010. С. 33.

⁴ Кримінальний процес: підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. С. 23.

формула: «Дозволено лише те, що прямо передбачено законом»¹. Особливо це проявляється в діяльності державних органів та їх посадових осіб, які ведуть кримінальний процес. Вони можуть здійснювати тільки ті дії і приймати тільки ті рішення, що прямо передбачені законом.

Використання у вітчизняному кримінально-процесуальному праві загальнодозвільного типу правового регулювання є проблемним. Хоча, зважаючи на те, що згідно з принципом верховенства права (а не закону) права людини не вичерпуються тими, що зазначені в законі, можна вести мову про застосування загальнодозвільного типу регулювання поведінки заінтересованих суб'єктів кримінального процесу².

Цивільно-процесуальна галузь права. Нормами цивільно-процесуального права є встановлені державою загальнообов'язкові правила поведінки, що регулюють порядок здійснення правосуддя в цивільних справах загальними судами і визначають систему прав і обов'язків суб'єктів цивільно-процесуальних правовідносин, реалізація котрих забезпечується засобами примусу³.

Цивільне процесуальне право – це профілююча галузь процесуального права, що включає в себе сукупність об'єднаних у певну систему процесуальних норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають між судом і учасниками справи в процесі відправлення правосуддя по цивільних справах⁴. Дана процесуальна галузь служить формою примусового здійснення цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і інших обов'язків, формою захисту суб'єктивних прав, що коли закріплені в нормах матеріального права приписи не виконуються зобов'язаними особами добровільно⁵, а також формою захисту законних інтересів громадян шляхом підтвердження в безперечному односторонньому порядку обставин, що мають юридичне значення, та безперечних прав.

Цивільно-процесуальне право є складовою системи права України, тісно пов'язане з іншими його галузями, що взаємодіють між собою. Визначальним для цієї галузі процесуального права є встановлення конституційним правом основ організації та принципів здійснення правосуддя в Україні. Цивільно-процесуальне право розвиває ці положення в рамках цивільного судочинства⁶.

Відповідно, зазначена процесуальна галузь права відіграє значну роль в управлінні суспільством, у забезпеченні соціально-економічних і політичних перетворень у країні. Це обумовлюється тим, що нею

¹ Письменний Д. П. Удосконалення кримінального процесуального законодавства України: стан і перспективи. *Юрид. часопис Нац. акад. внутр. справ*. 2013. № 2. С. 40.

² Лобойко Л.М. Значч. праця. С. 36.

³ Гражданский процесс / под ред. В.В. Комарова. Харьков: Одиссей, 2001. С. 65.

⁴ Гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. Москва, 1998. С. 10.

⁵ Гражданское процессуальное право России / под ред. М. С. Шакарян. Москва, 1998. С. 21.

⁶ Цивільний процес: навч. посіб. / за ред. Ю.В. Білоусова. Київ: Прецедент, 2006. С. 14.

закріплюється процесуальний порядок захисту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян та їх інтересів, гарантованих Конституцією України й іншими законами, а також прав і охоронюваних законом інтересів приватних, колективних, державних підприємств, установ, організацій і держави¹.

Зв'язок цивільного процесуального права з цивільним, сімейним, трудовим й іншими галузями матеріального права визначається необхідністю примусової реалізації норм матеріального права органами правосуддя. Цивільне процесуальне право є формою, що забезпечує життя норм матеріального права. На зв'язок цивільного процесуального права з іншими галузями вказує ст. 15 ЦПК, в якій визначається цивільна юрисдикція суду².

Зв'язок між цивільно-процесуальним і кримінально-процесуальним правом проявляється у тому, що обидві галузі права врегульовують суспільні відносини, що виникають у сфері здійснення правосуддя, побудовані на одних і тих самих принципах, мають єдину конституційну основу. Цивільні та кримінальні справи розглядає один і той самий суд обраними чи призначеними суддями одноособово чи колегіально, незалежно, гласно, державною мовою судочинства із забезпеченням права на захист тощо. Цивільно-процесуальне право і кримінально-процесуальне право мають рівнозначні інститути в доказовій діяльності та стадії судочинства. Поряд з тим цивільно-процесуальне право і кримінально-процесуальне право відрізняються між собою предметом правового регулювання і методами державного примусу, що їх застосовує суд до порушників відповідних норм.

Предметом цивільного-процесуального права виступають суспільні відносини в сфері здійснення правосуддя, тобто ті відносини, що визначають процесуальний порядок провадження в цивільних справах, встановлений ЦПК України та іншими законами України. У свою чергу, процесуальний порядок провадження в цивільних справах як предмет цивільного процесуального права визначається: 1) системою процесуальних дій, які виконуються судом, органом судового виконання, учасниками процесу; 2) змістом, формою, умовами виконання процесуальних дій; 3) системою цивільних процесуальних прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, які визначають зміст цивільних процесуальних дій; 4) гарантіями реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків³.

Метод цивільно-процесуального регулювання – це сукупність закріплених у цивільному процесуальному праві способів впливу норм

¹ Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник. Київ: Ін Юре, 1997. С. 96.

² Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

³ Штефан М. Й. Знач. праця. С. 10-11.

права на суспільні відносини, що регулюються цією галуззю права. Його специфіка виявляється у правовому становищі суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, у особливостях санкцій, що застосовуються, а також у особливостях юридичних фактів. Метод правового регулювання тісно пов'язаний з предметом правового регулювання й визначається ним. Крім того, метод цивільного процесуального права також визначається органічним зв'язком цивільного процесуального права з цивільним матеріальним правом.

Без матеріального права цивільне процесуальне право безпредметне, а без процесуального права норми матеріального не можуть бути примусово здійснені, тобто не мають юридичного захисту і тому не можуть вважатися юридичними нормами. Цивільне право регулює особисті немайнові й майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників¹. Ці особливості відносин, що регулюються цивільним правом, відбиваються у особливостях цивільного процесуального методу правового регулювання.

Цивільний процесуальний метод правового регулювання є імперативно-диспозитивним методом. Це пояснюється тим, що владні повноваження суду, який здійснює судову владу, поєднуються з рівноправ'ям сторін, диспозитивністю їх поведінки, що виявляється в свободі вибору поведінки сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Суть імперативного методу правового регулювання, як зазначав І. Покровський, полягає в тому, що веління виходять від одного єдиного центру, яким є державна влада. Ця влада своїми нормами вказує кожній окремій особі її юридичне місце, її права та обов'язки стосовно цілого державного організму та стосовно окремих осіб². Для диспозитивного ж начала характерним є те, що державна влада принципово утримується від безпосереднього владного регулювання відносин.

Держава не визначає ці відносини від себе й примусово, а лише є тим органом, який охороняє те, що буде визначено іншими³. У галузі цивільного процесуального права імперативне регулювання виявляється в тому, що суд, як уже зазначалось, наділяється владними повноваженнями. Суд як орган судової влади керує процесом. Інші учасники процесу підкоряються суду. Водночас суд має не лише права, а й обов'язки. Основними правом і обов'язком суду є винесення законного і обґрунтованого рішення. Суд також має право й обов'язок вирішувати окремі питання, які виникають у процесі здійснення правосуддя.

¹ Цивільний процесуальний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

² Покровський І.А. Основные проблемы гражданского права. Петроград: Юрид. кн. кл. "Право", 1917. С. 9-10.

³ Там само.

Імперативний характер має і ряд норм, які регулюють поведінку учасників процесу та правове становище свідків, експертів. Водночас у регулюванні поведінки свідків є й елемент диспозитивності. Так, згідно зі ст. 63 Конституції та ст. 52 ЦПК свідок управі відмовитись давати показання у встановлених законом випадках¹. Є елемент диспозитивності й у регулюванні поведінки суду (ст. ст. 135, 153, 157, ч. 3 ст. 209, ч. 3 ст. 294 та інші ЦПК).

Специфіка цивільного процесуального методу правового регулювання виявляється, як було зазначено вище, у особливостях юридичних фактів, які є підставою виникнення, зміни та припинення цивільних процесуальних правовідносин. Цими юридичними фактами є процесуальні дії суду, осіб, які беруть участь у справі (рішення і ухвали суду, подання позовної заяви, подання апеляційної, касаційної скарги). Підставою виникнення, зміни й припинення цивільних процесуальних правовідносин може бути і сукупність юридичних фактів – юридичний склад. Так, для відкриття провадження у справі необхідним є подання особою заяви до суду і прийняття її судом до провадження. Події також можуть бути елементом юридичного складу, необхідного для виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних відносин. Наприклад, однією з підстав зупинення провадження у справі є смерть фізичної особи – сторони у справі, якщо допускається правонаступництво та постановляється відповідна ухвала суду (п. 1 ч. 1 ст. 201 ЦПК). До юридичного складу, що породжує або змінює цивільні процесуальні відносини, може входити і бездіяльність.

Адміністративно-процесуальна галузь права. Норми зазначеної процесуальної галузі права складають сукупність встановлених обов'язкових правил, які визначають процедуру розгляду, вирішення конкретних адміністративних справ у сфері державного управління, адміністративної юрисдикції та інших галузях суспільних відносин².

На думку О. В. Кузьменко, адміністративно-процесуальне право – це система юридичних норм, якими регламентуються організуючі суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією адміністративно-процесуальної форми по застосуванню норм відповідних матеріальних галузей права³.

Дещо інше визначення пропонують А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник. Адміністративне процесуальне право – це сукупність процесуально-правових норм, закріплених Кодексом адміністративного

¹ Конституція України від 28.06.1996. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>; Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

² Сидоренко О.О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди: монографія. Харків: Право, 2014. С. 160.

³ Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис... докт. юрид. наук. С. 349.

судочинства України, які регулюють правовідносини між адміністративним судом та учасниками процесу з приводу розгляду та вирішення публічно-правового спору між фізичними і юридичними особами та суб'єктами владних повноважень¹.

Визначальною детермінантою будь-якої самостійної галузі права є предмет її регулювання². Певна система норм права, будь-який її принцип чи сукупність таких принципів без предмета регламентації не можуть розглядатись як критерій розмежування права на галузі³. Не є винятком з цього правила й адміністративно-процесуальне право.

Проблематика з'ясування обсягу та змісту поняття предмета регулювання адміністративно-процесуального права обумовлена низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів. До їх числа, насамперед, слід віднести специфіку сфери функціонування даної галузі. Порівняно з деякими іншими видами процесу (наприклад, такими, як законодавчий або господарський процеси), адміністративно-процесуальне право охоплює значно ширше коло суспільних відносин. Сфера його застосування не вичерпується виключно реалізацією норм адміністративного матеріального права та захистом адміністративно-правових відносин⁴. У ході реалізації адміністративно-процесуальних норм обслуговуються не лише однойменна матеріальна правова галузь, а й інші матеріальні галузі права: земельне, трудове, винахідницьке, екологічне, фінансове, транспортне, податкове та інші⁵. У цьому відношенні адміністративно-процесуальне право, безумовно, стоїть на одному щаблі з такими фундаментальними галузями права, як цивільний та кримінальний процеси. Разом з тим, широта матеріального поля регуляторного впливу адміністративно-процесуальних норм обумовлює відносну складність чіткого окреслення спектру суспільних відносин, що становлять зміст предмета їх регулювання.

Предмет адміністративно-процесуального права охоплює не лише суспільні відносини з приводу вирішення суб'єктами адміністративної юрисдикції конфліктних ситуацій у процесі розгляду ними індивідуальних адміністративних справ, а й фактичні відносини, що виникають у сфері реалізації адміністративно-правових норм при вирішенні справ неконфліктного характеру.

Предметом адміністративно-процесуального права є державно-

¹ Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С. Адміністративний процес України: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2007. С. 52-53.

² Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис... докт. юрид. наук. С. 72.

³ Чечина М. А. Судебная защита и конституционные принципы гражданского процессуального права. *Труды ВЮЗИ. Проблемы соотношения материального и процессуального права*. Москва: Изд-во ВЮЗИ, 1980. С. 42–49.

⁴ Габричидзе Б. Н., Елисеев Б. П. Российское административное право: учебник для вузов. Москва: НОРМА – ИНФРА-М, 1998. С. 307-308.

⁵ Административное право Украины: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / Ю. П. Битяк, В. В. Богущий, В. Н. Гарашук и др. / под ред. Ю.П. Битяка. Харьков: Право, 2003. С. 205-206.

владні, організуючі суспільні відносини, які складаються з приводу діяльності публічної адміністрації закріпленого адміністративно-процесуальним законодавством порядку розгляду питань про застосування норм відповідних матеріальних галузей права¹.

На думку О. В. Кузьменко, широке тлумачення предмета адміністративно-процесуального права є цілком обґрунтованим, оскільки лише широке розуміння предмета адміністративно-процесуального права дає можливість належним чином окреслити сферу його функціонування, дозволяє з'ясувати його істинну юридичну природу, визначити його роль та місце у правовій системі країни².

Ці правовідносини визначають адміністративне процесуальне право як відокремлену процесуальну галузь права. Саме наявність масиву специфічних, однорідних правовідносин і обумовлює формування абсолютно самостійної галузі права, впливаючи також на її (галузі права) зміст, побудову правових інститутів, цільову спрямованість³.

Метод правового регулювання адміністративно-процесуального права у загальному вигляді вказує на умови і правила здійснення адміністративного судочинства, визначає способи упорядкування адміністративних процесуальних правовідносин. Він вказує, як саме регулюються суспільні відносини, що виникають з приводу розгляду та вирішення адміністративними судами публічно-правових спорів.

Правовідносини, які виникають під час розгляду та вирішення адміністративної справи, як впливає з положень Кодексу адміністративного судочинства України, регулюються за допомогою наступних правового регулювання: заборон, зобов'язань та дозволів.

В адміністративному процесі усі перераховані способи правового регулювання використовуються однаково, причому жоден з них щодо іншого не переважає. Подібне поєднання способів правового регулювання пояснюється приблизно однаковою кількістю і заборон, і зобов'язань, і дозволів, закріплених подекуди в одній правовій нормі.

Отже, для адміністративного процесу характерними є як імперативний, так і диспозитивний метод правового регулювання, а точніше – їх поєднання, які виражаються у зазначених способах правового регулювання. Імперативний та диспозитивний первісні методи, які ще називаються первісними, доповнюють один одного, залежно від характеру відносин, що регулюються.

Тому цілком справедливою, на нашу думку, є висловлена позиція про наявність властивого також і адміністративно-процесуальному праву

¹ Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис... докт. юрид. наук. С.348.

² Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис... докт. юрид. наук. С. 82.

³ Адміністративний процес України: навч. посіб. / Г. О. Пономаренко, А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко та ін.; за заг. ред. А. Т. Комзюка. Харків: Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ, 2008. С. 17.

синтезованого методу правового регулювання, який використовує поєднання імперативного і диспозитивного методів¹. У той же час, точка зору щодо існування якихось специфічних методів правового регулювання, властивих виключно одній певній галузі права², є не зовсім виправданою, оскільки імперативний та диспозитивний методи правового регулювання у різному співвідношенні є властивими усім існуючим галузям національного права³.

Конституційно-процесуальна галузь права. Зазначена галузь є однією з найдинамічніших галузей права і являє собою систему виокремлених юридичних норм, без яких неможливе втілення конституційних інститутів і норм. Основним завданням галузі конституційно-процесуального права виступає регламентація конституційно-процесуальних відносин, необхідність забезпечення і вдосконалення механізму правової охорони Основного Закону⁴.

Водночас, конституційно-процесуальне право не доцільно обмежувати лише нормами, які регулюють провадження в конституційному суді. На думку І. В. Атаманчук, до його складу слід віднести й інші процедурно-процесуальні норми. Зокрема норми, спрямовані на регламентацію виборчого процесу, процедуру реалізації своїх повноважень органами державної влади, народними депутатами тощо⁵. О. П. Євсєєв відзначає, що зазначена галузь повинна охоплювати комплекс норм, які виникають з метою реалізації матеріальних приписів конституційного права, тим самим забезпечуючи їх перетворення у дійсність⁶.

С. Л. Лисенков визначає галузь конституційно-процесуального права як систему загальнообов'язкових правил поведінки (правових норм та інститутів), що регламентують суспільні відносини, пов'язані з процесом реалізації прав і обов'язків учасників відносин, встановлених нормами конституційного права України⁷. У свою чергу, підтримуючи цю думку, Ю. М. Бисага, В. В. Гомонай і В. І. Чечерський відзначають, що як галузь права конституційно-процесуальне право є сукупністю конституційно-правових норм, які регулюють суспільні відносини, що визначають

¹ Кузьменко В. О. Теоретичні засади адміністративного процесу: монографія. Київ: Атіка, 2005. С. 128.

² Чабаненко М. Про метод в аграрному праві. *Право України*. 2004. № 1. С. 124.

³ Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С. Адміністративний процес України: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2007. С. 86.

⁴ Сидоренко О. О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди. С. 157.

⁵ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. С. 87.

⁶ Євсєєв О.П. Процедури в конституційному праві України: монографія. Харків: ФІНН, 2010. С. 63-64.

⁷ Лисенков С.Л. Конституційне процесуальне право як галузь права і галузь законодавства. *Законодавство України. Наук.-практ. комент.* 2005. № 5. С. 4-5.

порядок реалізації конституційно-матеріальних норм, котрі потребують для цього відповідної процедури у сфері формування та діяльності суб'єктів конституційного права¹.

Виходячи з аналізу правничої літератури щодо конституційного процесу, маємо підстави констатувати, що предметом галузі конституційно-процесуального права виступають суспільні відносини, які виникають між суб'єктами конституційного права у зв'язку з наступними чинниками: 1) дотриманням конституційно-процесуальної форми; 2) користуванням конституційними правами і свободами; 3) виконанням конституційних обов'язків; 4) утриманням від заборонених дій; 5) несення конституційно-правової відповідальності.

Під конституційно-процесуальною формою Х. В. Приходько пропонує розуміти порядок та процедури, передбачені конституційним правом та регламентовані конституційно-процесуальним законодавством. Конституційно-процесуальні правовідносини є результатом дотримання процедури, процесуальних форм здійснення процесуальних форм здійснення конституційних прав і обов'язків відповідними суб'єктами, опосередковують вирішення конституційних справ². У свою чергу, конституційно-процесуальні відносини характеризуються достатньо обмеженою регламентацією на конституційному рівні, внаслідок чого її притаманний невисокий рівень завершеності. Однак, за свідченням В. О. Лучіна, вони складають ядро державно-правових процесуальних відносин та разом з якими утворюють процесуальний механізм реалізації Основного Закону³.

Конституційно-процесуальне регулювання полягає в гарантуванні та забезпеченні дотримання конституційно-правової процедури, що виступає запорукою легітимності конституційного процесу⁴. Метод конституційно-процесуального права є сукупністю прийомів, способів та засобів, що забезпечують правовий вплив конституційно-правових норм на суспільні відносини, які складають предмет конституційно-процесуального регулювання з метою їх впорядкування та захисту⁵. Як і у більшості процесуальних галузей, у конституційно-процесуальному праві основним методом регулювання є імперативний метод. Дане положення

¹ Бисага Ю. М., Гомонай В. В., Чечерський В. І. Конституційно-процесуальне право України: підручник. Ужгород: Ліра, 2011. С. 12.

² Приходько Х. В. Предмет конституційного процесуального права України: до питання визначеності. *Юридична Україна: Щомісячний правовий часопис*. 2008. № 8. С. 13-14.

³ Лучин В. О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 688 с.

⁴ Приходько Х. В. Метод конституційного процесуального права: сутнісно-субстанційні, антропологічні та праксеологічні аспекти. *Юридический вестник*. 2012. № 3. С. 18.

⁵ Конституционное процессуальное право Украины: учеб. пособ. (для иностранных студентов) / М. Н. Воронов, А. В. Зубенко, Т. Е. Кагановская и др.; под ред. М. Н. Воронова. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2014. С. 12.

обумовлюється тим, що порушення встановленої процедури навіть на одній із стадій тягне визнання досягнутого юридичного результату в цілому незаконним¹. Х.В. Приходько, у свою чергу, відзначаючи переважання у конституційно-правовому регулюванні імперативного методу, зазначає збільшення застосування диспозитивних засобів унормування суспільних відносин у відповідній сфері². Використання різноманітних способів та засобів правового впливу (дозволу, покладання обов'язків, заборона) в поєднанні утворюють два методи правового регулювання – імперативний та диспозитивний³. Натомість О. В. Совгира та Н. Г. Шукліна відзначають, що методи конституційно-процесуального права співпадають із методами конституційного права. До них, відповідно, належать: метод припису (позитивного зобов'язання), метод заборони і метод дозволу⁴.

На нашу думку, слід погодитися з думкою Х.В. Приходько щодо поєднання публічно-правових та приватно правових складових у конституційно-правовому регулюванні⁵. Так, у регулюванні публічних правових відносин, де суб'єктом є народ України, держава, орган державної влади або місцевого самоврядування, застосовується імперативний метод. Відповідно, диспозитивний метод використовується під час регулювання у приватній сфері, у відносинах, де одним із суб'єктів виступає особа, котра реалізує, захищає свої конституційні права, свободи та обов'язки.

Господарсько-процесуальна галузь права. Норми господарсько-процесуального права у своїй сукупності утворюють цілісну систему, яка регулює діяльність господарського суду та інших зацікавлених осіб, пов'язану зі здійснення правосуддя у справах, віднесених до компетенції господарського суду.

Господарсько-процесуальне право – це галузь процесуального права, що складається із сукупності процесуальних норм і інститутів, які регулюють порядок розгляду, вирішення й перегляду господарським судом економічних спорів і інших справ, віднесених до його компетенції чинним законодавством, а також спрямованих на визначення заходів щодо забезпечення позову й виконання судових актів.

Незважаючи на велику подібність із нормами цивільно-процесуального права, норми й інститути господарсько-процесуального

¹ Бисага Ю. М., Гомонай В. В., Чечерський В. І. Зазнач. праця. С. 13.

² Приходько Х. В. Метод конституційного процесуального права: сутнісно-субстанційні, антропологічні та праксеологічні аспекти. С. 18.

³ Конституционное процессуальное право Украины: учеб. пособ. С. 12.

⁴ Совгира О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2007. С. 12-14.

⁵ Приходько Х. В. Метод конституційного процесуального права: сутнісно-субстанційні, антропологічні та праксеологічні аспекти. С. 20.

права мають свої особливості, обумовлені суб'єктним складом по розглянутих спорах, предметом пізнавальної діяльності суду, змістом рішення суду і т.п. Теза щодо господарсько-процесуального права як самостійної галузі ґрунтується на тому, що вона покликана обслуговувати систему господарських судів, що мають принципово важливе значення для розвитку економіки¹.

Існування самостійної галузі господарсько-процесуального права пояснюється й наявністю відповідного їй законодавчого масиву. Норми господарсько-процесуального права закріплені у законодавстві, є кодифікованими, визначають постадійний розвиток процесу, складають галузеву частину системи процесуального права.

На сьогодні уявлення про господарське процесуальне право як про самостійну галузь сумнівів не викликає. У літературі на користь цього наводяться такі аргументи: 1) чітка визначеність законодавством правової природи господарського суду як органу правосуддя; 2) наявність правових норм, що регулюють їх діяльність і мають свій суб'єкт, об'єкт регулювання та зміст; 3) ці норми закріплюють постадійний розвиток процесу, вони об'єднані в окремі інститути і становлять певну систему; 4) наявність самостійних джерел права, що містять організаційно-правові та процесуально-правові норми².

Зазначене вище обумовлюється тим, що господарсько-процесуальна діяльність спрямована на швидкий, неупереджений, ефективний розгляд господарської справи та прийняття законного й обґрунтованого рішення. Діяльність суду, яка здійснюється згідно з процесуальним законодавством та спрямована на захист порушених суб'єктивних інтересів шляхом застосування норм матеріального права до конкретних суспільних відносин, виступає джерелом судового рішення³.

Господарські спори вирішуються господарським судом на підставі Конституції України, Закону України «Про господарські суди», Господарського процесуального кодексу України, інших законодавчих актів України та міжнародних договорів. У передбачених законом або міжнародним договором випадках, застосовуються норми права інших держав, за відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності, господарський суд може застосовувати міжнародні торговельні звичаї.

Предметом господарсько-процесуального права виступають суспільні відносини, що складаються у сфері розв'язання господарських спорів та справ про банкрутство, інших справ при здійсненні правосуддя у

¹ Арбитражный процесс / под ред. М. К. Треушникова. Москва: Городец, 1995. С. 23

² Чернадчук В. Д., Сухонос В. В. Основи господарського процесуального права України: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2005. С. 10.

³ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис.... канд. юрид. наук. С. 82.

господарських судах і врегульовані нормами господарського процесуального права¹. Встановлені нормами господарсько-процесуального права порядок порушення провадження у справі, розгляд і вирішення спорів, їх перегляд, а також виконання рішень, ухвал, постанов господарського суду називають господарською процесуальною формою². Процесуальна форма спрямована на захист існуючих прав суб'єктів господарювання та гарантій винесення законних та обґрунтованих рішень. Процесуальний порядок діяльності суду по розгляду та вирішенню справ встановлюється законодавством не заради форми, а з метою винесення законного та обґрунтованого рішення по справі. Процесуальна форма виступає інструментом досягнення законності у правозастосовній діяльності господарських судів³.

Метод господарського процесуального права визначається двома обставинами⁴. По-перше, виникнення господарського процесу, його розвиток, перехід з однієї стадії до іншої залежить від волі зацікавлених осіб. По-друге, суд, який є обов'язковим суб'єктом господарських процесуальних відносин, має владні повноваження у цих правовідносинах, що мають публічно-правовий характер.

Таким чином, у методі правового регулювання господарсько-процесуального права поєднуються субординація та координація. Субординаційний (імперативний) метод знаходить прояв у тому, що: 1) процесуальні норми забезпечують чільне положення суду як органу державної влади; 2) суд має право контролю за діями сторін; 3) всі дії відбуваються відповідно до чітко встановленого нормами права порядку здійснення правосуддя; 4) рішення суду в необхідних випадках виконуються за допомогою примусу. Координаційний (диспозитивний) метод проявляється у наступному: 1) встановлення рівності сторін перед законом і судом; 2) свобода користування сторонами своїми процесуальними правами; 3) встановлення гарантій прав суб'єктів господарського процесу.

Розглянувши галузі, які входять до складу процесуального права, доцільно звернути увагу на проблему виокремлення інших процесуальних галузей чи підгалузей, окрім зазначених. Так, вчені-правники здійснювали розробку «процесів», відповідних галузям матеріального права. Зокрема, Я. М. Фогель обґрунтовує наявність пенсійного процесу⁵, П. С. Нікітюк відзначає існування спадкового процесу⁶, Є. М. Аكوпова досліджує теорію

¹ Господарське процесуальне право України: підручник / за ред. О.І. Харитонові. Київ: Істина, 2009. С. 14.

² Чернадчук В.Д., Сухонос В.В. Знач. праця. С. 10.

³ Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис... докт. юрид. наук. С. 45.

⁴ Господарське процесуальне право України: підручник / за ред. О.І. Харитонові. С. 17.

⁵ Фогель Я. М. Процесуальные отношения в пенсионном обеспечении. *Сов. государство и право*. 1971. № 8. С. 52.

⁶ Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс (проблемы теории и практики). Кишинев, 1973. С. 164-167.

трудового процесу¹, М. І. Краснов та І. А. Іконницька – земельного процесу², С. Я. Фурса вказує на існування нотаріально-процесуального права³ тощо. С. С. Алексєєв такі утворення вважав процедурно-процесуальними інститутами⁴.

Крім того, розробка теорії процесуального права зумовила виникнення ідеї єдиної процесуальної форми, яка охоплює діяльність будь-яких органів влади та посадових осіб, незалежно від сфери їх діяльності⁵. Відтак, представник теорії «об'єднуючого процесу» Є. І. Філіпов пропонує створення процесуально-охоронного права, до складу якого входять наступні галузі: 1) кримінально-процесуальне право; 2) адміністративно-процесуальне право; 3) нотаріальне право; 4) господарсько-процесуальне право; 5) третейсько-процесуальне право; 6) суспільно-кооперативне процесуальне право; 7) суспільно-товариське процесуальне право; 8) профспілково-процесуальне право⁶.

У свою чергу, О. В. Кузьменко наголошує на існуванні проблеми штучного відокремлення різного роду процесуальних галузей та підгалузей⁷. Оскільки серед науковців відсутня єдина точка зору щодо розуміння правової категорії «процес», питання побудови процесуального права залишається дискусійним⁸. Наразі, це спричиняє різні думки відносно нормативних складових процесуального права. Незважаючи на це, охорона суспільних відносин, захист прав, свобод і законних інтересів, а також вирішення суперечок між суб'єктами – одне з основних завдань держави, яке вона виконує, здійснюючи юрисдикційну та іншу охоронну діяльність, за допомогою норм процесуального права⁹.

О. Г. Лук'янова, розглянувши об'єднання правових норм різних процесуальних галузей на підставі загальних системостворюючих ознак, дійшла висновку, що вони складають у структурі права правовий блок.

¹ Акопова Е. М. О понятии трудового процесса. *Проблемы трудового права и права социального обеспечения* / отв. ред. С. А. Иванов. Москва, 1975. С. 159–163.

² Краснов Н. И., Иконникова И. А. Процессуальные вопросы советского земельного права. Москва: Наука, 1975. С. 17–23.

³ Теорія нотаріального процесу. С. 41–49.

⁴ Алексеев С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права. Москва: Госюриздат, 1961. С. 167.

⁵ Семенов И. Г., Смолярчук В. И. Работа государственных органов по разрешению предложений, заявлений и жалоб граждан. *Советское госуд. и право*. 1968. № 10. С. 64–73.

⁶ Филиппов Е. И. О соотношении гражданского судопроизводства и общественно-товарищеской формы защиты права. *Вопросы развития и защиты прав граждан*: Межвуз. темат. сб. Калинин, 1977. С. 138; Филиппов Е. И. Общественно-товарищеское судопроизводство в СССР. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1979. С. 47–50.

⁷ Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис.... докт. юрид. наук. С. 59.

⁸ Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис.... канд. юрид. наук. С. 106.

⁹ Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ: Парламентське вид-во, 1999. С. 10–15.

Зазначений правовий блок є комплексним утворенням у структурі права, являє собою сукупність норм права, які регулюють комплекс суспільних відносин, поєднаних близькістю своїх об'єктивних властивостей та методів правового регулювання. Таким чином, обумовлюючи єдність і диференціацію процесуальних галузей права, норми права, які входять до складу правового блоку, мають свої особливості, але разом із тим об'єднуються, оскільки мають єдину мету, завдання та функції у структурі права¹

Отже, маємо підстави відзначити, що галузі, які входять до складу процесуального права складають певним чином впорядковану систему процесуальних норм права. Це підтверджується думкою Л.С. Явича, який відзначав, що право кожної країни або міжнародне право, яке розглядається з погляду єдності норм, що його становлять, а також їх підрозділи – відносно самостійні малі та великі групи, що наділені усталеною цілісністю представляють собою правову систему².

Процесуальні галузі права у своїй єдності та диференціації виступають у якості моделі правового регулювання. Дана модель правового регулювання характеризується відповідною метою, практичною спрямованістю та формується на науковій основі. Мета і практична спрямованість передбачають, що функціонування здійснюється з метою підтримання внутрішніх несуперечностей і оптимально регулюючої суспільні відносини системи законодавства. Суттєвою особливістю структури процесуального права виступає її цілісний характер. В свою чергу, формування на науковій основі обумовлюється використанням результатів наукового дослідження закономірностей правового регулювання суспільних відносин, тобто аналізу об'єктивних факторів детермінації суспільних відносин і можливостей їх суб'єктивної модифікації³.

На підставі викладеного вище, маємо підстави констатувати, що диференціація системи процесуальних правовідносин обумовлює виокремлення у процесуальному праві наступних галузей: кримінально-процесуального, цивільно-процесуального, адміністративно-процесуального, конституційно-процесуального та господарсько-процесуального права. Таким чином, процесуальне право виступає комплексним утворенням у структурі вітчизняного права, яке складається із сукупності правових норм, спрямованих на врегулювання комплексу суспільних відносин і об'єднаних близькістю своїх об'єктивних властивостей і методів правового регулювання.

¹ Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. С. 126.

² Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1976. С. 126.

³ Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис.... канд. юрид. наук. С. 114.

3.4. Джерела процесуального права

Джерела процесуального права як форма зовнішнього вираження процесуальних правил, що його складають, мають функціональну спільність, виступаючи в єдності з регулятором відносин у сфері юридичного процесу. На думку К. Маркса, форма позбавлена будь-якої цінності, якщо вона не є форма свого змісту¹.

В юридичній науці вже давно панує теоретичне положення про те, що процесуальні норми є одним з нормативних способів зміцнення законності². Юридичний процес відіграє важливу роль у забезпеченні оптимальних умов правового регулювання й захисту прав, свобод й законних інтересів громадян. То ж сьогодні неможливо лише за змістом матеріальних галузей права судити про демократичність правової системи. Досить згадати радянський період розвитку суспільства з його формально демократичним законодавством, проголошенням прав і свобод особи, коли відсутність процесуально-правового механізму забезпечення їх реалізації перетворювало матеріально-правові норми на непрацюючі юридичні конструкції³.

Процесуальне право (поряд із матеріальним) є однією зі складових вітчизняного права, підкоряючись його закономірностям і тенденціям розвитку й володіючи всіма загальними властивостями й параметрами. У зв'язку із цим розгляд джерел процесуального права має здійснюватися з урахуванням загальних поглядів про джерела права в цілому.

Поняття «джерело права» належить до групи правових понять, які є метафорами⁴. Поняття-метафора «джерело права» походить з античного Риму. Його автором вважається Тит Лівій, який охарактеризував Закони XII таблиць як *fons omnis publici privatique iuris* – джерело публічного і приватного права. Цей термін зустрічається і в Авла Геллія та Цицерона⁵.

На думку В.О. Качура, характерною рисою римської правової доктрини є те, що вона не дала чіткого визначення багатьом базовим правовим поняттям і категоріям, які вона розробила і ввела в науковий обіг⁶. Не стали винятком і «джерела права», про що відзначив ще Ф.К. Савіні⁷. У той самий час відомі історичні джерела права стали

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 1. С. 159.

² Юридическая процессуальная форма. С. 4.

³ Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. С. 1.

⁴ Аніщенко Т. С. Джерела службового права: поняття та види. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1(3). С. 90.

⁵ Гарридо Г. М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / пер. с исп.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва: Статут, 2005. С. 61.

⁶ Качур В. О. До розуміння та визначення поняття «джерело права». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 1. С. 36.

⁷ Савини Ф. К. фон. Система современного римского права: В 8 т. Т. 1 / пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва: Статут, 2011. 510 с.

значним внеском у формування правової системи¹. У подальшому поняття «джерело права» формувалося в двох напрямках: 1) суб'єктивістському – більш ранньому і стійкому, визначав поняття через правостворюючі сили, Бога, церкву, державу і т.п., й 2) об'єктивістському – більш пізньому і фрагментарному, визначав поняття через дух, розум, свідомість, психіку, культуру². Наразі, у канонічному праві розрізняють внутрішні (матеріальні) джерела права, які творять право, у тому числі і без втручання церковного законодавця, та зовнішні (формальні), якими власне і є окремі канонічні закони чи норми³.

Різне змістове навантаження поняття «джерело права» у дореволюційній правничій літературі обумовлюється різними підходами, які застосовують дослідники до їх визначення. Так, Г. Е. Блосфельдт та П. М. Майков вивчають джерела права у аспекті їх кодифікації⁴. Об'єктом дослідження П.І. Люблінського виступають правова природа застосування та інтерпретації кодифікованого джерела права⁵. О.Д. Градовський, у свою чергу, зосередив свої зусилля щодо дослідження сили та дії джерел права⁶. М. Ю. Чижев, вказуючи, що питання про джерела права настільки ж давнє, як і саме право, підкреслював – відповідь на дане питання пов'язана і залежить, насамперед, від того, який смисл науковець надає праву⁷. Я. М. Магазінер відзначав залежність змісту джерела права від способу його виникнення⁸. Відзначаючи здобуток, який Російська імперія внесла у розвиток галузей та інститутів міжнародного права починаючи із періоду Київської Русі до XX ст., Ф.І. Кожевников звертає увагу на місце міжнародних договорів у системі джерел права⁹. Г.Ф. Шершеневич під джерелами права пропонує розуміти наступні: 1) волю бога, волю народу та державну владу, тобто сили, які творять право; 2) матеріали, які покладені в основу законодавства; 3) історичні пам'ятки права; 4) засоби

¹ Walker R., Ward R. English Legal System. London; Dublin; Edinburg: Butterworths, 1994. P. 35.

² Родионова О. М. Развитие научных представлений об источниках права: На примере источников гражданского права. *Правоведение*. 2005. № 3. С. 143.

³ Джероза Л. Церковне право. Львів: Свічадо, 2001. С. 57.

⁴ Блосфельдт Г. Э. «Законная сила» Свода законов в свете архивных данных / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2006. 296 с.; Майков П.М. О Своде законов Российской Империи / под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2006. 296 с.

⁵ Люблинский П.И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2004. 248 с.

⁶ Градовский А.Д. Начала русского государственного права: в 2-х т. / под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2006. Т. 1: О государственном устройстве. 472 с.

⁷ Антологія української юридичної думки. Т. 1. / Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Юрид. книга, 2002. С. 227.

⁸ Магазінер Я. М. Избранные труды по общей теории права / отв. ред. А.К. Кравцов. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2006. 352 с.

⁹ Кожевников Ф.И. Русское государство и международное право (до XX века) / под ред. Л.Н. Шестакова. Москва: Зерцало, 2006. 312 с.

пізнання чинного права¹. Натомість І. В. Михайловський відзначає, що термін «джерела права», як правило, трактується у якості правотворчих чинників. Розбіжності виникають під час вирішення питання, що віднести до цих чинників: 1) об'єктивні умови певного середовища; 2) вищий етатичний закон; 3) психічні переживання особи; 4) форми (звичай, закон тощо), у які вищим зовнішнім авторитетом втілюється певний зміст².

У теперішній час у юридичній літературі питання про джерела й форми права досліджене досить різнобічно. Однак єдиної думки, загальної парадигми щодо питання про співвідношення понять «джерело права» і «форма права» у науці так і не було вироблено³. Більшість учених віддають перевагу поняттю «джерело права»⁴; деякі висловлюються за заміну терміна «джерело права» іншою категорією – «форма права»⁵; третя група авторів для позначення відповідної теми в навчальних курсах використовує подвійну назву – «форма (джерело) права»⁶. Нарешті, у деяких випадках подвійна назва дана в іншому варіанті – «джерела (форми) права»⁷.

Н. М. Пархоменко відзначає, що «всі вчені однаково розуміють джерела права як чинники, які творять право; суперечки починаються при вирішенні питання, що має вважатися чинниками, які створюють право»⁸. З'ясування цих чинників, дозволить не лише наблизитися до певної уніфікації розуміння терміну «джерела права», а й по-новому розкрити систему джерел права, не зводячи її лише до взаємозв'язку формальних та деяких ідеологічних джерел права⁹.

З цією метою доцільно визначити, що розуміється під кожним із цих двох термінів. Аналіз правничої літератури свідчить, що категорією форми охоплюються два значення: а) правова форма; б) форма самого права.

¹ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Т.1. Вып. 2. Санкт-Петербург: Типогр. бр. Башмаковых, 1911. С. 368-369.

² Михайловский И. В. Очерки философии права. Томск: В.М. Посохин, 1914. Т. 1. С. 237.

³ Голяк Л. В., Мацко А. С., Тюріна О. В. Порівняльне правознавство: курс лекцій. Київ: МАУП, 2004. 200 с.

⁴ Муромцев Г. И. Источники права (теоретические аспекты проблемы). *Правоведение*. 1992. № 2. С. 23-30.

⁵ Шебанов А. Ф. Форма советского права. Москва: Юрид. лит, 1968. 16 с.; Рябко А. И., Василенко О. Н. Актуальные проблемы онтологии форм права. *Философия права*. 2000. № 2. С. 60-69.

⁶ Морозова Л. А. Теория государства и права: учебник. Москва: Юрист, 2002. С. 217; Луць Л.А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2013. С. 185, 193.

⁷ Кананькина Е. С. Философские традиции анализа источников (форм) права. *Право и политика*. 2004. № 10. С. 10-19; Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

⁸ Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми методології: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. С. 39.

⁹ Гураленко Н.А. Система джерел права: аналіз структурних елементів. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 538. Провознавство. С. 16.

Правова форма – уся правова реальність. У цьому випадку мова йде про правові явища (правосвідомість, правові норми, правові акти та ін.), що опосередковують економічні, політичні, побутові й інші фактичні відносини. Поняття правової (юридичної) форми застосовується, коли розкривається зв'язок права (або будь-якого іншого правового явища) з іншими соціальними утвореннями, процесами й відносинами. Форма права – це форма безпосередньо самого права як окремого явища, і співвідноситься вона лише зі змістом самого права. Її призначення – упорядкувати зміст права, надати йому властивості державно-владного характеру.

Відповідно до філософських уявлень у спеціальній літературі розрізняється внутрішня й зовнішня форми права. При цьому під внутрішньою формою права найчастіше розуміли способи організації його змісту. До неї відносять систему права, горизонтальну й вертикальну структури, співвідпорядкованість всіх її елементів. Щодо зовнішньої форми права в сучасній вітчизняній юридичній літературі не сформувалося єдиного розуміння, що, найімовірніше, пов'язане з неоднозначним трактуванням різними авторами вже самого змісту права. Іноді, приміром, вважають, що зміст права становить державна воля, а форма права – це юридичні норми.

Інші вчені під змістом права розуміють не державну волю, а правила поведінки, що складають право. Відповідно форма права визначається ними як «способи внутрішньої організації й зовнішнього вираження права, а точніше – вираження правил поведінки, що містяться в нормах права»¹. У цьому випадку під внутрішньою формою мають на увазі таку організацію безпосереднього змісту права, що виражається у вигляді різних систем і структур, які виявляються при огляді його зсередини, тобто систему права і його структуру; під зовнішньою формою – зовнішній устрій права, представлений через різні нормативні джерела в систематизованому виді, у яких його зміст існує, проявляється зовні й функціонує².

У радянському правознавстві традиційно виокремлювали джерела права в матеріальному, ідеальному й формальному розумінні. Джерелами права в матеріальному розумінні визначали суспільні відносини, що існували в конкретно-історичний період розвитку цивілізації. Малися на увазі: спосіб виробництва матеріального життя, матеріальні умови життя суспільства, система економіко-господарських зв'язків, форми власності як кінцева причина виникнення й дії права. Даний підхід був ґрунтовно розроблений марксистським вченням про способи виробництва й форми власності.

¹ Марченко М. Н. Источники права: учеб. пособ. Москва: ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2005. С. 40.

² Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права: курс лекций. С. 183.

Відповідно до цієї теорії право (і за формою, і за змістом) взаємозалежне й взаємообумовлене пануючим у певній суспільно-історичній формації способом виробництва. Під джерелом права в ідеальному сенсі мали на увазі правосвідомість. Коли ж говорили про джерела в юридичному змісті, то розуміли різні форми (способи) вираження, об'єктивізації правових норм. Це й вважалося зовнішньою формою права в істинному значенні терміну. Форма права вказувала, яким способом держава створює, фіксує ту або іншу правову норму й у якому виді (реальному образі) ця норма, що прийняла об'єктивний характер, доводиться до свідомості членів суспільства. Виходячи із цього, зовнішню форму права визначали як спосіб існування, вираження й перетворення правових норм. Окремі вчені відносили до джерел права у формальному розумінні діяльність держави по встановленню правових норм або адміністративні та судові прецеденти. При цьому форми вираження таких норм розглядалися як форми, а не як джерела права¹. У 60-ті рр. XX в. О. Ф. Шебанов взагалі запропонував замінити поняття «джерело права» поняттям «форма права»², але дана точка зору не одержала підтримки більшості вчених, про що свідчить триваюче донині використання обох термінів у всіх можливих варіаціях.

В. О. Качур визначає джерела права як виражені назовні у певних формах ідейні та матеріальні витoki права, які відображають його цінність у конкретних історичних умовах. Це визначення відображає чотири рівні розуміння поняття «джерела права»: 1) матеріальний (об'єктивні); 2) ідеологічні (суб'єктивні); 3) формальні (зовнішні форми права); 4) історичні (пам'ятки права), виокремлення яких дозволяє виділити у системі джерел права матеріальні джерела та ідеологічні джерела права³.

На сьогодні правознавці виробили два діаметрально протилежних варіанти вирішення питання про співвідношення понять «джерело права» і «форма права». Суть першого варіанта – у повному ототожненні джерела права з формою права. Прихильники другого варіанта вважають, що аналізовані поняття зовсім не збігаються один із одним, а терміни, що їх відображають, далеко не рівнозначні: якщо «форма права» показує, як організований і виражений зовні зміст права, то поняття «джерело права» охоплює джерела формування права, систему факторів, що визначають його зміст і форми вираження.

М. М. Марченко висловив проміжну точку зору, за якою в одних відносинах форма й джерела права можуть збігатися один з одним і розглядатися як тотожні, у той час як в інших відносинах вони значно

¹ Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики. Москва: Наука, 1986. 256 с.

² Шебанов А. Ф. Форма советского права. Москва: Юрид. лит., 1968. 216 с.

³ Качур В. О. Знач. праця. С. 36-37.

відрізняються один від одного і їх не слід вважати ідентичними. Збіг має місце тоді, коли мова йде про формально-юридичні джерела права. Що ж стосується інших джерел в іншому розумінні (матеріальному, ідеальному), то їхнього збігу з формами права немає й не може бути, оскільки вони перебувають на різних рівнях і «обслуговують» різні сфери¹.

А. В. Зінчук виокремлює кілька основних підходів до визначення сутності джерел права: 1) матеріальний; 2) ідеалістичний; 3) формальний (спеціально-юридичний). Залежно від матеріального підходу джерела права розглядаються у якості умов об'єктивної дійсності. Ідеалістичний підхід передбачає, що джерела права – це політико-правові погляди, ідеї, концепції, що впливають на зміст права. Згідно з формальним підходом джерела права виступають у вигляді офіційних форм зовнішнього вираження та існування права, які служать підставою юридичної обов'язковості норм, що у них містяться².

Слід відзначити, що поняття «форма права» рідко вживається й зарубіжними авторами. У той же час термін «джерело права» досить часто вживається в правничій літературі – за його допомогою, як правило, визначають як змістовні, так і формальні джерела права³, що загалом відповідає вітчизняній традиції розрізняти джерела права в матеріальному (й ідеальному) та юридичному розумінні. Заслуговує на увагу й той факт, що з'ясування даної відмінності не перешкоджає, а навпаки, лише сприяє тому, що головним предметом дослідження в роботах зарубіжних юристів виступають саме формальні джерела (закон, звичай, судова практика й тлумачення законів або учень)⁴. П'ять значень терміна «джерело права» приводить Я. Вандерлінден: основи права; сила права (співтовариства); сила права (конкретні люди); юридичні документи; документи, що містять норми права⁵.

На підставі аналізу співвідношення понять «форма права» і «джерело права», слід констатувати, що кожне з них має свій статус у науці, а по своєму обсягу та змісту не може повністю замінити інше. Використання терміна «форма права» припускає вивчення не лише зовнішніх форм його вираження (юридичних джерел), але й внутрішньої організації права (системи права), залишаючи без уваги джерела права в матеріальному та ідеальному розумінні. Взнявши за основу термін «джерела права», доводиться окремо від них розглядати систему права, що не

¹ Марченко М. Н. Источники права учеб. пособ. Москва: ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2005. С. 57-58.

² Зінчук А. В. Знач. праця. С. 279.

³ Бергель Ж.-Л. Общая теория права / под общ. ред. В. И. Даниленко. Москва: NOTA BENE, 2000. С. 97.

⁴ Там само. С. 98-156.

⁵ Vanderlinden J. Contribution en forme de mascarot à une théorie des sources du droit au départ d'une source délicieuse. *Revue trimestrielle de droit civil*. 1995. A. 94. № 1. P. 73.

дозволяє логічно пов'язати вивчення зовнішньої і внутрішньої форм права. Самостійний аналіз як форм права (внутрішньої і зовнішньої), так і джерел права під різними кутами зору збагачує уяву про природу права і його призначення в сучасному суспільстві. Однак тільки в одному випадку має місце збіг форми й джерела права: коли мова йде про джерела права у формальному (юридичному змісті), з одного боку, і про зовнішню форму права – з іншого.

Загальнотеоретичні положення про джерела права, мають вирішальне методологічне значення при вивченні джерел процесуального права, які недостатньо, на нашу думку, досліджені в правничій науці. Складність цієї проблеми полягає, з одного боку, у тому, що в останні роки ці погляди істотно розвиваються, а з іншого боку – не спостерігається дослідницького інтересу до проблеми джерел процесуального права серед представників галузевих процесуальних наук, які піддавали б ретельному аналізу новітні діючі процесуально-правові джерела, без чого визначити специфічні особливості останніх досить складно.

Слід звернути увагу, що, як правило, погляди науковців у цій площині знаходять відображення у підручниках з процесуальних галузей права. Автори підручників, досліджуючи джерела права та їх особливості, обмежуються вказівкою на те, що порядок розгляду справ у судах визначається правилами відповідних процесуальних законів і перерахуванням цих законів. Є лише окремі роботи, присвячені поняттю й значенню джерел процесуального права, їх походженню й формам¹. Оновлення українського процесуального законодавства кардинально не вплинуло на ситуацію, що склалася. За виключенням окремих досліджень, присвячених розгляду галузевих джерел у сфері юридичного процесу. Так, докладний аналіз поняття та різновидів цивільного процесуального права здійснений С. В. Васильєвим². У свою чергу, О. М. Дроздов дослідив правову природу джерел кримінально-процесуального права України та структуру їх системи³.

Дослідження джерел процесуального права вимагає наукових розробок, оскільки від якісного стану та подальших перспектив їх розвитку значною мірою залежить рівень розвитку правового життя, юридична захищеність прав і законних інтересів громадян. і в остаточному підсумку – кардинальне розв'язання основних питань у галузі економіки й політики.

¹ Боннер А. Т. Источники советского гражданского процессуального права: учеб. пособ. Москва: ВЮЗИ, 1977. 69 с.; Хускивадзе О. Ч. Источники гражданского процессуального права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1981. 20 с.; Савицкий В. М. Язык процессуального закона. Вопросы терминологии. Москва: Наука 1987. 288 с.

² Васильев С. В. Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації: монографія. Харків: Еспада, 2013. 432 с.

³ Дроздов О. М. Джерела кримінально-процесуального права України: монографія. Харків: Вид. ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. 208 с.

Крім того, для вдосконалення правової системи є необхідним дослідження зовнішніх форм вираження джерел юридичного процесу¹.

Серед підходів до розуміння джерел процесуального права, які зустрічаються у правничій літературі, можна виокремити наступні моменти.

У Російській імперії, до складу якої входила частина України, до 1917 р. в якості джерел права, у тому числі процесуального, визнавалися (як правило) нормативний правовий акт та звичай (судовий і народний) в окремих справах і в деяких місцевостях². Ні тлумачення юристів, ні судовий прецедент не вважалися загальнообов'язковими в системі права царської Росії. У зв'язку з цим визнати їх джерелами юридичного процесу є вкрай проблематичним.

Після встановлення радянської влади в правовій науці панувала позиція, що єдиним способом вираження процесуальних норм є нормативний правовий акт. Правовий звичай, судовий прецедент до джерел права не відносилися. При цьому, на відміну від інших галузей права, в кримінальному процесі джерелом права вважався лише закон. Проте, слід окремо відзначити, що деякі вчені визнавали керівні роз'яснення Верховного Суду СРСР прецедентом тлумачення³. Однак ця позиція не отримала загального схвалення у наукових колах. У сфері цивільного процесу також можливість розгляду судами цивільних справ відповідно до звичаю, застосування звичаєвого права не мала місця⁴. А. Ф. Клейман, наприклад, у вузькому значенні розумів під джерелами процесу законодавчі акти, які визначають побудову та порядок діяльності судів, що здійснюють правосуддя, а у широкому – диктатуру пролетаріату, радянську владу⁵. Ситуація не змінилася й з прийняттям Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік 1961 р. і ЦПК УРСР 1963 р.

Згодом у правовій доктрині відбувся розподіл джерел процесуального права на формальні та матеріальні. Під формальними джерелами розуміють форму закріплення і вираження процесуальних норм, а під матеріальними, відповідно, умови життя суспільства та виражену основну волю народу⁶. Водночас Я. Ф. Фархтдінов звертає увагу на те, що положення загальнотеоретичної концепції про множинність

¹ Мельник А. С. Поняття та особливості джерел процесуального права. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 366. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2014_51_47.

² Васильковский Е. В. Учебник гражданского процесса. 2-е изд., перераб. Москва: Бр. Башмаковы, 1917. С. 6-16.

³ Судебная практика в советской правовой системе / отв. ред. С. Н. Братусь. Москва: Юрид. лит., 1975. 328 с.

⁴ Абрамов С. Н. Гражданский процесс. Москва: Красный пролетарий, 1948. С. 34.

⁵ Клейман А. Ф. Советский гражданский процесс. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1954. 407 с.

⁶ Боннер А. Т. Источники советского гражданского процессуального права: учеб. пособие. Москва: ВЮЗИ, 1977. 69 с.; Фархтдинов Я. В. Источники гражданского процессуального права. Казань: Казанский университет, 1986. 175 с.

джерел права можуть використовуватися і у дослідженнях джерел цивільного процесу¹.

Досліджуючи джерела цивільного процесуального права, одні автори зосереджували увагу на формах вираження процесуальних норм², інші на їх зміст³, чи на матеріальні умови життя, які визначають матеріальне джерело права⁴. На думку С. Ю. Каца, джерелами процесуального права виступають нормативно-правові акти, в яких містяться процесуальні норми, спрямовані на впорядкування охоронюваних процесуальних відносин⁵. Досліджуючи джерела цивільного процесуального права, М. М. Коршунов та Ю. Л. Марєєв відзначають, що ними слід вважати нормативні акти та міжнародні договори, у яких містяться цивільні процесуальні норми, які певною мірою регламентують порядок здійснення цивільного судочинства судами загальної юрисдикції⁶.

У теперішній час певною мірою продовжує домінувати позиція вчених, відповідно до якої процесуальна діяльність регулюється лише законом. Наприклад, теза з підручників 70-80-х років минулого століття про те, що «кримінально-процесуальний закон є єдиним джерелом кримінально-процесуального права»⁷, є переконливою і зараз, оскільки вимога законодавчої форми правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності відбита в самому Кримінальному процесуальному кодексі України⁸. Як відзначає М. О. Тимошенко, положення, відповідно до якого єдиним джерелом кримінального процесу може бути виключно закон, стало «своєрідною аксіомою кримінальної процесуальної науки»⁹.

Водночас, аналізуючи погляди вчених відносно джерел кримінального процесуального права Д. П. Письменний звертає увагу, що

¹ Фархтдинов Я. Ф. Возникновение и развитие источников гражданского процессуального права России: монография. Казань: Изд. центр ТИСБИ, 2001. С. 30.

² Хускивадзе О. Ч. Источники гражданского процессуального права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1981. 20 с.

³ Гражданский процесс / под ред. А.А. Добровольского. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1979. 367с.

⁴ Советский гражданский процесс: учебник / отв. ред. Н.А. Чечина, Д.М. Чечот. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. 424с.

⁵ Советский гражданский процесс: учебник / под общ. ред. С. Ю. Каца, Л. Я. Носко. Киев: Вища школа, 1982. С. 18.

⁶ Коршунов Н. М., Марєєв Ю. Л. Гражданский процесс: учебник. 3-е изд., пересмотр. Москва: Норма, 2009. С.12.

⁷ Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности. С. 4.

⁸ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

⁹ Тимошенко М. О. Джерела кримінального процесуального права України у контексті системного підходу до їх розуміння. *Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту*. 2015. Вип. 4. Том 3. С. 119.

під ними розуміють форми закріплення кримінальних процесуальних норм, що регулюють кримінально-процесуальні відносини та встановлені органами державної влади під час реалізації ними функцій у законодавчій, виконавчій і судовій сферах, а також тих, що містяться в чинних міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та практиці Європейського суду з прав людини¹.

Джерелами цивільного процесуального права, як вважає М. Й. Штефан, виступають способи і форми вираження державної волі народу України, за допомогою яких воля стає правом, тобто нормативні акти, у яких закріплені правила, що регулюють порядок організації та здійснення правосуддя у цивільних справах². А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко, Р. С. Мельник вважають, що джерела адміністративного процесу є способом закріплення та зовнішнього вираження процесуальних норм виступають системою різних за своєю юридичною силою нормативно-правових актів, у яких закріплені ці акти³. Між тим, А. М. Апаров відзначає у даному контексті, що доцільно вести мову не лише про чинні норми, а й про передбачувані, тобто про норми законопроектів, спрямованих на регулювання відносин у галузі адміністративного процесу⁴. Крім регулювання процесу і впорядкування правовідносин, що виникають у його межах, джерела вказують, де містяться норми права, які впорядковують поведінку учасників процесу, визначають їх статус і види та вичерпно описують процедуру розгляду публічно-правових спорів⁵. Окремі представники процесуальної науки наголошують на тому, що віднесення рішень Конституційного Суду до джерел права є спірним⁶.

О. М. Дроздов відзначає, що міжнародні акти містять норми-цілі, норми-зразки, а також норми, які мають досить великий ступінь узагальнення і несуть важливий правовий, з точки зору захисту основних прав і свобод людини та громадянина, та політичний зміст. Тому пропонує розуміти під джерелами кримінального процесу форми вираження норм, що регулюють кримінально-процесуальні правові відносини, закріплені органами державної влади України під час здійснення покладених на них функцій у законодавчій, виконавчій та судовій сферах, а також містяться у міжнародних договорах України та практиці Європейського суду з прав

¹ Письменний Д. П. Значч. праця. С. 40.

² Штефан М. Й., Дріжчана О. Г. Цивільне процесуальне право України: підручник. Київ: Либідь, 1994. С. 8.

³ Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2007. С. 91.

⁴ Апаров А. М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права: монографія. Запоріжжя: КПУ, 2014. С. 50.

⁵ Апаров А. М. Джерела адміністративно-процесуального права. *Держава та регіони. Серія: Право: наук.-виробн. журнал*. 2012. № 2. С. 34.

⁶ Адміністративне право України. Академічний курс. Том 1. С. 139-140.

людини¹.

С. В. Васильєв, вивчаючи джерела цивільного процесу, вказує, що його джерелами є форми встановлення та вираження загальнообов'язкових чи специфічних правил поведінки, прийнятих або санкціонованих правотворчими органами держави, що регулюють суспільні відносини у відповідній сфері².

Отже, на підставі викладеного вище, маємо змогу констатувати, що визначення поняття «джерело процесуального права» має багатоаспектний характер і характеризується наявністю спільних ознак із загальнотеоретичним визначенням «джерело права». Одночасно, у зв'язку із функціональним призначенням джерела юридичного процесу виступають способом закріплення саме процесуальних норм. Відповідно, особливості процесуальних норм визначають певною мірою особливості джерел юридичного процесу. На думку О. Г. Лук'янової, процесуально норма є загальнообов'язковим правилом поведінки процедурного характеру, яке регулює суспільні відносини, що склалися в сфері юрисдикційної діяльності уповноважених на те суб'єктів³. Більшість вчених-правників дотримуються думки, що особливості джерел процесуальних галузей права значною мірою залежать від особливостей правовідносин, які регулюються, тобто об'єкту правового регулювання⁴. До таких особливостей слід віднести: 1) безпосередні дії суб'єктів юридичного процесу; 2) спосіб, порядок їх здійснення; 3) форму закріплення результатів цієї діяльності, тобто процедурну природу процесуальних приписів.

Беручи до уваги існуючі у правничій науці погляди щодо особливостей процесуальних норм та з урахуванням того, що положення загальнотеоретичної концепції про множинність джерел права доцільно використовувати у дослідженнях джерел процесу⁵, є можливим виокремити наступні ознаки, притаманні джерелам процесуального права.

Джерела процесуального права спрямовані на реалізацію правозастосовної діяльності. Джерела процесуального права формально визначають, закріплюють порядок та можливість реалізації норм матеріального права і, таким чином, виступають основою правозастосовної діяльності. Кажучи інакше, джерела процесуального права виступають способом реалізації норм матеріального права.

Значення джерел процесуального права, власне й зумовлюється правозастосовною діяльністю, оскільки вони спрямовані на реалізацію

¹ Дроздов О. М. Знач. праця. С. 76-77.

² Васильєв С. В. Знач. праця. С. 23-24.

³ Лук'янова Е. Г. Теория процессуального права. С. 46.

⁴ Мельник А. С. Знач. праця. С. 368.

⁵ Фархтдинов Я. Ф. Возникновение и развитие источников гражданского процессуального права России. С. 30.

правовідносин, які складаються у процесі здійснення даної діяльності. Сукупність однорідних процесуальних вимог, спрямованих на досягнення відповідного матеріального інтересу, які ставляться до учасників процесу і ними виконуються, складають процесуальну форму. Тобто процесуальна форма є способом реалізації процесуальних норм та гарантією реалізації матеріальних прав людини¹. Вітчизняна юридична наука розробляє відповідні процесуальні форми, які забезпечують реалізацію різних галузей матеріального права. Оскільки ці форми містять у собі правила реалізації державними органами та посадовими особами наданих їм повноважень, вони сприяють ефективності управління, дисциплінують суб'єктів правозастосовного процесу та забезпечують додержання законності в усіх сферах і на всіх стадіях діяльності із застосування норм матеріального права.

Як відзначає А. С. Мельник, твердження стосовно того, що процесуальна форма – це сукупність норм права, які визначають виключно порядок діяльності правоохоронних органів, є дискусійним². З цього приводу С.В. Васильєв зазначає, що процесуальна форма в юридичному значенні не може бути зведена до розуміння процедури та послідовності дій, вона законодавчо встановлена законом й існує лише завдяки цьому. Без чіткої регламентації законом порядку і послідовності дій у юридичному процесі не існує і процесуальної форми³.

Таким чином, маємо підстави зробити висновок, що процесуальна форма є сукупністю однорідних вимог процедурного порядку, які закріплені в джерелах юридичного процесу та ставляться до його учасників і спрямовані на реалізацію норм матеріального права. Відповідно, юридичний процес являє собою поєднання послідовних процесуальних форм, відображає у собі реалізацію норм матеріального права та виступає гарантією реалізації прав особи⁴.

Джерела процесуального права закріплюють та відображають процесуальні норми. До джерел процесуального права необхідно відносити відповідним чином оформлені або визнані нормативно-правові документи, що містять у собі процесуальні норми⁵. Натомість, під процесуальними нормами слід розуміти систему встановлених та гарантованих державою загальнообов'язкових правил і пов'язаних із ними загальних способів, спрямованих на регулювання суспільних відносин, що складаються у сфері юридичного процесу

Метою процесуальних норм є визначення форми юридичної

¹ Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории. С. 27.

² Мельник А. С. Зазнач. праця. С. 370.

³ Васильєв С. В. Зазнач. праця. С. 32-33.

⁴ Васильєв С. В. Зазнач. праця. С. 370.

⁵ Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. С. 12.

діяльності¹. Це здійснюється за допомогою різних процедур, адресованих, як правило, суб'єктам, які наділені відповідними владними повноваженнями з приводу застосування норм матеріального права. Традиційно різниця між процесуальними та матеріальними нормами вбачається у наступному. Матеріальні норми визначають зміст та міру суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права, а процесуальні – яким способом та у якому порядку суб'єктивні права і юридичні обов'язки можуть бути реалізовані².

Досліджуючи відокремленість процесуальних норм від матеріальних, слід звернути увагу на розбіжність поглядів у правничій науці стосовно цієї проблеми. Існування процесуальних галузей права є свідченням самостійності існування джерел юридичного процесу, але чітку межу відокремлення матеріального та процесуального у праві встановити важко, оскільки властивості процесуальних норм проявляються лише у процесі їх співставлення з нормами матеріального права³. На думку В. М. Баландіна, чітко розмежувати матеріальне та процесуальне в праві неможливо⁴. Розподіл права на матеріальне та процесуальне має умовний і відносний характер. В різних системах вимірів одна й та ж норма може виявитися і матеріальною і процесуальною. Так, нормативно-правовий акт, прийнятий державним органом, як правовстановлюючий документ, що містить інформацію про суб'єктивні права, без сумніву, є в цьому розумінні актом матеріального права. Але, в той же час, це процесуальна форма, яка відповідає формальним вимогам та виражає матеріально-правовий зміст.

К. Маркс, відзначаючи, що процес є формою життя закону та прояву його внутрішнього змісту, звертає увагу на те, що матеріальне право має притаманні йому процесуальні форми⁵. На думку більшості авторів, процесуальні галузі є похідними від матеріального права. Так, С. С. Алексєєв вважає, що процесуальні галузі, маючи специфічні властивості, спрямовані на реалізацію норм матеріального права⁶.

Процесуальні норми права, закріплені у джерелах процесуального права, мають процедурний характер, визначають не лише безпосередні дії суб'єктів процесу. Також визначаються спосіб, порядок, послідовність, термін, який відводиться для вчинення тих чи інших процесуальних дій, та форма закріплення результатів діяльності суб'єктів юридичного процесу.

Джерела процесуального права мають публічний характер.

¹ Мельник А.С. Знач. праця. С. 368.

² Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 106.

³ Мельник А. С. Знач. праця. С. 369.

⁴ Баландин В. Н. Принципы юридического процесса: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Самара, 1998. С. 74.

⁵ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 1. С. 159.

⁶ Алексєєв С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права. Москва: Госюриздат, 1961. С. 67-68.

Публічність джерел процесуального права пов'язується, насамперед, із тим, що суб'єктом створення та реалізації усіх правових норм взагалі і процесуальних зокрема, є, як правило, держава у особі державних органів та посадових осіб. Аналізуючи джерела права взагалі, О.М. Пархоменко відзначає, що вони створюються суб'єктами правотворчості і діють щодо всіх осіб, які перебувають у межах юрисдикції держави, що є ознакою їх публічності. Крім того, ще одним проявом публічності та безпосереднього зв'язку з державою виступає реалізація джерел, яка забезпечується за допомогою системи державних гарантій і санкцій¹.

А.С. Мельник також звертає увагу на те, що публічний характер процесуальних джерел обумовлюється участю держави у якості суб'єкта під час реалізації процесуальних норм. На відміну від приватно-правових норм, які передбачають вільний розсуд учасників відповідних правовідносин, публічно-правові норми, реалізація яких відбувається за участі держави, досить жорстко визначають належну поведінку, обмежуючи розсуд суб'єктів правовідносин². Таким чином, джерела процесуального права, закріплюючи та відображаючи процесуальні норми, які створюються у якості гарантій здійснення матеріальних норм і вказують способи реалізації і умови захисту встановлених суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, визначають модель поведінки суб'єктів юридичного процесу

Слід відзначити також, що публічний характер процесуальних норм і, відповідно, джерел процесуального права, в яких вони відображені, полягає у загальнообов'язковості та загальновідомості. Р. В. Шагієва зазначає, що, оскільки процесуальні норми встановлюють порядок реалізації справ, стадії їх розгляду, порядок та строки винесення рішення, форми та способи оскарження і виконання відповідних рішень, вони є публічними³. Певною мірою публічний характер джерел юридичного процесу також залежить від загальновідомості норм права, тобто поінформованості учасників процесуальних правовідносин про наявність відповідного джерела. У свою чергу, І. С. Метлова зазначає, що суб'єкти правовідносин повинні знати про існування норм права та бути поінформованими щодо них через доведення до їх відома джерела, в якому вони відображені. Це забезпечує безпосередню дію відповідних норм⁴.

Джерела процесуального права мають особливих адресатів. Дана ознака зумовлена тим, що джерела процесуального права, як правило,

¹ Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис... докт. юрид. наук. С. 12.

² Мельник А.С. Знач. праця. С. 370.

³ Шагієва Р. В. Процессуально-правовые нормы и их реализация в социалистическом обществе. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1986. С. 84.

⁴ Метлова И. С. Решения Европейского суда по правам человека в системе источников российского права: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2007. С. 54.

містять у собі приписи, адресовані суб'єктам, які наділені державно-владними повноваженнями з метою застосування норм матеріального права.

Приписи, закріплені у джерелах процесуального права, характеризуються категоричністю, імперативністю велінь щодо суб'єктів правозастосування і, водночас, можуть містити диспозитивні засади відносно поведінки учасників правотворчості. Вказані джерела завжди розраховані лише на певних суб'єктів юридичного процесу. До їх числа належать, наприклад, суд, прокурор, уповноважена особа у сфері власної компетенції, яка діє в інтересах певного суб'єкта за довіреністю, слідчий тощо¹. Відповідно, права і обов'язки та способи реалізації державно-владних повноважень також передбачені саме джерелами юридичного процесу. Оскільки більшість відповідних приписів, закріплених у них, адресовані конкретному учаснику процесу, вказівка у процесуальній нормі на суб'єктний склад виступає необхідною умовою належного ефективного функціонування джерел юридичного процесу. Наразі, велику роль у визначенні суб'єктного складу відіграє інститут відводу, заміни неналежної сторони в юридичному процесі.

У правничій літературі відзначається, що з огляду на специфіку діяльності без втручання вповноважених представників державної влади, без прояву їх владних повноважень, ті чи інші особи не мають змоги реалізувати адресовані їм процесуальні права². Так, фізична чи юридична особа, якій у результаті кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, визнається потерпілою лише після винесення відповідної постанови³.

Джерела процесуального права характеризуються різноманітністю форм вираження. Слід констатувати, що більшість джерел процесуального права виражені у формі нормативно-правових актів, але існують й інші форми вираження. Чітко визначені та закріплені місце і роль кожного джерела в загальній системі форм права слугують запорукою твердого і стабільного правопорядку в країні⁴. Водночас, незалежно від критеріїв класифікації джерел права, від їхніх видів, поняття і змісту всі вони виступають у межах тієї чи іншої правової системи як єдине ціле, що формує дану правову систему та наповнює її конкретним правовим змістом⁵. Ця теза, на нашу думку, стосується і джерел процесуального права. Тому, враховуючи різноманітність форм вираження, є доцільним

¹ Мельник А. С. Зазнач. праця. С. 371.

² Мельник А. С. Зазнач. праця. С. 371-372.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

⁴ Марченко М. Н. Источники права: учеб. пособ. С. 113.

⁵ Марченко М. Н. Источники права: понятие, содержание, система, соотношение с формой права. Вестник Московского университета. Серия 11. Право. 2002. № 5. С. 11-12.

виокремити основні та допоміжні джерела процесуального права на підставі їх місця у механізмі правового регулювання.

Під основним джерелом процесуального права пропонуємо розуміти зовнішню форму виразу процесуальної норми права у вигляді письмового документу, виданого уповноваженим суб'єктом з дотриманням спеціальної процедури, який має юридичну силу та загальнообов'язковість до виконання на території України і спрямований на врегулювання процесуальних правовідносин. У свою чергу до основних джерел процесуального права ми відносимо: 1) нормативно-правовий акт; 2) судовий прецедент; 3) нормативно-правовий договір. До числа нормативно-правових актів, які виступають джерелами процесуального права, належать Конституція України, кодифіковані нормативно-правові акти, закони України та підзаконні акти. До судових прецедентів як джерел процесу, ми вважаємо, доцільно включити рішення Європейського суду з прав людини та рішення Конституційного Суду України. Наразі, до нормативно-правових договорів у якості джерел юридичного процесу слід віднести міжнародно-правові та внутрішньодержавні договори.

Допоміжними джерелами юридичного процесу ми пропонуємо вважати правові звичаї, правотворчу діяльність судових органів, пам'ятки історії і літератури, відображені в чинному законодавстві, які спрямовані на доповнення і вдосконалення основних джерел. До їх числа належать правові звичаї, Постанови Пленуму Верховного Суду України, юридичні доктрини, принципи права та релігійно-правові тексти.

Універсального джерела процесуального права, спрямованого на регулювання усіх сторін відповідної сфери суспільних відносин, не існує. Тому доцільно під час використання кожного джерела та визначення його ефективності враховувати, чи має воно змогу за конкретних історичних умов сприяти прогресивному розвитку правової системи та суспільства загалом, забезпеченню прав та свобод людини і громадянина¹.

Джерела процесуального права передбачають забезпечення юридичної обов'язковості силою державного примусу. Для юридичного процесу взагалі та його джерел зокрема, категорія «обов'язковість» має вирішальне значення. Обов'язковість у сфері юридичного процесу виступає необхідним елементом системи регулювання суспільних відносин. У свою чергу, сформоване на підставі процесуальних приписів відношення учасників процесу до їх виконання є елементом правосвідомості та правової культури.

Юридична обов'язковість характеризується: 1) категоричністю та імперативністю; 2) точністю при визначенні належної поведінки; 3) відсутністю можливості відмовитися від вчинення певних дій; 4) можливістю застосування державного примусу з метою її забезпечення.

¹ Мельник А. С. Знач. праця. С. 373.

Державний примус може застосовуватися від імені всього суспільства до будь-яких осіб, що перебувають на території держави, а також включає заходи, які не можуть використовувати інші соціальні суб'єкти. О.Р. Трещова зазначає, що за юридичним критерієм можна розрізняти правовий та неправовий примус (наси́льство). При цьому вона наголошує – правовий примус варто розглядати з позицій як приватного, так і публічного права¹. Оскільки юридичний процес і, відповідно, його джерела мають публічний характер, державний примус обов'язково має бути правовим. Державний примус, що виступає у формі правового примусу, здійснюється тільки на підставі закону. Юридичні норми регулюють, які заходи, за яких умов, у якому порядку, коли можуть застосовуватися². У той же час, державний примус характеризується тим, що є допоміжним засобом впливу, здійснюється на підставі переконання й тільки після використання переконання³.

На думку А. Т. Комзюка, державний примус необхідно розглядати як одну з невід'ємних складових здійснення державної влади, як її метод. Саме тому для досягнення мети, яка також визначена державною владою, через нього реалізується воля держави та повноваження юридично-владного характеру⁴.

Отже, державний примус виступає складовою механізму державного регулювання, є певною системою правових засобів, які застосовуються для забезпечення юридичної загальнообов'язковості джерел юридичного процесу. У цій якості він існує у вигляді можливості й реалізується лише у разі, коли інших способів для забезпечення виконання процесуальних приписів недостатньо. Тобто юридичний процес, його джерела здатні «функціонувати і без примусу, доки не відбудеться порушення нормативних приписів»⁵.

На підставі викладеного вище, маємо змогу констатувати наступне. Протягом тривалого часу у правничій літературі джерела права, у тому числі джерела процесуального права, розглядалися у контексті вирішення питання щодо їх сутності, а ознакам джерел не приділялося відповідної уваги. Цей методологічний підхід дає можливість вивчення даного правового явища в усіх аспектах його багатозначності⁶. Водночас відсутність єдиного уніфікованого підходу до розуміння джерел, як права

¹ Трещова О. Р. Теоретико-правові засади державного примусу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 19. С. 93, 95.

² Адміністративне право України: підручник / за ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2000. С.151.

³ Адміністративне право України. Академічний курс. Том 1. С. 414.

⁴ Комзюк А. Т. Підстави застосування заходів адміністративного примусу. *Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою*: Міжвідом. наук. зб. Том 18. Київ: НДІ «Проблеми людини», 1999. С. 492.

⁵ Трещова О. Р. Знач. праця. С. 98.

⁶ Зінчук А. В. Джерела (форми) права: поняття і ознаки. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 281.

взагалі, так процесуального права зокрема, не дозволяє виокремити чіткий перелік ознак, за наявності яких документальна форма вираження правових процесуальних норм, вважається джерелом процесуального права.

Таким чином, існує нагальна потреба у виробленні нових теоретико-методологічних підходів до дослідження джерел процесуального права, що базуються на аналізі чинної Конституції України, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, міжнародних договорів, сучасного процесуального законодавства з урахуванням соціально-економічних, політичних, духовних й інших змін, що відбуваються в суспільстві. Слід відзначити, що джерела процесуального права є одним із способів забезпечення законності, справедливості і ефективності державного управління, оскільки всі приписи, відображені та закріплені в них, носять процедурний характер. Інакше кажучи, вони визначають найоптимальніший та найдоцільніший порядок здійснення правотворчої, правозастосовної, установчої, контрольно-наглядової та інтерпретаційної форми діяльності держави.

Крім того, дослідження поняття та ознак джерел процесуального права на теоретичному рівні дозволить створити їх чітку ієрархічну структуру у національному законодавстві, тобто на практичному рівні. Це дозволить підвищити ефективність законодавства в цілому.

З урахуванням загальнотеоретичної концепції множинності джерел права і її застосування до дослідження джерел процесуального права, можна сформулювати визначення цього поняття. Отже, джерело процесуального права являє собою такий, що походить від держави, або визнаний нею, офіційно-документальний спосіб вираження й закріплення процесуальних правил поведінки, за допомогою якого їм надається юридично загальнообов'язкове, державно-забезпечене значення та які спрямовані на регулювання правовідносин. Ознаки джерел юридичного процесу зумовлюються специфікою процесуальних норм, які в них відображаються і закріплюються, та визначають завдання, цілі, принципи юридичного процесу.

РОЗДІЛ 4

ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС У ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

4.1. Особливості установчого процесу в діяльності МВС України

У сучасній юридичній літературі відзначається, що на сучасному етапі розвитку загальної теорії права певним недоліком залишається недостатня дослідженість такого правового явища, як процесуальне право¹ у сфері установчої діяльності.

Поняття «установлення» в сучасній юридичній літературі застосовується в декількох контекстах, але, як правило, у всіх випадках описує дії, які носять споріднений характер. Мова йде про визначення і встановлення формального чи інституціонального порядку, у відповідності з яким діє певне коло суб'єктів. Зазначені суб'єкти створюються як складові частини даного порядку або як елементи, що його забезпечують. Наразі, у загальній теорії права відзначається, що установча сфера діяльності має місце у випадках, коли виникає потреба в інституалізованому правовому регулюванні скільки-небудь складних відносин. Отже, з урахуванням складності та багаторівневого характеру суспільних відносин, маємо підстави констатувати, що правове регулювання цих відносин завжди буде містити у собі установчу діяльність. У свою чергу, вказана діяльність гарантує формування, розвиток і вдосконалення тих суб'єктів управління, що реалізують регулятивну функцію.

Дослідження установчої форми діяльності держави виступає одним із найважливіших напрямів аналізу сучасної вітчизняної правничої науки, оскільки особлива роль та значення установчої діяльності пояснюються тим, що завдяки їй публічна влада отримує важливий інструмент відтворення тих фундаментальних ознак та інститутів, які виражають її сутність, відбувається розвиток державних органів влади та здійснюється легалізація структурних змін в статусі тих чи інших суб'єктів державно-владних відносин. Крім того, установча діяльність має не лише важливий інституціональний, але й процесуальний аспект в процесі державно-правового регулювання суспільних відносин². Вивчення цієї проблеми забезпечує можливість надання цілісної наукової характеристики такому важливому для розвитку держави і права явищу як юридичний процес. Установчий процес, як різновид юридичного процесу, виступає

¹ Баландин В.Н., Павлушина А.А. О видах юридического процесса. *Известия вузов. Правоведение*. 2002. № 4. С. 22.

² Бистрик Г.М. Правові форми діяльності держави в регулюванні суспільних відносин: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. С. 9-10.

невід'ємним елементом «процесу реалізації права в суспільному житті та в регулюванні суспільних відносин»¹.

Наразі, вивчення установчого процесу та його проявів, надасть змогу: 1) дослідити процес прийняття різноманітних установчих актів і відповідних правових норм; 2) обґрунтувати вплив права на створення, припинення функціонування чи реорганізацію управлінських та інших структур, які діють як в системі органів державної влади, так і в структурі громадянського суспільства. На думку Г. М. Бистрик, це дозволяє дослідити установчу діяльність держави не лише як сукупність актів реалізації державної влади, але й як результат детермінованого правом державного і правового розвитку суспільства². На значущість цього аспекту, звертає увагу також А. С. Спаський, відзначаючи, що саме через характеристику того, в який спосіб право впливає на динаміку суспільних відносин, а також того, яким чином держава здійснює акти правового регулювання суспільних відносин, ми отримуємо надійні підстави, щоби робити висновки про зміст процесу функціонування права, про його специфіку і перспективи³.

Крім того, в процесі установчої діяльності відображається взаємодія громадянського суспільства і держави, оскільки в сфері її здійснення відбувається вплив як на органи державної влади так і на елементи громадянського суспільства. Це свідчить про реалізацію ціннісно-правових орієнтирів, які в своїй сукупності визначають тип та зміст взаємозв'язку громадянського суспільства і держави⁴.

Слід також звернути увагу, що установча діяльність, установчий процес відіграють надзвичайно важливу роль у ході здійснення державного управління. Це обумовлюється тим, що установча діяльність передбачає реорганізацію існуючого механізму управління, ліквідацію зайвих ланок управління, створення нових відповідно до вимог, що сформувалися у суспільстві. Таким чином, установча діяльність є невід'ємною складовою державного управління, а установчий процес є проявом процесу здійснення управління державою. Тобто, здійснюється «практичний, організуючий та регулюючий вплив держави на суспільну життєдіяльність людей з метою її впорядкування, збереження чи перетворення, який спирається на її владну силу»⁵.

¹ Бистрик Г. Установча діяльність у системі правових форм діяльності держави: проблеми теорії. *Юридична Україна*. 2010. № 1. С. 23.

² Там само.

³ Спаський А. Функціонування права: загальний та спеціальний аспекти. *Право України*. 2008. № 1. С. 20.

⁴ Медведчук В.В. Ціннісно-правове утвердження демократії і розвиток громадянського суспільства в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 10. С. 26-35.

⁵ Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций. Москва: Юрид. лит., 1997. С. 38.

Наразі, з урахуванням реформування на сучасному етапі з метою вдосконалення загальної системи управління в державі, проблема аналізу установчої діяльності та установчого процесу набувають особливої актуальності. Це пояснюється тим, що діяльність держави в установчій сфері пов'язана із реалізацією функцій держави, є процесуально визначеною та юридично значимою, її суб'єктами виступають уповноважені органи державної влади і спрямована на здійснення державно-владного впливу на відповідні суспільні відносини¹.

Практичні питання, що поставали як перед законодавцем, так і перед усім українським суспільством за період розбудови в Україні правової держави та громадянського суспільства, вимагають усунення теоретичної прогалини щодо дослідження установчого процесу, яка не дозволяє вповноваженим суб'єктам належним чином вирішити проблему процесуально-процедурного правового регулювання, удосконалити законодавство про юрисдикційні та інші правозастосовні органи, ввести в правові й законні рамки відносини між владою та керованими суб'єктами і т. ін. Теорія юридичного процесу, яка є однією із складових загальної теорії права в частині теоретичного осмислення процесуальних аспектів права і повинна сприяти розвитку відповідних напрямків галузевих правових наук, отримує новий розвиток у правничій літературі.

З приводу проблеми розуміння юридичного процесу в науці склалася дискусія, сутність якої в загальному вигляді полягає в тому, що одна група вчених визнає прояви процесуального права виключно в регулюванні діяльності суду з приводу розгляду та вирішення юридичних справ, інша – визначає процес як всі можливі процедурні, процесуальні прояви права й обмежені рамками права².

У найбільш широкому розумінні, юридичний процес в юриспруденції розглядається як комплексна система органічно взаємозалежних правових форм діяльності вповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні юридичних справ інших суб'єктів права, яка: 1) виражається в здійсненні операцій із нормами права; 2) здійснюється вповноваженими органами й посадовими особами; 3) закріплюється у відповідних правових актах; 4) регулюється процедурно-процесуальними нормами; 5) забезпечується відповідними способами юридичної техніки³.

Представники цього підходу з метою з'ясування змісту поняття

¹ Бистрик Г. Установча діяльність у системі правових форм діяльності держави: проблеми теорії. *Юридична Україна*. 2010. № 1. С. 24.

² Теория юридического процесса. С. 29-30; Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесса. С. 19-20.

³ Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 8; Теория юридического процесса. С. 8; Касумов Ф. З. Конституционные основы юридического процесса. *Советское государство и право*. 1981. № 6. С. 138–142.

юридичного процесу, виокремили його «генетичні особливості», що найбільш яскраво відбиваються в наступних аспектах: 1) він безпосередньо відображається в здійсненні операцій із нормами права; 2) здійснюється лише вповноваженими органами та посадовими особами; 3) пов'язаний із розглядом юридичних справ; 4) як наслідок завжди тягне за собою приписи обов'язкового характеру; 5) вимагає особливого рівня регламентації – процесуального права; 6) безпосередньо пов'язаний з необхідністю використання різноманітних правил та прийомів юридичної техніки¹. А сама процесуальна форма, яка властива будь-якій діяльності з приводу застосування правових норм, являє собою юридичну конструкцію, що втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень².

Зазначені специфічні властивості багато в чому визначають таке широке сприйняття юридичного процесу, яке вміщує досить різноманітну й різнорідну діяльність, що відповідає зазначеним правовим ознакам, виходячи за рамки судової й адміністративної юрисдикції. Саме тому, є актуальною подальша теоретична розробка сутності установчого процесу як різновиду юридичного процесу та особливостей його прояву в діяльності Міністерства внутрішніх справ України.

Зважаючи на викладене, юридичний процес доцільно розглядати як послідовну зміну правових явищ, станів, що виникають у житті суспільства, і які викликані юридично значимими діями, вчиненими носіями публічної влади, громадянами і юридичними особами. Слід окремо відмітити, що такий рух юридичних явищ, перехід із одного юридичного стану в інший відбувається під час правового регулювання державою суспільних відносин³.

На сьогодні у юридичній літературі немає єдиного підходу до розуміння «юридичний процес». У цьому контексті особливо цінними є результати наукових досліджень О. Г. Лук'янової, в яких учена-правознавець різноманіття підходів зводить до таких основних напрямків, що існують у сучасній юридичній науці: 1) як юрисдикційна та інша охоронна діяльність органів правосуддя, спрямована на вирішення спорів про право й здійснення правового примусу в рамках правосуддя та у зв'язку з ним; 2) як юрисдикційна та інша охоронна діяльність уповноважених органів держави й інших суб'єктів; 3) як уся правозастосовна й правотворча діяльність компетентних органів

¹ Горшенев В. М. Природа юридического процесса как комплексной системы. *Актуальные проблемы юридического процесса в общественном государстве*. Сб. науч. трудов. Ярославль: ЯрГУ, 1980. С. 3–15.

² Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 12-13.

³ Гадыльщина З. И. О некоторых актуальных проблемах административно-процессуального права. *Актуальные проблемы юридической науки и образования на современном этапе*. Казань: Казан. гос. ун-т, 2003. С. 119.

(«організаційні суспільні відносини», що складаються у процесі правотворчості й правозастосування); 4) як процес реалізації матеріально-правових норм безвідносно до форм такої реалізації (в цьому випадку важко визначити межу між матеріальними й процесуальними явищами в праві); 5) як будь-яку юридичну діяльність державних органів (правотворчу, правозастосовну, контрольну, установчу, розпорядчу)¹.

Діяльність органів публічної влади є неможливою без втілення її у заздалегідь передбачену форму. Це визначає в демократичній, цивілізованій державі її відповідність законодавству, контрольованість, захищеність громадян від сваволі чиновників, протизаконних репресивних заходів. Порядок здійснення тієї або іншої діяльності органами влади в рамках своїх повноважень не може бути ефективно реалізований, по-перше, без визначення вектора напрямку, стадій, тимчасових і інших умов; по-друге, без вираження тієї або іншої дії у юридичних актах, що супроводжують процесуальну форму; по-третє, без можливості контролю з боку держави й суспільства. Саме інтереси окремих громадян, суспільства, держави покликано забезпечити процесуально-правове регулювання. Цим і пояснюється необхідність удосконалення механізму реалізації процесуально-правових норм.

У зв'язку з цим, розглядаючи юридичний процес у широкому розумінні, слід погодитися з В.М. Горшеневим, який розрізняв наступні види юридичного процесу: установчий, правотворчий, правозастосовчий та контрольний.

Установчий процес визначається як діяльність уповноважених органів держави, посадових осіб і громадських організацій, щодо реалізації норм матеріального права, що встановлюють їхні права по формуванню, ліквідації чи перебудови органів держави, призначення або звільнення посадових осіб та інших суб'єктів управління². Проявляється подібного роду діяльність, головним чином, у здійсненні дій з підготовки умов, організації, проведення виборів чи призначення керуючих суб'єктів і затвердження відповідних установчих результатів.

Визначаючи поняття «установчий юридичний процес», слід звернути увагу на ту обставину, що проблема правового регулювання установчо-організаційної діяльності, нерозривно пов'язана з єдністю процесу, вивчається і досліджується на базі теорії юридичного процесу³. Управлінська діяльність зі створення чи реформування органів публічної влади, яка перебуває у сфері неюрисдикційного процесу, вимагає грамотних і обґрунтованих теоретичних висновків відносно процесу. Саме

¹ Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. С. 41-42.

² Теория юридического процесса. С. 64-65.

³ Горшенев В.М. О разновидностях юридического процесса. *Актуальные проблемы юридического процесса в общественном государстве*. Сб. науч. трудов. Вып. I. Ярославль: ЯрГУ, 1979. С. 3-10; Теория юридического процесса. С. 65-69.

такого глибокого теоретичного підходу потребують усі вище зазначені види юридичного процесу, у тому числі й установчий.

Установчою діяльністю в публічно-правовій сфері покликані займатися спеціальні суб'єкти: органи та посадові особи державної влади й місцевого самоврядування, міжнародні організації. Як правило, у рамках держав і державоподібних утворень питання про суб'єктів установчого процесу звужується до органів і посадових осіб. Проте питання про населення як носія народного суверенітету, у тому числі й відносно формування органів влади та управління, і, отже, про розгляд його в якості суб'єкта установчого процесу, у юридичній літературі залишається відкритим.

Установча юридична процесуальна діяльність пов'язана з реалізацією повноважень суб'єктами публічної влади, наданих їм для створення органів і установ, що забезпечують діяльність державного або муніципального управління, а також для створення нових посад та призначення на них. Без наділення суб'єкта публічної влади установчими повноваженнями неможлива сама установча діяльність. У цьому випадку такого роду установча діяльність проводилася би в довільному неконтрольованому порядку, який може бути обумовленим самим суб'єктом за власним розсудом. У зв'язку з юридичним та практичним значенням установчої діяльності фіксація подібного роду повноважень у нормативно-правовій або, в низці випадків, індивідуально-правовій формі, є необхідною.

Головною ознакою юридичного процесу є те, що він являє собою юридичну діяльність як за змістом так і за результатами. На відміну від правозастосовної діяльності, орієнтованої на вирішення конкретних юридичних питань і винесення за ними індивідуальних рішень, спрямованої продовжити в казуальній формі загальне правове регулювання, установча діяльність передбачає реалізацію у формі застосування норм матеріального права. При цьому установча діяльність встановлює повноваження з формування, ліквідації чи реформування органів, установ, посадових осіб та інших суб'єктів права.

Установчий процес має правонаділяючу складову, що характеризує компетенцію публічних органів зі створення суб'єктів права та містить у собі, крім повноважень, також певні права, обов'язки та заборони.

В умовах здійснення установчої діяльності органів влади знаходить своє вираження комплекс правореалізаційних форм: поряд із правозастосуванням в ній просліджуються інші форми – дотримання заборон (наприклад, на суміщення посад), виконання обов'язків (з приводу створення органів і посад, передбачених чинним законодавством в імперативне-зобов'язуючому виді), використання прав (надавати власні варіанти організації діяльності створюваних органів).

Таким чином, правонаділяюча діяльність вимагає, як правило,

наявності процесуально-процедурної форми – певного порядку, регламентованого правовими нормами, особливих правил виконання дій, спрямованих на реалізацію права, індивідуальних актів реалізації прав та обов'язків. Правореалізуюча діяльність, індивідуальні акти, пов'язані з виконанням юридичних норм, є близькими до актів застосування права¹. Процесуальний характер цієї діяльності відзначає Ю.С. Решетов. На його думку, якісна визначеність реалізації норм права втілюється у правомірно-поведінковому, діяльнісному процесі. Діяльність з реалізації норм права спостерігається у будь-якому суттєво значущому суспільному процесі, є втіленням за допомогою економічної, соціальної, політичної, духовної діяльності зведеної у закон волі².

Як уже відзначалося, юридичний процес у найбільш широкому розумінні можна визначити як діяльність держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб, інших суб'єктів юридичних відносин з розробки правових норм та реалізації їх змісту, у необхідних випадках забезпечене діями інших осіб і органів із метою врегулювання життя суспільства, здійснення правопорядку. У вузькому, практичному розумінні, юридичний процес розглядається як сукупність здійснюваних суб'єктами права у певній послідовності пов'язаних між собою юридично значимих дій, спрямованих на нормативне регулювання якого-небудь відношення або вирішення на основі норм матеріального права конкретної справи, і як сукупність правовідносин, що виникають на основі цих дій і відповідних процесуальних норм³.

На думку Р. В. Шагієвої, під процесуально-правовими нормами в правничій літературі розуміють норми, які упорядковують об'єктивно відособлені складні форми правозастосовної діяльності, що є необхідними для організації інших, як правило, матеріально-правових норм. Слід зазначити, що крім власне правозастосовної діяльності, процесуально-правовими нормами регламентуються також інші види юридично значущої діяльності, в тому числі й установча.

Оскільки установчий процес є за змістом та результатами юридичною діяльністю він є неможливим без всебічного спеціального правового регулювання з урахуванням усіх можливих деталей. Це регулювання, як правило, досягається за допомогою процесуальних норм, що закріплюють процесуальні форми, необхідні для існування матеріального права, і створюють у своїй сукупності сферу процесуального права⁴. Особливості процесуального права визначаються

¹ Сапун В. А. Механизм реализации советского права. *Правоведение*. 1988. № 1. С. 7.

² Решетов Ю.С. Реализация норм советского права: системный анализ. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1989. С. 7, 35.

³ Там само.

⁴ Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник. 7-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. С. 315.

насамперед потребами технології, організації процесу реалізації норм матеріального права. Особливим є також предмет процесуального права, який включає в себе суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації норм різних галузей права¹. Головна особливість процесуально-правових норм полягає у їх соціальній орієнтованості, яка обумовлена необхідністю здійснення юридичної діяльності, тоді як матеріальні норми є об'єктивними. Процесуально-правові норми, що регламентують установчий процес, покликані визначити його порядок щодо формування, реорганізації та ліквідації органів, установ і посад. При цьому, як правило, одночасно встановлюються процесуальні правила формування органів, їх компетенція, що вже належить до матеріальних правових положень.

Законодавство також не робить чіткого розмежування між матеріальними та процесуальними проявами. Слід зауважити, що більшість як законодавчих, так і інших нормативно-правових актів створені без такого роду розмежування. Свого часу відзначалося: «Те, що в одному законодавчому акті часто об'єднуються і матеріальні, і процесуальні норми, пояснюється двома причинами: або тим, що законодавець керувався інтересами зручності користування такими нормативними актами, або тим, що ще не знайдені більш зручні форми об'єктивації процесуальних норм»².

Подібна ситуація можливо пов'язана ще й з рівнем, ступенем розвитку законодавства, регулюючого ті чи інші питання. Від цих факторів залежить його спеціалізація, необхідність та можливість прийняття окремого (кодифікованого чи некодифікованого) нормативного акту.

У той же час необхідно зазначити, що установчий юридичний процес у діяльності Міністерства внутрішніх справ України має певні особливості. До цих особливостей, на нашу думку, слід віднести наступні.

Єдність дій з реалізації змісту і форми повноважень зі створення органів, підрозділів та встановлення відповідних посад. Установча діяльність є неможливою за відсутності відповідних повноважень і не може здійснюватись суб'єктами довільно, у неконтрольованому порядку. Є очевидною необхідність закріплення належних повноважень у нормативно-правовій чи індивідуально-правовій формі. Реалізація повноважень, закріплених нормами права, здійснюється у формі застосування. Юридичний зміст цієї форми реалізації права, як і в установчій діяльності, відображається у повноваженнях, котрі виступають певними регулятивними видом і мірою можливої чи належної поведінки

¹ Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Т.2. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва: Зерцало, 2001. С. 334-335.

² Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 40.

його носія, свого роду «правообов'язку»¹. Відтак, управлінська природа установчого процесу в діяльності органів МВС передбачає нерозривний зв'язок організаційних відносин та відносин, які організовуються. Організаційні відносини відображають процесуальний характер правозастосування, мають, як правило, допоміжний характер і спрямовані на обслуговування належного процесу реалізації матеріального права. Відповідно, відносини, які підлягають організації, формуються під впливом організаційних та виступають об'єктом процесуального регулювання. Таким чином, установчий процес в діяльності МВС є органічно взаємопов'язаним комплексом управлінських відносин, які мають як процесуальний так матеріальний характер.

Процесуально-правові норми, які регламентують установчий процес в МВС, спрямовані на встановлення порядку щодо формування, реорганізації та ліквідації органів, підрозділів та посад. Як правило, при цьому одночасно встановлюються процесуальні правила формування органів та підрозділів, визначається їх компетенція, що належить вже до матеріальних положень. Так, «Інструкція про порядок проведення атестування поліцейських», затверджена Наказом Міністерства внутрішніх справ № 1465 від 17.11.2015, у розділі II закріплює процесуальні положення щодо порядку формування атестаційних комісій, а в розділі III – повноваження голови, секретаря та членів атестаційної комісії².

Л. Н. Гініятуліна зазначає, що поєднання або фрагментарне включення процесуальних норм у сферу матеріального права досить органічно вписується в структуру системи права, не порушує її внутрішню єдність і лише підкреслює діалектичні зв'язки самої системи³.

Таким чином, в установчому процесі знаходить відображення діалектика матеріальної та правової діяльності міністерства внутрішніх справ. Враховуючи загальну мету, характер дій, які виконуються, специфіку суб'єктів цього виду процесу, слід відзначити, що управлінський характер діяльності дозволяє розмежувати форму і зміст досить умовно.

Спричиняється необхідністю забезпечення здійснення правового регулювання суспільних відносин. На нашу думку, слід погодитися з Г. М. Бистрик, яка пропонує розглядати установчу діяльність держави

¹ Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. Москва: Госюриздат, 1960. С. 98; Фаткуллин Ф. Н., Фаткуллин Ф. Ф. Проблемы теории государства и права: учеб. пособ. Казань: КЮИ МВД России, 2003. С. 299.

² Про затвердження Інструкції про порядок проведення атестування поліцейських: Наказ МВС України від 17.11.2015 № 1465. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1445-15#n15>.

³ Гиниятуллина Л. Н. Характерные черты учредительного юридического процесса в представительном органе муниципального образования. *Право: теория и практика*. 2006. № 14. С. 54-56.

через систему безпосередньо реалізованих дій¹. Відтак, установча діяльність міністерства внутрішніх справ у такому випадку буде передбачати: 1) створення чи припинення діяльності відповідних органів і підрозділів; 2) призначення і звільнення посадових осіб у відповідності з чинним законодавством; 3) забезпечення проведення процесів, які виражають сутність даної держави (наприклад, забезпечення особовим складом Національної поліції умов перебігу всього виборчого процесу відповідно до законодавства України).

Встановлення принципів, цінностей державної влади, цілей її функціонування здійснюється у вигляді закріплення суверенної волі народу, що відбувається як в конституції як Основному законі держави. Кажучи інакше, відбувається первинне встановлення інституціональних та організаційних складових державної влади, а потім державою в особі державних органів, в тому числі міністерством внутрішніх справ, здійснюється повсякденна установча діяльність. Таким чином, держава, діючи на основі Конституції і законів України, має можливість через установчу діяльність реалізовувати цілу низку важливих, суспільно значущих завдань, здійснювати правове регулювання суспільних відносин взагалі.

Враховуючи викладене вище, маємо підстави відзначити значущість установчого процесу в діяльності МВС для здійснення правового регулювання суспільних відносин на загальнодержавному рівні. Завдяки цьому різновиду установчого процесу держав через діяльність міністерства внутрішніх справ отримує можливість відтворення фундаментальних ознак та інститутів, що відображають її сутність, оскільки забезпечується належне, ефективне функціонування системи державного управління. Це відбувається внаслідок постійної взаємодії органів та підрозділів МВС і громадянського суспільства, що гарантує здійсненні важливих для держави процесів та процедур і виступає одним із засобів існування й розвитку держави.

Наявність специфічної мети. Це обумовлюється тим, що правове регулювання установчої діяльності повинно гарантувати формування, розвиток органів та підрозділів міністерства внутрішніх справ, які реалізують регулятивну та охоронну функцію права. Відтак, під час установчого процесу відбувається розвиток відповідних органів та підрозділів, здійснюється їх кадрове забезпечення, оскільки саме в ході нього проводиться реформування, реорганізація, призначення на посади і звільнення з них. Це знаходить своє відображення, наприклад, у виданні нормативно-правових актів, пов'язаних з призначенням або звільненням із займаних посад, присвоєнні спеціальних звань поліцейським. Крім того,

¹ Бистрик Г. М. Установча діяльність у системі правових форм діяльності держави: проблеми теорії. *Юридична Україна*. 2010. № 1. С. 27.

установча діяльність у цьому напрямку сприяє також функціонуванню системи «стримувань і противаг», яка забезпечує реалізацію конституційного принципу поділу влади в державі. Адже встановлення суворого порядку формування органів та підрозділів, призначення на посаду, визначення повноважень, якими наділяються відповідні суб'єкти, дозволяє здійснювати правомірний вплив на них. Так, наприклад, згідно п. 1 ст. 51 Закону України «Про Національну поліцію» для забезпечення прозорого добору (конкурсу) та просування по службі поліцейських на підставі об'єктивного оцінювання професійного рівня та особистих якостей кожного поліцейського, відповідності їх посаді, визначення перспективи службового використання в органах поліції утворюються постійні поліцейські комісії¹.

Таким чином, метою установчого процесу в діяльності МВС виступають формування, розвиток і вдосконалення відповідних органів та підрозділів, призначення посадових осіб, а також здійснення управління ними.

Здійснюється у відповідному режимі. Оскільки юридична атмосфера формування органів держави, посадових осіб і суб'єктів права має різний характер і виявляється за різних умов, установчий процес розглядається також у плані процесуального режиму.

Звертаючи увагу на соціальний аспект правового режиму різних суспільних відносин, О. В. Сурилов розглядає його як юридичну опосередкованість певних відносин, які мають формально-логічну визначеність і характеризуються системністю та відносною стабільністю².

У свою чергу, досліджуючи зазначену проблему, Е. Ф. Шамсумова вважає, що правовий режим являє собою особливий порядок законодавчого врегулювання діяльності суб'єктів права у різноманітних сферах суспільних відносин або на певних об'єктах³. Наразі, у вітчизняній юриспруденції під правовим режимом розуміється особливий закріплений нормами права соціальний порядок, який визначається співвідношенням правових засобів, що його забезпечують⁴.

На думку А. С. Спаського, правовий режим є відображенням специфіки (атмосфери) правового впливу, в якій існують елементи правової системи, бути правовою формою їх функціонування⁵.

¹ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

² Сурилов А. В. Теория государства и права: учеб. пособ. Киев; Одесса: Вища школа, 1989. С. 207.

³ Шамсумова Э.Ф. Правовые режимы (теоретический аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2001. С. 71-72.

⁴ Скаун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс). С. 357-358.

⁵ Спаський А. Категорія «правовий режим»: підходи до інтерпретації. *Право України*. 2008. № 4. С. 30.

В. М. Горшенев пропонує виокремити наступні види установчих режимів: публічний режим – вибори всіх представницьких органів держави; режим призначення та виборів виконавчо-розпорядчих органів; режим призначення посадових осіб; режим порядку утворення юридичних осіб (розпорядчий, дозвольний та явочно-нормативний)¹.

У загальнотеоретичному аспекті режим установчого процесу в діяльності МВС можна уявити у такому варіанті, який насамперед відокремлює специфіку формування відповідних органів, підрозділів держави чи призначення посадових осіб залежно від їх субординаційного положення в структурі самого міністерства зокрема та механізму держави взагалі.

Має неюрисдикційний характер. Щодо юридичного процесу в правничій літературі сформувалася думка про його зв'язок із застосуванням охоронних правових норм, кажучи інакше – з охоронною функцією права, і втілення в конкретних видах судочинства та іншій публічно-правовій діяльності, пов'язаній з вирішенням будь-якого правового спору². Враховуючи прояви установчого процесу в діяльності державних органів взагалі та міністерства внутрішніх справ зокрема, зведення юридичного процесу виключно до юрисдикційної діяльності залишає за межами процесуально-правового регулювання відображення та закріплення у праві інших форм упорядкованої юридичної діяльності, спрямованої як на задоволення потреб самого міністерства так і всього суспільства. Так, проведення реформування діяльності Міністерства внутрішніх справ України, комплектування штатів Національної поліції є за своєю суттю проявом установчого процесу, підставою якого виступає забезпечення ефективності діяльності, а не наявність спору про право. На нашу думку, врахування неюрисдикційних форм установчого процесу в діяльності органів МВС дозволить у повному обсязі, с позицій загальнофілософської методології дослідити співвідношення форми та змісту юридично значущої діяльності.

Наступні розглянуті особливості установчого процесу в діяльності МВС також свідчить про його неюрисдикційний характер.

Спрямований на здійснення безпосереднього управління підпорядкованими органами та підрозділами. Міністерство внутрішніх справ України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, які забезпечують охорону прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, надають поліцейських послуги, захищають

¹ Теория юридического процесса. С. 67.

² Бахрах Д.Н. Юридический процесс и административное судопроизводство. *Журнал российского права*. 2000. № 9. С. 6-17; Панова И.В. Административно-юрисдикционный процесс: монография. Саратов: Светопись; Приволж. книжн. изд-во, 1998. 256 с.; Тихомиров Ю. А. О концепции развития административного права и процесса. Государство и право. 1998. № 1. С. 5-14.

державний кордон, здійснюють цивільний захист, захист населення і територій від надзвичайних ситуацій, рятувальну справу, регулюють справи міграції тощо. Саме за до допомогою установчого процесу в діяльності МВС України забезпечується: 1) єдність, узгодженість дій, взаємний зв'язок органів, діяльність яких координується МВС України; 2) розвиток, зміна, реорганізація, вдосконалення діяльності цих органів.

Особливе значення це має на сучасному етапі в умовах реформування системи МВС України, перерозподілу управлінських повноважень між центральними та територіальними органами. Однією з властивостей установчого процесу в діяльності МВС України є підпорядкованість елементів керування. Це знаходить відображення у відносинах субординації, оскільки призначенням управлінських рішень, як і всього установчого процесу, є забезпечення чіткого і своєчасного виконання завдань і розпоряджень керівника.

Крім того, визначені компетенція, завдання і функції МВС України, взаємовідносини між окремими службами, органами, підрозділами надають системі МВС від низового підрозділу до центрального апарату «необхідної цілісності, чіткого підпорядкування, самостійності окремих елементів, що дає можливість ефективно діяти на основі єдиних правових норм»¹.

У свою чергу, система центральних органів виконавчої влади, діяльність яких координується МВС України, входить до системи органів державного управління. Компетенція зазначених органів визначається законами України й характеризується сукупністю покладених на них завдань і функцій управління, а також конкретними повноваженнями того чи іншого органу. Таким чином, система цих органів справ функціонує одночасно як суб'єкт управління і як об'єкт управління.

Наразі, всі центральні органи виконавчої влади, діяльність яких координується МВС України, як елементи системи управління, одночасно виступають у ролі керівних і керованих. Між ними існують постійні прямі й зворотні зв'язки. Зв'язки згори вниз, тобто прямі зв'язки, виходять від суб'єкта управління у формі актів управління. Зв'язки знизу вгору, тобто зворотні зв'язки, від об'єкта управління здійснюються у вигляді відповідної інформації про виконання управлінських рішень.

Забезпечує ефективне функціонування механізму державного управління. Установчий процес в діяльності такого важливого органу держави як міністерство внутрішніх справ, спрямований на забезпечення належного функціонування механізму державного управління, одним із завдань якого є швидке та вчасне реагування на потреби суспільства, вирішення різноманітних проблем в економічній, політичній, соціальній

¹ Рибалкін А.О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2005. С. 109.

сферах. Тобто установчий процес в діяльності МВС виступає одним із засобів реагування держави на зміну, розвиток суспільних відносин, їх трансформацію, основним стимулом та спонукальним мотивом є суспільство¹. Використовуючи передбачені законом механізми та інститути, суспільство впливає на державу та систему суспільного управління, в результаті чого отримує відповідну реакцію. Реакція відображається у формуванні нових інституціональних утворень, які змінюють чи вдосконалюють існуючу систему державного управління шляхом: 1) створення нових ланок – органів, підрозділів у системі державного управління; 2) ліквідація, розформування неефективних або зайвих органів управління. Наприклад, реформування системи МВС – ліквідація міліції та створення підрозділів Національної поліції.

Складність і різносторонність управління, здійснюваного у ході установчого процесу, його цілей та завдань, а також видів діяльності Міністерства внутрішніх справ України обумовлює необхідність забезпечення координації зусиль окремих компонентів державного управління. Метою координації виступає погодження діяльності під час реалізації окремих завдань і загальних цілей між суб'єктами управлінської діяльності, відносно самостійними органами та організаціями, які виконують специфічні функції, але пов'язані між собою єдиною стратегічною метою та не підпорядковані один одному².

Слід відзначити, що у низці випадків установчий процес у діяльності МВС може реалізовуватись без наявності сформованої суспільної потреби чи суспільного інтересу, які виступають початковим стимулом, спонукальним мотивом процесу. Так, прийняття правових актів установчого характеру може бути спричинене суто юридичними фактами. Наприклад, повернення поліцейських, які відповідно до закону були відряджені (прикомандировані) до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, інших органів державної влади (закладів, установ) або органів місцевого самоврядування на час виконання відповідних повноважень на постійній основі із залишенням їх на службі в поліції³ чи порушення посадовими особами МВС вимог, встановлених щодо них законом. Зазначені підстави носять виключно процесуальний характер та реалізуються як елемент системи управління, що повинен гарантувати якість влади, періодичність її оновлення, дотримання передбачених законом вимог щодо посадових осіб.

Зважаючи на вказані вище особливості та специфіку прояву, можемо

¹ Цветков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). Харків: Право, 1996. С. 18.

² Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2005. С. 111.

³ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

запропонувати наступне визначення установчого юридичного процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ. Це складне матеріально-процесуальне утворення, що базується на взаємодії матеріальних і процесуальних правових норм і відповідних їм правовідносин, які є: 1) результатом правового регулювання; 2) не пов'язані з наявністю спору про право; 3) складаються у певній послідовності, 4) спрямовані на формування розвитку і вдосконалення відповідних органів та підрозділів, призначення посадових осіб; 5) виступають у якості особливого нормативного порядку здійснення владної управлінської діяльності щодо реалізації відповідних правових норм; 6) забезпечують ефективне функціонування механізму державного управління.

Підставами виникнення цього виду юридичного процесу в діяльності МВС є відповідні юридичні факти чи юридичний стан. Як кінцевий юридичний наслідок у такому випадку виступає поява нового або реорганізованого органу або підрозділу, призначення посадової особи чи іншого управлінського суб'єкта. Наслідок може бути виражений і в ліквідації конкретного суб'єкта права. В установчому процесі в діяльності міністерства внутрішніх справ можна дослідити основні елементи процесуальної форми, які поєднують специфічні риси та особливості кожного різновиду юридичного процесу.

4.2. Місце правотворчого процесу в діяльності МВС

Правотворчість – найважливіший напрямок діяльності будь-якої держави, основний елемент механізму правового регулювання, а також завершальна й конститутивна стадія формування права. З правотворчості починається правове регулювання й дія його механізму. Правове регулювання суспільних відносин, що входять у сферу державно-владної діяльності, забезпечує вирішення завдань державної діяльності. Правотворча діяльність завжди представляє собою початковий етап правового регулювання, до якого входять також правореалізація й правозастосування.

Оскільки правотворчість виступає процесом створення правових норм, що закріплюються в законах і підзаконних нормативних правових актах, вона визначає обсяг і види тих правових засобів, використання яких визначає режим оптимальності як самої правотворчості, так і інших юридичних форм державно-владної діяльності. Крім того, правотворчість визначає сприйняття нормативної бази правового регулювання, її доступність масовій свідомості людей, зручність у пошуку нормативної інформації й використання правових установлень для досягнення оптимального співвідношення особистого блага й інтересів держави¹.

¹ Тонков Е. Е. Модернизация юридических форм государственной деятельности: монография. Москва: Юрлитинформ, 2011. С. 60.

Правотворча форма державної діяльності включає в себе і законодавчу діяльність, що полягає в підготовці й виданні представницькими й законодавчими органами законів, обов'язкових для виконання всіма державними органами, громадськими об'єднаннями, органами місцевого самоврядування, посадовими особами й громадянами. Законодавча діяльність розглядається як вищий вид правотворчої діяльності.

Слід відзначити існування наступних підходів до вивчення цієї проблеми. Перший з них обмежений рамками радянської та вітчизняної правової системи. Другий підхід передбачає погляд на проблему з філософсько-історичних і компаративістських позицій. Зрозуміло, що різні точки зору передбачають наявність різних висновків. Однак при будь-якому підході необхідно враховувати вплив на правотворчість зовнішніх факторів, які умовно можна позначити поняттям навколишнього середовища¹.

У зв'язку із цим можна простежити, як з розвитком правової науки все більш об'ємним і поглибленим стає визначення соціальної природи правотворчості. Концепція правотворчості була розроблена юристами ще в радянський період. Вони визначали цю форму державного управління суспільством як усвідомлений процес створення норм права.

Більшість учених-юристів у радянський період розглядали правотворчість як особливу форму або вид діяльності держави, що полягає у встановленні, а також зміні або скасуванні правових норм².

Так, В.М. Горшенев розуміє під правотворчістю діяльність щодо створення та розвитку діючої системи права шляхом розробки, обговорення та прийняття нормативних актів³.

А. В. Міцкевич зазначає, що правотворчість як особлива форма чи вид діяльності держави полягає у встановленні, зміні та скасуванні правових норм і є офіційною організаційно оформленою діяльністю державних органів, яка спрямована на створення правових норм⁴.

Отже, тривалий час уважалося, що держава знає тільки дві загальні форми правотворчості: встановлення державою правил поведінки або ж санкціонування нею звичаїв і правил співжиття.

Не погоджуючись із цим, М. Я. Соколов стверджував, що державі властиві наступні форми правотворчої діяльності: правотворча діяльність державних органів по виданню нормативно-правових актів; державне санкціонування нормативних актів, створених громадськими

¹ Муромцев Г.И. Правотворчество и законность / отв. ред. Н. С. Соколова. Москва, 1999. С.74.

² Алексеев С. С. Общая теория права. Т. 1. Москва: Юрид. лит., 1981. 360 с.; Шебанов А.Ф. Форма советского права. Москва: Юрид. лит., 1968. 213 с.

³ Горшенев В. М. Участие общественных организаций в правовом регулировании. Москва: Госюриздат, 1963. С. 40.

⁴ Правотворчество в СССР / под ред. А.В. Мицкевича. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 29, 35.

організаціями; особлива правотворча діяльність громадських організацій, пов'язана зі здійсненням переданих їм функцій державних органів; безпосередня правотворчість народу. Класифікувати форми правотворчості він пропонував за суб'єктами правотворчої діяльності, за процедурними порядком і змісту розв'язуваних питань, або поєднуючи ці два критерії¹.

Правотворчий процес нерідко визначали як юридично встановлену процедуру діяльності по зведенню волі народу в закон, порядок формування й закріплення цієї волі в загальнообов'язкових юридичних приписах, упорядковану систему стадій діяльності по встановленню, зміні або скасуванню правових норм; певний офіційний порядок здійснення юридично значущих дій².

Однак такий підхід до з'ясування сутності правотворчості характеризується зайвою лаконічністю, що шкодить змістовній точності. Тому в той же період здійснюється спроба розширити поняття правотворчості й включати в нього не тільки діяльність компетентних органів держави по створенню правових норм, але й сам процес формування правових поглядів суспільства³. Правові погляди як особливі ідеологічні явища завжди виникають і розвиваються ще задовго до появи правових норм, а безпосередньо формування правових поглядів, безсумнівно, передусь правотворчій діяльності. Д. А. Керімов відзначає, що процес створення правових норм перебуває в органічній єдності його основних компонентів: пізнання, діяльності й результату, що наділені певною специфікою й своєрідністю і складають відносно закінчений цикл правотворчості⁴. На його думку, правотворчість містить у собі ряд щаблів, етапів, ланок і протікає під впливом багатьох чинників соціальної дійсності, що у сукупності й діалектичному поєднанні визначають сутність тієї або іншої правової норми, її зміст й форму, її місце в системі, галузі й інституті права, її призначення й роль у житті суспільства⁵.

На думку Р. О. Халфіної, правотворчість, яка виражає волю народу, слід розуміти як спрямовану на досягнення цілей розвитку суспільства організаційно оформлену діяльність держави по виявленню потреби у нормативному регулюванні суспільних відносин та створенні у відповідності із виявленими потребами нових правових норм, заміні та

¹ Соколов Н.Я. Формы правотворчества в условиях общенародного государства. *Советское государство и право*. 1965. № 7. С. 126-127.

² Правотворчество в СССР / под ред. А.В. Мицкевича. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 149-150.

³ Общая теория государства и права / Д. А. Керимов, Г. Б. Гальперин, В. С. Петров и др.; под ред. Д.А. Керимова. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1961. С. 7; Степанов И.М. Советская демократия и народное правотворчество. *Советское государство и право*. 1971. № 7. С. 35.

⁴ Керимов Д.А. Конституция СССР и развитие политико-правовой теории. Москва: Мысль, 1979. С. 199.

⁵ Керимов Д.А. Философские проблемы права. Москва: Мысль, 1972. С. 178-179.

скасуванню діючих¹.

Деякі вчені-правознавці наголошують, що правотворчість є особливою формою діяльності держави. Натомість, А. С. Піголкін розуміє правотворчість як форму державної діяльності, яка спрямована на створення правових норм та на їх подальше вдосконалення, зміну і скасування².

Ю. О. Тихомиров пропонує під правотворчістю розуміти процес пізнання та оцінки правових потреб суспільства і держави, формування та прийняття правових актів уповноваженими суб'єктами у рамках відповідних процедур³. Тобто, розширюючи межі правотворчого процесу, вчений включає, окрім нормативно визначеної процедури прийняття правових норм, ще й діяльність по виявленню потреб суспільства у правовому регулюванні.

У свою чергу, А. Б. Венгеров навпаки, набагато вужче розглядає категорію правотворчості. На його думку, під правотворчістю необхідно розуміти організаційно оформлену, встановлену процедурну діяльність державних органів зі створення правових норм, або з визнання правовими правил поведінки, які склалися та діють у суспільстві⁴. У даному випадку вчений-правник, окреслюючи коло суб'єктів правотворчості, обмежує його виключно державними органами.

На відміну від вищенаведених визначень П. М. Рабінович, вказує більш широке коло суб'єктів даної діяльності, оскільки й його трактуванні правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, уповноважених державою громадських об'єднань, трудових колективів або (у передбачених законом випадках) всього народу чи його територіальних спільностей із встановлення, зміни чи скасування юридичних норм⁵.

В. В. Копейчиков характеризує правотворчість, як форму владної діяльності держави, спрямованої на утворення нормативно-правових актів, за допомогою яких в чинну юридичну систему запроваджуються, змінюються чи скасовуються правові норми⁶.

О. Р. Дашковська зазначає, що процес формування і розвитку єдиної системи правових приписів передбачає офіційну діяльність компетентних

¹ Научные основы советского правотворчества / О. А. Гаврилов, Н. П. Колдаева, А. С. Пиголкин и др.; отв. ред. Р. О. Халфина. Москва: Наука, 1981. С. 17.

² Пиголкин А. С. Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1972. С. 5.

³ Общая теория государства и права. Академический курс: В 2 т. Т. 2: Теория права / под ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 1998. С. 157.

⁴ Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов. Москва: Новый Юрист, 1998. С. 488.

⁵ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. 5-те вид., зі змін. Київ: Атіка, 2001. С. 103.

⁶ Загальна теорія держави і права / за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 1998. С. 161.

органів та організацій. Призначенням цього процесу виступає: 1) надання формальної визначеності певним правилам поведінки, вдосконалення їх редакції; 2) видання, зміна та скасування нормативних актів з метою формування внутрішньо узгодженої системи законодавства¹.

У свою чергу, Н. М. Крестовська і Л. Г. Матвєєва, що правотворчість є організаційно оформленою діяльністю уповноважених суб'єктів права з ухвалення, зміни або скасування правових норм, яка здійснюється відповідно до суспільних потреб у нормативно-правовому регулюванні. При цьому вчені відзначають, що правотворчість на відміну від правоутворення, вважається суб'єктивним процесом, який і завершується встановленням правових норм².

В. М. Попович відзначає синонімічність понять «правотворчість» та «правотворча діяльність». Остання проявляється у правовій формі діяльності уповноважених органів держави і громадянського суспільства, спрямованої на встановлення, зміну чи скасування правових норм, виражених у джерелах (формах) права: законах, підзаконних нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових звичаях, правових прецедентах, закладається у їх підготовці, опублікуванні і систематизації³.

То ж маємо підстави констатувати, що правотворчість має різні риси (особливості), які характеризують її сутність і є узгодженим та змістовним юридичним поняттям. Загальне поняття правотворчості розкриває сутність, характеризує особливості змісту, структуру, напрямки та тенденції розвитку. Натомість, завданням правотворчості є створення та підтримання системи права у належному стані, який має відповідати потребам правового регулювання на відповідному етапі суспільного розвитку. На думку С. В. Бобровник та В. Є. Щебельського, правотворчість – напрям діяльності держави, пов'язаний з офіційним закріпленням норм права шляхом формування приписів, їх зміни, доповнення та скасування. Правотворчість спрямована на створення та вдосконалення єдиної, внутрішньо узгодженої системи норм, що регулюють суспільні відносини. Юридичний характер правотворчості визначається процесом надання прав, нормам загальнообов'язкового характеру, а її соціальним призначенням є встановлення еталонів і стандартів поведінки, що відповідають інтересам суспільства та держави. Процес правотворчості передбачає дотримання таких вимог: відповідність розвитку суспільних відносин; врахування досвіду та існуючих традицій, рівня правової культури населення;

¹ Загальна теорія держави і права / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 273.

² Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести. Київ: Юрінком Інтер, 2015. С. 379.

³ Попович В.М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. С. 201.

домінування правової доктрини; додержання правил правотворчої техніки, вимог нормативної модельності; збереження лінійних зв'язків між правовими приписами в межах нормативного акта. Найпоширенішими різновидами правотворчості за суб'єктами є: правотворчість держави, що здійснюється компетентними владними структурами; безпосередня правотворчість народу, що реалізується громадянами в рамках референдуму; делегована правотворчість, змістом якої є прийняття нормативно-правового акта недержавним органом за дорученням держави; санкціонована правотворчість, що передбачає прийняття акта недержавним органом з наступним його затвердженням відповідним державним органом¹.

У філософсько-соціологічному, інакше кажучи, широкому розумінні, такі поняття як «правотворчість» «правотворчий процес» співпадають і юридична цінність поняття «процес» певною мірою втрачається. Тому в юридичній практиці поняття правотворчості та правотворчого процесу нерідко вживаються у якості синонімів.

А.В. Васильєв, відзначаючи особливе місце правотворчого процесу серед різновидів юридичного процесу, розуміє під ним певним чином організовану діяльність компетентних органів по створенню норм права. Змістом правотворчого процесу є правотворча діяльність, а формою – її порядок, який встановлений певними нормативними актами².

На думку А.О. Соловйова, правотворчий процес можна визначити як діяльність вповноважених органів із виявлення необхідності видання правових актів, підготовки, внесенню, узгодженню та обговоренню їх проєктів, прийняттю, підписанню, опублікуванню і вступу цих актів у законну силу³.

Як зазначає А. О. Рибалкін, завданням правотворчого процесу є створення та підтримання системи права у належному стані, який має відповідати потребам правового регулювання на відповідному етапі суспільного розвитку. Безпосередньою умовою правотворчого процесу виступає об'єктивна потреба у нормативному впорядкуванні певних суспільних відносин. Відповідно, результатом правотворчого процесу є нормативні приписи, які дістають закріплення у відповідних нормативно-правових актах⁴.

¹ Бобровник С. В., Щербельський В.Є. Правотворчість. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5: П-С. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. С. 51.

² Васильєв А.В. Правотворчество в советском социалистическом обществе: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.710. Москва, 1972. С. 9.

³ Соловьев А. А. Правотворческая деятельность органов внутренних дел субъектов Российской Федерации (На материалах ГУВД Московской области): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2003. С. 56.

⁴ Рибалкін А.О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): дис. ... канд. юрид. наук. С. 37.

Правотворчий процес являє собою суворо регламентовану процедуру здійснення права правотворчої ініціативи, розгляду, прийняття, підписання, офіційного опублікування й набрання чинності законами й іншими нормативно-правовими актами. Стадіями процесу правотворчості є: виявлення потреб у правовому регулюванні та наявності об'єктивних умов створення припису, формування юридичного мотиву; прийняття рішення про підготовку проекту акта, попередній розгляд проекту, його обговорення та доопрацювання; прийняття проекту акта, його підписання та оприлюднення. Здійснюється цей процес у відповідності з принципами законності, науковості, демократизму, збереження національної самобутності, зв'язку з практикою, професіоналізму, гуманізму¹.

Неспівпадіння суспільних інтересів породжує конфлікти й протиріччя в соціальному середовищі, тому від правотворчості певною мірою залежить оптимальний алгоритм досягнення цілей правового регулювання – законності й правопорядку. У наш час кожна цивілізована держава існує задля людини, для захисту загально визнаних людських прав та свобод. Натомість, держава повинна розробляти і створювати норми права для людини і в ім'я людини, які будуть: 1) відповідати безпеці людини і вимогам часу; 2) обумовлювати середовище, у якому є можливим гідне функціонування людини у відповідності зі стандартами належного рівня життя². Безумовно, правотворчість слід розглядати як найважливішу ланку механізму правового регулювання суспільних відносин. За допомогою правотворчої форми державної діяльності здійснюється визначення сфери правового регулювання, формується основа державного життя, у правову систему вводяться методи, засоби й способи юридичного впливу, одним із суб'єктів здійснення такого впливу виступає Міністерство внутрішніх справ України.

В. В. Гладкий, зазначаючи важливість правотворчого процесу для людини, суспільства, бізнес-спільноти, наголошує на тому, що актуалізація цього питання є прямо пропорційною правовій делікатності питань, котрі підлягають врегулюванню. Безумовною делікатністю відзначаються питання, пов'язані з реалізацією державної політики у сферах забезпечення охороною прав і свобод людини, протидії злочинності, дотримання публічної безпеки та порядку³. Низка цих питань згідно з п. 3 Положення

¹ Теория юридического процесса / под ред. В. М. Горшенева. Харьков: Вища школа, 1985. 192 с.; Медведчук В. Від системи правотворчості до систематизації національного законодавства. *Юридичний вісник України*. 1999. № 42. 21-27 жовтня; Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: монографія / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. 656 с.

² Гладкий В.В. Отдельные вопросы правотворческой деятельности Национальной полиции Украины. *Zakon.ru*. 2016. URL: <https://www.academia.edu/24508498>.

³ Гладкий В. В. Отдельные вопросы правотворческой деятельности Национальной полиции Украины. *Zakon.ru*. 2016. URL: <https://www.academia.edu/24508498/>.

про Міністерство внутрішніх справ України віднесена до основних завдань діяльності Міністерства внутрішніх справ України¹. Так, наприклад, Національна поліція України, діяльність якої спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України згідно із законом, визначається в якості центрального органу виконавчої влади, що служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку².

Отже, безпосередньою умовою правотворчої діяльності МВС є об'єктивна потреба у нормативному впорядкуванні певних суспільних відносин, результатом відповідного правотворчого процесу виступають нормативні приписи, які дістають закріплення у відповідних нормативно-правових актах.

Будь-яка сфера організаційної діяльності держави здійснюється у певному процесуальному порядку, має особливу процедуру, складається з певних етапів. Існує своя особлива процедура і у сфері правотворчості Міністерства внутрішніх справ України, оскільки без ретельно розробленого і неухильно виконуваного порядку прийняття та опублікування нормативних актів є неможливим: 1) подальше удосконалення системи відомчих актів; 2) оперативне, з урахуванням досягнень науки приведення системи цих актів у відповідність до потреб сучасності; 3) підвищення їх ефективності; 4) дотримання законності в правотворчій діяльності.

Досліджуючи місце правотворчого процесу в діяльності МВС, доцільно звернути увагу на такий момент. Більшість вчених-юристів, характеризуючи діяльність державних органів або інших уповноважених суб'єктів зі створення, зміни або скасування правових норм називають її правотворчістю, висловлюють певні зауваження. По-перше, термін «правотворчість» вживається у більш широкому значенні, коли ж мова йдеться про відомче регулювання правових відносин, зазвичай використовується поняття «нормотворчість». По-друге, нормотворчість притаманна в основному діяльності окремих органів держави, тоді як правотворчість звичайно розуміється як діяльність держави у цілому, всіх її компетентних органів³.

¹ Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2015>.

² Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

³ Арзамасов Ю.Г. Обеспечение прав человека и гражданина в нормотворческой деятельности органов внутренних дел: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1998. С. 11; Научные основы советского правотворчества / О.А. Гаврилов, Н.П. Колдаева, А.С. Пиголкин и др.; отв. ред. Р.О. Халфина. Москва: Наука, 1981. С. 37.

А. О. Рибалкін з цього приводу зазначає, що правотворчість варто застосовувати в якості родового поняття, охоплюючи два різновиди створення норм права: законотворчість – створення правових норм, що набувають закріплення в актах вищої юридичної сили – законах, та нормотворчість – діяльність з прийняття правових норм на основі та відповідно до законів¹. Діяльність вповноважених суб'єктів надає юридичної форми певним правовим нормам, тобто приймаються нові нормативно-правові акти, вносяться зміни і доповнення до чинних нормативних правових актів, скасовуються існуючі. Прийняті нормативно-правові акти спрямовані на регулювання певного кола суспільних відносин та носять обов'язковий характер виконання суб'єктами, на які поширюється їх дія².

У спеціальній правничій літературі відзначається, що правотворча діяльність МВС включає в себе наступні основні напрямки: а) видання в межах наданих повноважень нормативних правових актів; б) участь у підготовці нормативних правових актів, прийняття яких входить до компетенції інших державних органів та посадових осіб. При цьому елементами компетенції зі створення норм права виступають: а) встановлення норм права; б) внесення змін до норм права; в) скасування норм права; г) розробка (участь у розробці) проєктів правових норм; ґ) підготовка відзивів і висновків стосовно проєктів нормативних правових актів³.

А. В. Урумов виокремлює наступні способи відображення правотворчої діяльності у системі МВС: 1) власна правотворчість; 2) видання нормативних актів сумісно з іншими державними органами і організаціями; 3) видання сумісних актів (договорів) з міжнародними організаціями чи правоохоронними органами інших держав; 4) участь у підготовці нормативно-правових актів, прийняття яких віднесене до компетенції інших державних органів та посадових осіб⁴.

Характеризуючи створення норм права в діяльності поліції, Є. А. Гетьман, виокремлює діяльність по створенню власних нормативно-правових актів (основну нормотворчу діяльність) та участь в реалізації нормотворчої діяльності Уряду (додаткова (ініціативна) діяльність у

¹ Рибалкін А.О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2005. С. 6.

² Безпалова О. І. Роль відомчої нормотворчості в адміністративно-правовому забезпеченні реалізації правоохоронної функції держави. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-1(1). С. 134.

³ Организация нормотворческой деятельности в системе МВД России: пособ. Москва: МВД РФ, 2002. С. 10, 12-13.

⁴ Урумов А. В. Правотворчество органов внутренних дел Российской Федерации: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2007. С. 117.

нормотворенні¹. О. Ю. Салманова відзначає активну діяльність поліції в обох напрямках в результаті створення власних нормативно-правових актів і розробки проектів нормативно-правових актів МВС, Кабінету Міністрів України та законопроектів, що стосуються поліції і поліцейської діяльності².

У відповідності з п. 4 Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 28 жовтня 2015 р., правотворчість міністерства здійснюється у наступних напрямках³:

- 1) розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавства;
- 2) розробка проектів законів та інших нормативно-правових актів з питань, що належать до його компетенції;
- 3) погодження проектів законів, інших актів законодавства, які надходять на погодження від інших міністерств та центральних органів виконавчої влади;
- 4) підготовка в межах повноважень, передбачених законом, висновків і пропозицій до проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, внесених на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи, нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 5) підготовка в межах повноважень, передбачених законом, зауважень і пропозицій до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентові України;
- 6) розробка проектів державних програм з питань забезпечення публічної безпеки і порядку, протидії злочинності, безпеки дорожнього руху, охорони державного кордону, захисту об'єктів і територій на випадок виникнення надзвичайних ситуацій, а також з питань міграції;
- 7) участь у розробці проектів та укладання міжнародних договорів України з питань, що належать до його компетенції.

Таким чином, маємо підстави констатувати, що правотворчий процес в діяльності МВС України посідає значне місце. Це визначається, на нашу думку, кількома чинниками.

По-перше, специфіка статусу. Правовий статус органу виконавчої

¹ Getman E.A. Rulemaking activity of central bodies of executive power: highlights and ways of improving. *International Scientific Journal – Euro-American scientific cooperation : research articles* / resp. ed.: S. Tonkyh, N. Pryhodko, A. Mintz. Hamilton: Accent Graphics Communications, 2014. Vol. 2. P. 66–72.

² Салманова О. Ю. Актуальні питання нормотворчої діяльності Національної поліції України. *Vishegrad journal on human rights*. 2016. №1. Part 1. P. 160.

³ Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2015>.

влади характеризується встановленими у правовому порядку: 1) призначенням органу; 2) його місцем та роллю в системі органів державної влади; 3) сукупністю функцій та обов'язків цього органу щодо реалізації покладених на нього завдань; 4) відповідальністю за здійснення своїх повноважень¹.

Правовий статус Міністерства внутрішніх справ України визначається Положенням про Міністерство внутрішніх справ України, яке затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 878. Відповідно до Положення, Міністерство внутрішніх справ України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України та є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у певних сферах². Традиційно вважається, що міністерство виступає органом галузевого управління³. Але, по суті, у теперішній час, більшість міністерств набули міжгалузевого значення і розповсюджують свої повноваження щодо органів, об'єктів управління за певною сферою функціонального характеру⁴. Саме таким є Міністерство внутрішніх справ України, яке забезпечує формування державної політики у сферах:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;
- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
- цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
- міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб,

¹ Словарь административного права / отв. ред. И.Л. Бачило, Н.Г. Салищева, Н.Ю. Хамаева. Москва: Фонд «Правовая культура», 1999. С. 257.

² Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2015>.

³ Уманский Я.Н. Советское государственное право: учебник. Москва: Высш. шк., 1970. С. 400; Административное право: Общая и Особенная части: учебник для сред. юрид. учеб. завед. / М. И. Еропкин, Ю. М. Козлов, А. В. Серегин; под ред. М. И. Еропкина. Москва: Юрид. лит., 1971. С. 63; Советское административное право: учебник / А. П. Алехин, П. Т. Василенков и др.; ред. Ю. М. Козлов. Москва: Юрид. лит., 1973. С. 112-113; Николаева М.Н. Нормативные акты министерств и ведомств СССР. Москва: Юрид. лит., 1975. С. 10-11.

⁴ Урумов А. В. Правотворчество органов внутренних дел Российской Федерации: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2007. С. 64.

біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Статус центрального органу виконавчої влади визначає нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України в якості підзаконних актів у системі ієрархії НПА, які приймаються на основі і з метою виконання законів та у відповідності з актами Президента України, постановами Верховної ради України чи актами Кабінету Міністрів України. Правовою основою діяльності МВС у сфері правотворчості виступають Конституція України, інші закони України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Міністерства юстиції України, МВС та відповідна Інструкція¹. Правотворчий процес у діяльності МВС здійснюється згідно з визначеною законодавством процедурою та встановленою формою і нормативно-правові акти, прийняті в його ході є спрямованими на регулювання суспільних відносин, містять норми права, мають неперсоніфікований характер та розраховані на неодноразове застосування.

По-друге, специфіка суб'єкта правотворчості. Місце правотворчого процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ України визначається також суб'єктним складом. У свою чергу, склад суб'єктів правотворчості МВС залежить від режиму єдиноначальності чи колегіальності, в якому здійснюється безпосередньо правотворчий процес. Так, коло суб'єктів прийняття конкретного нормативно-правового акту обмежується однією особою залежно від режиму єдиноначальності, тобто відбувається моносуб'єктна правотворчість. Відповідно, коло суб'єктів прийняття нормативно-правового акту збільшується у випадку режиму колегіальності, тобто є присутньою полісуб'єктна правотворчість. Перевага того чи іншого режиму здійснення правотворчого процесу залежить від конкретних умов діяльності та статусу суб'єкта правотворчості.

Згідно чинного законодавства, міністру внутрішніх справ України надано право видавати нормативно-правові акти. Так, Інструкція з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України передбачає, що міністр видає нормативні акти з усіх питань, які відносяться до компетенції МВС України. Міністром або особою, яка виконує його обов'язки, підписуються нормативно-правові акти, видані міністерством спільно з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади. Також суб'єктами створення правових норм у МВС відповідно до вимог відомчих нормативних актів та зазначеної Інструкції є структурні підрозділи МВС. Натомість, персональну відповідальність за організацію правотворчої діяльності в структурних підрозділах МВС,

¹ Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

своєчасну і якісну підготовку проектів законодавчих та нормативних актів МВС, їх подання на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України несуть керівники цих структурних підрозділів, а за стан і ефективність правового регулювання напрямів діяльності структурних підрозділів МВС – перший заступник та заступники Міністра відповідно до розподілу їх функціональних обов’язків.

У свою чергу, науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади МВС: 1) здійснюють наукові дослідження із проблем законодавчого та відомчого правового регулювання; 2) безпосередньо розробляють проекти нормативних актів, які ґрунтуються на результатах таких досліджень; 3) беруть участь у підготовці проектів нормативних актів спільно зі структурними підрозділами МВС¹.

Слід відзначити, що МВС України виступає центральним суб’єктом правотворчої діяльності, але визнаючи роль та значення безпосереднього суб’єкта правотворчості, необхідно звернути увагу на діяльність галузевих служб у процесі створення відомчих нормативно-правових актів². Це викликано тим, що саме галузеві служби найчастіше є ініціаторами прийняття нормативних приписів, і, відповідно, займаються первинною підготовкою проектів нормативних актів з питань, які віднесені до їх компетенції³. Наразі підпорядковані МВС місцеві територіальні органи переважно займаються застосуванням правових норм. Згідно Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України структурні підрозділи МВС здійснюють систематизований облік відомчих нормативних актів, що регулюють напрями діяльності підрозділу, їх перегляд і приведення у відповідність до єдиного електронного реєстру нормативних актів МВС, узагальнюють практику застосування і виконання нормативних актів та відповідно здійснюють їх удосконалення з метою підвищення ефективності правового регулювання напрямів діяльності органів внутрішніх справ.

Юридична служба МВС України веде єдиний електронний реєстр нормативних актів з питань діяльності МВС, координує правотворчу діяльність в апараті МВС та здійснює відповідний контроль⁴.

По-третє, правотворча компетенція. А. О. Рибалкін та

¹ Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

² Рибалкін А. О., Криворучко Д. І. Окремі питання нормотворчості органів внутрішніх справ: проблеми та шляхи вирішення. *Наук. вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ*. 2015. № 1 (75). С. 103.

³ Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): автореф. дис... канд. юрид. наук. С. 10-11.

⁴ Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

Д. І Криворучко виокремлюють підстави діяльності зі створення норм права, тобто правові приписи, що надають державному органу право на прийняття нормативних актів, регламентують порядок їх створення та опублікування і виступають складовими елементами правотворчої компетенції. Ці підстави відрізняються, як відзначає вчений, ступенем детальності визначення кола питань, з яких можуть видаватися відомчі нормативні акти: 1) правила, що визначають компетенцію міністерства (відомства), встановлюючи загальні межі його діяльності у сфері правотворчості; 2) правила, які передбачають видання цими органами нормативних актів з певного питання (кола питань); 3) окремі приписи, що наділяють міністерства (відомства) правом видання одного (декількох) конкретних нормативних актів¹.

Відомча компетенція певного органу викладена в положенні про цей орган та в положеннях про його окремі підрозділи². Правотворча діяльність МВС України регламентується Положенням про Міністерство внутрішніх справ України³, Положенням про Департамент юридичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України⁴ тощо, а порядок її здійснення – Інструкцією з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України⁵.

У відповідності з Положенням про Міністерство внутрішніх справ України, узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції і розробка пропозицій щодо його вдосконалення та в установленому порядку внесення їх на розгляд Кабінету Міністрів України виступає одним із основних завдань міністерства. Відповідно, нормативне регулювання своєї діяльності та практична і методологічна допомога підпорядкованим органам і підрозділам у організації нормативної правової роботи є важливим напрямком діяльності МВС України. Міністерство внутрішніх справ України самостійно в межах компетенції розробляє проекти законів та інших нормативно-правових актів та погоджує проекти законів, інших актів законодавства, які надходять від інших міністерств та центральних

¹ Рибалкін А. О., Криворучко Д. І. Знач. праця. С. 105.

² Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): дис... канд. юрид. наук. С. 55.

³ Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2015>.

⁴ Про затвердження Положення про Департамент юридичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.10.2014 № 1075. URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-departament-yuridichnogo--doc237902.html>.

⁵ Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

органів виконавчої влади. Крім того, МВС України готує в межах повноважень, передбачених законом, висновки і пропозиції до проектів законів, інших актів законодавства, які подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів, внесених на розгляд Верховної Ради України вповноваженими суб'єктами та зауваження і пропозиції до прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентів України. Відповідно до покладених на нього завдань МВС має право розробляти проекти державних програм та брати участь у розробці проектів та укладенні міжнародних договорів України з питань, що належать до його компетенції.

Отже, МВС України має право видавати нормативно-правові акти з метою виконання будь-яких функцій, які входять до його компетенції, не обмежуючись колом питань щодо яких таке право прямо передбачене.

Ю. О. Тихомиров відзначає, що у публічній сфері відбувається поєднання прав та обов'язків в повноваженнях органів і формується певний «правообов'язок», який потребує реалізації в публічних інтересах¹. У зв'язку з цим Т. М. Вороніна відзначає, що повноваження МВС із створення норм права певною мірою співпадають з його компетенцією. На думку вченої, оскільки компетенція міністерства внутрішніх справ, як правило, реалізується за допомогою повноважень у сфері створення правових норм, поняття «повноваження» і «компетенція» можна використовувати в якості тотожних². У цьому випадку правотворча компетенція виступає складовою загальної компетенції. Внаслідок того, що в правничій науці повноваження розглядаються в якості елементу компетенції та правового статусу органу³, і з цим твердженням варто погодитись. Визнання правотворчої компетенції елементом загальної компетенції МВС є важливим при встановленні її меж або обсягу. Це викликано тим, що коло питань, які можуть піддаватися відомчій нормативній регламентації, досить часто прямо не вказується⁴.

Як уже відзначалося, до компетенції Міністерства внутрішніх справ України належить не лише прийняття відомчих нормативних актів, а й право на участь у створенні актів вищої юридичної сили, зокрема законів, постанов Уряду тощо. У разі необхідності можливе видання нормативних актів спільно з іншими суб'єктами. Така робота здійснюється у випадку,

¹ Тихомиров Ю. А. Теория компетенции. Москва: Юринформцентр, 2001. С. 56.

² Воронина Т. М. Нормативные правовые акты МВД России в механизме правового регулирования деятельности органов внутренних дел: автореф. дис...канд. наук: 12.00.14. Москва, 2001. С. 14.

³ Тихомиров Ю. А. Теория компетенции. С. 55-56; Тихомиров Ю. А. Компетенция, усмотрение, процедуры. *Административно-правовое регулирование в сфере экономических отношений* / отв. ред. И.Л. Бачило, Н.Ю. Хамаева. Москва, 2001. С. 19-21; *Юридическая энциклопедия* / М.Ю. Тихомиров, Л.В. Тихомирова; общ. ред.: М.Ю. Тихомиров. 5-е изд., доп. и перераб. Москва: Юринформцентр, 2001. С. 422.

⁴ Рибалкін А. О., Криворучко Д. І. Знач. праця. С. 105.

коли сфера дії майбутнього нормативного документа виходить за межі компетенції МВС України¹.

По-четверте, юридична природа правових актів. Нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ України відносяться до відомчих актів. Специфічні ознаки відомчих актів наступні: 1) видаються органами виконавчої влади, які наділені спеціальною компетенцією; 2) за юридичною силою є підзаконними актами, що приймаються на основі і на виконання законів, актів глави держави, парламенту, уряду, 3) відрізняються конкретністю приписів, які адресовані визначеному колу осіб; 4) обов'язкові до виконання певній сфері; 5) містять як правові норми, так і конкретні оперативні заходи індивідуального та одноразового характеру, інформацію щодо актів керівних органів².

Розглядаючи відомчі нормативно-правові акти в системі МВС, А. О. Рибалкін доповнює перелік їх специфічних ознак такими: 1) дістають виразу в письмовій юридичній формі; 2) виконуються неодноразово, у всіх випадках, коли в наявності умови, передбачені нормою, яка міститься в акті; 3) підтримуються можливістю відомчого дисциплінарного впливу, а у випадках, передбачених законом, невиконання відомчих нормативних правових актів може призвести до кримінальної відповідальності; 4) мають відносно (порівняно із законами) короткий строк дії, після чого доповнюються, змінюються або скасовуються³.

Т. М. Вороніна, аналізуючи теоретичні та практичні дослідження вчених-правників, виокремлює у якості найбільш істотних ознак відомчого акту МВС такі, як державно-владний характер, підзаконність, однубічність, обов'язковість, нормативність, письмова форма, предмет регулювання, порядок видання та сфера дії⁴. Наразі І. М. Вороніна зауважує, що з формального боку відомчим нормативно-правовим актам властиві такі ознаки правових норм, як нормативність, формальна визначеність, санкціонованість, підзаконність, галузева спрямованість⁵.

Отже, відомчі акти Міністерства внутрішніх справ України – це підзаконні акти, які видаються відповідно до закону, на його підставі, з метою конкретизації законодавчих розпоряджень і приписів, їх роз'яснення або встановлення первинних норм та є управлінськими актами органу держави, що наділений спеціальною функціональною

¹ Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): автореф. дис... канд. юрид. наук. С. 12.

² Тихомиров Ю. А., Котелевская И. В. Правовые акты: учеб.-метод. и справ. пособ. Москва: Юринформцентр, 1999. С. 204-205.

³ Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): дис... канд. юрид. наук. С. 101-103.

⁴ Вороніна Т. М. Знач. праця. С. 6.

⁵ Вороніна І. М. Актуальні питання відомчої нормотворчості в системі органів внутрішніх справ. *Наук. вісник Міжн. гуманітар. ун-ту*. 2015. №17(1). С. 44.

компетенцією.

Підзаконність нормативно-правових актів МВС України не передбачає їх меншої юридичної обов'язковості і вони мають відповідну юридичну чинність. Л. М. Шестопалова та М. С. Мельничук відзначають, що чинність підзаконних НПА не наділена такою самою загальністю та верховенством, які властиві законам. У той же час вони посідають важливе місце в системі нормативного регулювання, оскільки забезпечують виконання законів шляхом конкретизованого нормативного регулювання всього комплексу суспільних відносин¹.

На думку Н. В. Лазнюк, метою видання відомчих нормативно-правових актів МВС України є конкретизація та деталізація загальних норм права, встановлення на сонові первинних правил більш конкретних правових приписів. Призначення зазначених актів переважно зводиться до організації оптимального функціонування підлеглих суб'єктів та впорядкування діяльності у відповідних сферах суспільних відносин. Нормативно-правові акти МВС України виступають як спеціалізований системний комплекс самостійного виду джерел права².

На нашу думку, підзаконна правотворчість Міністерства внутрішніх справ України містить механізм реалізації законодавчих норм, надає можливість оперативного правового регулювання суспільних відносин та усуває прогалини у сфері компетенції міністерства.

Оскільки нормативно-правові акти МВС є невід'ємним елементом здійснення керівництва та різновидом актів управління³, вони виступають засобом організації власної діяльності по виконанню покладених на МВС завдань та в межах наданої компетенції здійснюють регулювання внутрішніх справ країни. З урахуванням підзаконності актів МВС, їх застосування обмежується дією закону з реалізації відповідної функції міністерства. Отже, відомчий акт МВС має завжди галузеву спрямованість, яка походить від компетенції міністерства. Як зазначає І. М. Вороніна, галузева спрямованість відомчого нормативно-правового акту виражається в можливості міністерства видавати акти виключно з питань, віднесених законом до його відання, та лише щодо суб'єктів, на яких поширюється сфера реалізації функцій цього міністерства⁴.

Нормативно-правовим актам Міністерства внутрішніх справ України, як і усім відомчим актам притаманні мобільність, охоплення всього спектру суспільних відносин, безпосередність спілкування керівних

¹ Шестопалова Л.М., Мельничук М.С. Особливості нормотворчості в органах внутрішніх справ. *Вісник академії управління МВС*. 2009. № 2. С. 135.

² Лазнюк Н.В. Нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2001. Ч. 3. С. 160.

³ Черников В. В. Нормативные акты органов внутренних дел в системе правовых актов управления: лекция. Москва: МЮИ МВД России, 1996. С. 3.

⁴ Вороніна І. М. Знач. праця. С. 44.

і підлеглих суб'єктів, швидкість інформування адресатів, оперативність організації їх виконання. Регулюючи і роблячи дієвим механізм виконання законів України та підзаконних нормативно-правових актів вищих органів державної влади, зазначені акти займають важливе місце в системі підзаконних, відомчих нормативно-правових актів, ґрунтуються на принципах правотворчості й належать до системи джерел права в правоохоронній і правозахисній галузях¹.

На нашу думку, у властивостях зазначених вище, відображається юридична природа, знаходить свій прояв специфіка нормативно-правових актів МВС України, які: 1) є важливим інструментом управлінської діяльності МВС; 2) виступають засобом впливу на поведінку відповідних суб'єктів з метою вирішення завдань, покладених на МВС у сферах захисту прав та свобод людини і громадянина, охороні правопорядку, боротьби зі злочинністю; 3) надають можливість використання правової форми для підвищення дієвості та ефективності керівництва; 4) забезпечують зв'язок політики держави у сфері внутрішніх справ і виконавчої діяльності МВС.

Значною мірою ефективність діяльності МВС України та регулювання суспільних відносин, охорона яких здійснюється міністерством, залежить від повноти та ясності відомчих нормативно-правових актів, усунення прогалин, колізій, дублювань і належного рівня юридичної кваліфікації.

По-н'яте, дотримання певного порядку (процедури) здійснення.

Як і кожний із різновидів юридичного процесу, правотворчий процес у діяльності МВС, є певним порядком здійснення юридично значущих дій. Він починається з усвідомлення необхідності створення нормативного акту, коли виникають правовідносини з приводу його підготовки та прийняття. Крім того, виникають певні юридичні права та обов'язки, а саме: 1) обов'язок підготовки проекту; 2) обов'язок узгодження проекту; 3) право внесення проекту на розгляд; 3) право розглянути даний проект і винести відповідне рішення по ньому; 4) обов'язок опублікування прийнятого акту тощо. Правовідносини, які виникають у ході правотворчого процесу в діяльності МВС носять одночасно держано-правовий характер (наприклад, прийняття акту і його публікація) так і управлінсько-правовий характер (наприклад, доручення підлеглому органу щодо підготовки проекту нормативного акту).

А.С. Піголкін відзначає наявність процесу у тому випадку, коли процедура юридичного рішення, що приймається, є врегульованою нормами права та має самостійне правове значення².

¹ Шестопалова Л.М., Мельничук М.С. Зазнач. праця. С. 138, 141.

² Піголкін А. С. Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1972. С. 19.

Правотворчий процес в діяльності Міністерства внутрішніх справ України зовні виглядає як процедура створення нормативних актів. Інакше кажучи є упорядкованою системою послідовних стадій діяльності зі встановлення, внесенню змін чи скасуванню нормативно-правових актів. Ці дії спрямовані на юридичне оформлення акту, в результаті цих дій акт починає діяти, тобто входить в загальну систему чинного законодавства.

Стадії правотворчого процесу в діяльності МВС – це організаційно відособлений комплекс пов'язаних між собою дій, спрямованих на створення нормативного акту. Як зазначає А. О. Рибалкін, стадія правотворчого процесу виступає самостійним етапом процедурних дій щодо формування державної волі, із завершенням однієї стадії діяльність по створенню нормативного акту переходить на новий самостійний етап¹ з підготовки та надання цьому акту юридичної значущості. Стадії здійснюються в певній послідовності у залежності від змісту та форми нормативно-правового акту, який розробляється. У кожній стадії реалізується комплекс певних суспільних відносин і матеріально-технічних дій, пов'язаних із створенням акту. Особливості характеру суспільних відносин виступають критерієм розмежування стадій, кожна з яких є самостійним етапом правотворчого процесу. А. О. Соловйов відзначає, що проблема етапів і стадій створення нормативно-правового акту повинна вирішуватись з урахуванням особливостей, які притаманні правотворчості тих чи інших органів².

Зазвичай у правничій літературі процес правотворчості розглядається як процес офіційного проведення проекту відповідного нормативного акту в правотворчому органі, однак останнім часом набула розповсюдження думка щодо більш широкого розуміння цієї соціально-правової категорії. Тобто, до складу правотворчого процесу разом з офіційною діяльністю суб'єкта правотворчості входить також діяльність з підготовки і обговорення нормативних актів в якій приймають участь інші державні органи, громадські організації та громадяни³. На нашу думку, це певною мірою відповідає також правотворчій діяльності Міністерства внутрішніх справ України, крім, звичайно, суто службових питань, пов'язаних з дотриманням режиму секретності.

Наразі, правотворчий процес в діяльності МВС України охоплює всі офіційні стадії формування і втілення у законодавстві волі держави і не зводиться виключно до діяльності міністерства як суб'єкта правотворчості. Але слід зазначити, що ця діяльність є основною, вирішальною стадією

¹ Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): дис. ... канд. юрид. наук. С. 39.

² Соловьев А. А. Знач. пр. С. 56.

³ Поленина С. В. Законотворчество в Российской Федерации. Москва: Изд-во ИГиП РАН, 1996. С. 4-5; Лапаева В. В. Социология права: краткий учеб. курс / под ред. В. С. Нерсисянца. Москва: НОРМА, 2000. С. 247-248.

відомчої правотворчості МВС, оскільки в ході її здійснення проект нормативного акту набуває офіційного характеру.

По-шосте, безпосереднє та опосередковане втілення. Оскільки правотворчий процес в діяльності Міністерства внутрішніх справ України включає в себе не лише самостійне прийняття нормативно-правових актів, але й увесь спектр правотворчих функцій, він здійснюється, на нашу думку, у наступних формах: 1) відомчий нормотворчий процес (безпосередній правотворчий процес); 2) сумісна правотворчість з іншими вповноваженими суб'єктами (опосередкований правотворчий процес).

Відомчий нормотворчий процес (безпосередній правотворчий процес). Нормотворча діяльність МВС полягає у розробці правових норм, їх вдосконаленні, зміні та доповненні, скасуванні, тобто у правовому регулюванні, виданні нормативних юридичних актів, спрямованих, як правило, на регулювання внутрішньоорганізаційної діяльності органів внутрішніх справ¹. Це зумовлюється тим, що переважна більшість функцій або завдань міністерства чи відомства, навіть такі, що на перший погляд являються суто оперативною діяльністю, потребують певного відомчого нормативного забезпечення².

На думку О.Л. Дзюбенко, відомча нормотворчість є діяльністю уповноважених керівників центральних органів виконавчої влади, які в межах своєї компетенції створюють відомчі підзаконні акти. Це здійснюється шляхом створення, зміни, доповнення, скасування правових норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин, які належать до сфери їх управління³. У свою чергу, І. М. Вороніна наголошує, що під відомчою нормотворчістю варто розуміти суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави (уповноважених на те органів виконавчої влади), які з метою реалізації законів України і нормативно-правових актів вищих органів державної влади в межах своєї повноважень приймають відомчі нормативно-правові акти, що деталізують механізм реалізації державної політики у правоохоронній сфері⁴.

На нашу думку, з метою розуміння сутності безпосереднього правотворчого процесу в діяльності МВС України, доцільно звернутися до наступного визначення нормотворчої діяльності. Нормотворча діяльність – це напрямок діяльності структурних підрозділів апарату МВС, що здійснюється за встановленою законодавством процедурою з метою підготовки та прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на

¹ Административная деятельность органов внутренних дел. Часть Общая: учебник / под ред. А.П.Коренева. Москва: МЮИ России; Изд-во «Щит-М», 1998. С. 59.

² Рибалкін А.О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): дис... канд. юрид. наук. С. 57.

³ Дзюбенко О. Л. Теоретичні аспекти відомчої нормотворчості. *Право і суспільство*. 2009. № 4. С. 12-16.

⁴ Вороніна І. М. Знач. праця. С. 43.

регулювання службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ¹. На думку А. О. Рибалкіна та Д. І. Криворучка, результатом цієї діяльності є створення правових норм, які направлені на регулювання відомчої діяльності, а також спрямовані на тих суб'єктів, які у своїй діяльності підпорядковуються МВС України. При цьому дослідники звертають увагу, що зміна чинних і відміна застарілих правових норм сприяють утвердженню нових норм і також входять до складу нормотворчості як його допоміжні прояви².

Аналіз безпосередньої відомчої нормотворчої діяльності Міністерства внутрішніх справ України, актів, що регламентують її здійснення³ та поглядів вчених-правників⁴ дозволяє виокремити такі основні стадії нормотворчого процесу в діяльності МВС України:

1. Збір, вивчення та аналіз інформації, яка стосується суспільних відносин, що вимагають врегулювання;
2. Розробка концепції відомчого нормативного акта;
3. Визначення структури, ідеї та змісту відомчого нормативного акту;
4. Визначення етапів і термінів підготовки проекту відомчого нормативного акту, конкретних виконавців та ступеня секретності;
5. Розробка проекту відомчого нормативного акту та його доопрацювання з урахуванням наявних зауважень та пропозицій;
6. Комплексна оцінка проекту та підготовка остаточного тексту проекту відомчого нормативного акту;
7. Візування та погодження проекту відомчого нормативного акту;
8. Подання проекту відомчого нормативного акта на підпис;
9. Здійснення державної реєстрації відомчого нормативного акта;

¹ Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

² Рибалкін А.О., Криворучко Д.І. Окремі питання нормотворчості органів внутрішніх справ: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1 (75). С. 102.

³ Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2015>; Про затвердження Положення про Департамент юридичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.10.2014 № 1075. URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-departament-yuridichnogo--doc237902.html>; Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

⁴ Червяков Н. Н. Проблемы совершенствования ведомственного нормотворчества: На материалах МВД РФ: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2000. С. 16-17; Соловьев А. А. Знач. пр. С. 58-74; Рибалкін А.О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2005. С. 9; Урумов А. В. Правотворчество органов внутренних дел Российской Федерации: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2007. С. 22-24.

10. Оприлюднення чи отримання адресатом відомчого нормативного акта.

Акти, які виступають кінцевим результатом відомчого нормотворчого процесу (безпосереднього правотворчого процесу) в діяльності МВС України, мають відповідне призначення. Як зазначає В. В. Копейчиков, призначення відомчих нормативних правових актів полягає у наступному: 1) встановлення прав одного суб'єкта відповідно до обов'язків іншого; 2) роз'яснення, конкретизація змісту (значення) прав чи обов'язків, викладених у законі в загальних рисах; 3) розширення (звуження) змісту права одного суб'єкта і звуження (розширення) права іншого; 4) введення нових чи доповнення попередніх вимог до здійснення суб'єктом свого права; 5) роз'яснення, конкретизація змісту (значення) контрольної функції органу управління, який підвідомчий відповідному міністерству¹.

До найбільш суттєвих ознак відомчих нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України такі: 1) є офіційним документом, який приймається за дорученням, від імені і в інтересах держави; 2) має юридичну природу; 3) має обов'язковий характер для адресатів; 4) носить владний характер і є засобом владного впливу. Владність актів, як відзначає І.П. Петрова, обумовлюється природою державного управління, характером взаємовідносин між МВС України (суб'єктом управління – органом виконавчої влади) і керованим об'єктом².

Отже, призначенням відомчого нормотворчого процесу в діяльності МВС України виступає формулювання нових норм права, які притаманні соціуму. Кажучи інакше, моделювання суспільних відносин, які з позицій держави або громадянського суспільства є бажано-припустимими чи необхідно-обов'язковими.

Сумісна правотворчість з іншими вповноваженими суб'єктами (опосередкований правотворчий процес). Одноосібне прийняття Міністерством внутрішніх справ України нормативно-правових актів не вичерпує усіх напрямків його правотворчої діяльності. До компетенції МВС України в сфері правотворчості належить не лише прийняття відомчих нормативно-правових актів, а й право на участь у створенні актів вищої юридичної сили, зокрема законів, постанов уряду тощо³, що виступає значним напрямком створення норм права. Відповідна діяльність здійснюється Департаментом юридичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України, серед основних функцій якого доцільно

¹ Теорія держави та права / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. Стер. вид. Київ: Юрінком Інтер, 2000. С. 164.

² Петрова І. П. Нормативно-правове регулювання організації і діяльності міліції України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2004. С. 98.

³ Рибалкін А.О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): дис... канд. юрид. наук. С. 59.

виокремити наступні: 1) організація нормотворчої діяльності, розробка проектів нормативно-правових актів та участь у їх розробці в порядку, установленому законодавством; 2) перевірка на відповідність законодавству і міжнародним договорам проектів нормативно-правових актів; 3) проведення юридичної та антидискримінаційної експертизи нормативно-правових актів, підготовка відповідних висновків та їх погодження у встановленому порядку; 4) здійснення відповідно до законодавства в межах компетенції МВС заходів щодо адаптації законодавства України, яке регламентує діяльність МВС, до вимог законодавства Європейського Союзу; 5) організація та контролювання перегляду нормативно-правових актів з метою приведення їх у відповідність до законодавства; 6) опрацювання проектів нормативно-правових актів, які розробляються та подаються центральними органами виконавчої влади на погодження Міністру внутрішніх справ тощо¹.

Таким чином, МВС України наділяється державою правом здійснення проектно-консультативної роботи над нормативно-правовими актами, які регулюють сферу суспільних відносин, що віднесені до його компетенції. Це обумовлюється необхідністю створення нормативної правової основи для здійснення успішної боротьби із злочинністю, ефективного виконання завдань з охорони правопорядку, забезпечення громадської безпеки та проведення реформування системи МВС тощо. Крім того, саме безпосередній суб'єкт управління має можливість надати ефективні рекомендації щодо створення відповідного нормативно-правового акту.

На теперішній час у сфері правотворчої діяльності МВС слід констатувати активізацію укладання міжнародних договорів². Міжвідомчі угоди підписуються як результат договорів, укладених представницькими органами влади або з ініціативи міністерства в межах правотворчої компетенції. Зазначені угоди здійснюють вплив на управлінську систему держави, суттєво розширюють оперативність та ефективність спільної роботи з відповідними правоохоронними службами зарубіжних країн. У

¹ Про затвердження Положення про Департамент юридичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.10.2014 № 1075. URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-departament-yuridichnogo--doc237902.html>.

² Див.: Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Білорусь від 06.03.1992, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.92 № 196. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/112_013; Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Польща в боротьбі зі злочинністю від 12.03.1992, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.92 № 196. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_044; Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Румунії від 18.05.1992. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/642_151.

результаті укладення міжвідомчих угод МВС затверджуються норми права, спрямовані на регулювання конкретних суспільних відносин, які пов'язані: 1) з боротьбою з міжнародною злочинністю та наркомафією; 2) із розшуком осіб, які переховуються від кримінальної відповідальності або зниклих без вісті; 3) з розшуком автомобототранспорту, вогнепальної зброї, викрадених цінностей; 4) з обміном нормативними актами, науково технічною літературою, інформацією з питань діяльності сторін та обміном досвідом роботи. М. М. Червяков звертає увагу, що інститут міжнародних міжвідомчих угод виступає одним з джерел права. Це обумовлено тим, що міжнародні угоди МВС перебувають в конкретному правовому зв'язку з іншими елементами системи права і, таким чином, сприяють підвищенню ефективності правового регулювання, вирішення практичних питань у галузі кримінального та кримінально-процесуального права¹.

У разі необхідності МВС України видає разом з іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади спільні нормативно-правові акти. Це відбувається у випадку, коли сфера дії майбутнього нормативно-правового акту виходить за межі встановленої законом компетенції Міністерства внутрішніх справ України. Так, прикладом може служити спільний наказ Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства юстиції України № 289/540/5 від 24 березня 2013 р. «Про заходи стосовно дотримання вимог законодавства при затриманні без ухвали слідчого судді, суду осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та при обранні стосовно підозрюваних запобіжного заходу – тримання під вартою під час кримінального провадження»². Навіть з назви самого наказу є зрозумілим, що коло суспільних відносин, врегульованих ним, входить не лише до компетенції МВС України. Тому правові приписи у даній сфері встановлюються з погодженням із Міністерством юстиції України, компетенція якого охоплює ці відносини. На нашу думку, видання спільних нормативно-правових актів є об'єктивною необхідністю, оскільки створює правові умови для вирішення наступних проблем щодо них: 1) зменшення загальної кількості актів; 2) проведення консолідації; 3) узгодження актів, які приймаються різними вповноваженими суб'єктами; 4) зменшення форм, у яких видаються акти.

Слід також звернути увагу, що в МВС України вповноваженими суб'єктами ведеться реєстр нормативно-правових актів, координується правотворча діяльність, надається практична правова допомога органам та підрозділам щодо правильного застосування нормативно-правових актів та

¹ Червяков Н. Н. Знач. праця. С. 19.

² Про заходи стосовно дотримання вимог законодавства при затриманні без ухвали слідчого судді, суду осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та при обранні стосовно підозрюваних запобіжного заходу – тримання під вартою під час кримінального провадження: Наказ Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства юстиції України від 26.03.2013 № 289/540/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0602-13/>

здійснюється відповідний контроль¹.

Отже, в межах компетенції напрямками здійснення опосередкованого правотворчого процесу в діяльності МВС виступають: 1) розробка пропозицій щодо вдосконалення законодавства; 2) розробка або участь у розробці проектів нормативно-правових актів, видання яких входить до компетенції інших державних органів чи посадових осіб; 3) розробка та укладення міжнародних договорів і міжвідомчих угод; 4) підготовка висновків і пропозиції до проектів нормативно-правових актів; 5) тлумачення і систематизація нормативно-правових актів.

По-сьоме, здійснення згідно з певними принципами. Правотворчий процес в діяльності МВС України здійснюється у відповідності з його основними принципами, які є похідними від спеціальних принципів юридичного процесу щодо правотворчої діяльності (що були розглянуті нами у підрозділі 2.2.), визначаються ними. Водночас принципи правотворчого процесу в діяльності МВС мають самостійне значення, певну відособленість, що визначається специфікою діяльності цього центрального органа виконавчої влади. До цих принципів ми пропонуємо віднести наступні.

Принцип дотримання компетенції в ході здійснення правотворчості. Цей принцип означає дотримання обсягу і змісту компетенції вповноваженим суб'єктом при прийнятті нормативного акту. Обсяг цієї компетенції залежить від виду органу чи підрозділу МВС та визначає взаємовідносини з іншими суб'єктами. На думку, М.М. Потіпа компетенція складається з основних та організаційних елементів. До основних відносяться повноваження та предмет ведення, а до організаційних – призначення органу, цілі та задачі, професіоналізм. У своєму взаємозв'язку вказані складові дають можливість якісного виконання покладених на вповноважених суб'єктів функцій². Отже, компетенція є сукупністю закріплених повноважень у відповідній сфері діяльності, якими наділені владні суб'єкти і які закріплені чинним законодавством, зокрема відомчими нормативно-правовими актами.

Принцип погоджувального начала у правотворчій діяльності МВС передбачає здійснення посадовими особами, до компетенції яких належать питання, порушені у нормативному акті, внутрішнього та зовнішнього погодження проекту нормативного акту. У необхідних випадках, передбачених законодавством чи за відповідним дорученням керівництва

¹ Про затвердження Положення про Департамент юридичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.10.2014 № 1075. URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-departament-yuridichnogo--doc237902.html>; Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

² Потіп М. М. Зазнач. праця. С. 35.

Міністерства, після внутрішнього погодження проект нормативного акта надсилається на погодження до інших центральних органів виконавчої влади. Це відбувається з метою узгодження порядку регулювання питань службової діяльності та визначення відповідності його вимог законодавству та іншим нормативно-правовим актам України, раніше виданим нормативним актам МВС¹.

Принцип контролю передбачає здійснення зовнішнього та внутрішнього спостереження за правотворчою діяльністю вповноважених суб'єктів МВС. Передусім, йдеться про контроль у системі органів виконавчої влади. Так, згідно зі ст. 21 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому; Уряд може скасовувати акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади повністю чи в окремії частині². Зовнішній контроль також знаходить свій прояв у передбаченому п. 11 ст. 3 Положення про Міністерство юстиції України повноваженні даного міністерства не тільки координувати нормотворчу діяльність у міністерствах та інших центральних органах виконавчої влади, але й здійснювати контроль за такою діяльністю³. Натомість внутрішній контроль відображається у роботі Управління юридичного забезпечення МВС України, що передбачає оцінку якості нормативних актів, їх обґрунтованості, ефективності і своєчасності прийняття, виявлення можливих позитивних і негативних наслідків його дії, перевірки їх відповідності положенням Конституції, ратифікованим Верховною Радою України міжнародним нормативно-правовим актам і зобов'язанням України відповідно до міжнародних договорів, законодавчим та іншим нормативно-правовим актам України⁴. Не можна забувати й про позавідомчий контроль: як державний (наприклад, опосередкований парламентський контроль з боку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини), так і громадський (з боку інститутів громадянського суспільства).

Принцип системності правотворчої діяльності передбачає, що всі норми, прийняті в системі МВС або участь у розробці яких здійснювались за участі міністерства, повинні належним чином узгоджуватись з усією

¹ Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: наказ МВС України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

² Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.

³ Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-p>.

⁴ Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

чинною системою права, щоб зайняти в цій системі своє особливе місце і здійснювати відповідну регулятивно-правову функцію¹. Завдяки цьому впорядковується уся система нормативно-правових актів без порушення її цілісності², оскільки логічність, несуперечливість, взаємопов'язаність, узгодженість та цілісність всіх елементів системи правових актів, дозволяє забезпечити єдиний правовий простір³.

Крім принципів правотворчого процесу в діяльності МВС України, що є похідними від спеціальних принципів юридичного процесу щодо правотворчої діяльності, доцільно на нашу думку, виокремити принципи науково-технічної досконалості, гуманістично-демократичний та принцип професіоналізму.

Принцип науково-технічної досконалості означає, що правотворчий процес у діяльності МВС буде ефективним тільки у тому випадку, коли за допомогою правил та прийомів юридичної техніки у ході правотворчої діяльності будуть відображені усі зміни у суспільному житті за умови врахування досягнень науки. Науковість передбачає використання вповноваженими суб'єктами правотворчості не лише наукових поглядів і теорій, але й використання практики правозастосування, заснованих на ній висновків та рекомендацій. Прикладом можуть служити дані соціологічних та кримінологічних досліджень, статистичні відомості, які характеризують стан організації і діяльності органів та підрозділів міністерства. Використання у правотворчій діяльності засобів юридичної техніки дозволяє уникнути неповноти, неясності, неточності, випадків протиріч, тобто характерних недоліків, притаманним нормативним актам.

Гуманістично-демократичний принцип означає, що нормативні акти МВС України, або акти, які розроблялися за участі міністерства повинні ґрунтуватися на засадах свободи та справедливості, оскільки спрямовані на конкретизацію та уточнення механізму реального втілення суб'єктивних прав та обов'язків в площину практичного застосування. Демократизм відомчої правотворчості МВС знаходить свій вираз у тому, що проекти нормативних актів обговорюються в науково-дослідних установах і вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання на наукових конференціях за участі науково-педагогічних кадрів, спеціалістів-практиків, представників громадськості.

Принцип професіоналізму передбачає залучення до створення

¹ Фігель М. В. Поняття принципів правотворчості та основні підходи до їх класифікації. *Наукові записки. Т. 53. Юридичні науки*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.». 2006. С. 23.

² Шаган О. В. Система принципів нормотворчості. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2014_9_10.

³ Глушенко Ю. М. Принципи правотворчої діяльності місцевих державних адміністрацій. *Форум права*. 2008. № 2. С. 68. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08hjnmda.pdf>.

правових норм у системі МВС не лише юристів, але й спеціалістів у найрізноманітніших сферах суспільного життя. Зокрема соціологів, політологів, економістів, психологів; як працівників МВС, так і вчених, представників громадськості, оскільки знання щодо сприйняття того чи іншого нормативного акту населенням має важливе значення для правотворчості Міністерства внутрішніх справ України з метою підвищення її ефективності. Особливу увагу слід приділяти залученню до правотворчого процесу в діяльності МВС практичних працівників, оскільки саме вони найбільше будуть безпосередньо у процесі правозастосування використовувати відповідні нормативні акти.

З урахуванням викладеного вище, пропонуємо наступне визначення правотворчого процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ України: *це діяльність уповноважених суб'єктів МВС щодо створення, внесення змін, скасування і систематизації нормативно-правових актів та укладання нормативних договорів у межах компетенції чи делегованих повноважень*. Процес правотворчості в діяльності МВС України починається з формування ідеї майбутнього нормативно-правового акту, проведення аналізу відомостей щодо стану матеріально-технічного забезпечення правового регулювання, вивчення інформації, яка необхідна для розробки проекту та прогнозування і планування організації правотворчої діяльності. Продовжується цей процес збиранням і підготовкою відповідних матеріалів, розробкою проекту нормативно-правового акту, його узгодженням та обговоренням проекту. Реалізується прийняттям та вступом нормативно-правового акту в дію.

Правотворчий процес у діяльності МВС України зумовлюється об'єктивною потребою впорядкування за допомогою правових норм певних суспільних відносин. Його результатом виступають нормативні приписи, які набувають оформлення у відповідних нормативно-правових актах, які мають виключно підзаконний характер. Це знаходить свій вираз у тому, що приймаючи нормативно-правові акти, МВС України, як і кожний державний орган, зобов'язане слідкувати за їх відповідністю та підпорядкованістю чинному законодавству, адже правотворчість МВС України за своєю суттю є діяльністю, спрямованою на розвиток і конкретизацію норм права, встановлених вищими органами держави.

4.3. Процес правозастосування в діяльності МВС

Реформи, які відбуваються тепер в галузі державно-правового будівництва в нашій країні, характеризуються напруженістю ідеологічних і наукових дискусій щодо шляхів подальшого розвитку нашої держави, характером, умовами, спрямованістю та, головне, кінцевою метою різних процесів, що відбуваються в нашій державі й на міжнародній арені. Актуальність вивчення юридичного процесу взагалі та його складових, зокрема правозастосовного процесу, як одного з базових детермінантів правового регулювання суспільних відносин, визначається насамперед тим, що без реального втілення правових приписів у життя правові норми втрачають своє соціальне призначення, свій зміст. На думку Л. С. Явича, право втрачає своє значення, якщо його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей і їхніх організацій, у суспільних відносинах. Право не можна зрозуміти, не зважаючи на механізм його реалізації в житті суспільства¹.

Аналіз правничої літератури з цієї проблематики свідчить про існування декількох підходів до розуміння юридичного процесу. Дослідження такого правового явища, як юридичний процес, відбувається під впливом суб'єктивних факторів (вибір вченим методів наукового пізнання, рівня наукового пізнання, опорних координат, з яких було розпочате дослідження тощо). Внаслідок цього «юридичний процес», як категорія юридичної науки, не набув свого однозначного змісту та визначається кожним вченим залежно від тих критеріїв і ознак, які, на думку вченого, повинні його характеризувати². Одні вчені розуміють його як діяльність органів правосуддя, спрямовану на вирішення спорів щодо права та здійснення правового примусу³, інші – як юрисдикційну діяльність органів держави та інших суб'єктів⁴, як форму реалізації матеріально-правових норм, оскільки процесуальна форма має місце не тільки в юрисдикційній сфері застосування норм права, а й у інших сферах, де правові норми регулюють позитивні дії суб'єктів суспільного життя⁵. Також існує науковий підхід, згідно з яким юридичний процес розглядається як правотворча і правозастосовна діяльності суб'єктів права⁶.

Наприклад О. В. Лук'янова, вивчаючи юридичний процес,

¹ Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1971. С. 201.

² Миколенко О.І. Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2011. С. 17.

³ Проблемы судебного права / под ред. В.М. Савицкого. Москва: Наука, 1983. С. 17.

⁴ Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР. Москва: Юрид. лит., 1964. С. 32.

⁵ Швець В. Д. Верховна Рада України як суб'єкт земельних правовідносин. *Право України*. 2008. № 10. С. 116.

⁶ Бахрах Д. Н. Административное право России: учебник для вузов. Москва: НОРМА, 2001. С. 306.

виокремлює наступні напрямки його дослідження: як юрисдикційну та іншу охоронну діяльність органів правосуддя; як юрисдикційну та іншу охоронну діяльність уповноважених органів держави й інших суб'єктів; як усю правозастосовну й правотворчу діяльність компетентних органів; як процес реалізації матеріально-правових норм безвідносно до форм такої реалізації; як будь-яку юридичну діяльність державних органів (правотворчу, правозастосовну, контрольну, установчу, розпорядчу)¹.

У найширшому розумінні теорії юридичного процесу правові форми діяльності - це організаційно-управлінські форми діяльності, які пов'язані з розглядом юридичних справ і мають спільні ознаки: 1) виявляються у здійсненні операцій із нормами права у зв'язку з вирішенням певних юридичних справ; 2) здійснюються виключно уповноваженими на таку діяльність органами держави, посадовими особами на користь зацікавлених суб'єктів права; 3) закріплюються у правових актах — офіційних документах; регулюються процедурно-процесуальними нормами, забезпечуються відповідними способами і прийомами юридичної техніки².

Ці властивості визначають таке широке сприйняття юридичного процесу, яке вміщує різноманітну й різнорідну діяльність, що відповідає певним правовим ознакам і виходить за рамки судової й адміністративної юрисдикції.

Застосування права є найбільш об'ємною частиною юридичного процесу і як процес є системою різнорідних правозастосовних дій основного і допоміжного характеру. В окремих випадках діяльність із застосування виступає складним багаторівневим процесом, на кожному рівні якого відбуваються відносно завершені правозастосовні дії, які здійснюються шляхом прийняття тих чи інших рішень компетентними органами³. Основним призначенням правозастосування виступає індивідуальне регулювання суспільних відносин. Його роль і значення мають настільки велику значущість, що цю форму реалізації права виокремлюють у самостійну. При цьому зазначають, що правозастосування є особливим напрямом функціонування правої системи і саме цим обумовлюється необхідність його дослідження⁴.

Тому подальша теоретична розробка сутності правозастосовного процесу як різновиду юридичного процесу та особливостей його прояву в

¹ Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. С. 41-42.

² Теория юридического процесса. С. 8; Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесса. С. 186-188; Фундаментальные проблемы концепции формирования советского правового государства. С. 25; Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 138-142.

³ Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. С. 127.

⁴ Юхимюк О.М. Співвідношення понять «правозастосування» та «застосування права». *Часопис Київського університету права*. 2001. № 4. С. 53-56.

діяльності МВС України є надзвичайно актуальною.

Правозастосування розповсюджене у різних сферах життя, безпосередньо пов'язане з реалізацією інтересів та потреб різних суб'єктів права і, перш за все, особи, тобто виконує найбільш суттєву функцію у механізмі правового регулювання.

На застосування права як діяльність, що має творчий, організуючий зміст, засновану на владних повноваженнях компетентних органів, займає особливе місце в механізмі правового регулювання, звертає увагу і С. С. Алексєєв¹. Правове регулювання, зазначає він, за своїм фактичним результатом виражається в реалізації права, яке має кілька форм: використання, дотримання, виконання. До процесу правового регулювання на заключній його стадії приєднується застосування права². Правозастосування «втручається» в механізм реалізації права при необхідності належним чином організувати правореалізацію, усунути перешкоду у використанні суб'єктивних прав, забезпечити виконання й дотримання обов'язків, усунути недоліки в діяльності суб'єктів з використання правових засобів³.

М. С. Кельман та О. Г. Мурашин вважають, що застосування норм права являє собою державно-владну, організаційну діяльність компетентних органів держави і посадових осіб з реалізації правових норм стосовно конкретних життєвих ситуацій шляхом винесення індивідуально-правових рішень (приписів)⁴.

На думку І. Л. Невзорова, правозастосування характеризується як одна із найважливіших сторін функціонування держави та державного апарату, змістом якої є складна процедура реалізації матеріального права в процесуальній формі, в результаті чого виникають, змінюються або припиняються правовідносини⁵.

П. М. Рабінович розглядає правозастосування як організаційно-правову діяльність компетентних органів, уповноважених на це громадських об'єднань або їхніх службових осіб, яка полягає у встановленні піднормативних формально обов'язкових індивідуальних правил поведінки для персоніфікованих суб'єктів з метою створення умов, необхідних для реалізації ними таких норм⁶.

¹ Алексєєв С.С. Общая теория права. В 2-х томах. Т.1. Москва: Юрид. лит. 1981. С. 321-324.

² Алексєєв С. С. Теория права. 2-е изд., стер. Харьков: БЕК, 1994. С. 176.

³ Сапун В. А. Деятельность по использованию правовых средств в реализации советского права. *Проблемы реализации права: межвуз. сб. научн., трудов.* Свердловск, 1990. С. 16.

⁴ Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами). Київ: Кондор, 2002. С. 41.

⁵ Невзоров И. Л. Принцип законности в правоприменительной деятельности: дисс.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 2002. С. 101.

⁶ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-те вид., зі змін. Київ: Атіка. 2001. С. 132.

М. Д. Гнатюк відзначає, що процедурно-процесуальна регламентація діяльності суб'єкта правозастосування дозволяє говорити про дуалізм правозастосовних відносин, в рамках яких можна виділяти: з однієї сторони, відносини організуючі, з іншої – організаційні¹. В якості організуючих виступають відносини матеріально-правового характеру, тобто відносини адресатів акту застосування права, які характеризують дії безпосередніх носіїв прав і обов'язків, для забезпечення яких знадобилося втручання компетентних органів чи уповноважених посадових осіб². Наразі, у ролі організаційних виступають відносини, що виникають на підставі процедурно-правових і процесуальних норм. Ці відносини виконують, як правило, службову функцію і спрямовані на забезпечення належної реалізації норм матеріального права.

Також під застосуванням норм права розуміють владну діяльність компетентних державних органів, їхніх посадових осіб та інших, наділених такими повноваженнями суб'єктів, яка має персоніфіковану, тобто індивідуальну спрямованість, здійснюється на основі юридичних фактів та відповідно до вимог конкретних правових норм³.

Проаналізувавши існуючі підходи до розуміння правозастосування, можна підсумувати, що у юридичній літературі правозастосовна діяльність традиційно розглядається як владна, організуюча діяльність компетентних державних органів щодо винесення індивідуально-конкретних правових приписів⁴.

В. М. Горшенев, виокремлюючи за функціональною ознакою у юридичному процесі правозастосовний процес, розуміє під ним специфічну діяльність уповноважених органів держави, громадських організацій, посадових осіб з метою розгляду та вирішенню найрізноманітніших справ, які мають юридичне значення⁵.

За своїм обсягом правозастосовний процес є домінуючим у системі юридичного процесу, а за своїм суспільним призначенням, на нашу думку, поступається лише правотворчості. В. М. Горшенев та І. Я. Дюрягін, підкреслюючи зв'язок правозастосування з правотворчістю, відзначають, що правозастосовна діяльність покликана головним чином, продовжити загальне нормативне регулювання, яке започатковане правотворчістю за

¹ Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. С. 128.

² Боликанова Е.А. Проблема обеспечения законности правоприменительных актов органов государственного управления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1999. С. 11.

³ Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. Київ: Вид. Паливода А. В., 2007. С. 210.

⁴ Скакун О. Ф. Теорія права і права: підручник. 4-те вид. допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. С. 421; Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. С. 265.

⁵ Теория юридического процесса. С. 65.

допомогою норми права¹. Отже, процес застосування права – це правова діяльність компетентних органів і посадових осіб з вирішення конкретної юридичної справи, спрямована на забезпечення реалізації правових приписів індивідуально визначеними суб'єктами права.

Таким чином, під метою правозастосування розуміється виконання правових вимог адресатами правового регулювання, коли залежно від суб'єктивних або об'єктивних причин безпосередня реалізація права неможлива.

Правозастосовча діяльність – це особливий (владний) спосіб здійснення регулятивної та охоронної функції права, що супроводжується гранично суворим і точним дотриманням інструментальних і процесуально-процедурних регламентів, що має своєю основною метою вирішення конкретної юридичної справи².

Особливістю правозастосовної діяльності є те, що не кожний суб'єкт права може нею займатися, оскільки даний вид правової діяльності завжди пов'язаний з використанням владних повноважень. У зв'язку із цим же застосування права відбувається не довільно, у будь-який зручний правозастосовнику момент часу, а в законодавчо передбачених випадках і в особливому – суворо регламентованому – процесуальному порядку.

Беручи до уваги специфіку діяльності органів внутрішніх справ, правозастосовний процес слід розглядати, виходячи із двох взаємозалежних аспектів: по-перше, це організаційно-правова форма здійснення застосування права, що виражається в комплексі правозастосовних дій по реалізації юридичних приписів; по-друге, з функціональної точки зору, він є особливим видом юридичної діяльності компетентних суб'єктів, наділених владними повноваженнями, яка здійснюється в суворій відповідності із процесуально-процедурними регламентами, з метою вирішення конкретної юридичної справи.

Ще в радянський період у теорії права склалася концепція, згідно з якою застосування права має певні риси, які відображають його сутність. Застосування права – це форма реалізації права, суб'єктами якої є компетентні органи, наділені владними повноваженнями. Виконання цих повноважень забезпечується примусовою силою держави. Застосування права є особливою формою реалізації права. На відміну від інших форм, воно зливається з обов'язком його здійснити. Правозастосування носить похідний характер, оскільки забезпечує реалізацію права третіми особами. Застосування одних норм одночасно вимагає дотримання, виконання й

¹ Горшенев В. М., Дюрягин И. Я. Правоприменительная деятельность. *Советское государство и право*. 1969. № 5. С. 26.

² Ромашов Р. А., Шукшина Е. Г. Механизм преодоления юридических конфликтов в сфере правоприменительной деятельности. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2005. № 3 (27). С. 41.

використання інших. Таким чином, правозастосування — комплексна правореалізуюча діяльність¹.

Під об'єктом застосування права, у свою чергу, розуміється правовий припис, який потребує додаткової деталізації залежно від фактичних умов, у яких він буде виконуватися. Так, наприклад, об'єктом правозастосовної діяльності під час здійснення кримінального провадження буде та норма статті Особливої частини Кримінального кодексу України, відповідно до якої воно порушене. Деталізацією в цьому випадку буде визначення у вироку конкретного виду та міри покарання на підставі особистості підсудного й фактичних обставин справи.

Слід зазначити, що застосування права як особлива — опосередкована — форма реалізації права завжди носить творчий і професійний характер.

Правозастосування, як відзначає Н. П. Костюк, є складною, послідовною діяльністю, яка відбувається в декілька етапів та регламентується процедурними нормами. Ці норми встановлюють порядок правозастосування і забезпечують його логічну завершеність. У той же час окремі дії, що відбуваються в процесі застосування права, є досить близькими та взаємно зумовлюють одна одну. Однак правнича наука виділяє їх в окремі стадії. Ці стадії виражають логіку застосування права, відображають її соціально-юридичні функції та її творчий зміст².

Отже, правозастосовна діяльність як процес опосередкованої реалізації права складається з декількох послідовних стадій, результати кожної з яких потім знаходять своє відбиття у відповідному акті застосування права. До основних стадій відносяться наступні.

По-перше, встановлення фактичних обставин юридичної справи і їх оцінка. На цій стадії застосування права проводяться збір, систематизація й аналіз інформації (доказів), які мають відношення до розглянутої юридичної справи й можуть вплинути на владне правозастосовне рішення, що виноситься. Уся зібрана інформація, перед тем як вона буде залучена до справи, повинна пройти перевірку (оцінку) на те, чи відноситься до справи (чи є виявлена інформація значущою для справи), допустимість (чи отримана вона без порушень чинного законодавства), вірогідність (чи підтверджується іншими джерелами, чи узгоджується з ними) і повноту (достатність, що означає, що наявна інформація дозволяє повністю відтворити обставини, що відбулися). Якщо всі перераховані умови виконані, то правозастосовник може приступати до наступної стадії застосування права.

¹ Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / под ред. Н. И. Матузова. Саратов: СГУ, 1989. С. 107-109.

² Костюк Н. П. Особливості стадій правозастосування. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 70-71.

По-друге, встановлення фактичних обставин справи (юридична кваліфікація), що полягає у виборі й аналізі правового припису, який підлягає застосуванню й відповідає встановленим фактичним обставинам по розглянутій юридичній справі. Правозастосовник дає правову оцінку інформації, зібраній на попередній стадії, шляхом виявлення в законодавстві правового припису (правової норми), яке найбільше підходить до розглянутої в рамках юридичної справи ситуації. Ця стадія починається із зіставлення правових норм з наявною інформацією у справі, а закінчується ідентифікацією (встановленням відповідності) конкретної норми зафіксованим в справі обставинами.

По-третє, прийняття (винесення) владного рішення у справі і його документальне оформлення. На третій стадії правозастосовник конкретизує виявлену правову норму в рішенні, що виноситься, з врахуванням наявних у справі обставин. На цій же стадії відбувається видання правозастосовником такого юридичного документа, як акт застосування права, у якому відображаються основні результати правозастосовної діяльності, здійсненої в рамках розгляду конкретної юридичної справи. Саме на третій стадії відбувається винесення суб'єктом застосування права владного рішення в справі, обов'язкового для виконання адресатом правозастосування.

Оцінюючи ж у цілому стадії правозастосовної діяльності, необхідно відзначити, що перша стадія більшою мірою носить аналітичний характер, друга – порівняльний, а третя – творчий, їх результатом стає винесення (видання) акту застосування права. При цьому форма винесеного акту застосування права може бути як письмовою (у вигляді окремого документа або резолюції), так і усною. В окремих випадках (наприклад, при застосуванні зброї працівником Національної поліції) – конклюдентною.

На нашу думку, процес правозастосування в діяльності МВС України характеризується наступними відмінними рисами.

Має обслуговуючий, забезпечувальний характер. Правозастосовна діяльність носить переважно «обслуговуючий», забезпечувальний характер щодо суб'єктів, які здійснюють власні права та обов'язки в процесі безпосередньої реалізації права. Правозастосування як діяльність з індивідуальної регламентації та правозабезпечення передбачає видання конкретизованих та індивідуалізованих владних приписів. Зазначені приписи визначають суб'єктивні права і обов'язки тих осіб, яким адресовані та забезпечують їх фактичну реалізацію адресатами у вигляді виконання і дотримання суб'єктивних обов'язків і заборон, а також використання суб'єктивних прав. Індивідуальна регламентація та право забезпечення виражаються у відповідних актах-документах, якими

оформлюються чи обумовлюються подальші акти-дії¹. Суб'єкти правозастосовної діяльності в МВС України, які наділені владними повноваженнями, застосовують правові засоби в цілях вирішення конкретної справи, відносно інших осіб. Застосування права є не лише формою реалізації права, як стверджується у більшості досліджень², а й виступає особливим способом реалізації права, необхідним в особливих обставинах, коли учасники безпосередньої реалізації за тих чи інших причин не можуть здійснити своїми власними діями права та обов'язки, і виникає потреба прийняття з цією метою індивідуально-конкретного владного припису. Обставинами, що викликають необхідність правозастосовної діяльності (правозастосовними ситуаціями) з використанням спеціальних правових засобів, є, як правило, наступні. По-перше, коли права та обов'язки суб'єктів взагалі не можуть бути реалізовані без винесення правозастосовного рішення з використанням регулятивних правових засобів (відкриття кримінального провадження). По-друге, коли певні правовідносини потребують контролю з боку правозастосовних органів (реєстраційна правозастосовна діяльність). По-третє, під час офіційного встановлення за спеціальною юридичною процедурою наявності або відсутності конкретних фактів, що мають юридичне значення (проведення експертизи). По-четверте, під час застосування заходів правового заохочення («заохочувальних санкцій»), що мають юридичні наслідки. По-п'яте, якщо існують перешкоди в реалізації суб'єктивних прав і в результаті правозастосовної діяльності виникає потреба усунути ці перешкоди (наприклад, повернути річ, неправомірно вилучену у власника). По-шосте, у випадках невиконання юридичних обов'язків, або неналежного їх виконання, коли до зобов'язаної особи застосовуються охоронно-забезпечувальні правові засоби. По-останнє, коли скоєне правопорушення, або об'єктивно протиправне діяння, і в охоронних правовідносинах до конкретної особи необхідно встановити певний вид і міру юридичної відповідальності або визначити інші заходи державного примусу. При цьому акт застосування права як результат юридичної діяльності разом з санкцією охоронної норми, фактом вчинення правопорушення та деліктоздатністю виступають обов'язковою підставою юридичної відповідальності як спеціального охоронного правового засобу.

Таким чином, правозастосовні ситуації наочно підтверджують факультативний, правозабезпечуючий характер правозастосування в діяльності Міністерства внутрішніх справ України.

Є особливим видом владної юридичної діяльності. Виключно носій

¹ Гусаров С. М. Правозастосовна діяльність в Україні: монографія. Харків: Золота миля, 2015. С. 58.

² Дюрягин И. Я. Применение норм советского права. Теоретические вопросы. Свердловск: Изд-во Свердловского юрид. ин-та, 1973. С. 8-10.

державної влади має можливість здійснити такий акт соціального управління, як реалізація загальних державних настанов у конкретних життєвих обставинах¹. Загальновизнаним є той факт, що правозастосовна діяльність здійснюється державними органами, установами, окремими особами за умови надання державою відповідних повноважень та в межах своєї компетенції. На думку С. М. Гусарова, державні органи є носіями владних повноважень за визначенням, оскільки безпосередньо уособлюють державну владу. Делегування державою повноважень на здійснення правозастосування іншим суб'єктам надає їх діяльності з реалізації наданих повноважень владної авторитетності, зумовлює прояв у ній ознак імперативності². Зазначене, безумовно, стосується правозастосовної діяльності МВС України. Суб'єктами правозастосування в системі Міністерства внутрішніх справ України є лише ті особи (індивідуальні суб'єкти або організації), які наділені владними повноваженнями, володіють спеціальною правосуб'єктністю.

Правозастосовна діяльність МВС України реалізується в рамках правових відносин між правозастосовником і адресатом застосування права. При цьому правозастосовник виступає уповноваженою стороною таких правовідносин, а адресат – зобов'язаною. Специфіка застосування права полягає в тому, що суб'єкт і адресат правозастосовної діяльності завжди індивідуально-визначені, а правозастосовне правовідношення є відносним. Крім того, слід відзначити, що право суб'єкта на правозастосування збігається з його обов'язком здійснити застосування права. Законодавство покладає обов'язок на вповноважених суб'єктів правозастосовної діяльності МВС України здійснювати цю діяльність внаслідок їх повноважень.

Рішення суб'єктів такої діяльності у вигляді правозастосовних актів (основних та допоміжних, регулятивних та охоронних) наділені певною юридичною силою, є обов'язковими до виконання всіма особами, на які поширюються їх дії, забезпечуються різними правовими засобами, в тому числі заходами державного примусу. Правозастосовна діяльність МВС України полягає в організації здійснення завдань, поставлених перед міністерством, шляхом реалізації відповідних правових норм. У процесі здійснення владних повноважень видаються правозастосовні акти, які містять індивідуально-конкретні правові розпорядження, що встановлюють (закріплюють, змінюють або припиняють) на підставі правових норм конкретні суб'єктивні права й обов'язки персонально зазначених осіб³. Правозастосовні акти МВС України, що носять владний характер,

¹ Додин Е.В. Доказывание и доказательства в правоприменительной деятельности органов советского управления. Киев; Одесса: Вища школа, 1976. С. 39.

² Гусаров С. М. Правозастосовна діяльність в Україні. С. 58.

³ Гусаров С. М. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ України : навч. посіб. Київ; Харків: Ніконова, 2011. С. 33.

детальніше конкретизують зміст конституційних особистих прав громадян та встановлюють підстави, механізм та межі їх реалізації, індивідуалізують ті юридичні факти, які пов'язані з подальшим існуванням особистих прав людини і громадянина¹.

На нашу думку, державно-владна діяльність Міністерства внутрішніх справ України у сфері правозастосування впливає на формування правової культури суспільства. У зв'язку з цим слід погодитися з твердженням М.Ф.Целуйко, який зазначає, що якість правозастосовної діяльності залежить від структури державного апарату, порядку взаємовідносин його органів, а також від професіоналізму та культури працівників правозастосовної системи².

Має процесуально-процедурний характер. Правозастосовна діяльність здійснюється в режимі дозвільного типу регулювання з використанням імперативних правових засобів регулятивного і охоронного призначення у встановлених процесуально-процедурних формах. Здійснення правозастосування в діяльності МВС України в особливих, установлених законом формах сприяє зміцненню законності правопорядку в суспільстві та захисту інтересів особистості³. Правовий зміст правозастосовної діяльності виражається завжди в процесуально-процедурних формах її здійснення, із застосуванням спеціальних процесуальних правових засобів і юридичних процедур⁴ і має формалізований характер. Така формалізація правозастосовної діяльності Міністерства внутрішніх справ України спрямована: 1) на забезпечення реалізації суб'єктивних прав і обов'язків учасників правовідносин у відповідності з нормами матеріального права; 2) на здійснення самої правозастосовної діяльності у межах певних процесуальних правил і юридичних процедур, виконання яких сприяє правильному і швидкому вирішенню юридичних справ. Процесуальні правові засоби є своєрідним юридичним інструментарієм суб'єктів правозастосування, без використання і оволодіння якими не можуть бути забезпечені вимоги, що висуваються до правозастосовної діяльності та її результату – правозастосовним актам.

Процедурно-процесуальні форми процесу правозастосування в діяльності МВС України діяльності виражаються у регламентованому правовому порядку вчинення правозастосовних дій. Це забезпечує належне

¹ Хальота А. Методи діяльності органів внутрішніх справ по забезпеченню реалізації прав людини. *Право України*. 2001. № 5. С. 43-46.

² Целуйко М. Ф. Структура правової культури у вітчизняній юридичній літературі. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 538. Правознавство. С. 8.

³ Гусаров С. М. Праовозастосовна діяльність в Україні. С. 55.

⁴ Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 26-40; Управленческие процедуры / отв. ред. Б. М. Лазарев. Москва: Наука, 1988. С. 68-69; Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории. С.100.

застосування права. Відповідно, процесуально-процедурна форма характеризується наявністю прав учасників правозастосовного процесу, а також гарантії законності, обґрунтованості і доцільності застосування норм права¹.

Закріплюючи правомочності вповноважених суб'єктів системи МВС України на здійснення правозастосовної діяльності, законодавець зобов'язує їх активної діяльності суб'єктів правозастосування, без якої є неможливим вирішення завдань, які поставлені перед правозастосовником.

Допускає можливість застосування державного примусу. Необхідність дотримання процесуально-процедурних вимог викликана можливістю застосування примусу з боку держави у процесі застосування права в діяльності МВС України. М. В. Цвік, зазначаючи можливість застосування примусу до порушників права, зауважує, що це треба розуміти лише як обов'язковість наявності у правових нормах вказівки на можливість застосування тих чи інших примусових заходів. На думку вченого, державний примус постає гарантією, передбаченою правовими нормами на випадок можливого порушення права. В цьому полягає примусовість як конститутивна ознака права².

С. Л. Дембіцька наголошує, що примус, який застосовується державою, має законний і правовий характер, оскільки ґрунтується на правових нормах закону, прийнятого відповідно до норм права, й застосовуватися він має у визначених таким законом формах, на законних підставах відповідними компетентними органами³. Державний примус здійснюється на протигагу неправомірній поведінці учасників загальних правовідносин⁴.

Держава, уповноважені нею органи, до числа яких входить Міністерство внутрішніх справ України, мають право застосовувати легалізований примус від імені всього суспільства, підкоряючи членів спільноти встановленим ними правилам. Це здійснюється навіть у тих випадках коли зазначені правила розходяться з переконаннями громадян. Легалізація примусу, насилля з боку держави здійснюється відповідно до правових норм, які встановлюються самою ж державою, проте які, як передбачається, виражають інтереси всього суспільства і схвалені ним⁵. А. Т. Комзюк відзначає, що право є не лише засобом легалізації

¹ Дума В. В. Правозастосовна діяльність та форми її здійснення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00. 01. Київ, 2010. С. 101.

² Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. С. 186.

³ Дембіцька С. Л. Законність та правовий характер адміністративного примусу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 71. С. 26.

⁴ Мораренко І.В. Засоби реалізації адміністративно-правового примусу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 4. С. 163.

⁵ Дембіцька С. Л. Зазнач. праця. С. 29.

примусової діяльності держави, але і, як правило, засобом її легітимації¹.

Держава в цілому зацікавлена в зменшенні випадків застосування державного примусу, тобто в досягненні позитивного варіанту державного управління без використання примусових заходів. Однак у практиці діяльності органів виконавчої влади, в тому числі і МВС України, непоодинокими є випадки, коли належний хід суспільних відносин не можливо забезпечити без застосування примусу з боку компетентних державних органів². Інститути кримінального, цивільного, адміністративного процесів покликані забезпечити застосування державно-примусових засобів у суворих рамках законності й перш за все досягненням істини по кожній справі³. Відтак, правозастосовча діяльність МВС України зумовлюється потребами суспільного розвитку, які породжують особливу форму правового регулювання. Будь-яка державна влада є ніщо інше, як суспільна влада, що спирається на спеціальний апарат примусу⁴.

Має власну структуру. Правозастосовча діяльність МВС України має власну структуру – певне розташування основних елементів і зв'язків, які забезпечують їй цілісність, зберігають її властивості і функції. Особливості та характерні риси правозастосовної діяльності певною мірою обумовлюють вид та якість основних елементів правозастосовчої діяльності як окремого виду юридичної діяльності МВС України.

Відтак, у структурі правозастосовчої діяльності МВС України, на нашу думку, доцільно виділити такі елементи: 1) суб'єктів й учасників правозастосовної діяльності; 2) правозастосовні ситуації; 3) об'єкти правозастосовної діяльності; 4) правові засоби; 5) професійну правосвідомість.

Суб'єктами правозастосування є компетентні органи, посадові особи МВС України, наділені в законодавчому порядку владними повноваженнями, спеціальною правосуб'єктністю, до компетенції яких входить вирішення юридичної справи і винесення правозастосовного акту. Від суб'єктів слід відрізняти інших учасників правозастосовної діяльності, щодо яких застосовуються норми права, виносяться правозастосовні рішення, або осіб, які сприяють суб'єктам у здійсненні ними відповідних дій та операцій (експерти, перекладачі, свідки, треті особи тощо).

До правозастосовчих ситуацій належать обставини, конкретні життєві випадки, які потребують вирішення за допомогою спеціальних

¹ Комзюк А.Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2012. С. 11.

² Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ: Атіка, 2011. С. 172.

³ Маликов М. К. Гносеологические основы реализации права. Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 1998. С. 176-177.

⁴ Дума В.В. Правозастосовча діяльність та форми її здійснення: дис... канд. юрид. наук. С.101.

правових засобів, виражених в правозастосовних рішеннях.

Об'єкти правозастосовчої діяльності – це ті відносини між учасниками правозастосовного процесу, на які здійснюється вплив суб'єктами правозастосування. Від об'єктів слід відрізнити предмети правозастосовної діяльності, до яких відносяться матеріальні і духовні блага, продукти інтелектуальної діяльності, дії, результати дій учасників правовідносин.

Правові засоби в структурі правозастосовної діяльності – це встановлені в законі інституційні утворення, які використовуються суб'єктами та іншими учасниками правозастосування в процесі правозастосовної діяльності і призводять до досягнення результату у вирішенні юридичної справи і винесенні правозастосовного акту, що відповідає певним вимогам. До них відносяться різноманітні юридичні конструкції регулятивного і охоронного призначення, процесуально-процедурні форми, правила і прийоми юридичної техніки здійснення процесуальних дій, їх закріплення в спеціальних правозастосовних актах, процедури винесення рішень та їх документального оформлення, правила і процедури виконання рішень.

Професійна правосвідомість є необхідним суб'єктивним елементом правозастосовної діяльності МВС України. Найбільш його активні структурні підрозділи формують професійну готовність до такого виду юридичної діяльності. Саме предметна діяльність суб'єктів в тій чи іншій галузі правового регулювання під час вирішення юридичних справ, винесення індивідуально-владних приписів вимагає спеціалізованого (професійного) рівня правосвідомості. Цей рівень професійної правосвідомості дозволяє пізнати і оцінити правові засоби з метою їх практичного використання в процесі правозастосовної діяльності. У цьому - основа особливості елементного складу спеціалізованої правосвідомості і її місця в практичній діяльності суб'єктів. Вона формується на основі спеціального правового виховання (освіти), юридичної науки у осіб і соціальних груп, що спеціально займаються правозастосовною діяльністю.

Відзначається творчим, інтелектуальним характером. Правозастосовна діяльність МВС України за рівнем використання правових засобів належить до різновидів професійної юридичної діяльності, що вимагають певної професійної підготовки і кваліфікації, умінь, навичок, готовності до застосування спеціальних правових засобів при вирішенні юридичних ситуацій. Пізнання і доказування в юрисдикційному правозастосовному процесі має реконструктивний та ретроспективний характер. Відповідно, пізнання поглиблюється від зовнішніх форм виявлення діяння до внутрішніх, інтелектуально-вольових механізмів його здійснення¹. Суб'єкти такої діяльності в деяких випадках

¹ Костюк Н.П. Значч. праця. С. 73.

можуть не мати юридичної кваліфікації дипломованого юриста-професіонала, але вони повинні володіти спеціальними юридичними знаннями, вміннями, навичками для здійснення необхідних дій та операцій по застосуванню правових норм. Саме в цьому її відмінність від фактичної правомірної поведінки і правової активності суб'єктів при безпосередніх формах реалізації права в повсякденних стосунках. У разі прояву громадянами правової активності під час використання суб'єктивних прав, виконанні юридичних обов'язків їх діяльність у сфері правового регулювання є, як правило, правовою за формою, оскільки конкретні життєві відносини, цінності, заради яких здійснюється практична діяльність суб'єктів, виражені в правовій формі, знаходяться у сфері правового регулювання. Тому безпосередня реалізація права, правова активність громадян з суб'єктивної сторони забезпечується буденним рівнем правосвідомості.

Інший зміст має правозастосовна діяльність Міністерства внутрішніх справ України. У випадках деформації буденної правосвідомості під час невиконання правових приписів або неправильному їх використанні місце повсякденної правосвідомості учасників правовідносин має займати спеціалізована правосвідомість професіоналів, за допомогою якої уточнюються суб'єктивні права і обов'язки, вирішується спір про право, усуваються перешкоди в здійсненні суб'єктивного права, забезпечується виконання юридичних обов'язків, в необхідних випадках притягнення до юридичної відповідальності та ін. При цьому метою правозастосовної діяльності є не задоволення особистих потреб правозастосовних органів, а перш за все, потреб та інтересів осіб, що реалізують права і обов'язки, а в кінцевому рахунку, потреб і інтересів всього суспільства. Тому правозастосовна діяльність має особливу, підвищену соціальну значущість у порівнянні з безпосередньою реалізацією права.

Водночас слід відзначити, що творча активність можлива лише в межах і напрямках, які визначаються нормами матеріального права, що застосовуються. Крім того, це відбувається виключно у формах, встановлених відповідними процедурно-процесуальними нормами, тобто на засадах підпорядкування вимогам правових норм¹. Певна варіативність правозастосовної діяльності МВС України, яка зумовлюється потребами доцільності і справедливості, вимагає творчого підходу до її здійснення. Адже висування версій, тлумачення текстів нормативно-правових актів та доказів, формування доказової основи рішення та його обґрунтування є також проявами творчості, які базуються на розвиненій увазі й вправності. С.М. Гусаров зазначає, що правозастосовна діяльність здійснюється на засадах обмеження власного розсуду суб'єктів правозастосування рамками

¹ Аверин А. В. Судебная достоверность (Постановка проблемы). Владимир: Транзит-Икс, 2004. С. 79.

права. Це здійснюється з метою унеможливлення заснованої на владних повноваженнях «творчої сваволі», що перетворює право в процесі його застосування на свою протилежність¹.

Творчий характер правозастосовчої діяльності в МВС України полягає в адаптації, пристосуванні правозастосовником абстрактних правових норм до конкретних життєвих умов, у яких вони повинні бути реалізовані, без викривлення змісту, закладеного в них законодавцем. Іншими словами, правозастосування є комплексом розумових дій, які здійснюються правозастосовником із метою забезпечення нормативного перебігу процесу реалізації норм права. Всю сукупність розумових дій, які складають правозастосування в органах внутрішніх справ, умовно можна поділити на: фактичні, організаційні та юридичні дії суб'єкта правозастосування.

Професійний характер застосування права в діяльності МВС України передбачає, що правозастосовною діяльністю можуть займатися тільки компетентні суб'єкти, тобто особи, що мають відповідну професійну підготовку або пройшли відповідне навчання, нерідко – що мають відповідну професійну освіту та займають певну посаду.

Має індивідуально-персоніфікований характер. Процес правозастосування в діяльності Міністерства внутрішніх справ України передбачає здійснення повноважень компетентними суб'єктами виключно в рамках конкретних правовідносин, незважаючи на різне правове становище сторін у даних правових відносинах. Так звана «активна роль» належить суб'єкту, котрий володіє владними повноваженнями, тобто МВС України, які він використовує в інтересах іншої сторони.

Правозастосовча діяльність завжди пов'язана з вирішенням конкретної справи, в результаті якої встановлюється наявність або відсутність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин, визначається їх міра і обсяг, в охоронних правовідносинах при застосуванні санкцій визначається вид і міра юридичної відповідальності.

У процесі правозастосування в діяльності МВС України отримують своє пряме вираження конкретні юридично-владні волевиявлення уповноважених суб'єктів. Конкретність процесу правозастосування виявляється в тому, що з його допомогою вирішуються індивідуальні справи, що виникають у відповідній сфері, процес застосування права носить персоніфікований характер, оскільки адресат актів правозастосування є певною особою та ці акти є юридичними фактами, що породжують виникнення конкретних правовідносин². За допомогою

¹ Гусаров С. М. Правозастосовна діяльність в Україні. С. 63.

² Административное право Российской Федерации / А. П. Алехин, А. А. Кармолицкий, Ю. М. Козлов. Москва: ИКД «Зерцало-М», 1997. С. 245.

правозастосовної діяльності МВС України здійснює активний вплив на розвиток суспільних відносин у сфері правопорядку. Прийняті в результаті її здійснення індивідуально-персоніфіковані акти націлені на охорону врегульованих юридичними нормами суспільних відносин, покликані забезпечити їх недоторканність. Вони можуть бути: 1) виражені письмово, усно або конклюдентним способом; 2) бути безстроковими і терміновими; 3) МВС України, Головного управління Національної поліції, відповідних структурних підрозділів. За допомогою цих актів здійснюється захист прав, свобод і законних інтересів громадян, підприємств, установ, організацій¹.

Має структурований, стабільний характер. Це обумовлюється тим, що процес застосування в діяльності МВС України здійснюється лише з дотриманням певних стадій цієї особливої форми реалізації права. Застосування права в діяльності МВС України є цілісним і водночас складним процесом, який: 1) займає певний проміжок часу; 2) має початок і закінчення; 3) організаційно оформлений; 4) розпадається на ряд стадій, логічно взаємопов'язаних і послідовних етапів. У правничій літературі під стадіями застосування права розуміють відносно обособлені групи правозастосовчих дій (операцій), які виражають розгортання змісту правозастосовчої діяльності².

Питання про стадії діяльності щодо застосування правових норм є однією з ключових проблем в теорії правозастосування. Це пов'язано з тим, що стадії виступають найважливішими просторово-часовими, динамічними характеристиками цієї діяльності. На нашу думку, розгляд проблеми стадійності процесу правозастосування в діяльності МВС України доцільно здійснювати з використанням загально-логічного та функціонального підходів.

Перший підхід заснований на ідеї інтеграції правозастосовної діяльності і дозволяє прослідкувати послідовність розвитку інтелектуально-вольової діяльності правозастосовника щодо юридичної кваліфікації розглядуваної справи та прийняття рішення³. Це дає змогу виокремити у діяльності суб'єкта правозастосування низку внутрішньо однорідних за своїм призначенням етапів, які в правничій науці отримали назву «стадій логічної послідовності». Вони виступають відносно замкнутою, триваючою у часі логічною системою розумових операцій,

¹ Небрат О.О., Салманова О.Ю. Адміністративні акти як засоби протидії корупції в органах внутрішніх справ. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 21. С. 82.

² Алексеев С. С. Проблемы теории права. Курс лекций. Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1972. В 2-х томах. Т. 1. С. 232.

³ Бенедик И. В. Стадии в юридическом процессе: общетеоретические исследования: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 1986. С. 12.

спрямованих на вирішення існуючої юридичної ситуації¹. Як відзначає М. Д. Гнатюк, стадії логічної послідовності є характерними для правозастосовної діяльності незалежно від організаційних і юридичних особливостей вирішуваної справи². Використовуючи загально-логічний підхід маємо підстави виокремити в процесі правозастосування в діяльності МВС України декілька логічно пов'язаних одна з однією стадій: 1) встановлення фактичних обставин по юридичній справі; 2) правова кваліфікація фактичних обставин; 3) вибір необхідної правової норми; 4) тлумачення і аналіз норми, що буде застосовуватись; 5) вирішення можливих колізій між нормами права, а також подолання наявних прогалин у праві; 6) прийняття рішення по даній справі; 7) видання правозастосовного акта; 8) виконання рішення у справі. В рамках кожного з цих етапів вирішуються конкретні організаційні і дослідницькі завдання з реалізації права.

В основу функціонального підходу покладено ідею диференціації правозастосування залежно від юридичних особливостей вирішуваної справи. Наслідком цього є певна організаційна специфіка розгляду етапів правозастосування. У даному випадку процес правозастосування розглядається у вигляді відповідної вимогам певної юридичної процедури системи взаємопов'язаних правозастосовних дій і операцій, що складають певні процесуально необхідні етапи правозастосовних проваджень по окремим категоріям юридичних справ³. При цьому суб'єкт правозастосування здійснює свою професійну діяльність у відповідності із заздалегідь встановленим процесуальним правом стадіями розгляду і вирішення даної юридичної справи та фіксує відповідні етапи досягнення мети. Це так звані стадії функціонального призначення, тобто «динамічні» відносно замкнуті сукупності закріплених діючим законодавством способів, методів, форм, що виражають чи обумовлюють суворе і неухильне здійснення процедурно-процесуальних вимог. Крім того, зазначені етапи діяльності відображають просторово-часові аспекти процесуальної діяльності та забезпечують логіко-функціональну послідовність вчинення конкретних дій, спрямованих на досягнення кінцевого, матеріально обумовленого правового процесуального результату⁴. Стадії функціонального призначення відзначаються: 1) власними цілями і завданнями; 2) колом учасників зі специфічним правовим статусом; 3) динамічністю процесу; 4) специфічністю здійснюваних дій і відповідними юридичних наслідків; 5) обставинами,

¹ Вопленко Н. Н. Социалистическая законность и применение права. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1983. С. 55; Юридическая процессуальная форма. Теория и практика. С. 20.

² Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. С. 132.

³ Вопленко Н. Н. Зазнач. праця. С. 56.

⁴ Теория юридического процесса. С. 120.

що їх породжують (юридичними фактами); 6) матеріально-правовими результатами і їх процесуальним закріпленням.

Має юридично оформлений характер – завершується ухваленням спеціального акта. Рішення юридичної справи як заключна стадія правозастосовного процесу має зовнішню форму вираження у вигляді письмового акта-документа – правозастосовного акту. Останній постає у вигляді спеціального правового засобу, де зміст правозастосовного рішення виражено у вигляді документально оформленого, обов'язкового для конкретних адресатів індивідуально-визначеного припису.

У правничій науці склалося кілька підходів до юридичної природи правозастосовних актів. У широкому сенсі до правових актів відносять акти-дії, акти-операції, наприклад, дії та операції інспекторів дорожнього руху, спеціальні знаки, що подаються працівниками водного і повітряного транспорту і т. п. У вузькому сенсі розуміють письмові акти-документи, в якому знаходять зовнішнє вираження і закріплення дії та операції – динамічні структурні елементи правозастосовної діяльності.

У якості правового засобу, що забезпечує безпосередню реалізацію прав і обов'язків суб'єктів правовідносин, правозастосовний акт володіє наступними основними властивостями: а) він являє собою інституційне правове утворення, наділене юридичною силою, використання якого в практичній діяльності суб'єктів призводить до певного результату, сприяє реалізації прав і обов'язків суб'єктів юридичної діяльності; б) входить в систему правових актів, оскільки його основою є нормативно-правові акти, що містять вихідні правові засоби, а також інтерпретаційні акти як результат офіційного нормативного тлумачення, що містять правові установки та правові позиції, які мають обов'язкове значення при вирішенні правових ситуацій; в) офіційно закріплює і оформлює правозастосовне рішення по конкретній юридичній справі, встановлюючи міру і обсяг суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, їх наявність або відсутність, фіксує правозастосовні дії та операції, процесуальні форми і процедури; г) він є обов'язковим до виконання всіма адресатами, містить механізм реалізації свого змісту, що знаходить відображення і закріплення в спеціальних юридичних процедурах виконавчого провадження.

Зробивши аналіз специфічних ознак правозастосовних актів в діяльності Міністерства внутрішніх справ, А. Д. Черкасов звертає увагу, що їх юридичну природу визначають загальні характерні риси актів застосування права, які видаються всіма державними органами. Тобто вони індивідуальні, мають владний характер, обов'язкові для виконання, підзаконні, викликають певні юридичні наслідки¹.

¹ Черкасов А. Д. Акты применения права органами внутренних дел – разновидность управленческой деятельности. *Актуальные проблемы теории и практики государственного управления: межвуз. сб. науч. тр.* Воронеж: Изд-во ВГУ, 1990. С. 93.

Під актом застосування права в органах внутрішніх справ слід розуміти зовнішній, об'єктивований і формально-визначений прояв індивідуально-владного припису, забезпеченого можливістю державного примусу й винесеного правозастосовником щодо конкретного адресата в результаті ухвалення рішення по юридичній справі.

Під актом застосування права в МВС України органах слід розуміти зовнішній, об'єктивований і формально-визначений прояв індивідуально-владного припису, забезпеченого можливістю державного примусу й винесеного правозастосовником стосовно конкретного адресата в результаті ухвалення рішення по юридичній справі.

На підставі викладеного можна сказати, що застосування права в діяльності МВС України – це форма опосередкованої, іноді примусової реалізації права, виражена в професійній діяльності компетентних суб'єктів з розробки й прийняття владних рішень, що деталізують правові приписи з метою їх практичної реалізації в специфічних умовах об'єктивної дійсності.

Процес правозастосування в Міністерстві внутрішніх справ України – це здійснювана в процесуально-процедурному порядку владно-організуюча діяльність уповноважених органів і посадових осіб, яка полягає у реалізації ними правових норм відносно конкретних суб'єктів або конкретних життєвих випадків через винесення індивідуально-правових рішень із застосуванням у разі необхідності державного примусу.

4.4. Роль контрольно-наглядового процесу в діяльності МВС України

Відокремлюючись із загального процесу життєдіяльності людства, у зв'язку з потребами суспільного розвитку, контрольно-наглядовий процес, відповідно до розширення виробництва й ускладнення соціальних відносин, відіграє значну роль у його житті, активно впливає на всі процеси, які мають місце в системі управління суспільством.

Слід зазначити, що законодавство України поняття «контроль» «нагляд» застосовує у якості тотожних. Л.Г. Коняхін звертає увагу, що в нормативних актах діяльність одного порядку має різну назву, або відмінні за своїм змістом види перевірконої діяльності позначаються іншим терміном. Тобто, поняття «контроль» і «нагляд» не стали науковими термінами, які вичерпно відбивають їх сутність та відмінності¹. У свою чергу, позиція законодавця знайшла відображення у поглядах науковців², в

¹ Коняхин Л. Г. Надзор и контроль за соблюдением законодательства о труде. Москва: Изд-во МГУ, 1982. С. 7.

² Ломовский В. Какой власти принадлежит прокуратура? *Рос. юстиция*. 2001. № 9. С.22.

обґрунтуванні недоцільності розмежування органів контролю та нагляду¹.

Водночас, позиція щодо співвідношення понять «контроль» і «нагляд» як розбіжних за змістом з набуває все більшого розповсюдження в правничій науці. При цьому наголошується, що застосування синонімічних термінів може скласти помилкове враження про їх однаковий юридичний зміст². Вироблено щонайменше два підходи: 1) «контроль» і «нагляд» співвідносяться як ціле і частина; 2) «контроль» і «нагляд» є окремими самостійними явищами. Відповідно, триває дискусія, що є «цілим», а що виступає «частиною цілого». Окремі правники різновидом контролю визначають нагляд, який здійснюється визначеними законом державними органами³. На думку інших, контроль є родовим поняттям, а нагляд є похідним від нього і має свої характерні ознаки⁴.

На думку В. М. Гаращука, контроль слід відрізнити від близького до нього виду державної діяльності – нагляду⁵. Контроль і нагляд виступають основними способами забезпечення законності й дисципліни у державному управлінні та є найважливішими функціями держави⁶. А. П. Коренєв також розмежовує контрольну та наглядову діяльність⁷. На думку Д. Галлігана, В. В. Полянського і Ю. М. Старілова, у правовій науці контроль і нагляд розглядаються як неспівпадаючі поняття⁸.

В.С. Шестак зазначає, що під предметом контролю слід розуміти конкретні напрямки діяльності об'єкта контролю, стан і поведінку об'єктів контролю⁹. На відміну від контролю метою нагляду є перевірка діяльності органів та осіб виключно з точки зору відповідності її закону та іншим нормативно-правовим актам. Інколи нагляд розглядається як «звужений контроль». Це обумовлене тим, що контролюючі органи цікавляться не

¹ Семенов В.И. Правовые проблемы охраны труда в СССР: автореф дис... докт. юрид. наук. Минск, 1974. С. 38.

² Язык закона / под ред. А.С. Пиголкина. Москва: Юрид. лит., 1990. С. 114.

³ Ильинский И. П., Щегинин Б. В. Конституционный контроль и охрана конституционной законности в социалистических странах. *Советское государство и право*. 1969. № 9. С. 42; Чиркин В.Е. Контрольная власть. *Государство и право*. 1993. № 4. С. 11; Административное право Украины: учебник / под общ. ред. С.В. Кивалова. Харьков: Одиссей, 2004. С. 174.

⁴ Шестак С. В. Недекржавний контроль за діяльністю міліції: теоретико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. С. 28; Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. Київ: Ін-Юре, 2002. С. 431..

⁵ Административное право Украины: учебник. Ю.П. Битяк, В.В. Богуцкий, В.Н. Гаращук и др.; под ред. Ю.П. Битяка. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Право, 2003. С. 249-250; Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні: навч.-практ. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998. С. 14.

⁶ Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні. С. 3.

⁷ Административное право (Общая и особенная части) / под ред. А.П. Коренева. Москва: МВД СССР, 1986. С. 266.

⁸ Галлиган Д., Полянский В.В., Стариков Ю.Н. Административное право: история развития и основные современные концепции. Москва: Юрист, 2002. С. 51.

⁹ Шестак С. В. Недекржавний контроль за діяльністю міліції: теоретико-правовий аспект: дис... канд. юрид. наук. С. 27.

лише тим, чи не порушив суб'єкт управління діюче законодавство, але й тим, наскільки правильно, доцільно й ефективно він використовував усі надані йому повноваження¹.

Предметом контролю в Міністерстві внутрішніх справ України виступає: 1) стан виконання службових обов'язків; 2) стан дотримання прав, свобод і законних інтересів громадян під час здійснення правоохоронної та правозастосовної діяльності; 3) порядок раціонального розподілу та використання фінансових, матеріальних, трудових ресурсів, дотримання режиму економії; 4) стан наукової організації управлінської праці, впровадження в управління та службово-оперативну діяльність передових досягнень науки і техніки, їх використання в інтересах підвищення ефективності правоохоронної та забезпечувальної діяльності; 5) стан законності та дисципліни, порядок підбору, підготовки, розстановки та використання кадрів, покращення рівня їх професійної підготовки тощо². А. П. Коренев зазначає, що у процесі контролю вирішуються всі основні питання діяльності підконтрольного об'єкта, включаючи й оцінку доцільності розстановки кадрів, методів керівництва тощо³. Кажучи інакше, контролю підлягає не лише законність, а й доцільність діяльності.

На думку В.В. Новікова, контроль слід відрізнити від близького до нього виду державної діяльності – нагляду, незважаючи на деякі однакові риси та єдину мету – забезпечення законності і дисципліни в державному управлінні, а також форми здійснення роботи – перевірки, витребування звітів, пояснень тощо, обов'язковість вказівок. Вчений відзначає, що повне отождолення цих понять неможливе. Це зумовлюється тим, що контроль є системою: 1) спостереження і перевірки процесу функціонування й фактичного стану керівного об'єкта з метою оцінки обґрунтованості прийнятих управлінських рішень та результатів їх виконання; 2) виявлення відхилень від вимог, сформульованих в цих рішеннях; 3) усунення несприятливих наслідків їх виконання та інформування про них компетентних органів. Натомість, термін «нагляд» має більш вузьку сферу застосування – це особливий різновид контролю.

На нашу думку, з урахуванням викладеного вище, характеризуючи проведення відповідних заходів в діяльності МВС України доцільно використовувати термін «контрольно-наглядовий процес», як такий, що охоплює весь спектр видів контролю і нагляду, методів їх проведення та принципів здійснення.

¹ Студеникина М.С. Государственный контроль в сфере управления. Москва: Юрид. лит., 1974. С. 18.

² Новіков В. В. Об'єкти та предмет відомчого контролю в органах внутрішніх справ. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 31. С. 143-144.

³ Коренев А. П. Административное право России. Учебник. В 3-х частях. Часть I. Москва: МЮИ МВД России; Щит-М, 1999. С. 252.

Методологічною основою дослідження контрольно-наглядового процесу в системі юридичного процесу та діяльності Міністерства внутрішніх справ України є діалектичний підхід до вивчення закономірностей розвитку соціальних явищ. Цей підхід науково обґрунтовує теоретичні аспекти його місця і ролі у суспільному та державно-управлінському житті, а також його цілі й завдання¹. Інакше кажучи, характеризує роль, яку відіграє контрольно-наглядовий процес.

У найзагальнішому значенні «контроль» означає спостереження, нагляд за будь-чим, з метою перевірки відповідності тих або інших дій у галузі виробництва, державного управління або поведінки громадян². Також під контролем розуміють перевірку виконання прийнятих рішень чи обов'язків, покладених державою і суспільством на підприємства, установи, організації, посадових осіб і громадян, дотримання правових і соціальних норм, ліквідацію відхилень від заданих програм діяльності і нормативних вимог³.

На думку Р. В. Штрелова, контроль слід розуміти як інструктування кадрів, своєчасне розпізнавання та розкриття нових назрілих проблем, а також узагальнення передового досвіду⁴. Інші правники вбачають у контролі загальний засіб досягнення мети, який гарантуватиме його здійснення⁵.

Американські вчені М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі розглядають контроль як процес забезпечення досягнення організацією своїх цілей⁶. В.М. Гарашук зазначає, що контроль є сукупністю різних за формою дій, які здійснюються суб'єктами контролю: 1) за поведінкою людей (власною поведінкою); 2) відносинами, які виникають у суспільстві; 3) для встановлення будь-яких наукових та інших пізнавальних цілей при дослідженні об'єктів матеріального світу⁷. Г. Г. Зуйков вважає, що контроль є формою своєрідного зв'язку, який дозволяє встановити,

¹ Куракін О. М. Контрольний процес в органах внутрішніх справ України (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2005. С. 33.

² Энциклопедический юридический словарь / авт. кол.: В. Н. Додонов, А. С. Пиголкин, В. П. Панов и др.; под общ. ред. В. Е. Крутских. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Инфра-М, 1999. 368 с.

³ Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / кол. авт.; наук. кер. В.В. Цветков. Київ: Оріяни, 1998. С. 44.

⁴ Штрелов Р.В. Обязанности, возложенные на органы контроля – инструмент повышения ответственности выполнения государственных задач. *Правовые основы ответственности в управлении в СССР и ГДР: сб. науч. статей* / отв. ред. Б.М. Лазарев. Москва: Ин-т госуд. и права АН СССР, 1981. С.112.

⁵ Лимонов В. И. Влияние контроля на развитие демократии в обществе. Томск, 1986. С. 5.

⁶ Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / пер. с англ. Москва: Дело, 1994. С. 390.

⁷ Гарашук В. М. Іще раз про сутність контролю та його загальне розуміння. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* 2002. Вип. 54. С.89.

наскільки точно дотримуються завдані системі параметри¹. Н. В. Богданов, досліджуючи контроль в управлінській діяльності органів внутрішніх справ, визначає його як спостереження за відповідністю діяльності об'єкта тим приписам, які він отримав від суб'єкта управління, та виконанням прийнятих рішень². В. С. Венедиктов також констатує розуміння контролю в якості «спостереження»³. Основою контролю і нагляду в даному випадку виступає дослідження, констатація фактичного стану справ та інформування компетентних органів про ці спостереження. При цьому право прийняття відповідних контролюючих рішень про зміну діяльності об'єктів перевірки відсутнє. У свою чергу, Р. С. Мельник відомчий контроль розглядає у якості ефективного засобу виявлення і усунення недоліків і порушень законності у діяльності органів держави, надання практичної допомоги в удосконаленні їх роботи⁴. О. М. Бандурка під контролем пропонує розуміти процес забезпечення досягнення об'єктом управління поставлених перед ним цілей⁵. Ю. П. Битяк вважає, що контроль виступає складовим елементом управління. Це забезпечує систематичну перевірку виконання нормативно-правових актів різної юридичної сили, додержання дисципліни і правопорядку і полягає у втручанні контролюючих органів в оперативну діяльність підконтрольних органів, наданні їм обов'язкових для виконання вказівок, припиненні, зміні чи скасуванні актів управління, застосуванні заходів примусу щодо підконтрольних органів⁶. В. Б. Авер'янов розуміє контроль як перевірку та спостереження з метою перевірки для протидії чомусь небажаному, для виявлення, попередження та припинення протиправної поведінки⁷. На думку В. К. Колпакова, в процесі контролю суб'єкт контролю здійснює облік і перевірку того, як контрольований об'єкт виконує покладені на нього завдання та реалізує свої функції⁸. В. Г. Афанасьєв відзначає, що змістом контролю як функції управління є спостереження та перевірка відповідності діяльності об'єкта прийнятим управлінським рішенням

¹ Научная организация управления органами внутренних дел / под ред. Г. Г. Зуйкова. Москва: Академия МВД СССР, 1984. С. 155-156.

² Богданов М. В. Организация и совершенствование контроля в органах внутренних дел: лекция. Ташкент: ТВШ МВД СССР, 1982. С. 6, 87.

³ Венедиктов В. С. Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве. Харьков: Консум, 1996. С. 56.

⁴ Мельник Р. С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 1999. С. 108.

⁵ Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України: підручник. Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. С. 21.

⁶ Адміністративне право України: підручник для юрид. вузів і факульт. / за ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2000. С. 223-224.

⁷ Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. С. 342.

⁸ Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. С. 525.

(законам, планам, нормам, стандартам, правилам, наказам). Відповідно, контроль спрямований на виявлення результатів впливу суб'єкта на об'єкт та допущених відхилень від названих рішень, від принципів організації й регулювання¹.

Доводячи закономірний характер контрольно-наглядового процесу, окремі представник юридичної науки, розглядають його на рівні функції, без якої не може обійтися жодне суспільство. Зазначена функція обумовлюється всім змістом соціальної практики, насамперед природою суспільного виробництва – основою людської життєдіяльності² та ін.

На думку В. В. Новікова, під контролем необхідно розуміти перевірку та нагляд за дотриманням і виконанням нормативно встановлених завдань, обов'язків, планів і рішень, тобто оцінку фактичного стану підконтрольного об'єкта. У даному випадку підкреслюється: 1) функціональне призначення контролю; 2) виникнення контролю на певній стадії управлінського процесу; 3) здійснення контролю всіма суб'єктами управління³.

Так зване «функціональне» розуміння контролю на сьогодні є загальновизнаним і зводиться до системи спостережень та перевірок відповідності діяльності підконтрольного органу прийнятим управлінським рішенням, виявленню результатів впливу суб'єкта на об'єкт контрольного процесу, допущених відхилень, корегування⁴.

На думку П. Ганчева та А.П. Зайця, з теоретичного боку сутність процесу контролю, незалежно від місця здійснення, полягає у спостереженні за відповідністю діяльності підконтрольного суб'єкта тим розпорядженням, які він одержав від вповноваженого органу чи посадової особи⁵. Під час такого спостереження здійснюється: 1) аналіз фактичного стану справ; 2) порівняння його з поставленими цілями; 3) оцінка підконтрольної діяльності; 4) визначення шляхів усунення знайдених недоліків.

У наукових дослідженнях контрольно-наглядовий процес визначається також як засіб забезпечення законності і дисципліни в

¹ Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. Москва: Мысль, 1973. С. 240.

² Аверьянов В.Б. Аппарат государственного управления: содержание деятельности и организационные структуры. Киев: Наук. думка, 1990. С. 62-67; Копорцев А.Г. Контроль в управленческой деятельности. Москва: Акад.МВД СССР, 1982. С. 63; Матюхіна Н.П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України (Теоретичні та прикладні аспекти) / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 1999. С. 120.

³ Новіков В. В. Внутрішній контроль як засіб забезпечення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006. С. 39-40.

⁴ Ключниченко А. П. Воплощение демократических принципов государственного управления в деятельности ОВД (милиции): учеб. пособ. Киев: КВШ МВД СССР, 1974. С. 28.

⁵ Ганчев П. Общество и контроль. София: Партиздат, 1978. С. 102-105; Заец А. П. Согласование нормативных предписаний как условие повышения эффективности правового регулирования: автореф. дис...канд. юрид. наук. 12.00.01. Київ, 1985. С. 16.

державному управлінні, функція управління, його метод, як елемент владних відносин або специфічний різновид юридичного процесу чи правова форма діяльності державних органів¹. Слід також відзначити існування досить поширеного «інституційного» (фахового) розуміння контролю, у відповідності з яким він визначається як остання фаза, стадія управлінського процесу².

Як зазначає О. М. Куракін, наявність розбіжностей щодо розуміння та інтерпретації контрольного процесу обумовлюється багатогранністю самого об'єкта дослідження і природного прагнення спеціалістів різних галузей науки відобразити у визначенні цього поняття специфіку своєї сфери діяльності³.

У той же час, проаналізувавши наведені погляди, слід відзначити, що універсальний, загальнотеоретичний і соціально-правовому зміст процесу контролю і нагляду полягає у наступному:

1) спостереження, перевірка, порівняння й оцінка єдиних процесів або результатів, які відбуваються в суспільстві, державі, колективах людей з попередньо встановленими нормами, цілями, стандартами;

2) встановлення фактичного стану справ, ефективності управлінського впливу;

3) захист конкретних цінностей і суспільних відносин, збереження та прогресивний розвиток досягнутих позитивних результатів;

4) подолання негативних відхилень у поведінці, діяльності та вихованню посадових осіб у дусі високої відповідальності за доручену справу;

5) дотримання законності і дисципліни, що сприяє поліпшенню роботи об'єкта контролю і нагляду та його суб'єкта.

Для визначення ролі, яку відіграє контрольно-наглядовий процес в діяльності МВС України, на наш погляд, доцільно розглянути різновиди, завдання, методи та форми здійснення контролю і нагляду.

Види контрольно-наглядового процесу в діяльності МВС України, насамперед, критеріями, покладеними в основу їх класифікації

В. М. Плішкін за способом організації контрольної діяльності виокремлює чотири основних види контролю: інспекторський, оперативний, зональний та автоматизований контроль⁴.

¹ Карташов В. Н. Знач. праця. С. 94; Демократизация аппарата управления / В.В. Цветков, В.Ф. Сиренко, М. Ф. Орзи́х и др.; отв. ред. В. В. Цветков, В. Ф. Сиренко. Киев: Наук. думка, 1990. С. 74; Юсупов А. А. Правоприменительная деятельность органов управления. Москва: Юрид. лит., 1979. С. 35-41.

² Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади: автореф. дис...докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 1999. С. 12.

³ Куракін О. М. Контрольний процес в органах внутрішніх справ України (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук.. С. 35.

⁴ Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. Ю.Ф. Кравченка. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 1999. С. 522.

О. М. Куракінін надається класифікація різновидів контрольного процесу за багатьма критеріями. Так, за характером організаційних відносин між суб'єктами й об'єктами контрольного процесу, він поділяється на внутрішній (внутрішньовідомчий) і зовнішній (надвідомчий). Виходячи з обсягу контрольного процесу, вчений відзначає наявність загального, часткового і спеціалізованого контролю. За часом здійснення контролюючих дій виокремлено попередній, проміжний (поточний) і наступний (остаточний) різновиди контрольного процесу. За часовим обрієм виділені разовий і постійний контрольний процес¹. Проте головним із критеріїв класифікації у системі контрольного юридичного процесу, на погляд дослідника, виступає правове положення та місце органу, який здійснює контрольні повноваження в загальній системі організації діяльності державних органів².

У свою чергу, В. В. Новіковим запропоновано наступна класифікація видів відомчого контролю в органах МВС: за спрямованістю контрольної діяльності: на зовнішній та внутрішній; залежно від кола контрольованих видів діяльності: на загальний та спеціальний; залежно від стадій розгляду контрольного питання: на попередній, поточний, подальший; за способом організації контрольної діяльності: на інспекторський, оперативний, зональний та автоматизований; за часом здійснення: на постійний та тимчасовий; за сферами, які підлягають відомчому контролю: на санітарний; фінансовий; господарський; контроль за: службовою, строювою, фізичною, вогневою та іншими видами професійної підготовки; за ступенем відкритості: на гласний та негласний³.

С. В. Шестак обґрунтовує значне місце, яке займає в діяльності Міністерства внутрішніх справ України такий різновид контролю як недержавний. Він є самостійною категорією, що відрізняється від близьких за значенням термінів «громадянський контроль», «цивільний контроль» та «громадський контроль»⁴.

Погоджуючись з думкою В. М. Плішкіна щодо способу організації контрольної діяльності як критерію виокремлення різновидів контролю, О. Л. Чернецький також застосовує, крім зазначеного, такі критерії класифікації: 1) за спрямованістю (зовнішній та внутрішній); 2) за колом контрольованих видів діяльності (загальний та спеціальний); 3) за часом

¹ Куракін О. М. Контрольний процес в органах внутрішніх справ України (загальнотеоретичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук. С. 48-49.

² Куракін О. М. Контрольний процес в органах внутрішніх справ України (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2005. С. 10.

³ Новіков В. В. Внутрішньовідомчий контроль як засіб забезпечення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006. С. 9.

⁴ Шестак С. В. Недержавний контроль за діяльністю міліції: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. С. 10-11.

здійснення (постійний та тимчасовий); 4) за сферами, які підлягають контролю (санітарний, фінансовий, господарський, контроль за службовою, строювою, фізичною, вогневою та іншими видами підготовки працівників); за відкритістю (гласний та негласний)¹.

О.Ю. Дубинський, розглядаючи відомчий контроль в органах МВС як структурний елемент системи загальних внутрішніх функцій державного управління, відзначає наявність його різновидів, об'єднання яких у групи відбувається за певними критеріями. Так, залежно від кола контрольованих видів діяльності дослідник пропонує розрізняти контроль суцільний і вибірковий. За стадією виконання об'єктом підконтрольного рішення він виокремлює попередній (попереджувальний або ж превентивний), поточний (оперативний або проміжний) і наступний (остаточний) відомчий контроль. За часом здійснення внутрішньовідомчий контроль поділяється на постійний та тимчасовий. За прийомом контролю виділено інформаційний відомчий контроль, фактичний і документальний. За предметом внутрішньовідомчий контроль поділено на відомчо-процесуальний та організаційно-відомчий контроль. За відкритістю внутрішньовідомчий контроль в органах МВС розділено на гласний та негласний².

Маємо підстави констатувати, що найбільш розповсюдженими в діяльності Міністерства внутрішніх справ України різновидами контрольно-наглядового процесу доцільно визнати наступні:

1) за спрямованістю контрольно-наглядової діяльності, тобто за характером організаційних відносин – внутрішній (внутрішньовідомчий) і зовнішній (надвідомчий);

2) за правовим положенням контролюючого суб'єкта – державний та недержавний;

3) за предметом здійснення – процесуальний та організаційний;

4) за сферою, у якій проводиться, – санітарний, фінансовий, господарський, контроль за службовою, строювою, фізичною, вогневою підготовкою тощо;

5) за обсягом діяльності, яка підлягає контролю та нагляду, – загальний, частковий і спеціалізований;

6) за стадією виконання – попередній, поточний і остаточний;

7) за перебігом у часі – постійний та тимчасовий (разовий);

8) за рівнем відкритості виокремлюється гласний та негласний.

Незалежно від виду контрольно-наглядового процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ України є доцільним визначити його

¹ Чернецький О. Л. Види та форми внутрішнього контролю в органах внутрішніх справ. *Форум права*. 2010. № 4. С. 910–911. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10holovc.pdf>.

² Дубинський О. Ю. Відомчий контроль в органах внутрішніх справ України як функція державного управління: автореф. дис. канд. юр. наук: 12.00.07. Херсон, 2012. С. 9.

відповідні завдання.

До завдань відомчого контролю в органах та підрозділах МВС В.В. Новіков пропонує віднести: 1) забезпечення неухильного дотримання законності й дисципліни в діяльності працівників контрольованих органів, служб та підрозділів шляхом перевірки фактичної реалізації ними положень Конституції України, вимог чинного законодавства та підзаконних актів; 2) забезпечення своєчасності та високої якості реалізації управлінських рішень; 3) підвищення виконавської дисципліни, відповідальності за доручену справу шляхом досягнення відповідності змісту, форми, методів, результатів діяльності підрозділів, що перевіряються, заданим режимам роботи; 4) підвищення загального рівня організаторської та службової діяльності, вдосконалення стилю, форм та методів роботи, впровадження наукової організації управлінської праці, найновіших досягнень науки і техніки, виявлення позитивного досвіду і його використання в практиці; 5) забезпечення правильного добору, розстановки, виховання та навчання кадрів; 6) подання практичної допомоги підлеглим апаратам та окремим працівникам в усуненні виявлених в їх діяльності недоробок і прорахунків; 7) визначення ефективності впливу суб'єктів управління на організаторську та службову діяльність контролюючого органу¹.

У свою чергу, О.Ю. Дубинський відзначає, що для всіх різновидів внутрішньовідомчого контролю в органах МВС є характерними загальні завдання, що поділяються на обов'язкові та факультативні. Під обов'язковими завданнями контролю слід розуміти завжди наявні під час здійснення внутрішньовідомчої контрольної діяльності. До них належать:

1) обстеження підконтрольної системи і всіх її елементів задля визначення фактичного стану розвитку; 2) оцінка фактичного розвитку системи і всіх її елементів відповідно до заданих значень розвитку (плану, програми, прогнозу тощо) шляхом порівняльного аналізу; 3) вжиття заходів для найбільш оперативного, повного, якісного, всебічного і доцільного розвитку системи та всіх її елементів; 4) попередження неналежного розвитку, затримки у розвитку чи відсутності розвитку системи і всіх її елементів; 5) розробка програми покращення ефективності та результативності функціонування системи і всіх її елементів. Факультативними виступають ті завдання, які вирішуються у випадку наявності фактичних передумов у розвитку системи та всіх її елементів. Ними є наступні завдання: 1) виявлення відхилень системи і всіх її елементів від заданих значень розвитку; 2) вжиття заходів з метою припинення діянь, що порушують норми права чи норми розвитку системи, є стримуючими чинниками такого розвитку, недоцільні для

¹ Новіков В. В. Внутрішній контроль як засіб забезпечення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ: автореф. дис... канд. юрид. наук. С. 8-9.

здійснення, здійснюються неякісно; 3) вжиття заходів з метою повернення системи та всіх її елементів до запланованого шляху розвитку, включаючи можливе примусове повернення; 4) вжиття заходів для притягнення або притягнення до відповідальності винних у вчиненні діянь, що порушили норми права чи норми розвитку системи, були стримуючими чинниками такого розвитку, були недоцільними чи здійснювалися неякісно¹.

Отже, за завданнями і цільовим призначенням контрольно-наглядовий процес покликаний вирішувати широке коло питань: встановити фактичне виконання заданого управлінського рішення в організаційній, виконавчо-розпорядницькій діяльності підконтрольного об'єкта; надати правильну (об'єктивну) суспільно-політичну і юридичну оцінку; прийняти ефективне рішення щодо вдосконалення діяльності підконтрольного об'єкта, а у випадку виявлення неправомірної поведінки – привести до дії відповідні правоохоронні засоби, прийняти профілактичні заходи з метою попередження в майбутньому визначених порушень; домагатися оперативного і найбільш повного та якісного виконання прийнятого рішення.

Для здійснення контрольно-наглядового процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ України та досягнення його завдань застосовується низка методів, які є можливостями впливу контролюючих суб'єктів з використанням усталених поєднань способів і прийомів.

І. В. Опришко, беручи до уваги організаційні особливості впливу в системі організації діяльності органів МВС, відзначає існування таких основних методів відомчого контрольного процесу як ведення і спостереження. Метод ведення характеризується здійсненням безперервного контролю за виконавцями, постійним внесенням поправок до їх діяльності, тобто реалізується при повсякденному оперативному різновиді контрольного процесу за фактичним виконанням різноманітних рішень. У свою чергу, метод спостереження передбачає здійснення періодичного контролю, який не обмежує особистої ініціативи виконавців та реалізується у формі інспектування, перевірки тощо².

Як правило, методи відомчого контролю зводяться до створення певного механізму реалізації владних повноважень суб'єкта управління. Цей механізм: 1) включає: управлінську вертикаль, 2) передбачає чітку субординацію; 3) характеризується обов'язковістю виконання розпоряджень вищестоящої інстанції, прийнятих нею в односторонньому порядку або в окремих випадках за погодженням з об'єктом управління;

¹ Новіков В. В. Внутрішній контроль як засіб забезпечення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ: дис... канд. юрид. наук. С. 38-39.

² Опришко І. В. Должностные инструкции органов внутренних дел как акты государственного управления: автореф. дис...канд. юрид. наук. Киев, 1992. С. 15.

4) застосування санкцій¹. Отже, до методів відомчого контролю в МВС можна віднести наступні: 1) встановлення правил поведінки в сфері державного управління загальнообов'язкового чи приватного характеру; 2) затвердження конкретних (адресних) завдань; приписи про вчинення певних дій; 3) задоволення законних домагань учасників регульованих відносин; 3) заборону певних дій; 4) матеріальне і моральне заохочення та застосування матеріальних санкцій; 5) вирішення спорів між учасниками управлінських відносин; 6) встановлення стандартів; 7) застосування адміністративно-примусових заходів тощо².

Слід відзначити, що суб'єкт контролю, виходячи з конкретної ситуації, самостійно обирає метод його здійснення. При цьому суб'єкт контролю діє завжди в межах власної компетенції, враховує специфіку об'єкта і предмета контролю, час його здійснення, конкретні завдання та інші змінювані в кожному конкретному випадку чинники. Серед таких методів виокремлюють: 1) встановлення правил поведінки (норм); 2) затвердження конкретних завдань; 3) приписи про вчинення певних дій; 4) задоволення законних домагань учасників управлінських відносин; 5) заборону певних дій; 6) заохочення, застосування матеріальних санкцій; та адміністративно-примусових заходів тощо³.

О.М. Куракін відзначає наявність у розпорядженні суб'єкта контрольного процесу в межах наданих повноважень достатньої кількості методів контролю, які використовуються залежно від обставин функціонування органу та пропонує їх умовний поділ на загальні і спеціальні. До загальних методів відомчого контрольного процесу в структурі МВС вчений відносить: 1) контроль виконання доручень; 2) аналіз звітів служб і підрозділів про зроблену роботу за визначений період часу або про виконання конкретних організаційних рішень, нормативних і організаційних документів, статистичної й оперативної інформації; 3) розгляд скарг, заяв і листів, а також інших поточних заходів, які не вимагають спеціальної підготовки. Спеціальними методами, на думку дослідника, виступають такі: 1) цільові перевірки й інспектування (планові, контрольні і позапланові); 2) заслуховування на колегіях, оперативних нарадах і комісіях; 3) витребування і вивчення цільових звітів, інформації та документів; 4) проведення оглядів, командно-штабних навчань, групових вправ і тренувань; 5) прийняття іспитів і заліків; опитування суспільної думки та інші соціологічні заходи; 6) цільове спостереження (безпосереднє й опосередковане) тощо⁴.

¹ Государственное управление: основы теории и организации: учебник. В 2 т. Т. 2 / под ред. В.А. Козбаненко. 2-е изд., с изм. и доп. Москва: Статут, 2002. С. 46-47.

² Административное право / под ред. Л.Л. Попова. Москва: Юрист, 2002. С. 281.

³ Козлов Ю. М. Административное право: учебник. Москва: Юрист, 1999. С. 163.

⁴ Куракін О. М. Контрольний процес в органах внутрішніх справ України (загальнотеоретичний аспект): дис... канд. юрид. наук. С. 106-107.

На нашу думку, до методів контрольно-наглядового процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ України доцільно віднести наступні: 1) контроль виконання доручень; 2) аналіз звітів підконтрольних суб'єктів; 3) цільові перевірки, інспектування та спостереження; 4) приймання іспитів і заліків; 5) здійснення соціологічних заходів.

Слід відзначати, що всі методи здійснення контрольно-наглядового процесу в діяльності МВС України і досягнення його завдань певним чином закріплюються в компетенції контролюючих суб'єктів. При цьому ступінь регламентації методів залежить від форми, в якій даний метод контролю та нагляду буде відображений у реальному житті.

На погляд О. Ю. Дубинського, контроль в органах та підрозділах МВС України може здійснюватися як у правовій, так і в неправовій формах¹. Правова форма передбачає імперативність та формальну визначеність у волевиявленні суб'єкта, який здійснює керівництво². Зазначена форма визначає порядок роботи державних органів та посадових осіб, показує, які юридичні дії вони здійснюють. У правовій формі відображені зв'язки держави і права, обов'язок держави діяти при виконанні своїх функцій на основі права і в рамках закону³, знаходить прояв притаманне для державного управління юридичне волевиявлення керуючого суб'єкта⁴, передбачене настання зовнішніх, чітко визначених юридичних наслідків⁵. Так звана неправова діяльність носить необхідною і правомірною характер, але не пов'язана з юридично значущими діями, які тягнуть за собою правові наслідки. Прикладом може служити збирання, оформлення, вивчення інформації при вирішенні юридичної справи тощо. При цьому неправова форма, зазвичай, виступає підставою для подальшого здійснення дій юридичного характеру⁶. Неправова форма характеризується змінюваністю, динамічністю, припускає порівняння різних точок зору, дискусії, пошуки компромісів, розгляд альтернативних варіантів, ліній поведінки для досягнення поставлених цілей⁷.

Водночас, на наш погляд, слід відзначити певну умовність виокремлення правової та неправової форми здійснення контрольно-наглядового процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ України.

¹ Дубинський О. Ю. Відомчий контроль в органах внутрішніх справ України як функція державного управління: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Херсон, 2012. С. 54.

² Государственное управление: основы теории и организации. С. 35.

³ Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. 2-е изд., изм. и доп. Москва: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М, 2002. С. 155.

⁴ Государственное управление: основы теории и организации: учебник. В 2 т. Т. 2 / под ред. В. А. Козбаненко. С. 35.

⁵ Административное право: учебник. Москва: Юрист, 1999. С. 144.

⁶ Административное право Украины: учебник / Ю.П. Битяк, В.В. Богуцкий, В.Н. Гаращук и др.; под ред. Ю.П. Битяка. С. 137-138.

⁷ Государственное управление: основы теории и организации. учебник. В 2 т. Т. 2 / под ред. В. А. Козбаненко. С. 35.

Це пояснюється правовим характером обох форм, які мають відповідну юридичну базу, засновані на правових актах і приписах, без яких вони не можуть виникати, функціонувати і застосовуватися на практиці¹.

Проведене дослідження практичної діяльності щодо реалізації контрольного процесу та опитування працівників МВС констатувало використання таких основних форм контролю: 1) спостереження; 2) вивчення документів; 3) інспектування; 4) заслуховування й опитування; 5) вивчення психологічного клімату в колективі за допомогою опитувань і анкетування; 6) вивчення думки населення; 7) проведення оперативно-тактичних і командно-штабних навчань; 8) організація перевірок ступеня готовності особового складу до виконання оперативно-службової діяльності в екстремальних умовах; 9) прийняття іспитів і заліків; 10) вибіркова перевірка знань і навичок керівників і співробітників; 11) вибіркоче ознайомлення із станом справ в окремих службах (органах) щодо виконання організаційних рішень керівництва та вищих органів державної влади, планів комплексних заходів з метою виявлення ступеня ефективності роботи з аналізованого питання; 12) вивчення й аналіз статистичних даних і результатів роботи; 13) дослідження думки інших відомств та установ; 14) методи негласної перевірки².

Керуючись дослідженням практичної діяльності щодо реалізації функції контрольного процесу О.М. Куракін відзначає використання певних основних форм контролю. До них відносяться наступні: 1) безпосередня перевірка керівниками діяльності підлеглих; 2) заслуховування звітів керівників органів, служб і виконавців; 3) вивчення інформаційних матеріалів, які характеризують діяльність підпорядкованих органів; 4) контрольні перевірки. Вчений також зауважує, що з урахуванням зростання обсягу інформації в МВС України і з метою забезпечення економічності, оперативності та постійної концентрації уваги на вирішенні актуальних завдань сьогодення, на практиці усе більшого поширення набувають організаційно-технічні форми відомчого контрольного процесу³.

Досліджуючи контроль як спосіб забезпечення законності і дисципліни, В.В. Новіков зазначив наявність наступних його форм: 1) безпосередня перевірка виконавців керівниками органів внутрішніх справ та їх контрольними (інспекторськими) апаратами, різновидами якої є: інспектування, огляд, ревізія, інвентаризація; 2) ознайомлення зі статистичною звітністю, яка надходить із підконтрольного органу

¹ Габричидзе Б. Н., Чернявский А. Г., Кузнецов С.М. Административное право Российской Федерации: учебник. Москва: Дело и Сервис, 2001. С. 224.

² Управління правового забезпечення головного штабу МВС України інформує. *Іменем закону*. 1999. 11 червня. С. 4.

³ Куракін О. М. Контрольний процес в органах внутрішніх справ України (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук. С. 12-14.

(підрозділу); 3) ознайомлення з виконанням управлінських рішень¹.

О. Л. Чернецький виокремлює такі форми відомчого контролю в діяльності МВС: 1) безпосередня перевірка виконавців керівниками органів внутрішніх справ та їх контрольними (інспекторськими) апаратами у вигляді інспектування, огляду, ревізії, інвентаризації; 2) ознайомлення зі статистичною звітністю, яка надходить із підконтрольного органу (підрозділу); 3) ознайомлення з виконанням управлінських рішень; 4) заслуховування звітів керівників об'єкта, який контролюється, та працівників його галузевих, функціональних служб про проведену роботу та її результати².

З точки зору О. Ю. Дубинського, відомчий контроль в органах МВС відображено у наступних формах: 1) безпосередня перевірка виконавців керівниками та структурними підрозділами внутрішнього контролю певної спрямованості, різновидами якої є: інспектування, огляд, оцінка (ефективності, якості, стану збереження, управління, ступеня виконання тощо), аналіз проектів наказів та інших документів, пов'язаних з використанням бюджетних коштів, внутрішній аудит, моніторинг виконання (врахування) рекомендацій за результатами проведення внутрішнього аудиту, інвентаризація; 2) ознайомлення зі статистичною звітністю, яка надходить із підконтрольного органу (підрозділу); 3) ознайомлення з виконанням управлінських рішень; 4) ознайомлення з витягами з банків даних пошукової системи щодо фактів внесення, обробки, отримання інформації, виконання запитів користувачами стосовно об'єктів її обліку, зафіксованих в системних журналах реєстрації роботи користувачів цієї системи³.

Узагальнюючи погляди вчених щодо форм контролю і нагляду, на наш погляд, до форм здійснення контрольно-наглядового процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ України слід віднести наступні:

1) перевірка виконавців вповноваженими суб'єктами відповідної спрямованості у вигляді інспектування, огляду, оцінки, аналізу проектів документів, пов'язаних з використанням бюджетних коштів, внутрішнього аудиту, інвентаризації;

2) ознайомлення та аналіз зі статистичною звітністю підконтрольного підрозділу;

3) ознайомлення з виконанням рішень керівних органів;

4) вивчення психологічного клімату в колективі;

5) вивчення думки населення;

6) проведення оперативно-тактичних і командно-штабних навчань;

¹ Новіков В. В. Внутрішній контроль як засіб забезпечення дисципліни і законності в органах внутрішніх справ: автореф. дис... канд. юрид. наук. С. 9.

² Чернецький О. Л. Знач. праця. С. 912–913.

³ Дубинський О. Ю. Відомчий контроль в органах внутрішніх справ України як функція державного управління: автореф. дис... канд. юр. наук. С. 10–11.

7) перевірка рівня готовності особового складу до діяльності в екстремальних умовах;

8) вибіркова перевірка знань і навичок керівників та особового складу;

9) вивчення й аналіз статистичних даних і результатів роботи;

10) організаційно-технічна форма (перевірка результатів роботи з пошуковими системами та автоматизованими системами даних).

Таким чином, на підставі розгляду різновидів, завдань, методів та форм здійснення контролю і нагляду маємо підстави зазначити, що роль контрольно-наглядового процесу в діяльності Міністерства внутрішніх справ України полягає у наступному:

1) контрольно-наглядовий процес спрямований на встановлення результатів впливу контролюючого суб'єкта на об'єкт контролю та виявлення допущених відхилень від вимог організаційних рішень, від прийнятих принципів організації і регулювання, пояснення їх причини;

2) контрольно-наглядовий процес, як функція управління і вид юридичного процесу, як напрямок організаторської роботи виступає системою спостереження та перевірки відповідності процесу функціонування об'єкту контролю прийнятим управлінським рішенням – нормам закону, наказам, правилам, планам, стандартам.

3) як функція державного управління контрольно-наглядовий процес в діяльності МВС України спрямований на внесення коректив у керовану систему задля покращення ефективності та результативності її функціонування щодо дотримання правових норм та спеціальних правил під час здійснення організаційної і процесуальної діяльності вповноваженими суб'єктами;

4) контрольно-наглядовий процес виступає основним способом забезпечення законності і дисципліни та одним із найважливіших елементів управління правоохоронною діяльністю, оскільки без організації та здійснення контролю і нагляду є неможливою належна робота органів та підрозділів системи МВС України;

5) контрольно-наглядовий процес є одним з основних дисциплінуючих чинників поведінки працівників, так як він спрямований на забезпечення додержання прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, передбачених законодавством, а також підбір і розміщення кадрів, їх ротацію;

6) контрольно-наглядовий процес в діяльності Міністерства внутрішніх справ України окреслює напрямки здійснення контролю і нагляду за службово-оперативною та фінансово-господарською діяльністю підпорядкованих органів та підрозділів системи МВС України;

7) в цілому контрольно-наглядовий процес направлений на забезпечення ефективності правового регулювання та відновлення стану законності і правопорядку у випадках його порушень.

Таким чином, на підставі викладеного вище, маємо підстави констатувати, що контрольно-наглядовий процес в діяльності Міністерства внутрішніх справ України є одночасно: 1) функцією управління; 2) різновидом юридичного процесу; 3) напрямком організаторської роботи. Його спонукальними обставинами є об'єктивна потреба у створенні найбільш сприятливих умов для реалізації нормативно-правових розпоряджень у поведінці, діяльності суб'єктів суспільних відносин, забезпечення ефективності правового регулювання та відновлення стану законності і правопорядку у випадках його порушень. Контрольно-наглядовий процес в діяльності МВС України характеризується також різноманітністю суб'єктів, обсягом і змістом одержуваних матеріально-правових результатів.

Натомість, він виступає системою спостереження та перевірки відповідності процесу функціонування підконтрольного об'єкту прийнятим управлінським рішенням – нормам законів та підзаконних актів, наказам, правилам, планам, стандартам тощо. Інакше кажучи, перевірка відповідності діяльності підконтрольних об'єктів встановленим приписам, у межах яких вони мають діяти, складає зміст контрольно-наглядового процесу в діяльності МВС України. Це втілюється в результаті поточної внутрішньо-організаційної діяльності відповідних вертикально підпорядкованих структурних елементів системи даного міністерства.

Оскільки дотримання законності та дисципліни є однією з умов належного функціонування МВС України як центрального органу виконавчої влади, контроль і нагляд є чинниками, за допомогою яких контролюючі суб'єкти: 1) перевіряють, корегують діяльність підконтрольних суб'єктів; 2) забезпечують додержання передбачених законодавством прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб; 3) здійснюють підбір, розміщення та ротацію кадрів.

Беручи до уваги, що контрольно-наглядовий процес в діяльності МВС України є складовою державного контролю, слід відзначити, що головним критерієм класифікації різновидів контролю і нагляду в МВС України є правове положення суб'єкту, який здійснює контрольно-наглядові повноваження, в загальній системі контрольного процесу. Всі інші критерії дають змогу більш повно та кваліфіковано дослідити цей різновид юридичного процесу як суспільне явище, але щодо основного критерію мають допоміжне значення.

Під завданням контролю і нагляду слід розуміти проблемну ситуацію, яка має чітко визначеною мету, котру необхідно досягти. Метою контрольно-наглядового процесу в діяльності МВС України є: 1) встановлення, констатація фактичного стану справ у підконтрольних органах; 2) порівняння реального стану справ у об'єктах контролю і нагляду із належним режимом; 3) аналіз характеру допущених відхилень та

виявлення відповідних причини; 4) підбір, розміщення та ротація кадрів; 5) забезпечення раціонального використання сил та засобів залежно від оперативної обстановки, що склалася; 6) визначення ефективності діяльності підконтрольної системи у всіх сферах; 7) розробка та здійснення заходів щодо корегування процесу управління з метою його поліпшення.

Зазначена мета досягається за допомогою відповідних методів, які виступають можливостями здійснення впливу контролюючих і наглядаючих суб'єктів на об'єкти контролю і нагляду за допомогою усталеного поєднання способів і прийомів управління та закріплюються в їх компетенції. Беручи до уваги, що методи є можливостями впливу, а форми – зовнішнім змістом методів, ступінь регламентації методів залежить від форми (правової чи неправової), в якій даний метод контролю та нагляду буде відображений у реальному житті.

У результаті здійсненого аналізу різновидів, завдань, методів та форм контролю і нагляду в діяльності МВС України маємо підстави відзначити, що призначенням контрольно-наглядового процесу є не лише встановлення недоліків у роботі підконтрольних суб'єктів, але й визначення шляхів їх усунення та надання у разі необхідності методичної допомоги у прийнятті відповідного рішення з метою покращення ситуації.

Отже, контрольно-наглядовий процес має велике значення в діяльності МВС України та функціонуванні держави в цілому. Він переслідує цілі, які відповідають вимогам сьогодення і, відтак, сприяють проведенню реформ у правоохоронній сфері та побудові в Україні як правової держави. Незважаючи на те, що контрольно-наглядовий процес займає в субординаційній структурі юридичного процесу в діяльності МВС України місце після установчого, правотворчого та правозастосовного, він здійснює на них організуючий вплив.

Контрольно-наглядовий процес в діяльності МВС України має свою специфіку та складну структуру. Це знаходить своє відображення у різних аспектах і обумовлює різні характеристики його розуміння. Відтак, дослідження контролю і нагляду в діяльності МВС буде повним лише за умови врахування усіх аспектів. При цьому необхідно пам'ятати, що межі здійснення контрольно-наглядового процесу, його методи, форми, зміст та цілі залежать від сутності суспільства, в якому він відбувається.

ВИСНОВКИ

Юридичний процес притаманний діяльності держави на всіх історичних етапах її розвитку. І якщо право є способом існування (формою буття) держави, то юридичний процес є способом її функціонування, тобто формою прояву динамічних аспектів її буття у найважливіших сферах, при вирішенні тих юридичних справ, які найбільш потребують легітимності, обґрунтованості, виваженості при прийнятті рішень. Більше того, разом із розвитком і ускладненням юридичного процесу відбувається вияв і «розгортання» сутності держави.

Формування процесуального права і юридичного процесу відбувається в межах загальних процесів становлення і розвитку держави і права. Вже на ранніх стадіях розвитку державності (починаючи з XIII ст. до н.е.) діяльність органів державної влади отримує впорядкований, процедурно-процесуальний характер. В історичному плані генеза юридичного процесу включає в себе три основні етапи: стародавній, середньовічний і сучасний. При цьому стародавній етап охоплює архаїку й античність, а сучасний – Новий і Новітній час.

До загальних рис юридичного процесу стародавньої епохи належать: а) синкретизм – невідмежованість від матеріального права, відсутність галузевого поділу; б) нерівноправність (елітарність) – його суб'єктами могли бути тільки вільні громадяни чи піддані; в) слабка деталізація стадій і процедур, акцентуація на найважливіших моментах; г) тісний зв'язок зі звичаєвим правом; д) невідмежованість юрисдикційного і неюрисдикційного процесу; е) ритуально-церемоніальний характер.

Архаїчний юридичний процес є історично першою формою юридичного процесу, і як такий «вирослав» із суспільного ладу і правил поведінки додержавного періоду. Серед найбільш суттєвих відмінних рис такого процесу вирізняються: а) тісний зв'язок з релігією; б) ірраціональність; в) обвинувально-змагальний характер; г) усна форма; д) відсутність (або, принаймні, обмежений обсяг) писаних джерел права; е) казуїстичність.

Античний юридичний процес сформувався за умов полісної державності Стародавньої Греції та Риму. Античному юридичному процесу притаманні такі риси: а) світський характер; б) раціональність; в) стадійність; г) перехід від обвинувально-змагального до суто обвинувального процесу; д) формалізм, здійснення за писаними джерелами права.

Епоха Середньовіччя стала «перехідним містком» між римським правом і правом Нового часу, в т.ч. у частині процесуального права. Найбільш суттєві зміни, що відбулись у правовій системі в цей період, в аспекті генези юридичного процесу, полягали в наступному: а) відбувся плавний і безболісний перехід від варварських (племінних) правових

звичаїв спочатку до правових звичаїв феодальних, які мали вже не персональний, а територіальний принцип дії, а згодом – і до писаного права, створеного в результаті правотворчості королівської курії та станово-представницьких установ; б) відбулася рецепція римського права; поява перших збірок з викладенням основних принципів феодального права, у т.ч. й процесуального характеру; в) домінування обвинувального (інквізиційного) процесу з широким використанням тортур та інших видів доказів; г) повернувся вплив релігії на юридичний процес, формування канонічного права; д) з'явилося міське право (у т.ч. магдебурзьке), в межах якого формувалися й розвивалися процедури діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування; е) розпочалося відмежування кримінального процесу від цивільного; є) розпочалося формування окремих конституційно-правових процедур, передусім парламентського права і законодавчого процесу.

Гене́за юридичного процесу в Новий та Новітній час пов'язана з формуванням і розвитком конституціоналізму та правової державності; вона охоплюється єдиним етапом, який можна назвати сучасним, оскільки саме в цей період юридичний процес набуває сучасних обрисів. Зберігаючи й посилюючи окремі риси середньовічного процесу (світський характер, раціональність, стадійність), він набуває цілої низки нових якостей, як-то: а) остаточне подолання синкретизму, відмежування процесуального права від матеріального, формування процесуальних галузей права; б) кодифікація процесуального законодавства; в) подальша диференціація юридичного процесу, зокрема відмежування адміністративного процесу від кримінального й цивільного, розмежування юрисдикційного і неюрисдикційних видів процесу, поява бюджетного, податкового, реєстраційного, виборчого, референдарного та інших видів юридичного процесу; г) підпорядкування юридичного процесу принципам конституційної, правової держави (верховенство права, законність, розподіл влад, рівноправність, гуманізм, змагальність, гласність, презумпція невинуватості); г) здійснення з урахуванням чіткого розмежування функцій і компетенції органів публічної влади та їх посадових осіб; д) в якості сторін юридичного процесу починають визнаватися не тільки фізичні особи, комерційні структури зі статусом юридичної особи та органи публічної влади, але й інститути громадянського суспільства (політичні партії, громадські організації, профспілки тощо).

На зламі тисячоліть генеза юридичного процесу отримує нові якості: а) разом зі створенням міжнародних юрисдикційних органів з'являється міжнародний юрисдикційний процес; б) диверсифікація публічної влади (визнання і гарантування місцевого самоврядування та влади автономних утворень) призводить до втрати державою монополії на регулювання і здійснення юридичного процесу, відтак юридичний процес перестає бути

суто державним; в) перехід від індустріального до інформаційного суспільства призводить до широкого використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в усіх видах та на всіх стадіях юридичного процесу.

У Новий час розпочинається формування доктринальної основи юридичного процесу, тобто його рефлексія у працях науковців-правників. З іншого боку, в правовій доктрині юридичний процес отримує додаткове джерело розвитку і вдосконалення, процесуального права – додаткове джерело.

На сьогодні юридичний процес – це регламентована нормами процесуального права послідовна динамічна діяльність уповноважених органів публічної влади, їх посадових осіб, а також зацікавлених суб'єктів права, що має комплексний характер та спрямована на досягнення юридично значущого результату.

Юридичному процесу притаманні такі ознаки: а) приналежність до видів соціального процесу; б) юридична природа; в) організаційно-владний характер; г) службовий (допоміжний) характер; ґ) наявність нормативної (процесуально-правової) основи; д) спрямованість на вирішення юридичних справ; е) динамічна структурованість (стадійність); є) просторово-темпоральна визначеність (обмеженість); ж) документальність; з) процесуальна форма поведінки учасників; и) юридична технологічність; і) гарантованість; ї) зовнішня контрольованість. У структурному плані юридичний процес складається з проваджень, стадій, етапів та процесуальних дій.

Під принципами юридичного процесу слід розуміти найбільш узагальнені правові вимоги, що мають відправне значення, безпосередньо відображають пізнані закономірності, визначають напрями практичних дій залучених до їх реалізації суб'єктів юридичного процесу.

Оскільки принципи юридичного процесу є складовою частиною системи принципів права, вони об'єктивно зумовлені тими відносинами, що склалися у суспільстві. Процесуальні принципи формуються у результаті вивіреної, аргументованої та обґрунтованої діяльності вповноважених суб'єктів, внаслідок пізнання закономірностей процесуальної діяльності. Як основні нормативні положення, вони визначають структуру та суттєві ознаки процесу, його загальний зміст, побудову, природу, методи здійснення уповноваженими особами їхніх повноважень. Закріплені у нормах права, вони набувають значення найбільш загальних правил діяльності учасників. Наявність власних принципів підтверджує, що юридичний процес є самостійним правовим явищем. Процесуальні принципи слугують орієнтиром для сучасного процесуального законодавства, відображають тенденції розвитку юридичного процесу і виступають мірилом законності процесуальної діяльності уповноважених суб'єктів.

За широтою дії в системі права принципи юридичного процесу поділяються на загальні та спеціальні. До загальних принципів юридичного процесу слід віднести ті, що спрямовані на розкриття сутності, характеру, природи юридичного процесу і відображають суттєві риси процесуальної діяльності, її основні форми; втілюють основні риси і цілі, загальні закономірності і специфічні особливості, властиві юридичному процесу відображають істотні закономірності процесуальної діяльності як комплексної системи і є визначальними для принципів, характерних для окремих різновидів процесуальної діяльності та принципів, притаманних окремим стадіям процесуальної діяльності. Таким чином, до загальних належать принципи: законності; поваги і дотримання прав особи; формальної процесуальної рівноправності; процесуальної відповідальності та її невідворотності; процесуальної справедливості; гласності та відкритості; поєднання публічних і приватних інтересів; взаємної відповідальності держави та особи за порушення норм процесуального права; здійснення юридичного процесу тільки уповноваженими суб'єктами; наукової обґрунтованості та професіоналізму юридичного процесу.

До спеціальних принципів юридичного процесу слід віднести принципи, які відображають функціональну спрямованість різновидів юридичного процесу (принципи окремих видів юридичної діяльності) та визначають організаційні особливості, специфіку засобів і методів здійснення процесуальної діяльності на окремих її стадіях (принципи стадій юридичного процесу). За функціональною спрямованістю серед спеціальних можна виокремити принципи установчої, правотворчої, правозастосовчої, інтерпретаційно-правової та контрольно-наглядової діяльності. Зокрема, установчої діяльності стосуються принципи: поступовості та послідовності; засвідчуваності; територіальності. Натомість до правотворчої діяльності слід віднести принципи: дотримання компетенції при прийнятті нормативно-правових актів; погоджувального начала у правотворчій діяльності; наявності кворуму і поєднання відкритості й таємності голосування під час прийняття нормативно-правового акту колегіальним органом; контролю за правотворчою діяльністю; системності правотворчої діяльності. Принципами правозастосовчої діяльності є: поєднання усності та письмовості правозастосовчої діяльності; поєднання одноособової та колегіальної компетенції в правозастосовчій діяльності; свобода оскарження рішень, дій чи бездіяльності уповноважених суб'єктів; здійснення правосуддя виключно судом; незалежність уповноважених суб'єктів, які здійснюють правозастосовчу діяльність; змагальність; безпосередність. Інтерпретаційно-правову діяльність характеризують принципи: об'єктивності та неупередженості; конкретизації; систематичності; всебічності (повноти); телеологічності (цілеспрямованості); ідентичності

(однаковості) розуміння змісту норми права всіма суб'єктами процесуальної діяльності. Нарешті, контрольно-наглядової діяльності стосуються принципи: результативності; оперативності; об'єктивності; плановості; забезпечення єдності законності; захисту прав і свобод.

Крім того, беручи до уваги організаційні особливості, специфіку засобів і методів здійснення процесуальної діяльності на окремих її стадіях, слід виокремлювати наступні принципи стадій юридичного процесу: письмової форми закріплення; правової кваліфікації; засвідчення результату; строковості (терміновості) кожної стадії юридичного процесу.

В якості основного критерію класифікації юридичного процесу доцільно застосовувати правову форму державної діяльності, оскільки саме вона є тим державно-правовим явищем, яке відображує найважливішу державно-правову закономірність – зв'язок держави і права.

Правотворчий процес – специфічна діяльність уповноважених органів публічної влади, посадових осіб та громадських формувань, що включає в себе систему дій щодо підготовки, затвердження та офіційного оголошення нормативно-правових актів. За юридичною силою актів, що приймаються, правотворчий процес поділяється на законодавчий і підзаконний.

Під час правозастосування в процесуально-процедурному порядку здійснюється владно-організуюча діяльність уповноважених органів публічної влади, посадових осіб і громадських формувань, яка полягає у реалізації ними правових норм стосовно конкретних суб'єктів і конкретних життєвих випадків через винесення індивідуально-правових рішень; при цьому правозастосовчий процес можна розділити на юрисдикційний та неюрисдикційний. Основними видами юрисдикційного процесу є адміністративний, господарський, конституційний, кримінальний і цивільний. Натомість неюрисдикційний процес на сьогодні представлений бюджетним, дозвольно-ліцензійним, податковим, нотаріальним та реєстраційним видами процесу. Крім того, неюрисдикційний характер мають окремі процеси конституційно-правового характеру: законодавчий, виборчий та референдарний.

Установчий процес визначається як діяльність уповноважених органів публічної влади, посадових осіб і громадських формувань щодо формування, реорганізації чи ліквідації органів публічної влади, призначення або звільнення посадових осіб та інших суб'єктів управління.

Контрольно-наглядовий процес – це правова форма діяльності уповноважених органів публічної влади, посадових осіб, громадських формувань, що полягає у здійсненні юридично значущих дій, пов'язаних із наглядом та перевіркою відповідності виконання і дотримання підпорядкованими суб'єктами нормативно-правових приписів та застосування у разі їх порушень відповідних організаційно-правових засобів.

Нарешті, інтерпретаційний процес – це такий різновид юридичного процесу, що являє собою спеціальну інтелектуально-вольову діяльність уповноважених органів публічної влади, посадових осіб і громадських формувань, яка спрямована на встановлення змісту правових норм з метою правильного розуміння і належного застосування приписів права.

У правничій науці склалося три основні підходи до розуміння сутності та змісту процесуального права – традиційний, вузький і широкий. У межах традиційного підходу юридичний процес уявляється виключно як юрисдикційний, а процесуальне право – як система норм, що його регулює. Натомість в основу вузького підходу покладена концепція «судового права»; прихильники даного підходу вважають, що судове процесуальне право є процесуальним правом, а судовий процес (судочинство) і є юридичним процесом. Нарешті, прихильники широкого підходу до предмету процесуального права відносять регулювання та організацію впорядкування правової діяльності, що спрямовані на оптимальне задоволення та гарантування інтересів суб'єктів права; даний підхід передбачає віднесення до процесу в цілому юрисдикційного та позитивного правозастосування.

Підтримуючи «широкий» підхід до розуміння процесуального права, пропонуємо під цим поняттям розуміти систему процесуальних норм різної галузевої приналежності, які регламентують правові процедури стосовно вирішення спорів чи визначення відповідальності та спрямовані на забезпечення діяльності уповноважених суб'єктів щодо застосування норм матеріального права до конкретних життєвих обставин.

Існує декілька підходів до співвідношення процесуального права та юридичного процесу:

1) юридичний процес розглядається як юрисдикційна та інша охоронна діяльність органів правосуддя, спрямована на вирішення спорів про право і здійснення правового примусу, а процесуальне право виступає у якості сукупності правових норм, які регулюють суспільні відносини, які виникають: 1) у процесі здійснення правосуддя; 2) у зв'язку з правосуддям; 3) у зв'язку з організаційною діяльністю щодо здійснення правосуддя;

2) юридичний процес є юрисдикційною чи іншою охоронною діяльністю уповноважених органів держави та інших суб'єктів, а процесуальне право – сукупністю правових норм, які регулюють діяльність, спрямовану на вирішення спорів про право й здійснення правового примусу;

3) юридичний процес виступає у вигляді правотворчої та правозастосовчої діяльності компетентних органів держави, а процесуальне право є сукупність правових норм, що регулюють «організаційні» суспільні відносини, що складаються в процесі правотворчості та процесі застосування норм матеріального права;

4) юридичний процес полягає у реалізації матеріально-правових

норм незалежно від форм такої реалізації, процесуальне право визначає порядок реалізації матеріального права, оскільки процесуальні норми й відносини не мають абсолютних ознак, а розглядаються в якості таких лише в певному співвідношенні з матеріальними, залежно від функції, яку вони виконують щодо тих чи інших норм і відносин;

5) під юридичний процесом розуміється вся юридична діяльність державних органів у сферах правотворчості, правозастосування, контролю тощо, а під процесуальним правом – сукупність правових норм, які регулюють юридичну діяльність;

6) юридичний процес – це реалізація організаційно-правових форм діяльності щодо застосування норм матеріального права, процесуальне право виступає в якості організаційного права, котре об'єднує правові галузі, які регламентують правові процедури при вирішенні спорів чи накладанні відповідальності за правопорушення.

Починаючи з XIX ст. відбувається формування процесуальних галузей права. Процесуальна галузь права – система процесуальних норм, спрямованих на регулювання певної сфери суспільних відносин, пов'язаної із впорядкуванням процедури захисту, відновлення у разі потреби і здійснення прав та виконання обов'язків сторін, усуненням правових аномалій, за допомогою специфічних методів правового регулювання.

Процесуальна галузь права має наступні суттєві ознаки:

1) особливість матеріально-правових відносин, розвиток і здійснення яких опосередковується процесуальними галузями; 2) специфічність призначення матеріально-правових норм, які реалізуються за допомогою процесуальних галузей; 3) цілі та завдання процесуальних галузей; 4) особливість процесуальної діяльності; 5) характер індивідуально-конкретних справ, що вирішуються.

Юридична своєрідність галузі права, у т.ч. й процесуальної, виражається й у низці інших її особливостей, зокрема у власному механізмі правового регулювання, наявності характерного набору загальних положень, категорій і термінів. Уся сукупність юридичних рис галузі в цілому визначається як правовий (юридичний) режим, під яким слід розуміти особливу цілісну систему регулятивного впливу, що характеризується специфічними засобами регулювання – особливим порядком виникнення, формування змісту прав і обов'язків, їх здійснення, специфікою санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на цю сукупність норм

Процесуальне право як відносно самостійне правове явище має власні функції впливу на особу та суспільство. Всю сукупність таких функцій можна умовно поділити на загально-соціальні та юридичні. У свою чергу, юридичні функції поділяються на основні та додаткові (неосновні).

Основні юридичні функції процесуального права – це найбільш важливі напрямки впливу процесуального права на суспільні відносини; у

них безпосередньо і найбільш повно відображається службова роль всього процесуального права в цілому. Натомість додаткові (неосновні) функції процесуального права впливають на більш вузьку сферу процесуальних суспільних відносин порівняно з основними; вони конкретизують і доповнюють останні.

До числа основних загальносоціальних функцій процесуального права належать: культурно-історична, виховна, функція соціального контролю, інформаційно-орієнтуюча та оцінна функції. Основними юридичними функціями галузей процесуального права є регулятивна та охоронна, а додатковими – компенсаційна, обмежувальна та поновлююча.

Процесуальне право виступає комплексним утворенням у структурі національного права, і складається із сукупності правових норм, спрямованих на врегулювання комплексу суспільних відносин і об'єднаних близькістю своїх об'єктивних властивостей і методів правового регулювання.

Диференціація системи процесуальних правовідносин обумовлює виокремлення у процесуальному праві наступних основних галузей: кримінально-процесуального, цивільно-процесуального, адміністративно-процесуального, конституційно-процесуального та господарсько-процесуального права. Таким чином, процесуальне право виступає комплексним утворенням у структурі вітчизняного права, яке складається із сукупності правових норм, спрямованих на врегулювання комплексу суспільних відносин і об'єднаних близькістю своїх об'єктивних властивостей і методів правового регулювання.

Джерело процесуального права – це той, що походить від держави, або визнаний нею, офіційно-документальний спосіб вираження й закріплення процесуальних правил поведінки, за допомогою якого їм надається юридично загальнообов'язкове, державно-забезпечене значення і які спрямовані на регулювання правовідносин. Основними ознаками джерел юридичного процесу є те, що вони: 1) спрямовані на реалізацію правозастосовної діяльності; 2) закріплюють та відображають процесуальні норми; 3) мають публічний характер; 4) мають особливих адресатів; 5) характеризуються різноманітністю форм вираження; 6) передбачають забезпечення юридичної обов'язковості силою державного примусу.

Яскравим прикладом реалізації юридичного процесу в діяльності органів державної влади України є функціонування Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС України), оскільки воно є тим органом, у діяльності якого тією чи іншою мірою використовуються всі форми юридичного процесу: установча, правотворча, правозастосовна, контрольно-наглядова та інтерпретаційна.

Установчий юридичний процес в діяльності МВС України – це складне матеріально-процесуальне утворення, що базується на взаємодії

матеріальних і процесуальних правових норм і відповідних їм правовідносин, які є: 1) результатом правового регулювання; 2) не пов'язані з наявністю спору про право; 3) складаються у певній послідовності; 4) спрямовані на формування розвитку і вдосконалення відповідних органів та підрозділів, призначення чи усунення з посади посадових осіб; 5) виступають у якості особливого нормативного порядку здійснення владної управлінської діяльності щодо реалізації відповідних правових норм; 6) забезпечують ефективне функціонування механізму державного управління.

Установчий юридичний процес у діяльності МВС України має певні особливості, до яких віднесено наступні: 1) єдність дій з реалізації змісту і форми повноважень зі створення органів, підрозділів та встановлення відповідних посад; 2) спричиняється необхідністю забезпечення здійснення правового регулювання суспільних відносин; 3) наявність специфічної мети; 4) здійснюється у відповідному режимі; 5) має неюрисдикційний характер; 6) спрямований на здійснення безпосереднього управління підпорядкованими органами та підрозділами; 7) забезпечує ефективне функціонування механізму державного управління.

Правотворчий процес у діяльності МВС – це діяльність уповноважених суб'єктів МВС щодо створення, внесення змін, скасування і систематизації нормативно-правових актів та укладання нормативних договорів у межах компетенції чи делегованих повноважень. Процес правотворчості в діяльності МВС України починається з формування ідеї майбутнього нормативно-правового акту, проведення аналізу відомостей щодо стану матеріально-технічного забезпечення правового регулювання, вивчення інформації, яка необхідна для розробки проекту та прогнозування і планування організації правотворчої діяльності. Продовжується цей процес збиранням і підготовкою відповідних матеріалів, розробкою проекту нормативно-правового акту, його узгодженням та обговоренням проекту. Реалізується прийняттям та вступом нормативно-правового акту в дію. Основними принципами здійснення правотворчого процесу в діяльності МВС України є: 1) дотримання компетенції в ході здійснення правотворчості; 2) принцип погоджувального начала; 3) принцип контролю; 4) принцип системності правотворчої діяльності; 5) принцип науково-технічної досконалості; 6) гуманістично-демократичний принцип; 7) принцип професіоналізму.

Процес правозастосування в МВС України – це здійснювана в процесуально-процедурному порядку владно-організуюча діяльність уповноважених органів і посадових осіб, яка полягає у реалізації ними правових норм відносно конкретних суб'єктів або конкретних життєвих випадків через винесення індивідуально-правових рішень із застосуванням у разі необхідності державного примусу.

Процес правозастосування в діяльності МВС України

характеризується наступними ознаками: 1) має обслуговуючий, забезпечувальний характер; 2) є особливим видом владної юридичної діяльності; 3) має процесуально-процедурний характер; 4) допускає можливість застосування державного примусу; 5) має власну структуру; 6) відзначається творчим, інтелектуальним характером; 7) має індивідуально-персоніфікований характер; 8) носить структурований, стадійний характер; 9) має юридично оформлений характер – завершується ухваленням спеціального акта.

Контрольно-наглядовий процес в діяльності МВС України є одночасно: 1) різновидом юридичного процесу; 2) напрямком організаторської роботи; 3) функцією управління. Найбільш поширеними в діяльності МВС України різновидами контрольно-наглядового процесу є: 1) за спрямованістю контрольно-наглядової діяльності, тобто за характером організаційних відносин: внутрішній (внутрішньовідомчий) і зовнішній (надвідомчий); 2) за правовим положенням контролюючого суб'єкта: державний та недержавний; 3) за предметом здійснення: процесуальний та організаційний; 4) за сферою, у якій проводиться: санітарний, фінансовий, господарський, контроль за службовою, строювою, фізичною, вогневою підготовкою тощо; 5) за обсягом діяльності, яка підлягає контролю та нагляду: загальний, частковий і спеціалізований; 6) за стадією виконання: попередній, поточний і остаточний; 7) за перебігом у часі: постійний та тимчасовий (разовий); 8) за рівнем відкритості: гласний та негласний.

Основним завданням контролю і нагляду є вирішення проблемної ситуації, яка має чітко визначену мету, котру необхідно досягти. Метою контрольно-наглядового процесу в діяльності МВС України є: 1) встановлення, констатація фактичного стану справ у підконтрольних органах; 2) порівняння реального стану справ у об'єктах контролю і нагляду із належним режимом; 3) аналіз характеру допущених відхилень та виявлення відповідних причини; 4) підбір, розміщення та ротація кадрів; 5) забезпечення раціонального використання сил та засобів залежно від оперативної обстановки, що склалася; 6) визначення ефективності діяльності підконтрольної системи у всіх сферах; 7) розробка та здійснення заходів щодо корегування процесу управління з метою його поліпшення.

Незважаючи на фундаментальні розробки вчених у галузі процесу, можна констатувати, що на сьогодні теорія юридичного процесу ще не досягла рівня вирішення практичних проблем за допомогою наявних схем і конструкцій. Вважаємо, що подальша розробка цієї сфери знання є актуальною і перспективною і, безсумнівно, збагатить і примножить як загальнотеоретичну, так і галузеву науку. Це дозволить сформувати якісно нову теоретичну освіту, оптимізувати нормотворчу та правозастосовну функції правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абова Т. Е. Арбитражный процесс в СССР. Москва: Наука, 1985. 142 с.
2. Абова Т. Е. Хозяйственный процесс – порядок защиты хозяйственных прав. *Теоретические проблемы хозяйственного права*. Москва, 1975. С. 312–354.
3. Абрамов С. Н. Гражданский процесс. Москва: Красный пролетарий, 1948. 484 с.
4. Аверин А. В. Судебная достоверность (Постановка проблемы). Владимир: Транзит-Икс, 2004. 312 с.
5. Аверьянов В. Б. Аппарат государственного управления: содержание деятельности и организационные структуры. Киев: Наук. думка, 1990. 147 с.
6. Административная деятельность органов внутренних дел. Часть Общая: учебник / под ред. А. П. Коренева. Москва: МЮИ России; Изд-во «Щит-М», 1998. 336 с.
7. Административное право (Общая и особенная части) / под ред. А. П. Коренева. Москва: МВД СССР, 1986. 487 с.
8. Административное право / под ред. Л. Л. Попова. Москва: Юристъ, 2002. 699 с.
9. Административное право Российской Федерации / А. П. Алехин, А. А. Кармолицкий, Ю. М. Козлов. Москва: ИКД «Зерцало-М», 1997. 672 с.
10. Административное право Украины: учебник / под общ. ред. С. В. Кивалова. Харьков: Одиссей, 2004. 880 с.
11. Административное право Украины: учебник для студ. высш. учеб. завед. юрид. спец. / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцкий, В. Н. Гарашук и др.; под ред. Ю. П. Битяка. 2-е изд., перераб. и доп. Харьков: Право, 2003. 576 с.
12. Административное право: Общая и Особенная части: учебник для сред. юрид. учеб. завед. / М. И. Еропкин, Ю. М. Козлов, А. В. Серегин; под ред. М. И. Еропкина. Москва: Юрид. лит., 1971. 415 с.
13. Административно-процессуальное право: курс лекций / под ред. И. Ш. Кисляханова. Москва: ЮНИТА-ДАНА, Закон и право, 2004. 399 с.
14. Адміністративна юстиція. Адміністративне судочинство: навч. посіб. / за заг. ред. Т. О. Коломосьць, Г. Ю. Гулевської. Київ: Істина, 2007. 152 с.
15. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. У 2 т. Т. 1. Загальна частина / редкол.: В. Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ: Юрид. думка, 2004. 584 с.
16. Адміністративне право України: підручник для юридичних вузів і факульт. / Ю. П. Битяк, В. В. Богуцький, В. М. Гарашук та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. Харків: Право, 2000. 520 с.

17. Адміністративний процес України: навч. посіб. / Г. О. Пономаренко, А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко та ін.; за заг. ред. А. Т. Комзюка. Харків: Вид-во Харків. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 212 с.
18. Акопова Е. М. О понятии трудового процесса. *Проблемы трудового права и права социального обеспечения* / отв. ред. С. А. Иванов. Москва, 1975. С. 159–163.
19. Алексеев Н. С., Даев В. Г., Кокорев Л. Д. Очерк развития науки советского уголовного процесса. Воронеж, 1980. 251 с.
20. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: НОРМА, 2002. 752 с.
21. Алексеев С. С. Общая теория права. В 2-х томах. Т.1. Москва: Юрид. лит. 1981. 361 с.
22. Алексеев С. С. Общая теория права. В 2-х томах. Т. 2. Москва: Юрид. лит., 1982. 360 с.
23. Алексеев С. С. Общие теоретические проблемы системы советского права. Москва: Госюриздат, 1961. 187 с.
24. Алексеев С. С. Право в нашей жизни. Свердловск: Средне-Урал. книж. изд-во, 1975. 168 с.
25. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 710 с.
26. Алексеев С. С. Проблемы теории права. В 2-х томах. Т. 1. Основные вопросы общей теории социалистического права. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1972. 396 с.
27. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе. Москва: Юрид. лит., 1971. 223 с.
28. Алексеев С. С. Структура советского права. Москва, 1975. 264 с.
29. Алексеев С. С. Теория государства и права. Москва: Юрид. лит., 1985. 480 с.
30. Алексеев С. С. Теория права. 2-е изд., стер. Москва: БЕК, 1994. 224 с.
31. Алексеев С. С. Теория права. Москва: БЕК, 1995. 320 с.
32. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права: пер. з англ. Київ: Вид. дім «Києво-Моги́л. акад.», 2008. 385 с.
33. Анаева Е. А. Прокуратура как субъект юридического процесса: автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.01. Тамбов, 2010. 22 с.
34. Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 1999. 34 с.
35. Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: монографія. Харків: Консум, 2006. 170 с.
36. Аніщенко Т. С. Джерела службового права: поняття та види. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1(3). С. 89-98.

37. Аннерс Э. История европейского права / пер. со швед.; Ин-т Европы. Москва: Наука, 1994. 397с.
38. Античный способ производства: литературные, эпиграфические и папирологические свидетельства о социально-экономической истории Древней Греции, эллинистического Востока и Рима / под ред. С. А. Жебелева, С. И. Ковалева; с предисл. А. Г. Пригожина. Ленинград: Изд-во ГАИМК, 1933. 596 с.
39. Антологія української юридичної думки / Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 1. Київ: Юрид. книга, 2002. 568 с.
40. Антонова Л. И. Локальное правовое регулирование. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1985. 152 с.
41. Апанасюк О. Г. Реєстраційне провадження: сутність та особливості. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2005. № 31. С. 180-184.
42. Апаров А. М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права: монографія. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2014. 344 с.
43. Апаров А. М. Джерела адміністративно-процесуального права. *Держава та регіони. Серія: Право: наук.-виробн. журнал*. 2012. № 2. С. 32-34.
44. Арбитражный процесс / М. К. Треушников, В. Н. Аргунов, С. А. Иванова и др.; под ред. М. К. Треушникова. Москва: Городец, 1995. 448 с.
45. Арзамасов Ю. Г. Обеспечение прав человека и гражданина в нормотворческой деятельности органов внутренних дел: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1998. 22 с.
46. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: курс лекций. Москва: Юрид. лит., 1997. 400 с.
47. Атаманчук І. В. Генеза процесуального права у загальнотеоретичному контексті. *Наук.-інформ. вісник Івано-Франків. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького*. 2012. № 6. С. 184-190.
48. Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 21 с.
49. Атаманчук І. В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 196 с.
50. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. Москва: Мысль, 1973. 358 с.
51. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). Красноярск: Изд-во Красноярского университета, 1985. 120 с.
52. Байтин М. И., Петров Д. Е. Система права: к продолжению дискуссии. *Государство и право*. 2003. № 1. С. 25-34.

53. Баландин В. Н. Принципы юридического процесса: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Самара, 1998. 214 с.
54. Баландин В. Н., Павлушина А. А. О видах юридического процесса. *Известия вузов. Правоведение*. 2002. № 4. С. 22–33.
55. Баландин В. Н., Павлушина А. А. Принципы юридического процесса / под общ. ред. В.М. Ведяхина. Тольятти: Изд-во ВУиТ, 2001. 152 с.
56. Бандурка А. М., Тищенко Н.М. Административный процесс: учебник для вузов. Киев: Літера ЛТД, 2001. 333 с.
57. Бандурка О. М., Тищенко М. М. Адміністративний процес: підручник. Київ: Літера ЛТД, 2002. 286 с.
58. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення. Харків: Основа, 1999. 440 с.
59. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України: підручник. Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. 480 с.
60. Бандурка О. М., Скакун О. Ф. Юридична деонтологія: підручник. Харків: Вид-во НУВС, 2002. 336 с.
61. Баришпольская Т. Ю. Гражданские процесс и процедура (понятие, служебная роль, проблемы теории и практики): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 1988. 21 с.
62. Басай В. Д. Процесуальні строки за новим кримінальним процесуальним кодексом України: поняття, види, порядок обчислення та додержання. Європейські перспективи. 2012. № 4(1). С. 103-111. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpre_2012_4\(1\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpre_2012_4(1)_20).
63. Бахрах Д. Н. Административное право: учебник для вузов. Москва: БЕК, 1996. 368 с.
64. Бахрах Д. Н. Административное право России: учебник для вузов. Москва: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М, 2000. 640 с.
65. Бахрах Д. Н. Административное право России: учебник для вузов. Москва: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М, 2001. 623 с.
66. Бахрах Д. Н. Юридический процесс и административное судопроизводство. *Журнал российского права*. 2000. № 9. С. 6-17.
67. Бевзенко В. М. Адміністративні суди України: навч. посіб. Київ: Алерта; КНТ, 2006. 271 с.
68. Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект. *Вісник Львівського національного університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 54. С. 45-51.
69. Безин Э. Синдика. Боспор и Афины в последней четверти V в. до н.э. *Вестник Древней истории*. 1959. № 1. С. 124-129.
70. Безпалова О. І. Роль відомчої нормотворчості в адміністративно-правовому забезпеченні реалізації правоохоронної функції держави. *Наук. вісник Міжнар. гуманітар. ун-ту. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6-1(1). С. 133-137. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1\(1\)_35](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2013_6-1(1)_35).

71. Беляев В. П. Контрольная форма юридической деятельности (общетеоретический аспект). Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2006. 208 с.
72. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. Москва: Типо-литогр. С. А. Петровского и Н. П. Панина, 1879. 736 с.
73. Бенедик И. В. Стадии в юридическом процессе: общетеоретические исследования: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 1986. 16 с.
74. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / пер. с франц. Г. В. Чуршукowa; под общ. ред. В. И. Даниленко. Москва: Изд. дом NOTA BENE, 2000. 576 с.
75. Бибииков П. Очерк международного права в Греции. Москва: Типогр. Готье, 1852. 120 с.
76. Бисага Ю. М., Гомонай В. В., Чечерський В. І. Конституційно-процесуальне право України: підручник. Ужгород: Ліра, 2011. 360 с.
77. Бистрик Г. Установча діяльність у системі правових форм діяльності держави: проблеми теорії. *Юридична Україна*. 2010. № 1. С. 23-29.
78. Бистрик Г. М. Правові форми діяльності держави в регулюванні суспільних відносин: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2013. 18 с.
79. Білоус Н.О. Магдебурзьке право. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. С. 413-415.
80. Блинов И.А. Отношение Сената к местными учреждения до реформ 60-х годов. *История Правительствующего Сената за 200-ти лет. 1711-1911 гг.: Т. 1-5. Том 3. Правительствующий Сенат в XIX столетии до реформ 60-х годов* / сост. Э.Н. Берендтс, В.А. Гаген, С.К. Гогель, И.А. Блинов. Санкт-Петербург: Сенатская типогр., 1911. 712 с.
81. Блосфельдт Г.Э. «Законная сила» Свода законов в свете архивных данных / под ред. и с предисл. В.А. Томсинов. Москва: Зерцало, 2006. 296 с.
82. Бобрик В. І. Письмове провадження як форма оптимізації цивільного і господарського судочинства. *Наук. вісник Міжнар. гуманітар. ун-ту. Юриспруденція*. 2014. №11. Том. 2. С. 4-7.
83. Бобровник С. В., Щербельський В. Є. Правотворчість. *Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5: П-С.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. 736 с.
84. Богданов М.В. Организация и совершенствование контроля в органах внутренних дел: лекция. Ташкент: ТВШ МВД СССР, 1982. 35с.
85. Богуцький П. П. Військове право в системі права України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2009. 196 с.
86. Боднарук Ю. Сучасне розуміння категорії «податковий процес»

в Україні. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 5054.

87. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Львів: Видавн. центр. ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 904 с.

88. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.): монографія. Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 628 с.

89. Бойко І. Й. Покарання на українських землях за кримінальним законодавством Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична*. 2014. Вип. 59. С. 71-79.

90. Боликанова Е. А. Проблема обеспечения законности правоприменительных актов органов государственного управления: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1999. 20 с.

91. Боннер А. Т. Источники советского гражданского процессуального права: учеб. пособ. Москва: ВЮЗИ, 1977. 69 с.

92. Боннер А. Т. Существует ли «юридический процесс»? *Проблемы соотношения материального и процессуального права: труды ВЮЗИ*. Москва: Изд-во ВЮЗИ, 1980. С. 51-60.

93. Борисов Г. А. Закономерность процессуализации законодательства в России: проблемы модернизации юридического образования. *Научные ведомости БелГУ*. 2010. № 14(85). Вып. 13. С. 145.

94. Борисов Г. А. Теория государства и права. Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. 292 с.

95. Борисова Л. Н. Общая теория процессуальных норм права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Ставрополь, 2004. 26 с.

96. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп.: навч. посіб. Київ: Центр учбов. літ-ри, 2008 730 с.

97. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права. Москва: Госюриздат, 1963. 197 с.

98. Бугай Т. В. Бюджетний процес в Україні: теоретичний аспект. *Глобальні та національні проблеми економіки*: електрон. наук. вид. 2015. Вип. 7. С. 632-637. URL: <http://global-national.in.ua/issue-7-2015/15-vipusk-7-veresen-2015-r/1306-bugaj-t-v-byudzhetni-j-protse-s-v-ukrajini-teoretichnij-aspekt>.

99. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / пер. с нем. Харьков: Типогр. А. Дарре, 1890. 320 с.

100. Буторин А. Е. Административная юстиция в России: историко-правовое исследование: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Владимир, 2006. 24 с.

101. Быстров А. В. Механизм административного разрешения публичных споров в царской России. *Вестник Московского ун-та МВД*

Росси́и. 2007. № 6. С. 150-151.

102. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.

103. Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / под ред. и с предисл. В. М. Гессена. Санкт-Петербург: Изд. Юрид. книжн. склада «Право», 1913. С. 636–734.

104. Васильев А. С. Административное право Украины (Общая часть): учеб. пособ. Харьков: Одиссей, 2001. 288 с.

105. Васильев А. В. Правотворчество в советском социалистическом обществе: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.710. Москва, 1972. 21 с.

106. Васильев А. М. Правовые категории и их место среди категорий обществоведения. *Труды ВЮЗИ*. 1973. Т. 32. С. 76-199.

107. Васильев С. В. Хозяйственный процесс: учеб. пособ. Харьков: Эспада, 2003. 240 с.

108. Васильев С. В. Джерела цивільного процесуального права України: традиції й інновації: монографія. Харків: Еспада, 2013. 432 с.

109. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. 2-е изд., перераб. Москва: Бр. Башмаковы, 1917. 429 с.

110. Ведерников Ю. А., Грекул В. С. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ., 2005. 224 с.

111. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник для юрид. вузов. Москва: Новый Юрист, 1998. 528 с.

112. Венедиктов В. С. Теоретические проблемы юридической ответственности в трудовом праве. Харьков: Консум, 1996. 156 с.

113. Ветютнев Ю. Ю. Аксиология правовой формы: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 200 с.

114. Виконавча влада і адміністративне право / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Ін Юре, 2002. 668 с.

115. Владимирсий-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. 5-е изд. Санкт-Петербург; Киев: Изд. книготорг. Н.Я. Оглоблина, 1907. 696 с.

116. Власов А. А. Гражданское процессуальное право: учебник. Москва: ТК Велби, 2003. 432 с.

117. Влияние научно-технического процесса на юридическую жизнь / Ю. М. Батури́н, З. Борши, И. Вавро и др.; под ред. Ю. М. Батурина. Москва: Юрид. лит., 1988. 368 с.

118. Волков Н. А. Органы советского государственного управления в современный период / под ред. М. И. Никитиной. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1962. 210 с.

119. Волосенко С. О. Джерела формування та значення принципів цивільного процесу в Україні *Часопис Київського університету права*. 2007. № 3. С. 127–132.

120. Волосенко С. О. Правове значення принципів цивільного

процесу. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2006. № 1(15). С. 3-10.

121. Вопленко Н. Н. Социалистическая законность и применение права. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1983. 484 с.

122. Ворнонина Т. М. Нормативные правовые акты МВД России в механизме правового регулирования деятельности органов внутренних дел: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.14. Москва, 2001. 26 с.

123. Воробйов Р. А. Концептуальні основи новітнього розуміння поняття бюджетного процесу. *Вісник Запорізького юридичного інституту*. 2012. № 3. С. 190-199.

124. Воронина Т. М. Нормативные правовые акты МВД России в механизме правового регулирования деятельности органов внутренних дел: автореф. дис...канд. наук: 12.00.14. Москва, 2001. 26 с.

125. Вороніна І. М. Актуальні питання відомчої нормотворчості в системі органів внутрішніх справ. *Наук. вісник Міжнар. гуманітар. ун-ту*. 2015. №17(1). С. 43-45.

126. Воронов А. Ф. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. Москва: Городец, 2009. 496 с.

127. Воронова Л. К. Фінансове право України. Київ: Прецедент; Моя книга, 2006. 448 с.

128. Вступ до українського права / за ред. С. В. Ківалова, Ю. М. Оборотова. Одеса: Юрид. літ., 2005. 616 с.

129. Габричидзе Б. Н., Чернявский А. Г., Кузнецов С. М. Административное право Российской Федерации: учебник. Москва: Дело и Сервис, 2001. 624 с.

130. Габричидзе Б. Н., Елисеев Б. П. Российское административное право: учебник для вузов. Москва: НОРМА – ИНФРА-М, 1998. 622 с.

131. Гавриленко О. А. Античні держави північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.

132. Гавриленко О. А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного причорномор'я. *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 45-52.

133. Гавриленко О. А. Стадії процесу в античних державах північного Причорномор'я. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 1. С. 192-195.

134. Гадыльщина З. И. О некоторых актуальных проблемах административно-процессуального права. *Актуальные проблемы юридической науки и образования на современном этапе*. Казань: Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина, 2003. С. 119–125.

135. Галаган О. І. Письменний Д. П. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження. *Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ*. 2013. № 4. С. 167-172. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvknvvs_2013_4_24.

136. Галицько-волинська держава (1199-1349): монографія /

В.С. Кульчицький, Б.Й. Тищик, І.Й. Бойко; під заг. ред. Б.Й. Тищика. ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 280 с.

137. Галлиган Д., Полянский В. В., Старилов Ю. Н. Административное право: история развития и основные современные концепции. Москва: Юристъ, 2002. 410 с.

138. Ганчев П. Общество и контроль. София: Партиздат, 1978. 236 с.

139. Гаращенко А. Ю. Юрисдикция и устройство церковных судов в допетровский период российской истории: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2006. 181 с. URL: <http://www/lib.ua-ru.net/diss/cont/201527.html>.

140. Гаращук В. М. Ще раз про сутність контролю та його загальне розуміння. *Проблеми законності*: респ. міжвідом. наук. зб. 2002. Вип. 54. С.83-89.

141. Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні. Харків: Фоліо, 2002. 176 с.

142. Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні: навч.-практ. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998. 48 с.

143. Гаращук В. М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2003. 409 с.

144. Гарридо Г. М. Х. Римское частное право: Казусы, иски, институты / пер. с исп.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва: Статут, 2005. 812 с.

145. Гартунг Н. История судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России. Санкт-Петербург: Типогр. Э. Арнгольда, 1868. 206 с.

146. Гетманцев О. Цивільний процесі наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Правознавство*. Вип. 492. 2009. С. 44-51.

147. Гиниятуллина Л. Н. Характерные черты учредительного юридического процесса в представительном органе муниципального образования. *Право: теория и практика*. 2006. № 14. С. 54-56.

148. Гладкий В. В. Отдельные вопросы правотворческой деятельности Национальной полиции Украины. *Zakon.ru*. 2016. URL: <https://www.academia.edu/24508498>.

149. Глущенко Ю. М. Принципи правотворчої діяльності місцевих державних адміністрацій. *Форум права*. 2008. № 2. С. 66-67. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08hjnmda.pdf>.

150. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2007. 211 с.

151. Головина А. А. Критерии образования самостоятельных отраслей в системе российского права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2012. 34 с.

152. Голяк Л. В., Мацко А. С., Тюріна О. В. Порівняльне правознавство: курс лекцій. Київ: МАУП, 2004. 200 с.

153. Гольмстен А. Х. Юридические исследования и статьи. Санкт-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1894. 545 с.

154. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. Москва: ООО «Изд-во ЮКЭА», 2002. 832 с.

155. Городовенко В.В. Принцип гласності та відкритості у вітчизняному судочинстві: проблеми реалізації. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 9. С. 38-43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvsu_2011_9_10.

156. Горшенев В. М. Генетические основы теории юридического процесса. *Проблемы социалистической законности*: респуб. межвед. науч. сб. 1982. Вып. 10. С. 4–10.

157. Горшенев В. М. О разновидностях юридического процесса. *Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве*: сб. науч. тр. Вып. I. Ярославль: ЯрГУ, 1979. С. 3–10.

158. Горшенев В. М. Природа юридического процесса как комплексной системы. *Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве*: сб. науч. тр. Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1980. С. 3-15.

159. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. Москва: Юрид. лит., 1972. 258 с.

160. Горшенев В. М. Участие общественных организаций в правовом регулировании. Москва: Госюриздат, 1963. 167 с.

161. Горшенев В. М. Функции и содержание норм процессуального права по советскому законодательству. *Проблемы правоведения*. Новосибирск, 1967. С. 16-38.

162. Горшенев В. М., Дружков П. С. О системе процессуального права в советском государстве. *Вопросы правоведения*. Новосибирск, 1970. Вып. 5. С. 12-24.

163. Горшенев В. М., Дюрягин И. Я. Правоприменительная деятельность. *Советское государство и право*. 1969. № 5. С. 21-28.

164. Горшенев В. М., Шахов И. Б. Контроль как правовая форма деятельности. Москва: Юрид. лит., 1987. 176 с.

165. Господарське процесуальне право України: підручник / за ред. О. І. Харитонової. Київ: Істина, 2009. 360 с.

166. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.

167. Государственное управление: основы теории и организации. учебник. В 2 т. Т. 2 / под ред. В.А. Козбаненко. 2-е изд., с изм. и доп. Москва: Статут, 2002. 592 с.

168. Градовий В. Б. Зміст судового рішення в адміністративному судочинстві України. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 1. С. 157-165.
169. Градовский А. Д. Начала русского государственного права: в 2-х т. / под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2006. Т. 1: О государственном устройстве. 472 с.
170. Гражданский и арбитражный процесс, нотариат, обязательства / отв. ред. В. В. Ярков. Москва: БЕК, 1998. 528 с.
171. Гражданский процесс: учебник / под ред. А.А. Добровольского. Москва: Издво Моск. унта, 1979. 367с.
172. Гражданский процесс: учебник / под ред. В. В. Комарова. Харьков: Одиссей, 2001. 704 с.
173. Гражданский процесс: учебник / под ред. М. К. Треушникова. Москва: Городец, 1998. 524 с.
174. Гражданский процесс: учебник / под ред. М. К. Треушникова. Москва: Городец, 2003. 720 с.
175. Гражданский процесс: учебник / под ред. М. К. Треушникова. Москва: Городец, 2007. 784 с.
176. Гражданский процесс: хрестоматия / ред. М. К. Треушников. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Городец, 2005. 896 с.
177. Гражданское процессуальное право России / под ред. М. С. Шакарян. Москва, 1998. 504 с.
178. Гражданское процессуальное право: учебник / С. А. Алехина, В. В. Блажеев и др.; под ред. М. С. Шакарян. Москва: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2004. 584 с.
179. Гревцов Ю. И. Проблемы теории правового отношения. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1981. 85 с.
180. Грешнова Н. А. Принцип состязательности в юридическом процессе России (вопросы теории и практики): дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2015. 228 с.
181. Грицаєнко Л. Державний контроль і прокурорський нагляд: сутність та співвідношення. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 2. С. 34-38. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaru_2012_2_8.
182. Гришко В. Участие общины в суде по «Русской правде». Русская старина. 1905. Февраль. С. 39-42.
183. Гукасян Р. Е. Соотношение материального и процессуального права – важная проблема юридической науки на современном этапе. *Вопросы развития и защиты прав граждан*: межвуз. темат. сб. Калинин: Изд-во Калин. ун-та, 1977. С. 5–14.
184. Гукасян Р. Е. Рецензия на кн.: Проблемы судебного права. Москва: Наука, 1983. 219 с. *Правоведение*. 1984. № 5. С. 105-107.
185. Гураленко Н. А. Система джерел права: аналіз структурних

елементів. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 538. Провознавство. С. 11-16.

186. Гурова Т. Е. Судебная власть и судебный прецедент в современной России (дискуссионные вопросы). *Юриспруденция*. Тольятти, 1997. № 1. С. 14-16.

187. Гусарєв С. Нормативні принципи юридичної практичної діяльності. *Право України*. 2005. № 8. С. 22-27.

188. Гусаров С. М. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ України: навч. посіб. Київ; Харків: Вид. Ніконова, 2011. 360 с.

189. Гусаров С. М. Правозастосовна діяльність в Україні: монографія. Харків: Золота миля, 2015. 416 с.

190. Дворкін Р. Серйозний погляд на права: пер. з англ. Київ: Основи, 2000. 520 с.

191. Дегай П. Учебная книга общих правах областей, на российского гражданского судопроизводства губерний и состоящих. Санкт-Петербург: Типогр. II Отд. Собств. Е. И. В. канцелярии, 1840. 250 с.

192. Дембіцька С. Л. Законність та правовий характер адміністративного примусу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 71. С. 25-31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_71_6.

193. Демин А. А. Административный процесс в развивающихся странах: учеб. пособ. Москва: Изд-во УДН, 1987. 84 с.

194. Демократизация аппарата управления / В. В. Цветков, В. Ф. Сиренко, М. Ф. Орзих и др.; отв. ред. В. В. Цветков, В. Ф. Сиренко. Киев: Наук. думка, 1990. 238 с.

195. Демьянков В. З. Интерпретация как инструмент и как объект лингвистики. *Вопросы филологии*. 1999. № 2. С. 5-13.

196. Демьянков В. З. Интерпретация, понимание и лингвистические аспекты их моделирования на ЭВМ. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1989. 172 с.

197. Демьянков В. З. Интерпретация. *Краткий словарь когнитивных терминов* / под ред. Е. С. Кубряковой. Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. С. 31-33.

198. Демьянков В. З. Морфологическая интерпретация текста и ее моделирование. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. 206 с.

199. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Факт, 2003. 384 с.

200. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: монографія / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. 656 с.

201. Джероза Л. Церковне право. Львів: Свічадо, 2001. 336 с.

202. Дзюбенко О.Л. Теоретичні аспекти відомчої нормотворчості. *Право і суспільство*. 2009. № 4. С. 12-16.

203. Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного производства от Судебника до учреждения о губерниях. Москва: Т-во Тип. А. Мамонтова, 1859. 418 с.

204. Добробог Л.М. Генезис та розвиток галузі права: проблеми історії та теорії: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 350 с.

205. Додин Е.В. Доказывание и доказательства в правоприменительной деятельности органов советского управления. Киев; Одесса: Вища школа, 1976. 127 с.

206. Драма российского закона / Ю. А. Тихомиров, В.П. Казимирчук, Н. П. Медведев и др.; отв. ред. В. П. Казимирчук. Москва: Юрид. книга, 1996. 144 с.

207. Дроздов О. М. Джерела кримінально-процесуального права України: монографія. Харків: Вид. ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. 208 с.

208. Дубинський О. Ю. Відомчий контроль в органах внутрішніх справ України як функція державного управління: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. Херсон, 2012. 20 с.

209. Дубинський О. Ю. Відомчий контроль в органах внутрішніх справ України як функція державного управління: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Херсон, 2012. 179 с.

210. Дудник Р. М. Підстави виникнення нових галузей українського права. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2015. № 2. С. 99-103.

211. Дудник Р. М. Підстави виникнення нових галузей українського права. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Юрид. літ., 2015. С. 153-155.

212. Дума В. В. Правозастосовча діяльність та форми її здійснення: дис... канд. юрид. наук: 12.00. 01. Київ, 2010. 216 с.

213. Дюрягин И. Я. Применение норм советского права. Теоретические вопросы. Свердловск: Изд-во Свердловского юрид. ин-та, 1973. 248 с.

214. Егоров С. А. Декабрист Никита Муравьев о процессуальных формах обеспечения законности. *Вестник Ярославского ун-та*. 1972. № 4. С. 100-107.

215. Елисейкин П. Ф. Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе: Его понятие, место и значение: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.03. Ленинград, 1974. 31 с.

216. Елисейкин П. Ф. Соотношение общего понятия юридического процесса и организационных форм реализации материального права. *Проблемы соотношения материального и процессуального права: Труды ВЮЗИ*. Москва: Изд-во ВЮЗИ, 1980. С. 26-37.

217. Євграфова Є. П. Формування системи національного законодавства (деякі питання теорії і практики): автореф. дис... канд. юрид.

наук: 12.00.01. Харків, 2005. 21 с.

218. Євсєєв О. П. Процедури в конституційному праві України: монографія. Харків: ФІНН. 2010. 184 с.

219. Єрмакова Е. П. Концепция роли суда в доказывании по гражданским делам в современном российском праве и праве зарубежных стран. *Российский судья*. 1998. № 1. С. 57-58.

220. Журавський В. С., Серьогін В. О., Ярмиш О. Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: підручник. Київ: Ін Юре, 2004. 672 с.

221. Журкина Е. В. Правовая экспертиза нормативного правового акта как средство повышения эффективности законодательства: автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2009. 25 с.

222. Загальна теорія держави і права / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 1997. 320 с.

223. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / Р. А. Калюжний, С. М. Тимченко, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. Київ: Вид. Паливода А. В., 2007. 296 с.

224. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.

225. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

226. Загряцков М. Д. Административная юстиция и право жалобы в теории и законодательстве. Москва: Право и Жизнь, 1925. 244 с.

227. Задорожний Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 20 с.

228. Заєц А. П. Согласованность нормативных предписаний как условие повышения эффективности правового регулирования: автореф. дис...канд. юрид. наук. 12.00.01. Київ, 1985. 18 с.

229. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ: Парламентське вид-во, 1999. 247 с.

230. Зайцев И. М. Хозяйственный спор и арбитражный процесс. Вопросы теории. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. 82 с.

231. Застрожная О. К. Советский административный процесс: учеб. пособ. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. 100 с.

232. Захаров А. Л. Межотраслевые принципы права. Самара: Самарское отделение Литфонда, 2004. 238 с.

233. Зейдер Н. Б. Предмет и система советского гражданского процессуального права. *Правоведение*. 1962. № 3. С. 29-36.

234. Зимовець А. В. До питання про особливості конституційно-правового закріплення принципу взаємної відповідальності держави і

людини. *Форум права*. 2008. № 1. С. 157-163. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

235. Зінчук А. В. Джерела (форми) права: поняття і ознаки. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 275-284.

236. Иванова Н. Ю. Губернские присутствия как органы административной юстиции в Российской империи. *История государства и права*. 2007. № 7. С. 20-21.

237. Иванова Н. Ю. Становление института административной юстиции в дореволюционной России: теоретические воззрения и организация: автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2006. 22 с.

238. Ивановский В. В. Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления). 2-е изд., испр. и доп. Казань: Типогр. Казанского ун-та, 1907. 546 с.

239. Ильинский И. П., Щетинин Б. В. Конституционный контроль и охрана конституционной законности в социалистических странах. *Советское государство и право*. 1969. № 9. С. 40-44.

240. Исаков В. Б. Правовые режимы и их совершенствование. *XXVII съезд КПСС и развитие теории права: межвуз. сб. науч. трудов*. Свердловск: Свердл. юрид. ин-т., 1982. С. 35-39.

241. История государства и права зарубежных стран. / под ред. П. Н. Галанзы, Б. С. Громакова. Москва: Юрид. лит., 1980. 552 с.

242. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров / отв. ред. И. А. Исаев, Т. П. Филиппова. Москва: Проспект, 2013. 560 с.

243. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов: в 2 ч. Ч. 1 / под общ. ред. О. А. Жидкова, Н. А. Крашенинниковой. 2-е изд., стер. Москва: НОРМА, 2002. 624 с.

244. История средних веков: В 2 т. Т. 1: учебник / под ред. С. П. Карпова. 4-е изд. Москва: Изд-во Моск. ун-та; Высшая школа, 2003. 640 с.

245. История средних веков: В 2 т. Т. 2: учебник / под ред. С. П. Карпова. 4-е изд. Москва: Изд-во Моск. ун-та; Высшая школа, 2003. 432 с.

246. История средних веков: учеб. для студ. ист. фак. пед. ин-тов / М. Л. Абрамсон, А. А. Кириллова, Н. Ф. Колеснический и др.; под ред. Н. Ф. Колесниченко. 2-е изд. испр. и доп. Москва: Просвещение, 1986. 575 с.

247. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / Л. М. Маймескулов, Д. А. Тихоненков, В. В. Россіхін, С. І. Власенко та ін.; за ред. Л. М. Маймескулова. Харків: Право, 2011. 520 с.

248. Історія держави і права України: підручник / за ред.

А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 495 с.

249. Історія держави і права України: підручник. у 2-х т. / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 2003. Т. 1. 656 с.

250. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. 724 с.

251. Кананькіна Е. С. Философские традиции анализа источников (форм) права. *Право и политика*. 2004. № 10. С. 10-19.

252. Капліна О. В. Тлумачення норм кримінально-процесуального права за обсягом їх правового змісту. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1-2. С. 223-230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2005_1-2_37.

253. Капустинський В. А. Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 2 (14). С. 36-46.

254. Каримов Д. А. Культура и техника законотворчества. Москва: Юрид. лит., 1991. 160 с.

255. Кармазіна О. Ліцензування роздрібного та оптового продажу горілчаних і тютюнових виробів. *Юридичний журнал*. 2004. № 7. С.36-39.

256. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / под ред. Н. И. Матузова. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. 218 с.

257. Касумов Ф.З. Конституционные основы юридического процесса. *Советское государство и право*. 1981. № 6. С. 138–142.

258. Касьяненко Л. Види фінансово-правового процесу. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2011. № 6. С. 83-90.

259. Качур В. О. До розуміння та визначення поняття «джерело права». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 1. С. 36-39.

260. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: монография. Москва: Юрист, 1999. 336 с.

261. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, тестами). Київ: Кондор, 2002. 353 с.

262. Керимов Д. А. Конституция СССР и развитие политико-правовой теории. Москва: Мысль, 1979. 244 с.

263. Керимов Д. А. Философские проблемы права. Москва: Мысль, 1972. 472 с.

264. Ким Л. Г. Модель интерпретационного процесса и факторы, детерминирующие вариативность интерпретационного результата. *Вестник Томского государственного университета*. Томск, 2009. № 318. С. 29–36.

265. Кіценко В.С. Теоретичні питання визначення податкового спору як однієї з форм юридичного конфлікту. *Юридичний вісник*. 2010. № 4.

С. 65-69.

266. Клейман А. Ф. Советский гражданский процесс. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1954. 407 с.

267. Клейман А.Ф. Новейшие течения в советской науке гражданского процессуального права (Очерки по истории). Москва: Изд-во МГУ, 1967. 120 с.

268. Клименко К. Історико-філософські та правові основи методології правового регулювання суспільних правовідносин. *Право України*. 2007. № 3. С. 32-35.

269. Ключевский В.О. Курс русской истории. *Сочинения в 9-ти т. Т.1 Ч.1* / под ред. В. Л. Янина; предисл. В. Л. Янина, В. А. Александрова; послесл. и коммент. В. А. Александров, В. Г. Зимина. Москва: Мысль, 1987. 430 с.

270. Ключишниченко А. П. Воплощение демократических принципов государственного управления в деятельности ОВД (милиции): учеб. пособие. Киев: КВШ МВД СССР им. Ф.Э Дзержинского, 1974. 128 с.

271. Коваль О. А. Принципы процессуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 16 с.

272. Коваль О. А. Принципы процессуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 198 с.

273. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 199 с.

274. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.

275. Кожевников С. Н. Право публичное и частное. *Международное публичное и частное право*. 2005. № 2. С. 2-4.

276. Кожевников Ф. И. Русское государство и международное право (до XX века) / под ред. Л. Н. Шестакова. Москва: Зерцало, 2006. 312 с.

277. Козлов Ю. М. Административное право: учебник. Москва: Юристъ, 1999. 320 с.

278. Козюбра М., Лисенко О. Євразійська або слов'янська правова сім'я: реальність чи міф. *Українське право*. 2003. № 1(16). С. 7-16.

279. Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание. Киев: Наук. думка, 1979. 207 с.

280. Колесов Р. А. О соотношении правовой и антикоррупционной экспертиз правовых актов и их проектов в Министерстве обороны Российской Федерации. URL: <http://www.voennopravo.ru/files/Колесов.doc>.

281. Колодій А. М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

282. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація,

місце і роль у правовій системі України. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України* / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2008. С. 689–704.

283. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис... докт. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 1998. 391 с.

284. Колосович С. А., Кузнецов И. А. Соотношение уголовно-процессуального и уголовного права (в свете современной концепции судебной реформы). *Государство и право*. 1996. № 12. С. 74–77.

285. Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 544 с.

286. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 736 с.

287. Комаров В. В., Баранкова В. В. Нотариат и нотариальный процесс. Харьков: Консум, 1999. 239 с.

288. Комаров С. А. Общая теория государства и права: учебник. 7-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 512 с.

289. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2012. 35 с.

290. Комзюк А. Т. Підстави застосування заходів адміністративного примусу. *Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою: міжвідом. наук. збірник*. Том 18. Київ: НДІ «Проблеми людини», 1999. С. 492–496.

291. Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України: навч. посіб. Київ: Прецедент, 2007. 531 с.

292. Конституционное процессуальное право Украины: учеб. пособ. (для иностр. студ.) / М. Н. Воронов, А. В. Зубенко, Т. Е. Кагановская и др.; под ред. М. Н. Воронова. Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2014. 452 с.

293. Конституционный судебный процесс: учебник / отв. ред. М. С. Саликов. Москва: НОРМА, 2003. 416 с.

294. Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. Київ: Укр. Центр правн. студій, 1999. 376 с.

295. Конституція України від 28.06.1996. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

296. Коняхин Л. Г. Надзор и контроль за соблюдением законодательства о труде. Москва: Изд-во МГУ, 1982. 198 с.

297. Копиленко О. Л. Хрестоматія держави і права України: підручник / за ред. А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 273 с.

298. Копорцев А. Г. Контроль в управленческой деятельности. Москва: Акад. МВД СССР, 1982. 163 с.

299. Коренев А. П. Административное право России. Учебник. В 3-х частях. Часть I. Москва: МЮИ МВД России; Щит-М, 1999. 280 с.
300. Коркунов М. М. Очерк теории административной юстиции. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1885. Кн. 8. С. 95-121.
301. Коркунов Н. М. Русское государственное право. Часть особенная. 6-е изд., под. ред. и с доп. М. Б. Горенберга. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. 739 с.
302. Королев Ю. А. Опубликование законов как стадия законодательного процесса. *Советское государство и право*. 1978. № 10. С. 21-29.
303. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській та Чернігівській губерніях у ХІХ ст. *Право України*. 2000. № 1. С. 129-132.
304. Коршунов Н. М., Мареев Ю. Л. Гражданский процесс: учебник. 3-е изд., пересмотр. Москва: Норма, 2009. 912 с.
305. Костицький В. В. Питання предмету та принципів повітряного права: економічний патріотизм як принцип права. *Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти*: зб. матер. наук.- метод. конф. (м. Київ, жовт. 2008 р.). Київ: КНЕУ, 2008. С. 56-65.
306. Костюк Н. П. Особливості стадій правозастосування. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 70-76.
307. Котенко М. В. Тлумачення норм права в системі юридичної діяльності. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Сер. Юридические науки*. Том 25(64). 2012. №1. С. 258-263.
308. Котюргин С. И. О понятии административного процесса. *Сборник статей адъюнктов и соискателей Высшей школы МООН СССР*. Москва, 1966. С. 3-8.
309. Котюргин С. И. Понятие, принципы и формы административно-процессуальной деятельности милиции: лекция. Томск: Науч.-исслед. и ред.-издат. группа, 1973. 73 с.
310. Краснов Н. И., Иконичкая И. А. Процессуальные вопросы советского земельного права. Москва: Наука, 1975. 151 с.
311. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: елементарний курс. Харків: Одіссей, 2007. 432 с.
312. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
313. Кримінальний процес: підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.
314. Кримінальний процес: підручник / за ред. Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної. Харків: Право, 2010. 608 с.
315. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

316. Криницький І. Є. Теоретичні проблеми податкового процесу: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. 35 с.
317. Кройтор В. А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харків. нац. ун-ту внутр. справ*. 2008. Вип. 42. С.15-22.
318. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва: Наука, 1982. 288 с.
319. Кузьменко В. О. Теоретичні засади адміністративного процесу: монографія. Київ: Атіка, 2005. 352 с.
320. Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2006. 32 с.
321. Кузьменко О. В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2006. 401 с.
322. Кузьменко О. В. Гносеологічна природа реєстраційного провадження. *Форум права*. 2006. № 2. С. 88-93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
323. Кузьменко О. В. Курс адміністративного процесу: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 208 с.
324. Кузьменко О. В. Теоретичні засади адміністративного процесу. Київ: Атіка, 2005. 352 с.
325. Куксин И. С. Юридический процесс: сущность и значение. *Современное право*. 2008. № 6. С. 75-78.
326. Кульчицький В. С., Бойко І. Й., Настасяк І. Ю., Мікула О. І. Апарат управління Галичиною в складі Австро-Угорщини. Львів, 2002. 82 с.
327. Куракін О. М. Контрольний процес в органах внутрішніх справ України (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2005. 20 с.
328. Куракін О. М. Контрольний процес в органах внутрішніх справ України (загальнотеоретичний аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2005. 212 с.
329. Курило М. П. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права*. 2013. № 1. С. 557-566. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_94.
330. Кутько В. В. К вопросу о видах юридического процесса. *Карпатський правничий часопис*. 2013. Вип. 1. С. 61-65.
331. Кучерук К. І. Наказне провадження: питання теорії та практики. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2012. № 2. С. 109-112.
332. Кучинська О. А. Зміст принципу справедливості у кримінальному судочинстві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2011. № 1(3). URL: <http://lj.oa.edu.ua/archives/n1-2011>
333. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков: В двух частях. Волгоград: Изд-во Волгоград. госуд. ун-та, 2001.

548 с.

334. Лазарев В. В. Значение процессуальных норм в обеспечении эффективной деятельности правоприменительных субъектов. *Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве*: сб. науч. тр.; под ред. В.М. Горшенева. Вып. 1. Ярославль: ЯрГУ, 1979. С 16-20.

335. Лазаревский Н. И. Губернские присутствия смешанного состава. *Право*. 1903. № 23. С. 15-67.

336. Лазнюк Н. В. Нормативно-правові акти Міністерства внутрішніх справ України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2001. Ч. 3. С. 158-168.

337. Лапаева В. В. Социология права: краткий учеб. курс / под ред. В.С. Нерсисянца. Москва: НОРМА, 2000. 304 с.

338. Лаптева М. Ю., Манзюк А. П. Организация судебного процесса в греческих полисах VIII –V вв. до н.э. (по данным литературных источников, эпиграфики и археологии). *История и археология*. 2014. № 10. URL: <http://history.snauka.ru/2014/10/1228>.

339. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. В двух частях. Часть 1. Государственные и военные древности. Санкт-Петербург: Типогр. В. Безобразова и Комп., 1888. 356 с.

340. Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / пер. с фр., общ. ред. С. К. Цатуровой. Москва: Прогресс, 2001. 440 с.

341. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / пер. с фр.; под общ. ред. В. А. Бабинцева; послесл. А. Я. Гуревича. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 560 с.

342. Левина М. И. Парламентское право Великобритании XVII – начала XIX в. Москва: Зерцало, 2000. 170 с.

343. Левчук М. В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 22 с.

344. Леушин В. И. Реализация и применение права. Юридический процесс. *Теория государства и права: учебник для вузов* / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. 2-е изд., изм. и доп. Москва: НОРМА, 2002. С. 392–414.

345. Лимонов В. И. Влияние контроля на развитие демократии в обществе. Томск, 1986. 143 с.

346. Лисакова Л. І. Визначення принципів оцінювання державно-управлінської діяльності в Україні в умовах його модернізації. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_29.

347. Лисенков С. Л. Конституційне процесуальне право як галузь права і галузь законодавства. *Законодавство України. Наук.-практ. комент.* 2005. № 5. С. 3-11.

348. Лисенкова О. С. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01.

Київ, 2001. 17 с.

349. Лиско Г. До питання природи дозвільного провадження та його місця у адміністративній процедурі. *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична*. 2013. Вип. 58. С. 152-156.

350. Лисюткин А. Б., Тонконогова Е. Ю. К вопросу о природе неюрисдикционного процесса: логико-гносеологический аспект. *Известия Саратовского университета. Сер. Экономика. Управление. Право*. 2015. № 2. С.211-220.

351. Лихова С. Я., Мінязева Т. Ф. Вплив європейських норм та стандартів на юридичний процес в Україні. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 3. С. 104-108. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrpa_u_2011_3_25.

352. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальне право. Київ: Істина, 2010. 496 с.

353. Лозина-Лозинский М. А. Административная юстиция и преобразование Правительствующего Сената. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1907. № 2 (Февраль). С. 122–169.

354. Ломовский В. Какой власти принадлежит прокуратура? *Российская юстиция*. 2001. № 9. С.21-22.

355. Лукин Ю. М. Австрийский устав гражданского судопроизводства 1895 г. и судебная система Австрии: история и Концептуальные основы. *Вестник гражданского процесса*. 2014. № 6. С.121-125.

356. Лукин Ю. М. Устав гражданского судопроизводства от 20 ноября 1864 г.: история создания и вехи развития (вступительная статья). *Вестник гражданского процесса*. 2012. № 1. С. 147-155.

357. Лук'янець Д. М. Про структуру системи права. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 12. С. 3-6.

358. Лукьянова Е. Г. Процессуальное право и его место в структуре права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2000. 34 с.

359. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. Москва: НОРМА-ИНФРА-М, 2003. 240 с.

360. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н.э. Ленинград: Изд-во Госуд. Эрмитажа, 1960. – 354 с.

361. Лутковська В. Застосування судами України при здійсненні правосуддя ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини. *Право України*. 2004. № 8. С. 30-32.

362. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2013. 412 с.

363. Лучин В. О. Процессуальные нормы в советском государственном праве. Москва: Юрид. лит., 1976. 168 с.

364. Лучин В. О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 688 с.

365. Лучковська С. І. Принципи валютного контролю. URL: http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2010/Pravo/75273.doc.htm.

366. Любичанковский С. В. Губернское правление как орган административной юстиции: на материалах Урала 1907-1917 гг. *История государства и права*. 2005. № 7. С. 12-15.

367. Люблинский П. И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2004. 248 с.

368. Люгебиль К. Я. Историко-филологические исследования: Афинский царь Кодр и отмена царской власти в Афинах. Архонство и стратегия в Афинах во время Персидских войн. Изд. 2-е. Москва: УРСС, 2014. 208 с.

369. Ляхова А. И. Принципы процессуального права: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Белгород, 2011. 22 с.

370. Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права / отв. ред. А. К. Кравцов. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2006. 352 с.

371. Майданик Р. А. Система права України: поняття, структура, суміжні конструкції. *Юридичний вісник України*. 2010. № 8 (764). 20-26 лютого. С. 7.

372. Майков П. М. О Своде законов Российской Империи / под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2006. 296 с.

373. Максимюк О. Д. Взаємозумовленість принципу невідворотності та інших принципів юридичної відповідальності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць*. Вип. 461: Правознавство. 2008. С. 5-10.

374. Максютин М. В. Теория юрисдикционного процесса / под ред. В. И. Авсеенко. Москва: Моск. психол.-социальн. ин-т, 2004. 199 с.

375. Малейн Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика. *Государство и право*. 1996. № 6. С. 12-18.

376. Маликов М. К. Гносеологические основы реализации права. Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 1998. 304 с.

377. Малков В. Д., Весёлый В. З. Теория социального управления: Предмет, задачи и система курса «Управление ОВД». Москва: Акад. МВД СССР, 1987. 24 с.

378. Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України. *Право України*. 2004. № 8. С. 3-7.

379. Малько А. В. Ограничивающая функция юридического процесса. *Юриспруденция*. Тольятти, 1996. № 5. С. 3-6.

380. Малько А. В. Ограничивающая функция юридического процесса. *Юриспруденция*. 1995. № 4. С. 11-19.

381. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учеб.-метод. пособ. Москва, 1997. 127 с.

382. Мальцев Г. В. Происхождение и ранние формы права и государства. *Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов* / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. Москва: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М, 1999. Разд. II. С. 27-198.
383. Мальцев Г. В. Социальные основания права. Москва: Норма, 2007. 800 с.
384. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Москва: Госполитиздат, 1955. Т. 1. 700 с.
385. Марченко М. Н. Источники права учеб. пособ. Москва: ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2005. 760 с.
386. Марченко М. Н. Источники права: понятие, содержание, система, соотношение с формой права. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2002. № 5. С. 3-17.
387. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права: навч. посіб. Київ: Істина, 2004. 304 с.
388. Масленников М. Я. Административно-юрисдикционный процесс: монография. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1990. 210 с.
389. Матвеева Н. Н. Обсуждение проблемы судебного права. Советское государство и право. 1980. № 1. С. 140-141.
390. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права: учебник. Москва: Юристъ, 2002. 512 с.
391. Матюхіна Н. П. Управління персоналом органів внутрішніх справ України (Теоретичні та прикладні аспекти) / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 1999. 220 с.
392. Махина С. Н. Административный процесс: проблемы теории, перспективы правового регулирования. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1999. 232 с.
393. Махлаюк А. В. Полисно-республиканские структуры и традиция в эпоху принципата. *Античный полис: курс лекций* / отв. ред. В. В. Дементьева, И. Е. Суриков. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 176-226.
394. Мегрелидзе М. Р. Становление института разрешения административно-правовых споров. Москва: Юриспруденция, 2008. 60 с.
395. Медведчук В. В. Від системи правотворчості до систематизації національного законодавства. *Юрид. вісник України*. 1999. № 42. 21-27 жовтня.
396. Медведчук В. В. Ціннісно-правове утвердження демократії і розвиток громадянського суспільства в Україні. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 10. С.26-35.
397. Мельник А. С. Поняття та особливості джерел процесуального права. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 364-375. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2014_51_47.
398. Мельник І. Проблема термінології в нотаріальному

процесуальному праві. *Право України*. 2005. № 9. С. 99-102.

399. Мельник Р. С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов'язаних з відповідальністю: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 1999. 211 с.

400. Мельников А. А. Конституция СССР и проблема судебного права. *Правоведение*. 1979. № 6. С. 43-50.

401. Мельников Ю. И. О понятии и месте процессуальных норм в структуре советского права. *Проблемы социалистической законности*: респ. научн. сб. Харьков, 1988. Вып. 22. С. 81-86.

402. Мельников Ю. И. Понятие и особенности норм процессуального права. *Юридические гарантии применения права и режим социальной законности в СССР*. Ярославль, 1975. С. 11-18.

403. Мельничук С. М. Проблемные вопросы классификации форм осуществления функций государства. *Альманах современной науки и образования*. 2015. №11 (101). С.58-60.

404. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / пер. с англ. Москва: Дело, 1994. 514 с.

405. Метлова И. С. Решения Европейского суда по правам человека в системе источников российского права: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2007. 190 с.

406. Мещерякова Н. «Єдине вікно» для підприємця. *Юридичний вісник України*. 2004. № 43. 23-29 жовт. С.7.

407. Миколенко О. І. Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 40 с.

408. Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. 336 с.

409. Минникес И. В. Принцип полноты в избирательном процессе. *Академический юридический журнал*. Иркутск, 2001. № 3. С. 47-49.

410. Михайленко О. Р. Про забезпечення незалежності суддів у змагальному кримінальному процесі. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів*: Матеріали міжнар. наук.-практ. Семінару (м. Харків, 30-31 берез. 2005 р.). Харків: ЦНТ "Гопак", 2006. С.51-56.

411. Михайловский И. В. Очерки философии права. Томск: Изд. В.М. Посохин, 1914. Т. 1. 632 с.

412. Михайловский И. В. Судебное право, как самостоятельная юридическая наука (К вопросу о системе юридических наук). Санкт-Петербург: Типогр. т-ва «Общественная польза», 1908. 16 с.

413. Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Либідь, 1999. 536 с.

414. Міліціанов Р.В. Співвідношення конституційної засади змагальності сторін з іншими основними засадами судочинства України.

Recht der Osteuropäischen Staaten; ReOS. 04/14. URL: <http://www.ReOS.uni-goettingen.de> - С. 353-364.

415. Мозолин В. П. Система российского права (Доклад на всероссийской конференции 14 ноября 2001 г.). *Государство и право.* 2003. №1. С. 107-113.

416. Молибога М. П. Тлумачення норм права: сутнісні характеристики. *Часопис Київського ун-ту права.* 2010. № 2. С. 42-46.

417. Молибога М. П. Тлумачення норм права: теоретичні засади та практичний вимір. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2010. № 3. С. 12-16.

418. Моммзен Т. История Рима. В 4 томах. Том первый (Кн. 1-3). Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. 640 с.

419. Мораренко І.В. Засоби реалізації адміністративно-правового примусу. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2009. № 4. С. 163–165.

420. Моргунов О. А. Контрольно-наглядові процедури у сфері організаційно-штатної роботи органів внутрішніх справ України. *Актуальні проблеми права: Теорія і практика.* 2014. № 29. С. 151-157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2014_29_25.

421. Морозова Л. А. Теория государства и права: учебник. Москва: Юристь, 2002. 414 с.

422. Мостовой О.А. Правові та загальнотеоретичні вимоги до індивідуальних актів управління на прикладі провадження по зверненнях громадян до органів публічного управління України. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2009. № 2. С. 185-188.

423. Музиченко П. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2003. 429 с.

424. Муромцев Г. И. Источники права (теоретические аспекты проблемы). *Правоведение.* 1992. № 2. С. 23-30.

425. Муромцев Г. И. Правотворчество и законность / отв. ред. Н. С. Соколова. Москва, 1999. 180 с.

426. Навроцька В. В. Засади диспозитивності та її реалізація в кримінальному процесі України. Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2010. 440 с.

427. Нагребельний В. Н., Оніщенко Н. М. Юридичний процес. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. Т. 6: Т-Я. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2004. С. 481-482.

428. Надежин Г. Н. Доктринальное толкование норм права: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород: Нижегород. акад. МВД России, 2005. 218 с.

429. Научная организация управления органами внутренних дел / под ред. Г. Г. Зуйкова. Москва: Академия МВД СССР, 1984. 313 с.

430. Научные основы организации и труда в ОВД: учеб. пособ. / под ред. Г. Г. Зуйкова. Москва, 1973. 112 с.

431. Научные основы советского правотворчества / О. А. Гаврилов, Н. П. Колдаева, А. С. Пиголкин и др.; отв. ред. Р. О. Халфина. Москва: Наука, 1981. 316 с.
432. Небрат О. О., Салманова О. Ю. Адміністративні акти як засоби протидії корупції в органах внутрішніх справ. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. 2015. № 21. С. 79-85.
433. Невзоров И. Л. Принцип законности в правоприменительной деятельности: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 2002. 196 с.
434. Невский А. Административная юстиция. (Окончание). *Юридический вестник: Издание Московского Юридического Общества*. Москва: Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1885, № 12 (Декабрь). С. 594-623.
435. Недбайло П. Е. Применение советских социалистических правовых норм: автореф. дис... докт. юрид. наук. Москва, 1956. 29 с.
436. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. Москва: Госюриздат, 1960. 512 с.
437. Недбайло П. Е. О юридических гарантиях правильного осуществления советских правовых норм. *Советское государство и право*. 1957. № 6. С. 20-29.
438. Недбайло П. Е. Объективное и субъективное в праве. *Известия высших учебных заведений. Сер. Правоведение*. 1974. № 1. С. 14-25.
439. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. Москва: Норма, 2002. 288 с.
440. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства: учебник для юрид. вузов и факульт. Москва: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 552 с.
441. Нетушил И. В. Очерк римских государственных древностей. *Записки Императорского Харьковского ун-та*. 1899. Вып. 2. С. 1-16.
442. Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс (проблемы теории и практики). Кишинев, 1973. 533 с.
443. Никифорак М. В. Джерела кримінального та кримінально-процесуального права на Буковині у 1775–1918 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Вип. 91: Правознавство*. Чернівці: ЧДУ, 2000. С. 14–17.
444. Николаева М.Н. Нормативные акты министерств и ведомств СССР. Москва: Юрид. лит., 1975. 144 с.
445. Ничка Ю. Підзаконна правотворчість: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету*. 2015. Вип. 61. С. 45-49.
446. Новицкий И. Б. Основы римского гражданского права: лекции. Москва: Зерцало, 2000. 400 с.
447. Новіков В. В. Внутрішній контроль як засіб забезпечення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006. 19 с.
448. Новіков В. В. Внутрішній контроль як засіб забезпечення

законності і дисципліни в органах внутрішніх справ: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2006. 201 с.

449. Новіков В. В. Об'єкти та предмет відомчого контролю в органах внутрішніх справ. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 31. С. 141-144.

450. Нолькен А. М. Судебная реформа 1864 года и Первый Департамент Правительствующего Сената. Историческая заметка. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1905. № 2 (Февраль). С. 107–143.

451. Оборотов Ю. М. Теорія держави і права (прагматичний курс): екзамен. довідник. Одеса: Юрид. літ., 2005. 348 с.

452. Общая теория государства и права / Д. А. Керимов, Г. Б. Гальперин, В. С. Петров и др.; под ред. Д. А. Керимова. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1961. 528 с.

453. Общая теория государства и права. Академический курс. В 2-х томах. Том 2: Теория права / отв. ред. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 1998. 640 с.

454. Общая теория государства и права. Академический курс. В 3-х томах. Том 2: Право / отв. ред. М. Н. Марченко. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Зерцало-М, 2001. 548 с.

455. Общая теория государства и права. Академический курс. В 3-х томах. Том 2: Право / отв. ред. М. Н. Марченко. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2007. 816 с.

456. Общая теория советского права / под ред. С. Н. Братуся, И. С. Самощенко. Москва: Юрид. лит., 1966. 491 с.

457. Овсян Ж. И. Конституционное судебно-процессуальное право (конституционная юстиция): у истоков отрасли права, науки и учебной дисциплины. *Правоведение*. 1999. № 2. С. 198-199.

458. Олейников С. М. Функції держави і правові форми державної діяльності. *Державне будівництво і місце самоврядування*: зб. наук. праць. 2012. № 23. С. 150-154.

459. Олейников С. Н. Общетеоретические проблемы юридической процессуальной формы: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 1986. 24 с.

460. Олейников С. Н. Общетеоретические проблемы юридической процессуальной формы: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 1986. 216 с.

461. Олексюк К. Особливості оскарження рішень, дій чи бездіяльності прокурора під час досудового розслідування. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1. С. 149-154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2014_1_33.

462. Олейников С. Методологічні основи дослідження правових форм діяльності держави. *Вісник Акад. правових наук України*. 1999.

№ 3(18). С. 25-33.

463. Омельченко О.А. Римское право: учебник. 2-е изд., испр. и дополн. Москва: ТОН – Остожье, 2000. 208 с.

464. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.

465. Оніщенко Н. М. Принцип законності: природа та сутність в умовах демократичних змін. *Вісн.* 2012. № 12. С. 2-4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2012_12_2.

466. Опотяк С. З. Основні принципи тлумачення норм права. *Наук. вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична.* 2010. Вип. 1. С. 19–24.

467. Опришко И. В. Должностные инструкции органов внутренних дел как акты государственного управления: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.07. Киев, 1992. 20 с.

468. Организация нормотворческой деятельности в системе МВД России: пособ. Москва: МВД РФ, 2002. 114 с.

469. Орехова І. С. Принципи державного контролю господарської діяльності. *Форум права.* 2009. № 2. С. 309-315. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09oickgd.pdf>

470. Орзих М. П., Крусян А. Р. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право: монография. Киев: Алерта, 2006. 290 с.

471. Осипенко Н. А. Роль органів прокуратури у механізмі забезпечення особистої безпеки людини. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2010. № 4. С. 56-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrpauc_2010_4_13.

472. Осипов А. В. Реализация права и толкование его норм. Лекция 15. *Курс лекций по теории государства и права.* Саратов, 1994. С. 230-261.

473. Осипов М. Ю. Понятие правовых процессов и их соотношение с юридическим процессом. *Современное право.* 2009. № 11. С. 7-10.

474. Основи адміністративного судочинства та адміністративного права: підручник / за заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. Київ: Старий світ, 2006. 576 с.

475. Основы теории государства и права: учеб. пособ. / под. ред. Н. Г. Александрова, Ф. И. Калинычева. Москва: Госюриздат, 1963. 563 с.

476. Основы управления в органах внутренних дел: учебное пособие / под. ред. А.П. Коренева. Москва: Юрид. ин-т: Щит. Москва, 1999. 354 с.

477. Павлушина А. А. Теория юридического процесса: итоги, проблемы, перспективы развития. Самара: Изд-во Самар. гос. экон. акад., 2005. 478 с.

478. Павлушина А. А. Теория юридического процесса: методологические перспективы / под ред. В. М. Ведяхина. Самара, 2004. 84 с.

479. Пальцева Л. А. Судопроизводство в Греции в VII–VI вв. до н.э. (по данным эпиграфических источников. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 2. Вып. 1. С. 17-24.
480. Пальцева Л. А. Основные направления развития судебной системы в архаической Греции (VII в. до н.э.). *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2005. Вып. 4. С. 73-84.
481. Пальцева Л. А. Суд у Гомера и Гесиода. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2002. С. 21-32.
482. Пальцева Л. А. Судебные институты архаической Греции. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. Санкт-Петербург, 2008. Вып. 7. С. 86-90.
483. Пальцева Л. А. Судопроизводство в Греции в VII–VI вв. до н.э. (по данным эпиграфических источников. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 2. Вып. 1. С. 17-24.
484. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь / уклад. Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. Київ: Нац. педагогіч. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2003. 60 с.
485. Панова И. В. Административно-процессуальная деятельность в Российской Федерации: монография. Саратов: Приволж. книж. изд., 2001. 452 с.
486. Панова И. В. Административно-юрисдикционный процесс: монография. Саратов: Светопись; Приволж. книжн. изд-во, 1998. 256 с
487. Панова И. В. Юридический процесс / науч. ред. Н. М. Конин. Саратов: Светопись; Приволж. книжн. изд-во, 1998. 76 с.
488. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми методології: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с.
489. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 32 с.
490. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). Львів: Вид-во Львів ун-ту, 1967. 178 с.
491. Пекарский И. М. Круг ведомства Правительствующего Сената по делам казенного управления и казенного обложения. *История Правительствующего Сената за 200-ти лет. 1711-1911 гг.: Т. 1-5. Том 4. Правительствующий Сенат в XIX столетии после реформ 60-х годов* / сост. Э. Н. Берендтс, В. А. Гаген, С. К. Гогель, И. А. Блинов. Санкт-Петербург: Сенатская типогр., 1911. С. 294-334.
492. Перепелюк В. Г. Адміністративний процес. Загальна частина: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2003. 367 с.
493. Петров И. В. Торговое право Древней Руси (VIII – начало XI в.). Торговые правоотношения и обращение Восточного монетного серебра на территории Древней Руси. LAMBERT Academic Publising, 2011. 496 с.

494. Петрова І. П. Нормативно-правове регулювання організації і діяльності міліції України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2004. 221 с.

495. Петрухин И. Л., Батуров Г. П., Морщакова Т. Г. Теоретические основы эффективности правосудия. Москва: Наука, 1979. 392 с.

496. Пиголкин А. С. Процессуальная форма в правотворчестве. *Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности*. Ярославль, 1976. С. 22–24.

497. Пиголкин А. С. Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1972. 41 с.

498. Письменний Д. П. Удосконалення кримінального процесуального законодавства України: стан і перспективи. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 38-47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2013_2_9.

499. Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України: У 3-х т. Київ: Генеза, 1993. Т. 1: А-Й. 239 с.

500. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.

501. Плавич В. П., Плавич С. В. Зasadничі принципи правотворчої діяльності як основа її ефективності. *Альманах права. Свобода, рівність та гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці*. Вип. 4. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. С. 83-87.

502. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підручник / за ред. Ю. Ф. Кравченка. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 1999. 702 с.

503. Погребняк С. П. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4 (59). С. 31-39.

504. Податкове право України: навч. посіб. за вимогами кредитно-модульної системи організації навч. процесу / Л. К. Воронова, М. П. Кучерявенко, Н. Ю. Пришва та ін.; за заг. ред. Л. К. Воронової, М. П. Кучерявенка. Київ: Правова єдність, 2009. 485 с.

505. Познышев С. В. Элементарный учебник русского уголовного процесса. Москва: Г. А. Леман, 1913. 337 с.

506. Покровский И. А. История римского права. Минск: Харвест, 2002. 528 с.

507. Покровский И. А. История римского права. Санкт-Петербург: Изд.-торг. дом Летний Сад, 1998. 560 с.

508. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Петроград: Юрид. кн. кл. «Право», 1917. 328 с.

509. Поленина С. В. Законотворчество в Российской Федерации. Москва: Изд-во ИГиП РАН, 1996. 146 с.

510. Положение о губернских и уездных земских учреждениях / сост. по Своду законов Н. Воеводский, Ю. Икскуль. Санкт-Петербург, 1890. 360 с.
511. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: учеб. для студентов ун-тов, обучающихся по направлению (специальности) «Юриспруденция». Санкт-Петербург: Изд. дом Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2004. 863 с.
512. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1956. 271 с.
513. Попович В. М. Теорія держави і права: концепція, праксеологія та методологія розвитку: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 384 с.
514. Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблеми їх класифікації. *Форум права*. 2010. № 2. С. 403-408. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.
515. Потіп М. М. Щодо сутності компетенції органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 32-35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2012_6_8.
516. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2013. 976 с.
517. Правова доктрина України: у 5 т. Т. 4. Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев, В. В. Костицький, М. В. Краснова; ред.: Ю.С. Шемшученко. Харків: Право, 2013. 845 с.
518. Правовые формы деятельности в общенародном государстве: учебн. пособ. / В. М. Горшенев и др.; под ред. В. М. Горшенева. Харьков: ХЮИ, 1985. 85 с.
519. Правознавство: навч. посіб. / за ред. В. В. Копецьківа. 3-тє вид. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 638 с.
520. Правотворчество в СССР / под ред. А.В. Мицкевича. Москва: Юрид. лит., 1974. 313 с.
521. Притула А. М. Змагальність у кримінальному процесі як передумова справедливого суду. *Юридична наука*. 2014. № 8. С. 117-122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2014_8_15.
522. Приходько Х. В. Конституційне процесуальне право як галузь права, наука та навчальна дисципліна. *Матер. міжнар. наук.-практ. конф.* (9 квітня 2010 р.). У 2-х частинах. Ч.1 / за заг. ред. В.К. Присяжнюка, В.Д. Бакуменка, Т.В. Іванової. Київ: ВПЦ Акад. муніцип. упр., 2010. С. 112-113.
523. Приходько Х. В. Конституційний процес як самостійний вид юридичного процесу. *Право України*. 2008. № 6. С. 29-34.
524. Приходько Х. В. Метод конституційного процесуального права: сутнісно-субстанційні, антропологічні та праксеологічні аспекти. *Юридический вестник*. 2012. № 3. С. 17-22.

525. Приходько Х. В. Предмет конституційного процесуального права України: до питання визначеності. *Юридична Україна: Щомісячний правовий часопис*. 2008. № 8. С. 13-16.

526. Пришва Н. Ю. Правові проблеми регулювання обов'язкових платежів: монографія. Київ: ЕксОб, 2003. 279 с.

527. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>.

528. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>.

529. Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2012 № 649. URL: <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.

530. Про затвердження Інструкції про порядок проведення атестування поліцейських: Наказ МВС України від 17.11.2015 № 1465. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1445-15#n15>.

531. Про затвердження Положення про Департамент юридичного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 15.10.2014 № 1075. URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-departament-yuridichnogo--doc237902.html>.

532. Про затвердження Положення про дозвільну систему: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.10.1992 № 576. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/576-92-p>.

533. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2015>.

534. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-p>.

535. Про заходи стосовно дотримання вимог законодавства при затриманні без ухвали слідчого судді, суду осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, та при обранні стосовно підозрюваних запобіжного заходу – тримання під вартою під час кримінального провадження: Наказ Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства юстиції України від 26.03.2013 № 289/540/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0602-13/>

536. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18>.

537. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.

538. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон

України від 02.03.2015 № 222-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/222-19>.

539. Про місцеві вибори: Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-19>.

540. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

541. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

542. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/539/97>.

543. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 01.12.1994 № 266/94-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/266/94>.

544. Про Рахункову палату: Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/576-19>.

545. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні: Закон України від 17.04.1991 № 962-XII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-12>.

546. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.

547. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

548. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: Закон України від 22.06.2000 № 1835-III. URL: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1835-14.

549. Проблемы общей теории права и государства: учебник для юрид. вузов / Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева, Е. А. Лукашева и др.; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. Москва: НОРМА–ИНФРА-М, 1999. 832 с.

550. Проблемы соотношения материального и процессуального права / под ред. М. С. Шакарян. Москва, 1980. 156 с.

551. Проблемы судебного права / А. А. Мельников, Н. Н. Полянский, В. М. Савицкий, М. С. Строгович; под ред. В. М. Савицкого. Москва: Наука, 1983. 224 с.

552. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. Москва: Юрид. лит., 1991. 144 с.

553. Протасов В. Н. Правоотношение как система. Москва: Юрид. лит., 1991. 142 с.

554. Протасов В. Н. Юридическая процедура. Москва: Юрид. лит.,

1991. 79 с.

555. Протасов В. Н., Щеглов В. Н. Юридический процесс и процедура. *Труды ВЮЗИ: Проблемы соотношения материального и процессуального права*. 1980. С. 106-116.

556. Процессуальные нормы в советском праве (в «непроцессуальных» отраслях) / под ред. И. А. Галагана. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. 208 с.

557. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та Європейський адміністративний простір (науково-інформаційне видання). Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. 87 с.

558. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. 5-те вид., зі змін. Київ: Атіка. 2001. 176 с.

559. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Одеса: Юрид. літ., 2002. 173 с.

560. Рабінович П. М. Система права. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Т. 5: П-С. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998. 2003. С. 488.

561. Радзієвська Л. К., Пасічник С. П. Нотаріат в Україні: навч. посіб. 2-е вид. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 530 с.

562. Радько Т. Н. Теоретические и методологические проблемы функций социалистического права: автореф. дис... докт. юрид. наук. Москва, 1978. 40 с.

563. Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века / под. ред. Е. Скрипилева. Москва: Наука. 397 с.

564. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / кол. авт.; наук. кер. В. В. Цвєтков. Київ: Оріяни, 1998. 364 с.

565. Решетов Ю. С. Реализация норм советского права: системный анализ. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1989. 159 с.

566. Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2005. 18 с.

567. Рибалкін А. О. Нормотворчість органів внутрішніх справ (аспекти загальної теорії): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Запоріжжя, 2005. 185 с.

568. Рибалкін А. О., Криворучко Д. І. Окремі питання нормотворчості органів внутрішніх справ: проблеми та шляхи вирішення. *Наук. вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ*. 2015. № 1 (75). С. 101-107.

569. Римское право: Базовый учебник: пер. с макед. / И. Пухан, М. Поленак-Акимовская; под ред. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало-М, 2003. 411 с.

570. Родионова О. М. Развитие научных представлений об источниках права: На примере источников гражданского права.

Правоведение. 2005. № 3. С. 130-143.

571. Розин Н. Н. Процесс как юридическая наука. *Журнал Министерства юстиции*. 1910. № 8. С. 23- 27.

572. Ромашов Р. А., Шукшина Е. Г. Механизм преодоления юридических конфликтов в сфере правоприменительной деятельности. *Вестн. Санкт-Петербург. ун-та МВД России*. 2005. № 3 (27). С. 40-48.

573. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Законодательство периода становления абсолютизма. Москва: Юрид. лит., 1986. Т. 4. 511 с.

574. Рубаник В. Е., Рубаник С. А. Суд и правосудие в Древней Руси и Московском государстве в историко-правовой науке и юридической доктрине: монография. Москва: Юрлитинформ, 2013. 216 с.

575. Рудкин Ю. Д. Правотворческие производства: природа, структура, разновидности: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харьков, 1984. 17 с.

576. Рябко А. И., Василенко О. Н. Актуальные проблемы онтологии форм права. *Философия права*. 2000. № 2. С. 60-69.

577. Рязановский В. А. Единство процесса: учеб. пособ. Москва: Городец, 2005. 80 с.

578. Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права: В 8 т. Т. I / пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва: Статут, 2011. 510 с.

579. Савицкий В. М. Язык процессуального закона. Вопросы терминологии. Москва: Наука 1987. 288 с.

580. Савченко А. В. Щодо питання про правову кваліфікацію кримінального правопорушення. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 50-55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2013_1_11.

581. Савченко Л. А. Правові основи фінансового контролю: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 504 с

582. Савченко С. В. Співвідношення приватних і публічних інтересів: досвід України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 520–528. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_3_87.pdf.

583. Садовський М. М. Загальна характеристика універсальних принципів доктринального тлумачення права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. № 15. Том 1. С. 44-45.

584. Сасенко С. І. Принципи тлумачення норм адміністративного права. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 127-130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_3_31.

585. Салическая правда / пер. Н. П. Грацианского; под ред. В. Ф. Семенова. Москва: МГПИ им. Ленина, 1950. 167 с.

586. Салищева Н. Г. Административный процесс в СССР. Москва:

Юрид лит., 1964. 158 с.

587. Салманова О. Ю. Актуальні питання нормотворчої діяльності Національної поліції України. *Vishegrad journal on human rights*. 2016. №1. Part 1. Р. 159-162. URL: http://vjhr.sk/archive/2016_1_1/29.pdf.

588. Салогубова Е. В. Римский гражданский процесс. Москва: Городец, 1997. 176 с.

589. Сапун В. А. Деятельность по использованию правовых средств в реализации советского права. *Проблемы реализации права: межвуз. сб. научн., трудов*. Свердловск, 1990. С. 10-16.

590. Сапун В. А. Механизм реализации советского права. *Правоведение*. 1988. № 1. С. 3-11.

591. Сахнова Т. В. Гражданское процессуальное право России: перспективы развития. *Государство и право*. 1999. №12. С. 31-37.

592. Селіванов А. О. Адміністративний процес в Україні: реальність і перспективи розвитку наукових доктрин: наук. видання. Київ: Ін Юре, 2000. 68 с.

593. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: монографія. Київ: Ін Юре, 2002. 724 с.

594. Семенов В. М. Понятие и система принципов советского гражданского процессуального права. *Сб. ученых трудов СЮИ*. Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1964. Вып. 2. С. 179–239.

595. Семенов И. Г., Смолярчук В. И. Работа государственных органов по разрешению предложений, заявлений и жалоб граждан. *Советское государство и право*. 1968. № 10. С. 64–73.

596. Семенов В. И. Правовые проблемы охраны труда в СССР: автореф дис... докт. юрид. наук. Минск, 1974. 42 с.

597. Сидоренко О. О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди: монографія. Харків: Право, 2014. 192 с.

598. Сиза Н. П. Суд і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2002. 19 с.

599. Сідор М. І. Бюджетний процес як вид юридичного процесу. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. 2007. Вип. 35. С. 120–124.

600. Сірий М. І. Судова влада. *Юридична енциклопедія. Т. 5: П-С*. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. С. 699.

601. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

602. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.

603. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.

604. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. 524 с.

605. Скакун О. Ф. Юридическая деонтология: учебник. Харьков: Эспада, 2002. 504 с.
606. Скакун О. Ф. Юридична деонтологія: підручник / пер. з рос. Харків: Еспада, 2008. 400 с.
607. Скобелкин В. Н. Обеспечение трудовых прав рабочих и служащих. Москва: Юрид. лит., 1982. 168 с.
608. Скурко Е. В. Принципы права в современном нормативном правопонимании. Москва: Юрлитинформ, 2008. 200 с.
609. Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. Харків: Союз, 1919. 39 с.
610. Словарь административного права / отв. ред. И. Л. Бачило, Н. Г. Салищева, Н.Ю. Хамаева. Москва: Фонд «Правовая культура», 1999. 320 с.
611. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса, изд 2-е. Санкт-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1895. 792 с.
612. Соборное уложение 1649 года: Текст, комментарии / рук. авт. кол. А.Г. Маньков. Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние, 1987. 448 с.
613. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 632 с.
614. Советский гражданский процесс: учеб. для юрид. ин-тов и фак. / под общ. ред. С. Ю. Каца, Л. Я. Носко. Киев: Вища школа, 1982. 423 с.
615. Советский гражданский процесс: учебник / отв. ред. Н. А. Чечина, Д. М. Чечот. Ленинград: Издво Ленингр. унта, 1984. 424с.
616. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности / М. С. Строгович, Л. Б. Алексеева, А. М. Ларин; отв. ред. В. М. Савицкий. Москва: Наука, 1979. 320 с.
617. Советский уголовный процесс. Вопросы Общей части / Н. А. Акинча, Ц. М. Каз, В. М., Корнуков, А. С. Ландо и др.; под ред. В. Я. Чеканова. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1986. 192 с.
618. Советский уголовный процесс. Учебник / Б. Т. Безлепкин, Ю. Н. Белозеров, В. П. Божьев, С. В. Бородин и др.; под ред. С. В. Бородина. Москва: Изд-во Акад. МВД СССР, 1982. 578 с.
619. Советское административное право: учебник / А. П. Алехин, П. Т. Василенков и др.; ред. Ю. М. Козлов. Москва: Юрид. лит., 1973. 624 с.
620. Сокальська О. В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. 20 с.
621. Соколов Н. Я. Формы правотворчества в условиях общенародного государства. *Советское государство и право*. 1965. № 7. С. 126-130.
622. Соколова Н. В. Этапы становления процессуального права России: с 1917 года по настоящее время: с 1917 года по настоящее время:

дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Самара, 2007. 180 с.

623. Солдатова О. Е. Юрисдикционный процесс как вид юридического процесса. *Проблемы современной науки и образования / Problems of modern science and education*. Иваново: Проблемы науки, 2014. № 5(23). С. 60-63.

624. Солдатова О. Е. Юридический процесс: теоретико-правовой аспект: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Челябинск, 2014. 16 с.

625. Соловьев А. А. Правотворческая деятельность органов внутренних дел субъектов Российской Федерации (На материалах ГУВД Московской области): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2003. 236 с.

626. Сорока С. О., Римарчук Г. С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2016. № 850. С. 553-562.

627. Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право. Москва: Юрид. лит., 1972. 240 с.

628. Сорокин В. Д. Административно-процессуальное право: учебник. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 540 с.

629. Сорокин В. Д. Избранные труды. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2005. 1086 с.

630. Сорокин В. Д. Проблемы административного процесса. Москва: Юрид. лит., 1968. 144 с.

631. Соцуру Л. В. Неофициальное толкование норм российского права: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1998. 41 с.

632. Спаський А. Категорія «правовий режим»: підходи до інтерпретації. *Право України*. 2008. № 4. С. 27-31.

633. Спаський А. Функціонування права: загальний та спеціальний аспекти. *Право України*. 2008. № 1. С.18-20.

634. Степанов И. М. Советская демократия и народное правотворчество. *Советское государство и право*. 1971. № 7. С. 33- 39.

635. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2007. 624 с.

636. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. 3-те вид., перероб. та допов. Київ: Атіка, 2011. 624 с.

637. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.): монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 560 с.

638. Страхов М. М. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник. Харків: Право, 2001. 416 с.

639. Строгович М. С. Судебное право: предмет, система, наука. *Советское государство и право*. 1979. № 12. С. 58–65.

640. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Т.1. Москва: Наука. 470 с.

641. Студеникина М. С. Государственный контроль в сфере

управления. Москва: Юрид. лит., 1974. 159 с.

642. Суд і судочинство на українських землях XIV-XVI століть / П. Музиченко, С. Ковальова, Н. Долматова та ін.; за заг. ред. П.П. Музиченка. Одеса: Астропринт, 2000. 180 с.

643. Судебная практика в советской правовой системе / отв. ред. С. Н. Братусь. Москва: Юрид. лит., 1975. 328 с.

644. Судебник Казимира (1468) / отв. ред. А. Тила. Вильнюс, 1967. 32 с.

645. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. 501 с.

646. Судолова Л. А. Судебная система в догосударственных и протогосударственных объединениях. *История государства и права*. 2008. № 6. С. 13-15.

647. Супрун Е. Ю. Правотворчество в реформационные периоды России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2006. 194 с.

648. Суриков И.Е. Архаическая и классическая Греция: проблемы истории и источниковедения. Москва: КДУ, 2007. 236 с.

649. Сурилов А.В. Теория государства и права: учеб. пособ. Киев; Одесса: Вища школа, 1989. 439 с.

650. Сусло Д. С. Історія суду Радянської України (1917-1967): монографія. Київ: Вид-во Київськ. ун-ту, 1967. 236 с.

651. Сухов М. В. Налоговый правоприменительный процесс в механизме реализации налогового законодательства (административно-правовое исследование): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.14 Санкт-Петербург, 2005. 26 с.

652. Сухов М. В. Налоговый правоприменительный процесс в механизме реализации налогового законодательства (административно-правовое исследование): дис... канд. юрид. наук: 12.00.14. Санкт-Петербург, 2005. 247 с.

653. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / уклад. Н. Д. Кусайкіна Ю. С. Цибульник; за заг. ред. В. В. Дубічинського. Харків: Вид. дім «ШКОЛА», 2006. 1008 с.

654. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право: вопросы теории и практики. Москва: Наука, 1986. 256 с.

655. Сьоміна В. А. Тенденції та етапи розвитку адміністративної юстиції в Україні. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. № 3. С. 104-115.

656. Тальберг Д. Г. Русское уголовное судопроизводство: в 2 т. Т.1. Киев: Тов. печ. И.Н. Кушнерев и Ко, 1889. 305 с.

657. Тарановски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России. *Великие реформы в России 1855-1874.* / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: Изд-во Моск. ун-та,

1992, С. 301-317.

658. Тарасова В. А. Процедурная форма деятельности органов социального обеспечения. *Советское государство и право*. 1973. № 11. С. 111-115.

659. Теоретические проблемы хозяйственного права / Т. Е. Абова, М. М. Богуславский, З. М. Заменгоф и др. / под ред. В. В. Лаптева. Москва: Наука, 1975. 413 с.

660. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юристъ, 1997. 672 с.

661. Теория государства и права / под ред. А. И. Денисова. Москва: Юрид. лит., 1980. 432 с.

662. Теория государства и права / под ред. А. М. Васильева. Москва: Юрид. лит., 1977. 471 с.

663. Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. 2-е изд., изм. и доп. Москва: Изд. гр. НОРМА–ИНФРА-М, 2002. 616 с.

664. Теория управления в сфере правоохранительной деятельности / под ред. В. Д. Малкова. Москва, 1990. 320 с.

665. Теория юридического процесса / В. М. Горшенев, В. Г. Крупин, Ю. И. Мельников и др.; под общ. ред. В. М. Горшенева. Харьков: Вища школа, 1985. 192 с.

666. Теорія держави і права / кол. авт.; кер. Ю.А. Ведерніков. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2012. 384 с.

667. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенка. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

668. Теорія держави і права: навч. посіб. / упоряд. Л. М. Шестопалова. Київ: Прецедент, 2006. 197 с.

669. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.

670. Теорія держави та права / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. Стер. вид. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 320 с.

671. Теорія нотаріального процесу: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. 920 с.

672. Теремко С. Соціологія. Київ: Лібра, 2001. 320 с.

673. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. 4-те вид., доповн. і перероб. Київ: А.С.К., 2003. 1120 с.

674. Тертышников В. И. Гражданский процесс: курс лекций. Харьков: Консум, 2001. 240 с.

675. Тимошенко К. В. Ліцензійне провадження в адміністративному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 26. С. 144-152.

676. Тимошенко М. О. Джерела кримінального процесуального

права України у контексті системного підходу до їх розуміння. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 4. Том 3. С. 119-122.

677. Тимошук В. П. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. Київ: Факт, 2003. 496 с.

678. Тимченко Г. П. Структура і функції вчення про систему принципів цивільного процесу. *Держава і право*. 2007. Вип. 36. С. 306–312.

679. Тихомиров С. В. Административное право Российской Федерации: учеб. пособ. Москва: Юрлитинформ, 2003. 608 с.

680. Тихомиров Ю. А. Право и публичный интерес. *Законодательство и экономика*. 2002. № 3 (215). С. 4-7.

681. Тихомиров Ю. А. Компетенция, усмотрение, процедуры. *Административно-правовое регулирование в сфере экономических отношений* / отв. ред. И. Л. Бачило, Н. Ю. Хамаева. Москва, 2001. С. 19-21.

682. Тихомиров Ю. А., Котелевская И. В. Правовые акты: учеб.-метод. и справ. пособ. Москва: Юринформцентр, 1999. 381 с.

683. Тихомиров Ю. А. Курс административного права и процесса. Москва: Юринформцентр, 1998. 192 с.

684. Тихомиров Ю. А. О концепции развития административного права и процесса. *Государство и право*. 1998. № 1. С. 5–14.

685. Тихомиров Ю. А. Публичное право: учебник. Москва, 1995. 495 с.

686. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции. Москва: Юринформцентр, 2001. 355 с.

687. Тихомиров Ю. Л. Проблемы развития процессуального права. *Судебная реформа в России: Проблемы совершенствования процессуального законодательства*. По матер. науч.-практ. конф. Москва. 28 мая 2001 г. Москва, 2001. С.8-16.

688. Тищенко Н. М. Гражданин в административном процессе. Харьков: Право, 1998. 187 с.

689. Тімарцев О. Ю. Податковий процес як інститут податкового права. *Фінансове право*. 2011. № 4(18). С. 19-22.

690. Ткаченко А. О. Поняття компетенції державного органу. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С.192-197.

691. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта: монография. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2011. 512 с.

692. Тонков Е. Е. Модернизация юридических форм государственной деятельности: монография. Москва: Юрлитинформ, 2011. 256 с.

693. Тонков Е. Е. Трансформация юридических форм государственной деятельности в период экономического кризиса. Москва: Изд-во СГУ, 2009. 336 с.

694. Трещова О. Р. Теоретико-правові засади державного примусу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 19. С. 92-98.

695. Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Білорусь від 06.03.1992, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.92 № 196. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/112_013.

696. Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Республіки Польща в боротьбі зі злочинністю від 12.03.1992, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15.04.92 № 196. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_044.

697. Угода про співробітництво між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством внутрішніх справ Румунії від 18.05.1992. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/642_151.

698. Уманский Я. Н. Советское государственное право: учебник. Москва: Высш. шк., 1970. 448 с.

699. Управленческие процедуры / отв. ред. Б. М. Лазарев. Москва: Наука, 1988. 271 с.

700. Управління правового забезпечення головного штабу МВС України інформус. *Іменем закону*. 1999. 11 червня. С. 4.

701. Урумов А. В. Правотворчество органов внутренних дел Российской Федерации: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2007. 31 с.

702. Урумов А. В. Правотворчество органов внутренних дел Российской Федерации: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Волгоград, 2007. 228 с.

703. Фархтдинов Я. В. Источники гражданского процессуального права. Казань: Казанский университет, 1986. 175 с.

704. Фархтдинов Я. Ф. Возникновение и развитие источников гражданского процессуального права России: монография. Казань: Изд. центр ТИСБИ, 2001. 200 с.

705. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права: курс лекций / науч. ред. М. Н. Марченко. Казань: Изд-во Казанского гос. ун-та, 1987. 336 с.

706. Фаткуллин Ф. Н., Фаткуллин Ф. Ф. Проблемы теории государства и права: учеб. пособ. Казань: КЮИ МВД России, 2003. 351 с.

707. Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2000. 16 с.

708. Фетисов В. Д. Бюджетная система Российской Федерации: учеб. пособ. Москва: Юнити-Дана, 2003. 367 с.

709. Филиппов Е. И. О соотношении гражданского судопроизводства и общественно-товарищеской формы защиты права. *Вопросы развития и защиты прав граждан*: межвуз. темат. сб. / отв. ред.

- Р. Е. Гукасян. Калинин: Издво Калининского гос. унта, 1977. С. 138-144.
710. Филиппов Е. И. Общественно-товарищеское судопроизводство в СССР. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1979. 190 с
711. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. 5-е изд. Москва: Политиздат, 1986. 590 с.
712. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва: ИНФРА-М, 1998. 576 с.
713. Фігель М. В. Поняття принципів правотворчості та основні підходи до їх класифікації. *Наукові записки. Т. 53. Юридичні науки*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.». 2006. С. 21- 24.
714. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. 2-е вид., перероб і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
715. Фогель Я. М. Процессуальные отношения в пенсионном обеспечении. *Сов. государство и право*. 1971. № 8. С. 46-52.
716. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2-х т. Т.1 / под ред. А.В. Смирнова. Санкт-Петербург: Альфа, 1996. 552 с.
717. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. В 2-х т. Т.2. / под ред. А.В. Смирнова. Санкт-Петербург: Альфа, 1996. 607 с.
718. Фоміна С. В. Голосування як стадія виборчого процесу в зарубіжних країнах: конституційно-правовий аспект: монографія. Харків: НТМТ, 2017. 160 с.
719. Фундаментальные проблемы концепции формирования советского правового государства / Г. А. Борисов, В. Л. Мусяка, И. В. Бенедикт, В. М. Горшенев / под ред. В. М. Горшенева. Харьков: Основа, 1990. 173 с.
720. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. Москва: Юрид. лит., 1974. 352 с.
721. Хальота А. Методи діяльності органів внутрішніх справ по забезпеченню реалізації прав людини. *Право України*. 2001. № 5. С. 43-46.
722. Химичева Н. И. Правовые особенности советского бюджетного процесса. *Вопросы советского финансового права Труды ВЮЗИ*. Москва: ВЮЗИ, 1967. Том 9. С. 68-98.
723. Хомяков Г.А. Административный суд в Российской Федерации. Казань, 2001. URL: <http://www.ksu.ru/infers/homyakov/h5.htm>.
724. Хрестоматия по истории Древнего Рима / под. ред. С. Л. Утченко. Москва: Соцэгиз, 1962. 674 с.
725. Хускивадзе О. Ч. Источники гражданского процессуального права: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1981. 20 с.
726. Цветков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект). Харків: Право, 1996. 164 с.
727. ЦДІАК України. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 155.
728. Целуйко М. Ф. Структура правової культури у вітчизняній

юридичній літературі. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Вип. 538. Правознавство. С. 5-10.

729. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

730. Цивільний позов, моральна шкода та її компенсація у кримінальному та цивільному судочинстві: Теорія і практика: наук.-практ. посіб. / Л.Л. Нескороджена, С.В. Щербак, М.В. Сіроткіна; за ред. С. Я. Фурси. Київ: КНТ, 2008. 416 с.

731. Цивільний процес. Академічний курс: підручник / за заг. ред. С.Я. Фурси. Київ: Видав. Фурса С.Я.; КНТ, 2009. 416 с.

732. Цивільний процес: навч. посіб. / за ред. Ю.В. Білоусова. Київ: Прецедент, 2006. 293 с.

733. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

734. Чабаненко М. Про метод в аграрному праві. *Право України*. 2004. № 1. С. 122-124.

735. Чельцов М. А. Советский уголовный процесс. Москва: Госюриздат, 1951. 511 с.

736. Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. Санкт-Петербург: Равена, Альфа, 1995. 846 с.

737. Червяков Н. Н. Проблемы совершенствования ведомственного нормотворчества: На материалах МВД РФ: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2000. 21 с.

738. Черданцев А. Ф. Системообразующие связи права. *Советское государство и право*. 1974. № 8. С.10-17.

739. Черкасов А. Д. Акты применения права органами внутренних дел – разновидность управленческой деятельности. *Актуальные проблемы теории и практики государственного управления*: межвуз. сб. науч. тр. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1990. С. 93–102.

740. Чернадчук В. Д., Сухонос В. В. Основы господарського процесуального права України: навч. посіб. Суми: Університетська книга, 2005. 220 с.

741. Чернецький О. Л. Види та форми внутрівідомчого контролю в органах внутрішніх справ. *Форум права*. 2010. № 4. С. 910–914. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10holovc.pdf>.

742. Черников В. В. Нормативные акты органов внутренних дел в системе правовых актов управления: лекция. Москва: МЮИ МВД России, 1996. 23 с.

743. Черняк Б. А. Становление и развитие судебных институтов в Древней Греции (от темных веков до поздней архаики). Судебная власть и уголовный процесс. 2016. № 3. С. 142-146.

744. Чехович В. А. Земський дільничний начальник. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Ї* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наук. думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemsky_dilnychy_nachalnyk.

745. Чечина Н. А. Основные направления развития гражданского процессуального права. *Проблема защиты субъективных прав и советское гражданское судопроизводство*. Вып. 3. Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1978. С. 107-117.

746. Чечина Н. А. Принципы советского гражданского процессуального права и их нормативное закрепление. *Правоведение*. 1960. № 3. С. 78-83.

747. Чечина Н. А. Судебная защита и конституционные принципы гражданского процессуального права. *Труды ВЮЗИ. Проблемы соотношения материального и процессуального права*. Москва: Изд-во ВЮЗИ, 1980. С. 42-49.

748. Чечот Д. М. Административная юстиция (теоретические проблемы). Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1973. 134 с.

749. Чиркин В. Е. Контрольная власть. *Государство и право*. 1993. № 4. С.10-18.

750. Чорнооченко С. І. Цивільний процес України: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 308 с.

751. Шаган О. В. Система принципів нормотворчості. *Наук.-інформ. вісник Івано-Франківського ун-ту права ім. Короля Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 64-69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nivif_2014_9_10.

752. Шагиева Р. В. Процессуально-правовые нормы и их реализация в социалистическом обществе. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1986. 103 с.

753. Шамсумова Э.Ф. Правовые режимы (теоретический аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2001. 213 с.

754. Шандра В. Совісні суди в оцінці сучасників (остання чверть XVIII- 1860 рр.). *Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Наукові записки*. Т. 19. Кн. 1. Київ, 2009. С. 443-453

755. Швець В. Д. Верховна Рада України як суб'єкт земельних правовідносин. *Право України*. 2008. № 10. С. 114-119.

756. Шебанов А. Ф. Форма советского права. Москва: Юрид. лит, 1968. 216 с.

757. Шевченко О. А. Поняття принципу невідворотності кримінальної відповідальності. *Наук. вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ*. 2012. № 3. С. 460-468. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2012_3_68.

758. Шемшученко Ю. С. Процесуальне право. *Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5: П-С* / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2003. С. 186-187.

759. Шерстюк В. М. Развитие принципов арбитражного процессуального права. Москва: Городец, 2004. 160 с.

760. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Т.1. Вып. 2. Санкт-Петербург: Типогр. бр. Башмаковых, 1911. 512 с.

761. Шестак С. В. Недержавний контроль за діяльністю міліції: теоретико-правовий аспект: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. 20 с.

762. Шестак С. В. Недержавний контроль за діяльністю міліції: теоретико-правовий аспект: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2009. 199 с.

763. Шестаков Ю. А. Судостроительство и судопроизводство в Древнем Египте в эпоху Древнего и Среднего царств. *Роль антикризисных явлений в достижении стабильности общества. Социально-гуманитарные проблемы современности*: сб. науч. тр. Шахты: ЮРГУЭС, 2005. С. 32-34.

764. Шестопалова Л. М., Мельничук М. С. Особливості нормотворчості в органах внутрішніх справ. *Вісник академії управління МВС*. 2009. № 2. С. 134-142.

765. Шлиньков А. А. Теоретическая концепция юридического процесса как основа исследования понятия «правовая позиция». *Вопросы экономики и права*. 2015. № 3. С. 7-8.

766. Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник для юрид. спец. вищ. закл. освіти. Київ: Ін Юре, 1997. 608 с.

767. Штефан М. Й. Цивільний процес підручник. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ: Ін Юре, 2001. 696 с.

768. Штефан М. Й., Дріжчана О. Г. Цивільне процесуальне право України: підручник. Київ: Либідь, 1994. 319 с.

769. Штрелов Р. В. Обязанности, возложенные на органы контроля – инструмент повышения ответственности выполнения государственных задач. *Правовые основы ответственности в управлении в СССР и ГДР*: сб. науч. статей / отв. ред. Б.М. Лазарев. Москва: Ин-т госуд. и права АН СССР, 1981. С.109-114.

770. Шундилов К. В. Цели и средства в праве: автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 1999. 22 с.

771. Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 19 с.

772. Щеглов В.Н. Гражданское процессуальное правоотношение. Москва: Юрид. лит., 1966. 168 с.

773. Щеглов В. Н. Соотношение гражданского процессуального правоотношения с другими правоотношениями. *Вопросы экономики и права. Ученые труды Томского гос. ун-та им. Кузнецова* / ред. А. И. Ким. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1963. 151 с.

774. Энциклопедический словарь / под общ. ред. В.Е. Крутских. 2-е изд. Москва: ИНФРА, 1999. 368 с.

775. Энциклопедический юридический словарь / авт. кол.: В. Н. Додонов, А. С. Пиголкин, В. П. Панов и др.; под общ. ред. В. Е. Крутских. 2-е изд., испр. и доп. Москва: ИНФРА-М, 1999. 368 с.
776. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / под общ ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенева. Москва: Юрид. лит., 1976. 280 с.
777. Юридическая энциклопедия / М. Ю. Тихомиров, Л. В. Тихомирова; общ. ред.: М. Ю. Тихомиров. 5-е изд., доп. и перераб. Москва: Юринформцентр, 2001. 927 с.
778. Юсупов А. А. Правоприменительная деятельность органов управления. Москва: Юрид. лит., 1979. 185 с.
779. Юсупов А. А. Проблемы единства понимания юридического процесса и юридической процедуры. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2009. №3 (11). С. 107-114.
780. Юхимюк О. М. Співвідношення понять «правозастосування» та «застосування права». *Часопис Київ. ун-ту права*. 2001. № 4. С. 53-56.
781. Юшкевич О. Г. Провадження в справах про державну реєстрацію фізичних осіб-підприємців: автореф. дис... канд.. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2007. 19 с.
782. Ющик О. І. Галузі та інститути правової системи (міфи і реальність). Київ: Оріяни, 2002. 112 с.
783. Ющик О. І. Теоретичні проблеми законодавчого процесу: автореф. дис... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 44 с.
784. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1971. 285 с.
785. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1976. 288 с.
786. Явич Л. С. Советское право – регулятор общественных отношений в СССР. Сталинабад, 1957. 168 с.
787. Язык закона / под ред. А.С. Пиголкина. Москва: Юрид. лит., 1990. 192 с.
788. Яковлев В. Ф. Отраслевая дифференциация и межотраслевая интеграция как основы системы законодательства. *Правоведение*. 1975. № 1. С. 16-22.
789. Ямпольская Ц. А. О месте административного права в системе социалистического права. *Советское государство и право*. 1956. № 9. С. 92-102.
790. Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2004. 20 с.
791. Allam S. Egyptian Law Courts in Pharaonic and Hellenistic Times. *The Journal of Egyptian Archaeology*. 1991. Vol. 77. P. 109-127.
792. Allgemeine Gerichtsordnung für die Preußischen Staaten. Band 1:

Prozess-Ordnung. Berlin: Decker, 1795. VIII, 1288 s.

793. Allot A. African law. *An introduction to legal systems* / ed. by J. Duncan, M. Derrett. London: Sweet & Maxwell, 1968. 203 p.

794. Ault W.O. Private jurisdiction in England. New-Hawen: Yale University Press, 1923. 352 p.

795. Blacstone W. Commentairies on the Laws of England. Vol. II. London, 1813. 544 p.

796. Brunner H. Die Entstehung der Schwurgerichte. Berlin, 1872. 477 p.
URL: <https://www.amazon.es/Die-Entstehung-Schwurgerichte-Heinrich-Brunner/dp/1289357390>.

797. Bulow O. Die Lehre Von Den Processeinreden Und Die Processvoraussetzungen. Gießen: Verlag von Emil Roth, 1868. 320 s.

798. Civilprozeßordnung vom 30 Januar 1877. *Deutsches Reichsgesetzblatt*. Band 1877. № 6. S. 83-243

799. Code d'instruction criminelle. URL: http://www.oas.org/juridico/PDFs/mesicic4_hti_crimi.pdf.

800. Esmein A. Histoire de la procudure criminelle en France et sptcialement de la procudure snquisitaire depuis le XIIIe sicle jusqu a nos jours. Paris, 1882. 609 c. URL : <http://nwcbooks.com/download/histoire-de-la-procudure-criminelle-en-france/>

801. Getman E. A. Rulemaking activity of central bodies of executive power: highlights and ways of improving. *International Scientific Journal. Euro-American scientific cooperation: research articles* / resp. ed.: S. Tonkyh, N. Pryhodko, A. Mintz. Hamilton: Accent Graphics Communications, 2014. Vol. 2. P. 66–72.

802. Glaser J. Handbuch des Strafprozesses. Zweiter Band. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1885. 602 s.

803. Hélie F. Traité de L'instruction crimenelle ou théorie du code d'instruction crimenelle. Paris, 1863. T. 1. URL: <https://www.readanybook.com/ebook/traite-de-linstruction-criminelle-ou-theorie-du-code-dinstruction-criminelle-1-379561>.

804. Kamen H. Spain, 1469-1714: A Society of Conflict. Pearson Education. 3 ed. New York: Pearson/Longman, 2005. 368 p.

805. Klabbers J. An introduction to International institutional law. New York: Cambridge University press, 2006. 393 p.

806. Klein F. Pro futuro: Betrachtungen über probleme der civilprocessreform in Österreich. Leipzig, Vienna: Deuticke, 1891. 117 s.

807. Kralik W. Die Verwirklichung der Ideen Franz Kleins in der Zivilprozessordnung von 1895. *Forschungsband Franz Klein (1854-1926). Leben und Wirken*. Hofmeister (ed.). Vienna, 1988. P. 89-95.

808. Lincoln B. The Great reforms: Autocracy, bureaucracy and politics of change in Imperial Russia. DeKalb, 1990. 281 p.

809. Nigel S. A Companion to Medieval England 1066-1485 (Revealing

History). 2nd ed. Stroud, Gloucestershire: Tempus, 2005. 319 p.

810. Ordonance Criminelle du Mois d'aout 1670. URL : https://ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/ordonnance_criminelle_de_1670.htm

811. Österreich Zivilprozessordnung, 1895. URL: <https://www.jusline.at/gesetz/zpo>.

812. Plank J.W. Das deutsche Gerichtsverfahren im Mittelalter: nach dem Sachsenspiegel und verwandten Rechtsquellen. Bd. II. Braunschweig, 1879. 855 s.

813. Schröder R. Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte : mit einer im texte und fünf Karten. Leipzig: Verlag von Veit & Comp., 1898. 958 c.

814. Starr F. Decentralization and Self-Government in Russia, 1830-1870. Princeton, 1972. 402 p.

815. Van Rhee C.H. Civil litigation in Twentieth Century Europe. URL: http://www.law.harvard.edu/programs/ames_foundation/BLHC07/Van%20Rhee%20case%20management.pdf.

816. Vanderlinden J. Contribution en forme de mascarlet à une théorie des sources du droit au départ d'une source délicate. *Revue trimestrielle de droit civil*. 1995. A. 94. № 1. P. 69-84.

817. Walker R., Ward R. English Legal System. London; Dublin; Edinburg: Butterworths, 1994. 663 p.

Наукове видання

Слинько Дмитро Вікторович

ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

Монографія

Видано в авторській редакції

Підписано до друку: 20.10.2017 р.

Формат 64х90/16. Папір офсетний. Друк різнограф.

Гарнітура Times New Roman. Обсяг 23,6 ум.-друк. арк.

Наклад 300 прим. Зам. № 184.

Видавництво «НТМТ».

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

ДК № 1748 від 15.04.2004 р.

Надруковано у центрі оперативної поліграфії ТОВ «Рейтинг».

Свідоцтво про держ. реєстрацію ю.о. А00 № 507350.

61003, м. Харків, пров. Соляниківський, 4

Тел. (057) 771-00-92, 771-00-96, (057) 700-53-51, 714-34-26